Osmanlı'nın Öteki Tarihi

Ayşe Hür

2. BASIM

Literatür

Osmanlı'nın Öteki Tarihi

Ayşe Hür

"Osmanlı kimdir?", "Osmanlı döneminde insanlar nasıl yaşardı?" gibi sorulara cevap vermek uzmanlar için bile zor bir iştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Osmanlı İmparatorluğu olarak yıkılışına kadarki süreçte yaşanan siyasi ve askeri olaylar, resmî tarihçiler tarafından, esas olarak belli kalıpları tekrarlamak kaydıyla defalarca anlatıldı, anlatılmaya da devam ediyor.

Bu anlatının "öteki yüzü"ne bakan bazı yazılarını ***Tanzimat'tan Cihan Harbine Osmanlı'nın Öteki Tarihi*** (Literatür, 2017) adlı kitabında toplayan Ayşe Hür, bu kitabında, resmi tarihçilerin neredeyse hiç girmediği sosyal tarihin "öteki yüzü"ne dair temaların izini sürüyor.

Yazar, vakıflardan külliyelere, saray geleneklerinden bayram kutlamalarına, spordan sanata, mimariden kadının konumuna, giyim kuşamdan yeme-içme ve eğlence alışkanlıklarına, basın-yayından sansüre ve daha nice konuya uzanan geniş bir yelpazede Osmanlı döneminin sosyal ve kültürel panoramasını çıkarmaya çalışıyor. Bunu yaparken, günümüzde de sık sık karşımıza çıkan "Osmanlı'da evlat katli mubah mıydı?", "Osmanlı Türkçe mi konuşurdu?", "Osmanlı'da eşcinsellik var mıydı?", "Harem nasıl bir yerdi?", "Osmanlı'da hayvan sevilir miydi?", "Osmanlı'da rüşvet var mıydı?", "Padişahlar içki içer miydi?", "Osmanlı'da müsadere ne zaman kalktı?", "Avrupalılar Osmanlı'ya nasıl bakarlardı?" gibi popüler sorulara yanıtlar veriyor.

Osmanlı'nın Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Çocukluk ve gençliği Urfa, Nazilli, Edirne'de geçti, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Aynı enstitüdeki doktora çalışmasını yarıda bıraktı. Kasım 2002-Ekim 2007 arasında *Radikal* ve *Radikal 2*'de tarih yazıları yazdı, Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un, Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin, Ağustos 2012-Nisan 2016 arasında *Radikal* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1994) madde yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve kitaplara katkıda bulundu. Yazılarını *Öteki Tarih I, II, III* ve *Çok Partili Dönem'in Öteki Tarihi I* ve *II* (Profil Yayıncılık, İstanbul, 2011-2015), *Türklerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016, 2018), *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul 2016, 2018), *Kürtlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2018), *Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2019), *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017), *Mondros'tan Cumhuriyet'e Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2018, 2019) adı altında topladı.

Osmanlı'nın Öteki Tarihi

Ayşe Hür

LİTERATÜR YAYINLARI: 777
Ayşe Hür Kitaplığı: 04

OSMANLI'NIN ÖTEKİ TARİHİ
Ayşe Hür

Birinci Basım, Mart 2017
İkinci Basım, Mart 2019

Baskı ve Cilt:
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece - İstanbul
Sertifika No: 41707
Tel: (0212) 463 71 25

ISBN: 978-975-04-0754-3

© Copyright 2017, Literatür: Yayıncılık
Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.

Sertifika No: 10843

LİTERATÜR®
Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
İstiklal Caddesi, İpek Sokak, No: 10 Kat: 2
Beyoğlu 34433 İstanbul
T 0(212) 292 4120
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www literatur.com.tr

İçindekiler

Giriş	1
Bizantion / Konstantinopolis / İstanbul	7
Evlat / Kardeş Katli ve Fatih Kanunnamesi	15
Bir Osmanlı Kimliği: Rumi Aidiyeti	27
Osmanlı'da Hayırseverlik ve Vakıflar	35
Beş Asırlık Hülya: Karadeniz-Marmara İzdivacı	47
Bentler, Maksemler, Ayazmalar	55
Bir Yazıt, Bir Kavim, İki Seyyah, Bir Çiçeğin Hikayesi	61
Tarihin Nakşedildiği Anıt Ağaçlar	71
Takiyüddin ve İstanbul Rasathanesi	83
Tarihi Yarımada / Suriçi'nin Mimari Tarihçesi	93
Osmanlı'da Erkek Eşcinselliği	119
Osmanlı'da Köpek ve Kedi Sevgisi	129
Kâğıthane, Göksu Alemleri, Beyaz Ruslar	143
Bir Açıkhava Meyhanesi Olarak İstanbul	153
Hanım Birliklerinden Belvü Bahçesi'ndeki 1 Mayıs'a	165
Osmanlı'da Rüşvet	179
Gelenek ve Modernleşme Arasında Mezar Taşları	185
Osmanlı'da İntihar	199

Osmanlı'da Matbaa 213
II. Abdülhamid'in Muzır Kelimelerle Savaşı 223
Yeniçeri Ocağı'ndan Millet-i Müsellaha'ya 231
Siyasi, Mali ve Psikolojik Ceza Olarak Müsadere 241
Osmanlı'da Hafiyelik ve Jurnalcilik 255
Osmanlı'da Sinema ve Tiyatro 277
Osmanlı'da Heykel 283
Osmanlı Kadın Hareketi 291
Osmanlı'nın Avrupa'ya Bakışı 299
"Öteki"nin Gözüyle Osmanlı Ülkesi 311
Bir "Kitsch" Örneği Olarak Arma-i Osmani 327
Osmanlı'da Tütün, Kahve ve Kahvehaneler 335
Osmanlı'da Spor 345
Osmanlılar ve Olimpiyatlar 353
Osmanlı'da Dinî ve Milli Bayramlar 361
Osmanlı'da Yılbaşı Kutlamaları, Kerbela Anmaları 371
Gelenek, İnanç, Siyaset Kıskacında Kadın Giyimi 379
Harem: Efsaneler ve Gerçekler 393
Dizin 411

Giriş

Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde dört yıl boyunca Osmanlı tarihi dersleri almıştım. Aynı üniversitenin yüksek lisans ve doktora programlarına devam ettiğim dönemlerde ise ağırlıklı olarak 20. yüzyıl Cumhuriyet tarihine ilişkin dersler aldım. Kendimi bu alanda daha yetkin hissettiğimden, sonraki yıllarda gazete ve dergilerde Cumhuriyet dönemi konularına ağırlık verdim. Ancak, gündemin gerektirdiği durumlarda, Osmanlı siyasi tarihine değil ama sosyal tarihine ilişkin popüler yazılar da yazdım. Bu kitaptaki yazılar değişik zamanlarda yazıldığı için Osmanlı sosyal tarihi hakkında bütünsel bir anlatı oluşturmuyor. Daha fazlası için konuların uzmanlarının ürettiği makale ve kitaplara başvurmanız gerekiyor. Bunların bir bölümünü yazıların kaynakçasında bulabilirsiniz. Osmanlı döneminin siyasi tarihinin gayri resmî bir anlatısı için Erdoğan Aydın'ın *Osmanlı Gerçeği, "Nizam-ı Alem"in Gayri Resmi Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2015) iyi bir seçim olacaktır.

Aslında "Osmanlı kimdir?", "Osmanlı döneminde insanlar nasıl yaşardı?" gibi sorulara cevap vermek uzmanlar için bile zor bir iştir. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (çeşitli kaynaklara göre 1299, 1302 yıllarından biridir) Bizans'ın sonu olan 1453'e kadar olan dönemi anlatan kaynak yok gibidir. Kuruluş döneminin tarihi Pachymeres, Khalkokondiles, Nicephoros, Kantakuzenos gibi Bizanslı veya İbn Batuta gibi Faslı seyyah ve tarihçilerin eserleri ile bazı menâkıbnâmelere ve daha sonraki kaynaklara dayanır. Bu anlatılar da esas olarak siyasi olaylara dairdir. İlk Osmanlı tarihi, Yahşi Fakih'in *Menâkıbnâme*'sidir. Günümüze ulaşmayan bu eseri, Âşıkpaşazâde (ö. 1484) kaynak olarak kullandığını söyler, oradan biliriz. Bugün elimizde mevcut en eski Osmanlı tarihi ise 15. yüzyılın başında yazılan,

Ahmedî'nin Germiyanoğullarına sunduğu *İskendernâmesi*'nin sonuna eklediği 672 beyitlik *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osman*'ıdır. Mesnevi türündeki eserin sonundaki bu bölümde Yıldırım Bayezid devrine kadar gelişen olaylar anlatılır. Ancak dikkat edileceği gibi neredeyse 150 yıllık dönemde üretilmiş tek kaynaktan söz ediyoruz. Üstelik bu kaynak sosyal yaşama dair hemen hiçbir bilgi içermez.

II. Murad döneminde özellikle Arapça ve Farsçadan tercüme edilen eserler arasında tarihî takvimler (dönemin olaylarının kronolojisi), gazavatnâmeler (savaşların anlatıldığı yarı destansı metinler) ve fetihnâmelerin (fetihlerin anlatıldığı yarı destansı metinler) yanı sıra standart tarihler de vardır. Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bîbî'den geniş ilâvelerle yaptığı *Târih-i Âl-i Selçuk* bunun güzel bir örneğidir. Bu dönemin en önemli kaynakları Hazreti Adem'den başlayarak önemli olayların kısaca verildiği tarih takvimleridir. Bu dönemin eserlerinden biri de İzladi ve Varna savaşlarının ayrıntılı olarak anlatıldığı *Gazavatnâme*'dir. Gördüğünüz gibi yine siyasi tarihe dair kaynaklardan söz ediyoruz.

Daha sonraki dönemlerde de Hıristiyan devletlere karşı yapılan seferleri anlatan gazavatnâmelerin yazılmasına devam edilmiştir. Doğrudan Fatih devrinin tarihi olan Tursun Bey'in *Târih-i Ebü'l-Feth*'i ise monografi türünün ilki kabul edilebilir. Dönemin bir başka kaynağı Oruç Beğ'in Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan kendi zamanına kadar gelen (1502) olayları yazdığı *Oruç Bey Tarihi*'dir.

Fatih Sultan (II.) Mehmed döneminden (15. yüzyıl) günümüze ulaşan en önemli kaynaklar Şükrullah, Enverî ve Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa'nın eserleridir. Şükrullah'ın *Behçetü't-Tevârih* adlı Farsça eseri Sâsânîler'den, Moğollardan, Anadolu Beyliklerinden, özellikle de Aydınoğullarından bahseder. Son bölümünde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar meydana gelen olaylar anlatılmıştır. Enverî, *Düstürnâme* isimli üç bölüm halinde manzum bir tarih yazmıştır. Karamani Nişancı Mehmed Paşa'nın, *Tevârihu's-Selâtini'l-Osmâniyye* adlı Arapça eseri Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1479 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır. Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ* adlı sekiz bölümden mey-

dana gelen bir dünya tarihi yazmıştır. Ancak bu eserden yalnız Osmanlı Hanedanı'nın tarihini anlatan altıncı kısım zamanımıza kadar ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Bayezid zamanına kadar olaylar anlatılır. Mehmed bin Hacı Halîl el-Konevî, Farsça bir *Tarih-i Âl-i Osmân* yazmıştır.

Fatih'in oğlu II. Bayezid döneminde Osmanlı tarih yazıcılığı daha da gelişmiş ve Padişah'ın yakın ilgi ve desteği ile önemli eserler kaleme alınmıştır. İlk standart Osmanlı tarihleri olan Âşıkpaşazâde'nin *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ı, Mevlânâ Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihânnümâ*'sı, II. Bayezid ve Yavuz Sultan (I.) Selim döneminin yazarı İdris-i Bitlisî'nin Farsça *Heşt Bihişt*'i ve İbn Kemâl'in *Tevârîh-i Âl-i Osman*'ı bu dönemde yazılmıştır. Son ikisi bizzat Padişah'ın emri üzerine eserlerini kaleme almışlardır. Günümüze ulaşmayan Yahşi Fakih'in *Menâkıb*'ından yararlanması, Çelebi Mehmed'den itibaren birçok savaşa katılması ve gördüklerini değerlendirmesi; daha sonraki tarihçilere kaynak olması bakımından yarı destanımsı, yarı gazanâme tarzındaki *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nin *Tevârîh-i Âl-i Osman*'lar içinde özel bir yeri vardır. Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihannümâ*'sı ise ilk eleştirel tarih olarak kabul edilebilir.

İbn Kemal (ö. 1536), Kanuni Sultan (I.) Süleyman'ın 1520'den 1527'ye kadarki döneminin olaylarını anlattığı *X. Defter* ile *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı on deftere tamamlamıştır. Ancak *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın *VII. Defter*'i dışındaki nüshaların orijinalleri günümüze ulaşmamıştır. Mevcut nüshalar genellikle 17. yüzyıldan bu yana yapılmış kopyalardır. Uzun süren Kanuni döneminin tamamını ihtiva eden bir *Süleymannâme* ise yoktur.

Bibliyografya türünde Kâtib Çelebi tarafından sadece 17. yüzyılın değil, Osmanlı tarihinin, hatta İslam tarihinin en büyük eseri *Keşfü'z-zunûn*, seyahatname türünde ise yine 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si ise uzun yıllar güvenilir bir kaynak olup olmadığı tartışıldıktan sonra bugün Osmanlı döneminin sosyal tarihi açısından eşsiz bir hazine olarak kabul edilmekte.

Ayrıca başta Ceneviz ve Venedik olmak üzere Osmanlı ülkesindeki elçilerin raporları, Osmanlı ülkesinde ticaret yapan tüccarların yazışmaları, Osmanlı ülkesini ziyaret eden seyyah-

ların anlatıları gibi "öteki" tarafından üretilmiş kaynaklarla, Saray defterleri, narh listeleri, kadı sicilleri, tahrir defterleri, vakıf senetleri, mukataa defterleri, temettüat defterleri, minyatürler, edebiyat ürünleri gibi birincil Osmanlı kaynakları yukarıda sözünü ettiğim kaynaklardaki boşlukları doldurmak açısından çok önemli. Ancak şunu unutmamak gerekir ki bu kayıtları tutanlar tarihçi değillerdi. Çoğu kendisini istihdam eden kurumun (Saray, elçilik veya ticari şirket) ihtiyaçları doğrultusunda belge üretmişti. Çoğu da hayatın renklerini, nüanslarını vermekten uzak teknik bir dille kaleme alınmıştı. Bu açıdan kaynakların ihtiyatlı ve karşılaştırmalı değerlendirmesi gerekli. Elbette kaynak sorununun üzerine belgelerin Arap alfabesiyle yazılmış Osmanlıca olması, çoğu belgenin okunması zor el yazısıyla kaleme alınmış olması, ancak uzmanların çözebileceği paleografi ve kaligrafi sorunları gibi teknik zorlukları da eklemek gerekir. *Osmanlı Kaynakları Nasıl İncelenir* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999) adlı kitabın yazarı Suraiya Faroqhi, buraya kadar anlattığım sorunları şöyle özetlemiş kitabında:

> İlke olarak, bir tarihsel araştırmaya birincil kaynakların saptanması, karşılanması ve yorumlanmasıyla başlanabilir. Bu kitabın düzenleniş şekli de bu işlemleri teşvik ediyor gibi görünebilir. Ancak uygulamada bu oldukça zor bir iştir. Konuyla ilgili malzemeler çoğunlukla yayımlanmış değildir ve bu malzemelerin sayısı çok fazla olduğuna göre, büyük çoğunluğu muhtemelen hiç yayımlanmayacaktır da. Daha önemlisi, ne türden olursa olsun bir metin ancak üretildiği bağlama yerleştirilirse bir anlam ifade eder. Kim olduğunu bilmediğimiz sürece bir vakanüvisin kafasından geçenleri anlayamayız. Eğer bu mümkün değilse, en azından söz konusu eserin yazıldığı siyasi ve toplumsal ortam hakkında bir şeyler bilmemiz gerekir. Eserin yazılışında ne gibi edebi kalıpların belirleyici olduğunu ve kimin okuyacağı düşünülerek yazıldığını da saptamamız gerekir. Önemli bir nokta da yazarın kafasında ne gibi bir pratik kaygı olduğunu anlamamız gerektiğidir. Söz gelimi, bir haminin dikkatini çekerek sarayda yükselme peşinde koşuyor olabilir. Yahut belki de bir zaviyenin kuruluşunu bir ermişe dayandırarak kuruma meşruluk kazan-

dırma derdindeydi. Çünkü bir zaviyenin kutsallığı –uygun bir efsaneyle inandırıcı kılındığı takdirde– hayırsever kişilerden hediye alan insanlar için önemli olabiliyordu. Bu tür bilgilerin çoğu, söz konusu birincil kaynaklardan hemen elde edilemeyecektir ve ikincil kaynaklara bakmamız gerekecektir ki çoğu durumda bunlarda da tatmin edici bilgiler bulunmaz.

Dolayısıyla İstanbul'da veya Şam'da bir vakfın kuruluşuyla ilgili bir belgeyi veyahut da İskenderun'daki dükkanların listesini veren bir gümrük defterini okuyarak, ele alabileceğimiz sorularla ilgili bir ön fikir edinebiliriz. Ama dipnotlarında konuyla ilgili birincil kaynaklara ilişkin referanslar bulabileceğimiz ikincil kaynaklarla işe başlamak genelde daha pratik olur. Ne var ki bu pratik yaklaşımın bir tehlikesi vardır. İkincil kaynaklarda doğru dürüst bir olgusal temeli olmayan görüşler sık sık önümüze çıkabilir. Nesiller boyunca bir yazardan ötekine nelerin aktarıldığını görmek çok şaşırtıcı oluyor...

Bu kitaptaki yazıları, konunun uzmanlarının dikkati çektiği zorlukları dikkate alarak okumanızı öneriyorum. Örgün ve yaygın eğitim ağı içinde Osmanlı tarihine ilişkin konuların, tezlerin, iddiaların dışında bir bakış açısıyla seçtiğim konulara dair bu yazıların sizleri yeni araştırmalara yönlendirmesi benim için en büyük mutluluk olacaktır.

14 Ocak 2017
İstanbul

BİZANTİON / KONSTANTİNOPOLİS / İSTANBUL

Coğrafi konumunun sağladığı avantajlarla ticari, askerî, yönetsel bakımdan her zaman stratejik öneme sahip olan Konstantinopolis, 2 bin yıllık tarihi boyunca defalarca kuşatılmıştı. İlk kuşatmalar 4. ve 5. yüzyıllarda Hunlar tarafından yapıldı. 6. ve 7. yüzyıllarda Avarlar dayandı şehrin surlarına. Onları Araplar izledi. Arapların dört seferinin üçü Emeviler döneminde (668-669, 674, 716-717), sonuncusu ise Abbasiler döneminde (781-782) idi. Şehir, 9. ve 10. yüzyıllarda Bulgarların, Rusların ve Macarların saldırısına uğradı. 1204'te Dördüncü Haçlı ordularınca tarihin gördüğü en büyük yıkımı yaşadığı yetmezmiş gibi 1261'e kadar da Haçlıların elinde kaldı.

Osmanlılar şehri ilk kez 1340 yılında kuşatmışlar, bunu 1394-1402 arasındaki ve 1422'deki başarısız kuşatmalar izlemişti. 200 bin kişilik Osmanlı ordusu 1453'te kuşattığında nüfusu 50 bin civarında olan şehir, her açıdan çok zayıflamıştı. Şehrin yerli halkının isteksizliği yüzünden savunma işi toplamı 10-15 bin kişi olan Venedik, Ceneviz ve Fransızlara kalmıştı ama 200 bin kişilik Osmanlı ordusunun kuşatması 6 Nisan'dan 29 Mayıs'a kadar sürmüştü.

Bugüne dek çeşitli araştırmacılar, 70 kadar geminin nasıl olup da kızaklar üzerinde iki saatte Dolmabahçe'den Haliç'e indirildiğini, Ulubatlı Hasan ve 30 arkadaşının gürzlerle vuruşa vuruşa surlarda açtığı gedikten mi yoksa Osmanlılarla işbirliği yapan Rumların açtığı gediklerden mi şehre girildiğini cevaplamaya çalıştılar. Şu veya bu şekilde şehre girildikten sonra olanları fethin (ki benim için "zapt" veya "işgal"dir olayın adı) tanığı Osmanlı tarihçileri Tacizâde Cafer Çelebi ve Tursun Beğ/Bey'e göre bundan böyle "Fatih" diye anılacak olan II. Mehmed, 29 Mayıs 1453'te şehre girdiğinde neredeyse bin yıldır Ortodoks

âleminin en büyük mabedi olan Ayasofya'nın kubbesine atıyla çıkmış, ardından kiliseyi çok harap bulduğunu söyleyerek Farsça bir beyit okumuştu. Beyit sadeleştirilmiş dille şöyleydi: "Örümcek Kisra'nın tâkında perdedarlık ediyor / Baykuş Efrasiyâb'ın kalesinde nevbet vuruyor..."

Lord Kinross, *Osmanlı Tarihi* adlı eserinde Fatih'in Ayasofya'ya geldiğinde hemen kapının önünde mermerlere zarar veren bir yeniçeriyi kılıcıyla öldürdüğünü belirtir. Daha sonra askerlerine dönerek, "Esirler ve hazineler askerlerin, yapılar benim" demiştir. Kinross'a göre, yağmanın İslami geleneğe uygun olarak üç gün değil de daha kısa tutulması (ki bu konuda net bir bilgi yok elimizde), Fatih'in şehri kendine başkent yapmaya niyetlenmesi ile ilgiliydi. Nitekim 1 Haziran'da Ayasofya camiye çevrilmiş, Fatih hocası Akşemseddin'in imamlığında ilk namazını kılıp adına ilk hutbeyi okuttuktan sonra şehrin Osmanlı dönemi başlamıştı. Ardından son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Paleologos'un cesedini buldurttu ve dinî törenle gömdürdü. Bizans'ın son patriği Gennadios II. Sholarios'u İstanbul'a getirterek bir yandan Ortodoks tebaanın içini rahatlatan Fatih, bir yandan da Ayasofya'dan çıkarılan "putları" okçular için talim unsuru yapmaktan geri durmadı. Bu arada şehirdeki irili ufaklı kilise ve şapellerin cami ve mescide dönüştürülmesi devam ediyordu. Bu arada yıllardır Bizans Sarayı'nda yaşayan kardeşi Orhan'ı ve düşmanla arasında bir anlaşma olduğundan şüphelendiği veziri Çandarlı Halil Paşa'yı boğdurdu ve 21 Haziran'da büyük bir törenle Edirne'ye doğru yola çıktı. Temmuz ayında yayımladığı Amânnâme'de ise, "...kiliseleri ellerinde ola, okuyalar ayinlerince, amma çan ve nâkus çalmayalar ve kiliselerin mescid etmeyim, bunlar dahî yeni kiliseler yapmayalar" diyerek, "hoşgörü"nün sınırlarını hatırlattı.

Sulhen mi anveten mi?

Fatih'in fethin hemen ardından bütün kiliseleri camiye çevirmemesi bir İslami gelenekle ilgiliydi. Eğer bir şehir "sulhen", yani barışla alınırsa oradaki eski mabetler aynen korunuyordu; "anveten", yani savaşla alınırsa da üç günlük yağma ve ardın-

dan eski mabetlerin camiye çevrilmesi mübahtı. Şehirdeki bazı mabetlerin kilise olarak kalmasına neden izin verildiğini tarihçi Cenabi Mustafa Efendi (ö. 1590/1) şöyle cevaplıyor:

> Cemazilevvel ayının yirminci günü, Salı günü iki canipten fetholundu. Bahir [deniz] tarafından anveten [savaşla] fetholdu ve Edirnekapı'dan sulhan [barışla] fetholdu. İki asker Aksaray pazarından Ayasofyaya yürüyüp cemoldular [toplandılar] ve anın içündür ki Sulu Manastır tarafındaki keniseler [kiliseler] ibka olunmuştu [yerinde bırakılmıştı] ve Aksaray pazarından Ayasofyaya varınca cami ve mescit olmuştur...

Hasan Çolak'ın "Sulhen mi Anveten mi? İstanbul'un Fethiyle İlgili Bir Hikâyenin Gelişimi (16.-19. Yüzyıllar)" başlıklı makalesine göre, "Fenerli Rumlar" denilen ayrıcalıklı zümreden olan ve Osmanlıların Boğdan Eyaleti'nin beyi, Şarkiyatçı, ansiklopedici, müzik adamı Dimitri Kantemiroğlu (ö. 1723) ise asırlar sonra bu hikâyeyi muhtemelen Patrikhane arşivlerindeki bilgilerle zenginleştirecekti. Kantemiroğlu'na göre, karadan Haliç'e yürütülen donanma, Fener kapısından içeri girerek şehrin önemli bir kısmını savaşla ele geçirmişti. Surların gerisinde çarpışan Bizans kuvvetleri teslim olmaya karar vermiş ve İmparator Sultan'ın otağına elçilerini göndermişti. İyi bir şekilde karşılanan elçilerle teslim şartları konusunda anlaşmaya varılmış ve elçiler uğurlanmıştı. Ancak surlara varmadan II. Mehmed kendilerine bir şey daha söylemek için elçilerin geri çağrılmasını buyurmuştu. İşte ne olduysa o an olmuştu. Peşlerinden gelen Osmanlı askerlerinin hileyle şehre girmeye çalıştığını düşünen Bizanslılar geri dönüp savaşmaya başlamıştı. II. Mehmed de onların anlaşmadan vazgeçtiğini düşünüp şehri kılıç zoruyla almak için askerlerine çarpışmalarını emretmişti. Savaş esnasında İmparator ölmüştü ve geriye kalan Bizans güçleri deniz tarafında olanları da duyunca önceden üzerinde anlaşılmış oldukları koşula göre şehri teslim etmişlerdi. Şehre giren Sultan Mehmed şöyle demişti:

> Anlaşmamızda size burada kalacak olursanız hiçbir kilise ya da manastıra dokunulmayacağına ve dininize bir zarar gelmeyece-

ğine dair söz vermiştim. Ancak şehrin bir yarısını kılıç zoruyla, diğer yarısını da teslim suretiyle almış olduğun için fethettiğim kısımlardaki mabet ve kiliselerin camiye çevrilmesini, geriye kalanların da tamamen Hıristiyanlara bırakılmasını doğru buluyor ve böyle emrediyorum.

Görüldüğü gibi, yıllar sonra da olsa, Kantemiroğlu her iki tarafı da kollayan bir anlatı geliştirmişti. Ancak biliyoruz ki bugün "Suriçi" dediğimiz bölgedeki yüze yakın kilise ve manastırdan kilise olarak kalmasına izin verilenler, Fatih'in oğlu II. Bayezid (hd 1481-1512) zamanında camiye çevrildi. Bu tartışmalar sürerken, fetih sırasında ayakta olan yüze yakın kilise ve manastır camiye çevrildi. Örneğin Cankurtaran'daki Sergios ve Bakhos Kilisesi Küçük Ayasofya Camii'ne, Samatya'daki Hagios Andreas Kilisesi Koca Mustafa Paşa Camii'ne, Samatya'daki Studios Manastırı'nın İoannes Prodromos adına yapılmış kilisesi İmrahor Camii'ne, Şehzadebaşı'ndaki Akataleptos Manastır Kilisesi Kalenderhane Camii'ne, Fatih'teki Havariyyun Kilisesi Fatih Camii'ne, Zeyrek'teki Pantokrator Manastırı Zeyrek Kilise Camii'ne, yine aynı bölgedeki Pantepoptes Manastırı Eski İmaret Camii'ne, Cibali'deki Thedosia Manastırı Gül Camii'ne, Vatan Caddesi üzerindeki Lips Manastırı Kilisesi Fenari İsa Camii'ne, Çarşamba'daki Pammakaristos Manastırı Fethiye Camii'ne, Edirnekapı'daki Khora Manastırı Kariye Camii'ne, Laleli'deki Mirelaion Manastır Kilisesi Bodrum (Mesihpaşa) Camii'ne çevrildi.

135 isimli şehir

Peki, fetihten sonra şehrin ismi ne oldu? Buna cevap vermeden önce şehrin 1453'ten önceki isminin ne olduğuna karar vermemiz gerekiyor. Bu da çok kolay değil. Bu alanın önemli araştırmacısı Necdet Sakaoğlu'na göre şehrin tarih içinde tam 135 ismi olmuştu. MÖ 660'lara tarihlenen ilk yerleşimin adı *Bizantion* idi. MS 3. yüzyılda Romalılar, şehri onaran Antonius'tan dolayı (şehri yıkan, babası Septimius Severus'tu) *Augusta Antonina* de-

diler. Şehirde büyük imar faaliyetlerine girişen I. Constantinus döneminde (324-337) şehrin adı *Secunda Roma* (İkinci Roma), 5. yüzyılda *Nova Roma* (Yeni Roma) oldu, ancak bu yüzyıllarda "Constantinus'un şehri" anlamına gelen *Konstantinopolis* adı da yerleşmeye başlamıştı. Bu adlandırma 20. yüzyıla kadar bazı değişikliklerle de olsa devam etti. 7. yüzyıldan itibaren Araplar, 11. yüzyıldan itibaren Türkler için ülkenin adının Rumiye, Rumya, Diyar-ı Rum olması ise şehrin eski adlarının güçlü bir mirası olduğunu düşündürüyor.

İstanbul adı ise sanıldığı gibi şehre Osmanlılar tarafından konmadı. İsmin tarihi çok daha eskilere gidiyor. Örneğin 9. yüzyıl yazarı Vakidî'nin *Fütuh'üş-Şam* adlı eserinde Rum Meliki Timaoş'un oğlu İstanbul'un bir şehir kurmayı murat ettiği, dört sene süren hükümdarlığı boyunca şehrin inşası için çalıştığı, ama şehri, yerine geçen Konstantin tamamladığı için şehre Konstantin adı verildiği yazılı. Görüldüğü gibi bu anlatıda İstanbul bir insan ismi. 10. yüzyıl yazarı Mesudi de *Tenbih* adlı eserinde "İstinbolin" adını telaffuz ediyor. 13. yüzyıl yazarı Yakut el-Hamavi, *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eserinde İştanbol-İştanbul'dan söz ediyor. Daha sonra pek çok Arap tarihçi ve Faslı ünlü seyyah İbn Batuta (14. yüzyıl), bazı harfler değişik olmakla birlikte bu isim etrafında geziniyorlar. Bazı dilbilimciler bu adların, Yunanca *Eis tin polin* (şehre doğru, şehrin içinde) tamlamasından geldiği ileri sürüyor. Bazıları ise *(Ko)stan(tino)poli* isminden, hece düşmesiyle oluştuğunu düşünüyor. Hangisi olduğuna karar vermek zor.

1453'ten sonra şehrin adının ne olduğunu fethe tanıklık eden Ermeni ozan-yazar Engürülü (Ankaralı) Abraham'ın şu dizelerinden öğreniyoruz: "[Fatih] Şehirde manasını ifade eden / İstanbol adını değiştirdi / İslam çokluğu demek olan / İslambol denilsin dedi..." Ancak bu etimoloji doğru olsaydı, şehrin adının İslambol olarak yerleşmesinde bir zorluk olmazdı diye düşünüyorum. Nitekim, İslambol'dan ziyade, Yunanca çağrışımlı İstambul, Sıtanbul gibi söyleyişler zamanla İstanbul'a dönüşmüşe benziyor. Ancak daha ilginci, İslami söylemde şehrin adı, Arapçalaşmış şekilde Konstantiniyye olarak kalmış. Konstaniyye-i Kübra, Kostantina el Uzma, Kostantaniya, Kostantiniyye el

Mahrusa, Mahrusa-i Konstantiniyye, Şehr-i Konstantiniyye gibi terkipler resmî belgelerde, kitaplarda bol bol kullanılmış. Bunların yanısıra Dar'ül İslam, Darü'l-Mülk, Darü'l-Hilafe, Darü's-Saltana, Der-Aliyye, Der-Saadet, Ümmü'd-Dünya gibi Arapça ve İslami isimleri de vardı şehrin.

17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi ise "Lisan-ı Al-i Osman'da İslambol derler" diyerek, iki asır sonra Engürülü Abraham'ın etimolojisine gönderme yapar. İslambol adı, 19. yüzyıla kadar yaygın biçimde kullanılmış, 19. yüzyıldan itibaren paralardan ve resmî yazışmalardan kalkmakla birlikte ulema zümre tarafından kullanılmaya devam edilmişti. Çelebi aynı yıllarda Avusturyalıların şehre *Kostantin Opol* dediklerini vurguluyor. Bu addan türeyen Kostantinopol adı 19. yüzyıl Osmanlı basınında pek çok gazete ve derginin basım yeri için kullanıldı.

Özet Kaynakça

Aydın, Erdoğan. *Fatih ve Fetih, Mitler ve Gerçekler*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Barbaro, Nicolo. *1453 Konstantinopl Kuşatma Güncesi*, Büke Yayınları, İstanbul, 2005.

Çolak, Hasan. "Sulhen mi Anveten mi? İstanbul'un Fethiyle İlgili Bir Hikâyenin Gelişimi (16.-19. Yüzyıllar)", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun Emecan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 205-213.

Emecan, Feridun. *Fetih ve Kıyamet*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Jones, Melville. *1453 İstanbul Kuşatması*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

Lord Kinross, *Osmanlı Tarihi*, Güneş Yayınları, İstanbul, ty.

Sakaoğlu, Necdet. "İstanbul'un Adları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 253-256.

—. "Mehmed II (Fatih)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1994, s. 327-333.

Tursun Bey Tarih-i Ebu'l Feth, haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.

Yerasimos, Stefanos. *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

EVLAT / KARDEŞ KATLİ ve FATİH KANUNNAMESİ

13. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu (Rum) Selçuklu Devleti'nin Bizans İmparatorluğu ile sınırında bulunan uç emirliklerinden Söğüt'te yerleşmiş Türk boyunun başında Ertuğrul Gazi bulunuyordu. Ertuğrul Gazi'nin dört oğlu Saru Batu, Savcı, Gündüz ve Osman adlarını taşıyorlardı. Bundan sonrasını *Neşrî Tarihi*'nden okuyalım:

> İttifak ol esnada Ertuğrul Beğ doksan üç yaşında ahirete intikal edip Söğüd'de defin ettiler. Göçer evler bazı Osman'ı bazı Ertuğrul'un kardaşı, Osman'ın ammusu Tundar'ı beğ kılmak istediler. Amma kendi kabilesi Osman'ı vech görüp el altından haber gönderip halk ortasına gelicek Tundar, halkının Osman'a meyl ve inkıyadın görüp beğlikten vazgelip Osman'a teba'at etdi.

Neşrî'den anladığımıza göre Dündar Bey, beylerin çoğunun Osman'ı tercih etmesine saygı göstermiş ve hakkından feragat etmişti. Osman'ın ilk yıllarında, Yenişehir civarında Köprühisar Tekfuru bölgenin güçlü unsuru Bilecik Tekfuru'na saldırdığında Bilecik Tekfuru Osman Bey'den yardım istemişti. Osman Bey de yanına amcası Dündar Bey'i alarak Köprühisar Tekfuru'nun üzerine yürümüş, kalesine sığınan tekfuru öldürmüştü. Bu durumdan memnun olan Bilecik Tekfuru, Osman ve adamlarına bir ziyafet düzenlemiş, Osman'a bir kaftan giydirmiş, diğer gazilere de hediyeler verip elini öptürmüştü. Neşrî'ye göre işte ne olduysa o zaman olmuştu. Osman, amcası Dündar'ın tekfurun elini öpmesine kızmış ve tekfura saldırmaya kalkmıştı. Dündar Bey, "Yöredeki bütün tekfurlarla düşmanız, bunu da kendimize düşman etmeyelim" deyince de Osman, Dündar Bey'i okla öldürmüştü. Bu olay birazdan anlatacağım "devletin bekası için,

en yakınların bile öldürülmesi caizdir" geleneğinin başlangıcını oluşturuyordu.

Âşıkpaşazâde, Neşrî ve Oruç Bey'e göre Osman'ın Şeyh Edebali'nin kızı Bala Hatun'dan doğma Alaaddin ile Kayı Boyu'ndan Ömer Bey'in kızı Malhatun'dan doğma Orhan adlı iki oğlu vardı. Osman Gazi daha hayattayken Orhan'ı veliaht tayin etmişti çünkü uzun süredir zorlu gut hastalığından muzdaripti. 16. yüzyıl yazarı Gelibolu Mustafa Ali ise üç oğlu olduğunu yazmıştı. Bunlardan birinin adını Savcı olarak vermişti. Yazara göre Savcı Domaniç'te şehit olmuştu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise Orhan Bey Vakfiyesi'ne dayanarak Osman Bey'in Hamid, Alaaddin, Orhan, Melik, Çoban, Pazarlu adlı altı oğlu ile Fatma adlı bir kızının olduğunu söylüyor. Osman Gazi öldüğünde (tarih kesin değil, 1324 veya 1326 olabilir), eski bir Türk geleneği uyarınca sözü geçen beyler, ileri gelenler toplanmış ve "sürünün çobanlığı"na (tabir buydu) Orhan Gazi'yi seçmişlerdi. Orhan'ın seçimden sonra, kardeşi Alaaddin'e, isterse devletin başına geçebileceğini söylediği, ancak Alaaddin'in "babamızın duası ve himmeti seninledir, onun içindir ki kendi zamanında askeri senin yanına vermişti. Şimdi çobanlık dahi senindir" diyerek teklifi reddettiği rivayet olunur.

I. Murad'ın kardeşlerini öldürtmesi

Orhan Gazi'nin altı oğlu, bir kızı vardı. Bunlardan Kasım ve Eyüp, Orhan Gazi sağken ölmüşlerdi. Geriye Süleyman, Murad, İbrahim ve Halil kalmıştı. Orhan Gazi veliaht olarak 12 yaşındaki oğlu Halil'i düşünüyordu. Ancak Halil 1357 yazında, Foça'da korsanlar tarafından kaçırıldı. Orhan Gazi, Bizans İmparatoru İoannes Paleologos'un da araya girmesiyle 30 bin Venedik altını fidye ödeyerek oğlunu kurtardı fakat oğlunu İmparator'un elinden alamadı. Halil, İmparator'un küçük kızıyla nişanlanmıştı. Ancak 1359'da Murat, ağabeyi "Rumeli Fatihi" Süleyman Bey'in ani ölümü üzerine, lalası Şahin ile birlikte Rumeli'deki birliklerin başına geçti ve Bizans'a karşı savaş açtı. Böylece Murat'a taht yolu açıldı. Orhan Gazi, 1362'de öldüğünde Bizans'ın desteklediği Halil, İbrahim ve Murad tahtı ele geçirmek için harekete

geçtiler. Annesi Yarhisar Tekfuru'nun kızı Holofira (sonra Nilüfer Hatun oldu) olan Murad, Kadı Çandarlı Halil'in yardımıyla tahta çıktı ve kardeşleri İbrahim ile Halil'i öldürttü. 1365'te Biga'yı zapt ettiğinde ağabeyi Süleyman Bey'in oğlu Melik Nasır'ı da öldürttü. O tarihe kadar sancak beylikleri hükümdarın kardeşlerine ya da oğullarına verilirdi. Ama I. Murad'ın çocukları çok küçük olduğu ve kardeşlerini de öldürttüğü için ilk kez hanedan dışı bir kişi olan Lala Şahin Paşa "beylerbeyi" unvanıyla ordu komutanlığına, Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Paşa da kazaskerliğe getirildi.

I. Murad, 28 Haziran 1389 günü, Kosova Savaşı'nı kazandıktan hemen sonra, bir Sırp askeri tarafından hançerlenerek öldürüldü. Bayezid'i destekleyen gaziler, bu ölümü kimseye duyurmamak için, cesedin üstüne bir çadır kurdular. Bu çadıra Murad'ın oğlu Yakub'u davet ettiler ve Yakub'u oracıkta boğdular. Amaçları "devletin bekası" idi. Diğer kardeş, daha 1373 yılında, Bizans tahtının veliahtı Andronikos ile işbirliği yaparak devlete isyan ettiği gerekçesiyle yıllarca takip edilmiş, 1385 yılında Dimetoka'da önce gözlerine mil çekilmiş, sonra da öldürülmüştü. (Aynı ceza Konstantinopolis'e götürülen Andronikos'a da verilmişti. Ancak Andronikos daha şanslıydı, gözleri tam olarak kör olmamıştı. Bu arada bu cezanın İslam hukukuna göre yasak olduğunu belirtelim.) Doğal olarak tahta, tek varis olan Bayezid geçti.

Fetret Dönemi

Tarihe Yıldırım Bayezid olarak geçen yeni padişahın tam sekiz oğlu ve bir de kızı (Fatma) vardı. I. Bayezid, 1402'de Ankara Savaşı'nda Aksak Timur'a yenilince, oğullardan İsa, Süleyman, Musa ve Mehmet arasında taht kavgası başladı. (Oğullardan üçü daha önce ölmüştü. Bayezid 1403'te esarette ölünce, Mustafa adlı oğlu Timur tarafından Semerkand'a götürülmüştü.) 11 yıl süren Fetret Dönemi'ne, Bayezid'in Germiyanoğullarından Devlet Hatun adlı cariyesinden olan oğlu Çelebi (I.) Mehmed son verdi. Çelebi Mehmed'in ilk işi ağabeyi Süleyman'ın oğlunun

gözlerine mil çektirmek, Timur'un ölümünden sonra Anadolu'ya dönen kardeşi Mustafa'yı (Osmanlı tarihçileri tarafından sahte veliaht anlamında "Düzmece" lakabı ile anıldı) Bizans'a rehin vermek oldu.

Çelebi Mehmed'in 18 oğlu, dört kızı vardı. Adı bilinen sekiz oğlundan yalnızca dördünün hikâyesi biliniyor. Mehmed veliaht olarak büyük oğlu Murad'ı seçmişti. Murad Edirne'de hüküm sürerken, diğer oğlu Mustafa da Anadolu'dan sorumlu olacaktı. İki küçük oğlunu ise taht kavgalarına karışmasınlar diye Bizans Sarayı'na gönderecekti.

Çelebi Mehmed, 1421 yılında attan düşüp öldüğünde, Düzmece Mustafa'nın tahtta hak iddia etmesinden korkulduğu için, ölümü tam 41 gün gizlendi. Rivayete göre, durumdan kuşkuya düşen askerleri yatıştırmak için Çelebi Mehmed ölüsüne kaftan, sarık giydirilerek bir pencere önüne oturtulmuş, önünden askerler geçerken elleri kolları oynatılmıştı.

(II.) Murad tahta geçtiğinde, küçük kardeşlerini Bizans'a rehin vermekten vazgeçti. Bunun yerine gözlerine mil çektirerek saf dışı etti. Bunun üzerine Bizans İmparatoru II. Manuel, amcası Düzmece Mustafa'yı hapis olduğu Limni Adası'ndan salıverdi. Üstüne üstlük, Murad'ın kardeşi Mustafa da isyan etti. Ancak II. Murad her iki Mustafa'yı da yenmeyi (öldürmeyi) başardı.

II. Murad'ın altı oğlu, üç kızı (Hatice, Fatma, Şehzade) vardı. Oğullardan beşi çeşitli tarihlerde ölmüş, geride sadece gayri Müslim bir köle olduğu sanılan Hüma Hatun'dan doğma Mehmed kalmıştı. Mehmed'i üvey annesi Sırp Despina Hatun yetiştirmişti. II. Murad, Mehmed'in tahta geçmesi için kendi rızasıyla tahttan çekildi. Bu Osmanlı tarihinde ilk ve son kez olacaktı. Ama Haçlı ordularıyla yapılan 1444 Varna Savaşı ve 1448 Kosova Savaşı'nın neden olduğu kargaşa ve güvensizlik günlerinde, Çandarlı Kara Halil Paşa, bir Yeniçeri isyanı tertipleyerek II. Murad'ı tekrar tahta geçirdi. Ama bu ikinci dönem kısa sürdü, 1451'de Murad'ın ölümü üzerine oğlu Mehmed tekrar tahta geçti.

Fatih Sultan Mehmed'in ilk işi

II. Mehmed, hanedan üyelerine yönelik ilk öldürme olayını, daha Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in fethine hazırlık yaparken gerçekleştirmişti. Halil İnalcık'a göre Orhan adlı bu talihsiz, I. Bayezid'in torunuydu. Fetihten sonra Fatih unvanını alan II. Mehmed, küçük kardeşi Ahmed'i de "nizam-ı alem içün salik-i dar-ı ahret" kıldı, yani öldürttü. Böylece ilk kez, taht kavgasına karışmayan, yani suçsuz olan bir kardeş öldürülmüş oldu.

Ve nihayet Fatih, saltanatının son yıllarında yürürlüğe koyduğu ünlü Kanunnamesi'ne kardeş katlini meşrulaştıran şu maddeyi koydurttu: "Ve her kimesneye evladımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizam-ı alem içün katl etmek münasiptir. Ekser ulema dahi tecviz itmiştir. Anında amil olalar." Ama bu madde de taht kavgalarına engel olamadı, çünkü madde ancak tahta geçildikten sonra yapılacak şeyi tarif ediyordu. "Her kimesneye saltanat müyesser ola" ifadesi, Halil İnalcık'a göre, eski Türk geleneklerine bağlılığın sürdüğünü, saltanatın Allah'ın takdirine bırakıldığını anlatıyordu. Erdoğan Aydın'a göre ise, "orman kanununu devletin yasası yapmış, kimin ordusu daha çok, danışmanları da kurnaz ve asıl önemlisi saraydaki devşirme hizibi daha güçlü ise onun kazandığı, ama sonucu bir dizi savaş ve ahlaki kirlenme olan bir geleneği devlet düzeyinde kutsamış" idi.

Şeriatla örfün evliliği

Burada bir parantez açalım. O tarihe kadar devlet şeriata göre yönetiliyordu. Fatih'in bir Kanunname yazması bu açıdan çok önemli bir yenilik, hatta devrimdi. Dönemin tarihçisi Tursun Bey bu devrimi dine göre meşrulaştırmak için kökü Farabi'ye kadar giden şu açıklamayı yapmıştı:

> İnsanlar en akıllı yaratıklardır. Tabiatları gereğince toplum halinde yaşarlar. Bu hayatı sürdürebilmek için karşılıklı yardıma ve bunu sağlayacak tedbirlere ihtiyaç vardır. Bu tedbirler düzenin esasıdır. İşte bu çeşit tedbirlere siyaset denir ve siyaset iki

> çeşittir: 1. Tedbir, hikmet esasına göre olursa ona Siyaset-i İlahi denir ki şeriattan ibarettir. 2. Tedbir, akıl esasına göre olursa, ona Siyaset-i Sultani veya Yasag-ı Padişahi denir. Urefamızca bunun adı örftür. Cengiz Han Yasası buna örnektir. Bu her iki siyasetin varlığı padişahın vücuduna bağlıdır. En önemli siyaset ikincisidir. (...) Bu yüzden Allah, padişaha itaati büyük küçük herkese farz kılmıştır. Allahın zatına mahsus sıfatlar onda tezahür eder...

Bu formülasyon sayesinde padişahın koyduğu hükümler şer'i hükümler gibi kutsal oluyordu. Ancak Kanunname'nin kardeş katline cevaz veren hükmü Şeriat'ın bile gerisindeydi, çünkü şer'i hukuka göre suçsuz bir insana ceza vermesi mümkün değildi. Halbuki Kanunname'ye göre, *nizam-ı alem* için gibi gayet muğlak ve soyut bir nedenle suçsuz kişilerin, ilerde suç işleyebileceği varsayılarak öldürülmesi mümkün kılınmıştı.

Bu garip durumu açıklamakta zorluk çeken Osmanlıperest yazarlar, önce bu hükmün sahte olduğunu iddia ettiler. Ancak bu iddiaları çürütülünce, Avrupa'daki imparatorluklar birer birer dağılırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu hüküm sayesinde ayakta kalmayı başardığını savundular. Halbuki bu yazarların "Avrupa'da dağılma" diye adlandırdığı şey Rönesans, Reform, sanayi ve teknoloji devrimi ve bunların adeta zorunluluk haline getirdiği uluslaşma sürecine sıçrama idi. Yani gerileme değil, bugün de gayet iyi fark ettiğimiz gibi bir ilerleme idi. Kaldı ki bir imparatorluğun dağılmasının tek nedeni hanedan çatışmaları olamazdı. Sonuç olarak Fatih Kanunnamesi, bu maddesi ile taht kavgalarının kanlı bir biçimde çözümünü sağladı.

Cem Sultan Vak'ası

Elbette taht mücadelesinin bir kelle vuruşuyla çözülemediği vak'alar da vardı. Babası Fatih Sultan (II.) Mehmed'in 4 Mayıs 1481 günü Gebze'de ani ve şüpheli ölümünden sonra kardeşi Bayezid'le girdiği taht kavgasını kaybeden Cem, ailesini yanına alarak Adana, Halep, Kahire ve nihayet Mekke'ye gitmişti. Böylece Osmanlı hanedan üyeleri arasında hacca giden ilk kişi

olmuştu. Ardından geri dönüp Konya'yı kuşattı ama etrafının II. Bayezid'in orduları tarafından sarıldığını anlayınca 29 Temmuz 1482'de Rodos'taki Saint Jean Şövalyeleri'ne sığındı. Anlaşmaya göre, Bayezid, Cem'in masrafları için şövalyelere her yıl 45 bin düka altın verecekti. Ama Cem anlaşma yapılırken çoktan Rodos'tan Fransa'ya (Nice'e) gönderilmişti bile. Altı yıl, üç ay, 26 gün Fransa'da hapis hayatı yaşadıktan sonra İtalya'ya gönderilen Cem, ömrünün son beş yılını Vatikan'da iki papanın (VIII. Innocentius ve VI. Alexander) himayesinde (esaretinde) geçirdi.

Bu yıllarda ne Cem tahtta hak iddia etmekten geri durdu, ne Papalık ve Macar Krallığı Cem'i kullanarak Osmanlı Devleti'ni tehdit etmekten ne de II. Bayezid Cem'i öldürmeye teşebbüs etmekten. Cem'in nasıl öldüğü tam olarak bilinmiyor ama ne zaman ve nerede öldüğü biliniyor. 1495'te Fransa Kralı VIII. Charles İtalya'yı işgal etmiş, ülkesine dönerken de Cem'i yanında rehin olarak götürmek istemişti. O sırada rahatsızlanarak yüzü gözü şişen Cem, Papa tarafından Charles'ın birlikleriyle buluşmak üzere yola çıkarıldı ancak 24- 25 Şubat 1495'te Napoli'de son nefesini verdi. Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşazâde ve Hoca Sadeddin'e göre Cem, Papa tarafından gönderilen bir berberin zehirli ustura ile traş etmesi sonunda yavaş yavaş ölmüştü. Bir başka Osmanlı tarihçisi Solakzade'ye göre ise İstanbul'dan gönderilen Kapıcıbaşı Mustafa adlı berberin usturasından zehirlenmişti. Öldüğünde 36 yaşındaydı. Ölüm haberi İstanbul'a ulaştığında II. Bayezid'in çok üzüldüğü söylenir. Cenazesi üzerine de epey pazarlıklar yapıldı. Nihayet 4 yıl sonra, 1499'da Bursa'da kardeşi Şehzade Mustafa'nın yanına defnedildi. Cem'in ailesinin başına gelenler ise bir o kadar ilginçtir.

Ekberiyet, cinsellik, veraset

Osmanlı Hanedanı konusunun uzmanlarından Leslie Peirce'a göre, Osmanlı mirasının en önemli yönlerinden biri ailenin mutlak iktidarı paylaşmasıydı. Ailenin iktidardaki rolünü sağlamlaştırmak için kardeş katli kurumsallaştırılmıştı, öldürülmesi gereken kardeşlerin sayısını azaltmak için de cinsellik üzerin-

de denetim sağlanmıştı. Osmanlı'da şehzade veya padişah, her kadından sadece bir erkek çocuk sahibi oluncaya kadar onunla ilişkisini sürdür ya da ilişkisini sürdürdüğü sürece korunma tekniklerini uygulardı. Kız çocuklarında böyle bir sınırlama yoktu. Erkek çocuk sayısındaki denetim kuralını bozan tek kadın ise Kanuni Sultan (I.) Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan'dı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminin evlat ve torun katli hikâyesi özetle şöyle gerçekleşti: Kanuni'nin sekiz oğlundan Murad, Mahmud ve Abdullah çocukken, Padişah'ın çok sevdiği oğlu Mehmed ise 1543'te ölmüştü. Ardından Mustafa 1553'te idam edilmiş, en genç şehzade olan Cihangir de bu idamın verdiği üzüntüye dayanamayarak kısa bir süre sonra hayattan ayrılmıştı. Geriye, her ikisi de Hürrem Sultan'dan doğan, Selim ve Bayezid kalıyordu. Bu iki şehzade arasında başlayan güç mücadelesi, dahası işin 1559 yılında Konya'da gerçekleşen savaşa kadar varması Fatih Kanunnamesi'nin ilgili maddesinin uygulanması için gerekli nedeni hazırladı. Kanuni, durumun ciddi olduğunu fark edip ordunun başına geçti ve o sırada Amasya'da bulunan Şehzade Bayezid'in üzerine yürümek üzere hazırlıklara başladı. Bayezid bu gelişmeyi duyunca oğullarından dördünü yanına aldı ve beraberindeki 12 bin kişilik kuvvetle iltica etmek üzere İran'a doğru yola çıktı. Kanuni, Bayezid'in bu girişimini engellemek üzere Sokollu Mehmed Paşa kumandasında bir orduyu ardından gönderdi. Ne var ki Bayezid'in kuvvetleri, Sokollu'nun kuvvetlerini kılıçtan geçirip İran'a varmayı başardılar. Bundan sonraki süreç Osmanlı Sarayı ile Safevi Sarayı arasında gidip gelen ulaklar, elçiler, yapılan pazarlıklarla geçti. Nihayetinde Şah I. Tahmasp, 1 milyon 200 bin altın kurtarmalık ve Kars Kalesi karşılığında Bazeyid'i Kanuni'nin elçilerine teslim etti. Bayezid vakit kaybetmeden oracıkta boğdurulduktan sonra, İran'a giderken, küçük olduğu için Amasya'da annesiyle bıraktığı bıraktığı oğlu da annesinden alınıp boğduruldu. Kanuni, 1 milyon 200 altın yerine sadece 400 bin altın ödedi, dahası Kars Kalesi'ni de vermedi. Kanuni, diğer hasekisi Mihrimah Sultan'dan doğan Mustafa'nın ardından küçük torununu, sonra da Hürrem Sultan'dan doğan bir başka oğlunu, kendisine isyan eden Bayezid'i ve Bayezid'in küçük yaşlardaki beş çocuğunu da boğdurttu.

II. Selim, 1566'da 42 yaşında tahta geçinceye kadarki 23 yılda Nurbanu adlı cariyesinden sadece peş peşe doğmuş üç kız ve bir erkek (Murad) çocuk sahibi olmuştu. Bunun cinsel perhiz ya da korunma ile mümkün olduğunu gösteren işaret Selim'in Venedik raporlarında "şehvet düşkünü" olarak geçmesi ve tahta geçtikten sonra her biri ayrı anneden altı erkek çocuğa sahip olmasıdır. Nurbanu'dan olan ilk oğul III. Murad adıyla 1574'te tahta geçerken beş erkek kardeşini boğdurttu. Diğer kardeş daha önce ölmüştü. III. Murad başlangıçta hasekisi Safiye'den başkasıyla ilgilenmiyordu ancak annesi Nurbanu'nun tedavileri sonucu bu sefer cinsel iştahı öyle arttı ki öldüğünde ardında 20 oğul, 27 kız bıraktı. III. Murad öldüğünde sadece Padişah'ın cenazesi değil, 19 erkek çocuğun da cenazesi kaldırılıyordu.

Yerini alan III. Mehmed (hd 1595-1603) oğlu Mahmud'u boğdurtmuş, geriye Mustafa ve Ahmed kalmıştı. III. Mehmed'in ölümü üzerine tahta geçen (I.) Ahmed oğlu Osman dünyaya geldiğinde kardeşi Mustafa'ya dokunmadı. Yine ilk defa I. Ahmed 1617'de vefat ettiğinde oğlu Osman küçük olduğundan amcası (I.) Mustafa tahta çıkarıldı. Mustafa kadınlara düşman olduğu için yatağına kadın yaklaştırmadı ve çocuksuz öldü. Yerini 1623'te IV. Murad aldı. Evliya Çelebi'ye göre Murad'ın yedi hasekisi, 32 çocuğu vardı. Ancak bu çocukların hepsi küçük olduğundan (bir bölümü de öldürülmüştü) yerine I. Ahmed'in oğullarından (I.) İbrahim 1623'de tahta çıkarıldı. İbrahim 23 sene kafeste yaşadığı için akıl sağlığı yerinde değildi. Bu yüzden de tarihe "Deli İbrahim" olarak geçti. Ancak neyse ki ya kadınlara karşı değildi, ya da hanedanın soyu tükenmesin diye bazı tedaviler uygulanmıştı, çünkü sekiz hasekisi vardı. Bunlardan biriyle (Turhan Sultan) nikah kıymış, düğün töreni yapmıştı. Saray'daki alemler halkın tepkilerini çekecek kadar çılgındı. Öldüğünde ardında en büyükleri yedi yaşında üç oğul bıraktı da hanedan sona ermedi. IV. Mehmed adıyla 1648'de tahta çıkan büyük oğul (diğerleri ya eceliyle ölmüş ya da öldürülmüştü) 37 yıl tahtta kaldı. Bu dönemden itibaren "kardeş katli" uygulamasına kesin olarak son verildi ve "Osmanoğulları" içinden yaşça en büyüğünün tahta geçmesi (ekberiyet kuralı) kabul edildi.

Cem Sultan ve Müneccim Krallar Tablosu

Sanat tarihçisi Funda Berksoy'a göre, Rembrandt'ın doğumundan (1606) tam 100 yıl önce (1506) ölmüş olan İtalyan ressam Andrea Mantegna'nın "Müneccim Kralların Tapınması" adlı iki eserinden, Los Angeles'ta, J. Paul Getty Müzesi'nde sergilenen tablodaki "müneccim kral" Osmanlı tarihinin en popüler figürlerinden Cem Sultan'dan esinlenerek yapılmıştır. 1495'te Fransızlara karşı direnen ve onları Taro Nehri yakınlarında yenen İtalyan ordusunun başında ressam Mantegna'nın hamisi Gonzaga vardı. Gonzaga ile II. Bayezid, 1491 yılında at ticareti vesilesiyle tanışmışlar ve dostlukları 20 yıl kadar sürmüştü. Bu süre içinde muhtemelen birkaç kez Cem'i öldürmeyi deneyen Gonzaga'nın Fransız ordusu karşısında kazandığı zaferin şerefine bir dizi tablo yaptırdığı sanılıyor. Muhtemelen "Müneccim Kralların Tapınması" tabloları da bu fasıldandı. Tabloda Cem Sultan'a yer verilmesi ise (bana göre) ressamın bu hüzünlü sultana duyduğu sempatinin sonucuydu.

"Müneccim Kralların Tapınması" tablosuna adını veren kıssaya dair rivayete göre Filistin'deki kutsal Beytüllahim şehrine gelen Doğulu üç müneccim, bebek İsa ile Meryem'i bulup önlerinde secde ettikten sonra, onlara kıymetli hediyeler sunmuşlardı. Hıristiyanlar tarafından her yıl 6 Ocak'ta Epifanya Yortusu ile kutlanan bu olay, pek çok ressama esin kaynağı olmuştu. Andrea Mantegna da onlardan en ünlüsüydü.

Resimde Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını temsil ettikleri düşünülen üç müneccim kral tasvir edilir. Bunlardan biri zenci kral Caspar, biri ortanca kral Balthasar, biri de yaşlı kral Melchior'dur. Bunlardan yaşlı kral, saygı ifadesi olarak sarığını çıkarıp, Meryem, Meryem'in eşi Yusuf ve bebek İsa'dan oluşan ailenin önünde eğilerek elindeki altın renkli seramik kabı İsa'ya uzatır. İsa kutsama işareti yaparken, sırasını bekleyen taçsız ve sarıklı diğer iki müneccim ise ellerinde değerli birer kap içinde günnük ve mür taşırlar. İşte Funda Berksoy'a göre, ortanca kral Balthasar figürünün esin kaynağı Cem Sultan'dır.

Gerçekten de ortanca kral, başında sarığı ile hüzünlü bir doğuluya benzer. Bugüne kadar Cem Sultan'a ait olduğu kesin olan bir portre günümüze ulaşmamıştır. Ama Rodos Şövalyeleri'nin kronikçisi Caoursin'in tasvirine göre, Cem Sultan uzun boylu, birazcık şaşı mavi gözlü, sık kaşlı, minkari (gaga) burunlu, seyrek ve kısa sakallıdır. Elbiseleri daima şıktır. Her zaman kederli ve düşünceli görünür, uzun süre bir yerde oturmaz. Osmanlı tezkirecilerine göre de Cem Sultan şiire ve güzel yazı yazmaya kabiliyetli, gazelleri mecaz ve hayallerle dolu, ince ruhlu, hassas bir şair, ilim ve irfan sahibi, cömert bir Osmanlı şehzadesidir. Benzer ifadeler, Mantegna'nın bazı mektuplarında da görülür. Ona göre Cem Sultan "âşık bakışlı" (melankolik) biridir. Bütün bu bilgileri birleştiren Funda Berksoy, "aksi ispat edilinceye kadar Mantegna'nın 'Müneccim Kralların Tapınması' adlı ikinci tablosundaki ortanca kralın Cem Sultan olduğunu düşünebiliriz" der.

Özet Kaynakça

Bardakçı, Murat. "İşte, Kanuni Süleyman'ın evlat ve torun katli raporu", *Gazete Habertürk*, 16 Şubat 2014.

Berksoy, Funda. "'Müneccim Kralların Tapınması'nda Osmanlı İmgesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 116, Ağustos 2003, s. 90-95.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 1974.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Mazlum, Müzeyyen. "Osmanlı Kaynaklarına Göre II. Bayezid-Cem Mücadelesi ve Osmanlı Devleti'nin Dış Politikasına Etkileri", 2006 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Osmanlı Beyliği (1300-1389), haz. Elizabeth A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1992.

Peirce, Leslie P. *Harem-i Humayun, Osmanlı İmparatorluğunda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Sultanları*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1999.

Tevarih-i Al-i Osman, haz. F. Giese-Nihat Azamat, Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1982.

Vatin, Nicolas. *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz'de Diplomasi ve Korsanlık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

BİR OSMANLI KİMLİĞİ: RUMİ AİDİYETİ

"Ben Türklerin en açık konuşanlarından, en zekilerinden, mızrağı en keskin olanlarından biriyim" diyerek Türk olmaktan duyduğu gururu tekrarlayan Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügati't-Türk* adlı ünlü eserinde şöyle devam eder: "Türkler aslında 20 boydur. Her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım. Oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını (...) yazdım. Bundan başka Rûm yakınından doğuya [Çin'e] doğru –müslim ve gayri Müslim- her boyun olduğu yeri de bildirdim" der ve Türk boylarını saymaya başlar.

Kaşgarlı Mahmud'un bu satırları yazdığı yıllardan itibaren, 24 boydan oluşan Oğuzların bir bölümü, Orta Asya steplerini geçerek Kaşgarlı'nın *Rûm* dediği bölgeye doğru akın edeceklerdir. Neresidir bu Rûm ülkesi derseniz, tahmin edeceğiniz gibi, Doğu Roma'nın varisi Bizans ülkesinin çekirdeğini oluşturan Anadolu'dur.

13. yüzyılın başında Osmanlı Beyliği'nin kuruluşuna tanıklık ettiği anlaşılan Yunus Emre'nin dilinde de Anadolu'nun adı "Türk" değil, *Rûm ili*'dir. *Zafernâme* adlı eserin yazarı Nizâmeddîn-i Şâmî, Timur'un 1402'de Yıldırım Bayezid'e karşı kazandığı zaferi, "Rûmiyan'a ve Sultan-ı Rûm'a karşı kazanılmış bir zafer" olarak tarif eder. 1402-1413 arasındaki Fetret Devri'nde, Osmanlı'ya başkaldıran Simavne Kadısı Şeyh Bedreddin'in namı *Hallac-ı Rûm* (Rumların Hallac-ı Mansur'u), *Pertev-i Rûm*, yani Rum ışığıdır. 1399-1429 yılları arasında yaşadığı sanılan Horasan erenlerinin pirlerinden Hacı Bayram-ı Veli'nin unvanı ise *Şeyhü'r Rûm*'dur.

Rûm, Arap ve Acem'in farkı

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin emperyal bir kibirle 1599 Kahire'sini (sadeleştirilmiş dille) tasvirine bakın şimdi de:

> Sözün kısası, Rûm iyidir, Arap tilkilenmekte zaten köpektir. Gerçi Acemler nazik tabiatlı olurlar, ama onların çoğu münafıktır, arabozucudur. Kıskançlığı ve düşmanlığı Evram'a [Rûmlara] bırakmaz, ateşle suyu bir bardağa koyar. Rum Acemden yüz defa üstündür, bu sözü yalanlayanlar köpektir. Demek istiyorum ki eskiden Acemlerin ululuları akıl ve bilgi ile ün almış iken şimdi onlarda bu hal yoktur. Türk insanındaki ululuk onlarda yoktur.

Yazarın, Rûm derken "Türk"ü kastettiğini söylemeye gerek yok herhalde.

Ayrıca Osmanlı belgelerinde şu terimlere bolca rastlanacaktır: Osmanlı ülkesi için *Memleket-i Rûm*, *Bûm-i Rûm*, *İklim-i Rûm*, *Diyar-ı Rûm*, *Rûm ili*; şairler için *şuara-yı Rûm*; âlimler için *ulema-yı Rûm*; dervişler için *abdalan-ı Rûm*; akıncılar için *gaziyan-ı Rûm*, *Rûm atlılar*, *Rûm yiğitleri*, *leşker-i Rûm*; hattatlar için *İmâd-ı Rûm*; Türkçe için *Lisan-ı Rûm*; Amasya-Sivas-Tokat çevresindeki eyalet için *Eyalet-i Rûm*; Mevlâna için *Celaleddin-i Rûmî*; Anadolu Selçukluları için *Rûm Selçukluları*; Mısır kanunnâmelerinde Anadolu'dan gelenler için *Rûmlu* veya Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun için Trabzon'da yaptırdığı Hatuniye Camii'nin kitabesine yazdırdığı gibi *Bânü-i Rûm* ve daha nicesi...

Bir örnek de Kürtçenin efsanevi yazarı Ehmedê Xanê'nin ünlü eseri *Mem û Zîn*'in önsözünden: "Rûm u Ereb u Ecem..." Yani, "Türk, Arap ve Fars..."

Peki, Osmanlı Devleti/İmparatorluğu, Avrupalıların dediği gibi bir "Türk devleti" mi, yoksa Türklerin (ve de Kürtlerin) dediği gibi "Rûm devleti" mi idi? Bu soruya önce Metin Kunt'un cevabını okuyalım:

Bir kere unutulmamalı ki hem yöneticiler hem halk arasında Türk olmayan çoktu. Yöneticilerin bir kısmı ve kapıkulu askerlerinin hepsi, dirlik sahiplerinin bazıları Türk-Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. Osmanlı sultanlarının gözünde de halk için de Türkler ve Türk olmayanlar arasında bir fark yoktu. Müslüman olmayanlar ek vergi (cizye) ödüyorlardı devlete, fakat bütün halk, ister Türk olsun ister Rûm, ister Arap olsun ister Sırp, padişahın reayası idi. Buna karşılık gene de Türk devleti diyebiliriz Osmanlı devletine, çünkü ülkenin dili Türkçe idi.

Türkçe konuşmak yeter mi?

Günümüzde, Osmanlı Devleti'nin kurucusu kabul edilen Osman Gazi'nin, Oğuzların Kayı boyundan olmadığı, hatta Oğuz boylarının askerî bürokrasisine bile dahil olmayan, cesur bir maceracı olduğu, Osman adının "çoban" anlamına gelen *otman* kelimesinden türediği; Osman adının ise kendisine İslami meşruiyet kazandırmak için yaratıldığı kanısı güçlenmiş olsa da Osmanlı hanedanının etnik olarak Türk kökenli olduğu genel olarak kabul edilir. Gerçi birkaçı dışında, hanedanın erkekleri Türk olmayan kadınlarla evlenerek "Türk kanını" sulandırmışlardı (!) ama hanedan içinde ve devlet dairelerinde Türkçe konuşulurdu. Devletin bütün kayıtları yüzlerce yıl kesintisiz Türkçe tutulmuştu. Medreselerde Arapça okunurdu ama konuşma dili Türkçe idi. Buna rağmen, Salih Özbaran, "Bir devletin dilinin Türkçe –üstelik Arapça ve Farsçanın yoğun etkisi altında kalmış bir merkezi dil olması ne kadar yeterlidir kocaman imparatorluğu Türk yapmaya?" der ve tartışmayı başlatır: "Yoksa Osmanlı Devleti bir Rûm imparatorluğu muydu?"

Bu görüş aslında başka tarihçilerce de dile getirilmiştir. Örneğin İlber Ortaylı'ya göre, "Biz Roma İmparatorluğu'nun varisleriyiz. Ve Müslüman da olsak, Romalıyız"; Halil İnalcık'a göre Osmanlı sultanları "Sultan-ı Rûm"dur, "Kayser-i Rûm"dur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki çok önemli makalesi ile tanıdığımız Paul Wittek ise daha ileri gider ve "Danişmendiler

ve Selçukiler devrini de Osmanlı İmparatorluğu ve emirlerininkini" de, "muhtelif Türk unsurları, göçebe, kasabalı ve şehirlileri" de "hakiki Türkleri ve Türkleşmiş unsurları da" kapsayacak şekilde "Rûm Türkleri" terimini önerir.

Cemal Kafadar'ın tezi

Salih Özbaran'ın atıfta bulunduğu bir diğer akademisyen tarihçi Cemal Kafadar'a göre durum biraz daha karmaşıktır:

> [Osmanlılar] aynen ortaçağın Küçük Asya'daki diğer halkları gibi, [Doğu] Roma topraklarının sakinleri anlamına gelen Rûmî diye adlandırılmışlardı. Bu, temelde coğrafi bir adlandırmaydı ve esas olarak o halkların yaşadığı yeri belirliyordu; ancak, coğrafyacıların ve gezginlerin gözünden kaçmadığı üzere, merkezi İslam topraklarından bakıldığında, bir sınır bölgesi olan Rûm'un Türk-Müslüman nüfusunun, onları gerek İslam dünyasının gerekse diğer Türklerden farklı kılan kendilerine özgü ve alışılmamış yönlere sahip oldukları anlaşılıyordu. Şöyle ki, Rûmi Türk olmak, aynı zamanda İslam uygarlığının, bir yandan yeni bir bölgede kendi yaşam biçimini oluşturan, diğer yandan rakip bir dinsel-uygarlığa yönelişte siyasal egemenlik kurmak için uğraş veren yeni bir bölgesel görüntüye sahip olmak anlamına geliyordu.

Avrupa dillerinde Rûmilik

Cemal Kafadar'ın bu tanımının gerek coğrafi ve politik, gerekse sosyokültürel açılardan geniş bir anlam taşıdığına işaret eden Salih Özbaran'a göre, *Rûm* veya *Rûmi* sözcüğü, Cemal Kafadar'ın ileri sürdüğü gibi, sadece Arapça, Farsça ve Türkçede değil, Avrupa dillerinde de vardır. Örneğin Portekiz dilinde Osmanlılar için *Rûme* ve *Rûmes* (Rûm/Romalı ve Rûmiler/Romalılar) terimleri kullanılırdı. Endonezya ve Malezya'da 16. yüzyılda Osmanlı sultanlarına *Raca Rûm* denirdi. Doğu Afrika'daki Mo-

gadişu-Mombasa'da yerli halk, Portekizli sömürgecilere karşı *Rûm*'dan (Osmanlı'dan) medet umarlardı.

Ancak yine Salih Özbaran'ın dikkatimizi çektiği gibi Portekiz dilinde *Turchia*, *Otomanos, Turquesca, Turquimais ve Turcos* gibi terimler de vardı. Peki bu terimler arasındaki fark nedir? Bunu 1534 yılında Hindistan'ı ziyaret eden Portekizli botanikçi Garcia da Orta da merak etmiş olmalı ki (günümüz Türkçesiyle) şöyle der hatıratında:

> Hindistan'da egemen güçler arasındaki savaşlara tanık olurken beyaz bir askere, birçok kez Türk olup olmadıklarını sordum, yanıtı hayır oldu, sadece *Rume* olduğunu söyledi; başkalarına *Rume* olup olmadıklarını sorduğumda da hayır dediler, Türk'ten başka bir şey olmadıklarını söylediler; birinin diğerinden farkının ne olduğunu sorduğumda ise bana bunu anlayamayacağımı söylediler, çünkü ben ülkelerin adlarını bilmiyordum, dilleri de bana bir şey ifade etmiyordu.

Sonuç olarak Cemal Kafadar'a, Halil İnalcık'a ve elbette Salih Özbaran'a göre, çok dilli, çok etnili, çok dilli Osmanlı Devleti/İmparatorluğu, sadece bir "Türk devleti" değildi. Bunun nedeni, Osmanlı'nın Türkleri "Etrâk-ı bî-idrâk" görmesi değildi elbette. Daha doğrusu, böyle bir genelleme yapılamazdı. Ama İlber Ortaylı'nın kestirmeden söylediği gibi "Müslüman Roma" da değildi. Belki de Osmanlı'nın "iki dünya arasındaki konumunu" en iyi anlatan terim, Rûm terimi idi.

Gazi Evrenos Bey'in Kökeni

Bugün resmî tarihin "Karesilerden bir Türk beyi" dediği Evrenos Bey'in de ihtida etmiş bir Hıristiyan olması ihtimali çok yüksek. Araştırmacı Ayşegül Kılıç'ın, Gazi Evrenos Bey'den söz eden bütün belgeleri inceleyerek vardığı sonuç özetle şöyle: Günümüzde 120 yaşlarında at üstünde öldüğüne dair efsaneler yaygınsa da Evrenos Bey'in ne zaman doğduğu bilinmiyor. Ölümü ise Yenice-i Vardar'daki mezar kitabesinden bilindiği kadarıyla 1417 yılında. 15. yüzyıl yazarları Âşıkpaşazâde, Neşrî, İbn Kemal gibi yazarların eserlerinde Balkanların fethinden söz eden bölümlerde Rumeli'ye geçen Karesi beyleri arasında Evrenos Bey'in adına rastlanmıyor. Evrenos Bey'in adı Âşıkpaşazâde'de, 1357 yılında Konurhisar'ın fethinde geçiyor. Buna göre kendisi sıradan bir asker.

Evrenos Bey'in 16. yüzyıldan sonra oluşan "resmî tarihçesi"ne göre ise kendisi Boz Oklu Han'ın Vırsk Han, Kasun Han, Yoregür Han, Pranko İsa Bey, Koç Demir Han, Ozar Han ve Gündüz Alp Han adlı yedi oğlundan Pranko İsa Bey'in tek oğluydu. Bu isim, Ömer Lütfi Barkan'ın ortaya çıkardığı, İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın da atıfta bulunduğu, Hicri 861 (1457) tarihli bir Selanik vakfiyesinde Pranko Lazarat (تارازال وقنارپ) diye geçmekteydi. Babasının ismi görüldüğü üzre tipik bir Türk ismi değildi. Pranko'nun "Frenk" sözcüğü ile ilgisi olduğunu söyleyen kaynaklar var ki mantıklı görünüyor. Lazarat tipik bir Hıristiyan ismi. İsa ise Türklerin ilk tercihlerinden değildi. Pranko/Frankı/Pırankı İsa Bey, Dimetoka civarındaki Prangi (daha sonra: Sircik, Kircik) köyünde gömülü. Ya köy ismini bu şahıstan ya bu şahıs ismini köyden almış olmalı.

Aynı belgede Evrenos Bey'in adı da Evraniz/Avraniz olarak geçiyor. Ayşegül Kılıç'a göre bu isim Vranis/Vranes/Vryanis gibi Yunan veya Slav (Sırp) isimlerine benziyor. Öte yandan Türkçede "os" takısı yok. Claude Cahen, Evrenos ismini "Varna=Evren" kelimesi ile ilişkilendiriyor; Mehmet Fuat Köprülü ise Türkçedeki "evren" ve "uz" kelimeleriyle. Osmanlı'nın ku-

ruluş dönemi uzmanı olan Paul Wittek'e göre ise Evrenos Bey, Hıristiyan Gagavuz Türklerinden. Ayşegül Kılıç sonuç olarak Evrenos Bey'in tarih sahnesine birdenbire Balkanlarda çıktığını, bölgeyi çok iyi tanımasından ve babasının adından anlaşıldığına göre Karesilerden değil, Balkan halklarından geliyor olabileceğini belirtiyor. Yani "ihtida etmiş bir Sırp olması ihtimali çok kuvvetli" diyor.

18. yüzyıl tarihçileri Joseph von Hammer ve Edward Gibbon ile onlara atıfla modern dönem tarihçisi Stanford Shaw ise Evrenos Bey'in ihtida etmiş bir Rum (Bizanslı) olduğunu iddia ediyor. Hammer bu bilgiyi Yavuz Sultan (1.) Selim (hd 1512-1520) dönemi devlet adamı ve tarihçilerinden İdris-i Bitlisî'ye dayandırıyor, ama Bitlisî'deki Evrenos Beg ile bizim Evrenos Bey aynı kişiler mi, kesin değil. Gibbon ise Bizanslı tarihçi Nikoforas Gregoras'a atıfla Evrenos Bey'in Bursa'yı 1326'da Orhan Bey'e teslim eden tekfur olduğunu söylüyor. Ancak Gibbon'ın Bursa Tekfuru'nun adı Saroz'u Evrenos okuduğu sanılıyor.

Osmanlı'nın kuruluşu ile ilgili "gaza" teorisine karşılık "yağmacı çeteler" teorisini ispatlamaya çalışan modern tarihçilerden Heath Lowry'ye göre ise Evrenos Beg, Turahan Bey, Mihail Bey ve Hacı İl Beyi ile birlikte Bizans imparatorlarından Mihail Kantakuzenos döneminde (1261-1282) çetecilik yapan dört beyden biri. Lowry bu tezini Sponduones adlı bir Yunan tarihçisinin çalışmalarına dayandırıyor. Bu kişi II. Murad'ın (Sırp asıllı karısı) Maria'nın akrabası. Maria da Kantakuzenos'ların soyundan gelen biri. Dolayısıyla Spandounes'in tezleri objektif kaynaklara dayanmıyor olabilir. Lowry zaten çeşitli tezler arasında gidip geliyor. Örneğin Bizans yazarı Pahimeres'e dayanarak İsa Bey'in lakabı olan Pranko-Franko ve türevlerini Katalanlarla ilişkilendiriyor. Bilindiği kadarıyla 1305 yılında Bizans ordusunda dövüşen paralı Katalan birlikleri vardı. Rumlar bunlara *Franki* diyorlardı. Bu birlikler Selçuklulara karşı savaşmışlardı. Sonuç olarak kitaplarına bakılırsa Lowry, Evrenos Bey'in kökeni hakkında kesin bir kanıya varmış değil. Ama eğilimi onun ihtida etmiş bir Hıristiyan olduğu yönünde.

Özet Kaynakça

Erdem, Hakan. "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj (lar)ı", *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.13-26.

Genç, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

Kılıç, Ayşegül. *Bir Osmanlı Akıncı Beyi: Gazi Evrenos Bey*, İthaki Yayınları, İstanbul 2014.

Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği, 14-17. Yüzyıllarda Rum/ Rumi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Turan, Namık Sinan. "Kimlik Sorunu Üzerine Bir Yaklaşım: Roma'nın Varisi Olmak 'İhmal Edilmiş Bir Osmanlı Kimliği Olarak Rumilik'", *Türkoloji Kültürü*, cilt 5, sayı 8, Yaz 2011, s. 13-28.

OSMANLI'DA HAYIRSEVERLİK ve VAKIFLAR

İslam hukuku ve toplumu çerçevesi içinde tesis edilen, hayır işleri için bağışlanmış dinsel temelli kurumlara "vakıf" (çoğulu evkaf) deniyordu. Arapça *vakf* sözcüğünün "durma, durdurma, hareketten alıkoyma, hapsetme ve dinlendirme" anlamına gelmesi, vakfa aktarılan malların satılamaması, aktarılamaması, teminat gösterilememesi, ipotek edilememesi gibi durumlarla ilgili olmalıdır. Bir malın, geliri ile birlikte hayırlı bir işe ayrılması amacıyla mülk sahibinin mülkiyetinden çıkarak, Allah'ın mülküne veya sosyal mülkiyet kategorisine aktarılması şeklinde tarif edilebilecek vakıfları kurma konusunda Kuran'da açık ifadeler olmamakla birlikte müminlere hayırsever olmaları, zekât ve sadaka-i fitre dışında başka hayırlar da yapmaları tavsiye edilmiştir.

İlk vakfı Peygamber mi kurdu?

İlk vakfın ne zaman kurulduğu bilinmiyor. Tarih boyunca eski Türklerde, Moğollarda, Farisilerde, İslamiyet öncesi Araplarda, Yahudilerde, Romalılarda ve Bizans'ta vakıf uygulamalarının olduğuna dair pek çok kaynak olduğu halde, İslam kaynaklarına göre ilk vakfı müminlerden birinin kendisine bıraktığı malla Peygamber kurmuştur. Bazı kaynaklara göre ise kendisine verilen *Semg* denilen hurmalığı sadaka olarak dağıtıp dağıtmama konusunda Peygamber'e danışan Ömer kurmuştur. Peygamber, Ömer'e şöyle demiştir: "Bu hurmalığın aslını (rakabesini) vakfet! Artık o hibe edilmez, varis olunmaz, yalnız onun mahsulü infak edilir, yedirilir."

Vakıf kurma hakkı, vakfedilecek mülkün ilk elden sahibi olan, aklı başında, yetişkin ve özgür (ehil, baliğ ve hür), yerine

getirecek başka yükümlülüğü olmayan kişilere (kadın ve erkeklere) tanınmıştır. Ancak kadınların mülk sahibi olmaları daha zor olduğundan vakıf kurmaları da nadir olmuştur. Saltanat vakfı kurmak ise Osmanlı imparatorluk kimliğinin önemli bir parçasıdır. Saltanat vakıflarını ağırlıklı olarak erkekler kurmuşsa da, servet, mevki ve iktidar sahibi Osmanlı kadınları sahip oldukları gücü ister kendi istekleri doğrultusunda, isterse bir ailenin ya da cemaatin kolektif çabasının parçası olarak büyük hayırseverlik girişimlerinde bulunarak gerçeğe dönüştürmüşlerdir.

Dinî amaçlara hizmet ettiği sürece Yahudilere ve Hıristiyanlara da vakıf kurma hakkı tanınmışsa da bu hak kilise ve sinagogları kapsamazdı. Vakfın amaca uygun hizmet edip etmeyeceğini ve kurucusu tarafından belirlenmiş koşullara uyup uymayacağını takip edecek bir "mütevelli heyeti"nin olması da şarttı. Ancak bu koşulların yazılı hale getirilmesi şart değildi. Şahitler huzurunda sözlü vakıfname de kabul ediliyordu.

Vakfedilecek mülk bir odadan ticari işletmeye kadar geniş bir yelpazede olabilirdi. İslam hukukunda faiz (riba) almak günah sayıldığından ilk başlarda nakit vakıflarına karşı çıkılmış ancak Ebusuud Efendi'nin (ö. 1574) fetvasından sonra bunlara da izin verilmişti. Vakıf yardımı alan kuruluşların başında cami, mescit, medrese, mektep, tekke, imaret, bimarhane (hastane) ve çeşmeler gelirdi. Ayrıca köprüler, yollar, hisarlar veya su kanalları gibi yapılar bile vakıf hizmeti alabilirdi.

Vakıfların gücü

Ancak ne zaman ve kim tarafından kurulursa kurulsun, vakıflar, en yaygın ve işlevsel biçimini Osmanlı Devleti'nde kazanmışlardır. Bu alanın uzmanı Amy Singer'dan öğrendiğimize göre 16. yüzyılda sadece İstanbul'da 2.500'den fazla vakıf vardı. 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki vakıf sayısı 6.000'i aşmıştı. 17. yüzyılda ekonominin yüzde 16'sını, 18. yüzyılda yüzde 27'sini, 19. yüzyılda yüzde 16'sını vakıflar kontrol ediyordu. Vakıflar, sahip oldukları gelirin 17. yüzyılda yüzde 6'sını, 18.

yüzyılda yüzde 10'unu ve 19. yüzyılda yüzde 17'sini sosyal yardım faaliyetlerine harcıyorlardı.

Önemli bir istihdam merkezi olan (örneğin İstanbul'daki Yeni Cami Vakfı'nda 691 kişi çalışıyordu) vakıflar arasında kimsesiz çocuklara, öksüzlere, yetimlere, muhtaçlara yardım vakıfları; akıl hastalarının bakımı için hastane vakıfları; görme ve işitme engellilere yardım vakıfları; düşmana esir düşenlerin fidyelerinin ödenerek kurtarılmasını sağlayan vakıflar; hamal, camcı, kayıkçı gibi ağır ve yıpratıcı işlerde çalışan işçilere yardım vakıfları; borç veya iflas sebebiyle hapse düşmüş olanlara yardım edilerek hapisten kurtarılmaları için kurulan vakıflar; öksüz kızlara çeyiz verilmesi için vakıflar; fakir çiftçilere ödünç tohumluk buğday, arpa vs. verilmesi için kurulan vakıflar; çırakların kırdıkları çanak-çömlek gibi şeyler yüzünden hakarete uğramamaları için kurulan vakıflar gibi çok değişik amaçlı olanları vardı.

Osmanlı'da vakıflara ilginin olması doğaldı çünkü İslam'a göre hayır işleme, fakirlerin zenginlerden takdir-i ilahi gereği talep ettiği bir farzdır. İslam'a göre insanın kendi ailesini geçindirmesi de farz olarak tanımlanmıştır. Vakıf, her iki farzın da yerine getirilmesi için çok cazip bir araçtır. Öyle ki 16. yüzyıldan itibaren vakıf kurma, zekât vermeyi geride bırakan bir hayırseverlik biçimi olmuştur. Çünkü vakıflar, zekâttan farklı olarak, sadece Allah'ın sevgisini ve inayetini kazanmaya değil, ilave olarak kurucunun ailesini geçindirme, kişisel servetini müsadereden koruma, mirasını istediği gibi dağıtma, servetini ve gücünü sergileme; hanedan üyeleri ve büyük devlet görevlileri için, toplum hizmetlerini görme, istihdam yaratma, itibar ve nüfuz geliştirme, halk üzerinde egemenlik kurma gibi pek çok amaca aynı anda hizmet edebiliyordu. Amy Singer'ın çalışmasından yola çıkarak bu işlevlerin bazılarına daha yakından bakalım:

Öteki dünya için yatırım yapmak: Kuran'da (Hadid/18) "Sadaka veren erkeklere ve sadaka veren kadınlara ve Allah'a güzel bir ödünç verenlere, verdiklerinin karşılığı kat kat ödenir ve onlara değerli bir mükâfat vardır" dendiği için mülkünü vakfetmeyi seçen kimselerin Allah katında yüceleceğine (kurbet) ve cennete gideceğine inanılırdı. Dolayısıyla hayırlı işlerde bulunmak, öncelikle öteki dünya için bir yatırım yapmak anlamı taşıyordu.

Aileye bakmak: Vakfedenin vakıf aracılığıyla ailesinin fertlerine bakması gayet meşru bir amaçtı. Bu işlev sadece hanedan aileleri ve büyük devlet görevlilerinin kurdukları vakıflarda söz konusu olmazdı. Ancak kurucunun ailesinin vakıftan istifade etmesi sonsuza kadar sürmezdi. İnsan ömrünün kısa olduğu modern öncesi dönemde, birkaç kuşak sonra vakfedenin ailesinden kimse kalmaz, sonuçta vakıftan yoksullar, muhtaçlar, vb. yararlanırdı.

Müsadereden kurtulmak: Herhangi bir sebeple hükümdarın gazabına uğrayan yüksek dereceli devlet görevlilerinin hapis ve idamı ve mallarının beytülmal namına zapt ve müsaderesi, Türk-İslam-Osmanlı devletlerinde sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Vakıflar, böyle bir durum karşısında ailenin sefalete düşmesini engelleyen bir nevi sigorta vazifesi görmüştür. Çünkü vakfedilen mallar Allah'a ya da cemaate devredildiği için müsadere edilemezdi. Bir tek Fatih Sultan Mehmed bu kuralı çiğnemiş ancak büyük tepkiler üzerine oğlu II. Bayezid babasının istimlak ettiği vakıf mallarını iade etmişti.

Mirasta esneklik: Öte yandan vakfeden kişi istediği kişileri vakıfnameye yazdırarak mirasçı yapabilir, mirastan düşürmek istediklerini (örneğin kız çocuklarını) vakıfnameden çıkarabilirdi. Bu da miras bırakma açısından İslam hukukuna göre daha büyük bir esnekliğe işaret ediyordu. Örneğin Cezayir, Fas ve Tunus gibi Kuzey Afrika bölgelerinde, kendileri Şafii veya Maliki oldukları halde Hanefi fıkıh esaslarına dayanarak vakıflar kuranlar vardı.

Nüfuz ve saygınlık kazandırmak: Fatımîler, Zengîler ve Eyyübîler döneminde yöneticiler vakıflar yoluyla bazı kişileri himayelerinde ve kontrollerinde tutmuşlar, kendilerine destek verecek yerel dinî liderler üzerinde ekonomik nüfuz sahibi olmuşlardı. Uzun hükümdarlıkları sırasında Memlûk sultanları ulema, öğrenciler, medrese hocaları, dervişler ve diğer görevlileri vakıflar aracılığıyla kontrol ederek iktidarlarını sürdürmüşlerdi. Anadolu Selçukluları döneminde ulema ile emirler arasındaki çıkar ilişkileri vakıflar aracılığıyla yürütülmüştü. Osmanlılar açısından vakıf kurma, yeni fethedilen topraklarda yerleşimi sağlamanın kilit aracıydı. Osmanlı döneminde vakıflar hem İs-

lamiyeti, hem Osmanlılığı hem de şehirleşmeyi yaygınlaştıran, kökleştiren merkezler olarak işlev görmüşlerdi.

İaşe temini: Bütün imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu için de tebaasının temel gıda malzemelerini temin etmek temel görevdi. Şehirlerin iaşesini temin etmek, kendilerini doyuramayanlara temel gereksinimlerini dağıtmak ve kıtlık zamanları için iaşe stoğu yapmak bu görevin bir parçasıydı. Bu açıdan, Osmanlı Devleti bir refah devleti değildi ama bir refah toplumuydu. Ancak Saltanat'ın cömertliğinin ölçüleri ve sınırları vardı. İmparatorluğu çeviren şehirlerdeki siyasal basınca ayarlıydı ve Osmanlı hegemonyasını vurgulamaya yönelikti.

"İaşeyi temin etmek", "hayırseverlik" ve "yoksullukla" mücadele açısından en önemli vakıf bölümleri imarethaneler (aşevleri, matbah/mutfak) idi. Kaynaklara göre ilk Osmanlı imareti 1336'da İznik'te, Orhan Bey tarafından kurulmuştu. İlk yıllarda padişahlar, halk için kurdukları açık sofralarda bulunurlardı. Bu gelenek, Fatih Sultan Mehmed'le (ö. 1481) ortadan kalktı. 1600 yılına gelindiğinde imaretlerin sayıları 100'e ulaşmıştı ve on binlerce kişi karınlarını imaretlerde doyurur olmuştu, ancak 17. yüzyıldan sonra sayıları azalan imaretler, 19. yüzyıla gelindiğinde vakıf sisteminde ortaya çıkan bozulma ile birlikte eski işlevlerini yerine getiremez oldular.

Tuz ve ekmeğin sembolik anlamı

İmaretlerin nasıl işlediğine geçmeden önce, yemek vermenin sembolik anlamı üzerinde durmak gerekir. Tuz ve ekmek alıp verme, imaretlerdeki sosyal alışverişin bir parçasıydı çünkü her ikisi de temel gıda maddeleriydi. Ancak ekmek ve tuz alıp vermenin bundan öte bir anlamı vardı. 11. yüzyılda yaşamış Karahanlı edip Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig* adlı eserinde İslam geleneklerine dayanarak hükümdarlara tebaası üzerinde denetimi sağlamak için ayana, ulemaya ve avama yemek vermesini öğütlemiş ve şöyle demişti: "Onlara ekmeğinden ve tuzundan yedir!" Osmanlılarda ise "tuz ve ekmek hakkı bilmedi" deyimi, "yükümlülüklerini yerine getirmedi" anlamında kullanılırdı.

Himaye edenle edilen arasında kurulan "minnet borcu" ilişkisi İmparatorluk genelindeki her kademedeki tebaa ile hükümdarı birbirine bağlardı. Yiyecek bu gücün simgesi ve dile getirmenin yoluydu. Her tabakadan insanı besleyen aş, padişahın egemenliğini ve tahtını da besleyip kuvvetlendiriyordu.

Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti

Amy Singer, bu işlevleri yüzyıllarca başarıyla yerine getiren bir imaret örneği olarak Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti'ni incelemiş. Kanuni Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan'ın 1558'de Kudüs'te kurduğu vakıf, bugün surlarla çevrili eski şehrin merkezinde El Vad ile Akabetü't-Takiye caddelerinin birleştiği noktada, Via Dolorosa'nın biraz güneyinde Haremü'ş Şerif, Kubbetü's-Sahra, Mescüd'l-Aksa ve Kutsal Kabir Kilisesi'nin bulunduğu tapınak tepesinin yakınlarında hâlâ ayakta duruyor.

Batılı kaynaklarda "Roksalana" olarak geçen Hürrem'in diğer sultanlardan farklı olarak kendini padişah annesi (Valide) olarak değil padişah karısı (Haseki) olarak konumlandırdığı ve Kanuni'yi başka kadınlarla paylaşmadığı, gittiği yerlere onunla gittiği biliniyor. Hürrem kazandığı bu ayrıcalıklı konum sayesinde büyük güç ve servete kavuştu ve o zamana dek görülmedik ölçüde büyük vakıflar kurdu. Hürrem'in ilk kurduğu vakıf o zamanlar Avrat Pazarı denilen İstanbul-Aksaray'daki Haseki semtindeydi. Semtin adı "Haseki", Hürrem'in yaptırdığı cami, medrese ve imaretten meydana geliyordu. Haseki Hastanesi'nin temelinde Hürrem Sultan'ın yaptırdığı Darüşşifa vardı. Aynı şekilde Ayasofya ile Sultanahmet Camisi arasındaki Haseki Hamamı da Hürrem Sultan'ın hayratıydı.

Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti, Hürrem Sultan'ın Mekke, Medine, İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerde kurduğu vakıflardan sonuncusuydu. Nitekim Hürrem Sultan, imaretin vakfiyesini hazırladıktan (1558) bir süre sonra hayata veda etti.

İmarete vakfedilen mallar arasında Kudüs, Gazze, Nablus ve Trablusşam'da hanlar, dükkânlar, çarşı, hamamlar, sabun fab-

rikaları, su ve yel değirmenleri, sabuna, tütüne, oduna ve bazı mezra ve köylerin vergileri vardı. Yaklaşık 50 kişiyi istihdam eden ve düzenli olarak toplam 500 kişinin karnını doyuran imarethanenin yapılışı, İstanbul'da Süleymaniye Külliyesi'nin yapılışıyla eşzamanlıydı. Anlaşılan Hürrem Sultan kocası gibi cömert, mümin, hayırsever ve güç sahibi olduğunu bu imarethane ile göstermeye çalışmıştı. Bazı kaynaklara bakılırsa imarethane binası Memlûklu Tunşuk Hatun (ö. 1398) tarafından da imarethane olarak kullanılıyordu. Tunşuk Hatun'un imarethanesi de Bizans İmparatoru I. Konstantinos'un annesi Elena'nın hastanesi üzerinde yükseliyordu. Yani Hürrem, var olan bir hayır kurumunu yeniden ihya etmişti.

İmaret, Filistin'deki diğer önemli dinî merkez Hebron şehrinde yüzlerce yıldır hizmet veren Halil İbrahim Sofrası'yla (*simâtü'l-Halil*) rekabet eden Haseki Sultan İmareti, 1516'da Osmanlılar tarafından kansız bir şekilde alınan Kudüs'ün, uzun tarihi boyunca iyice kemikleşmiş topografyasına nüfuz ederek, şehrin Osmanlılarca gerçek anlamda fethedilmesinde önemli rol oynamıştı.

Çorbasız olmaz

Haseki Sultan İmareti'nin vakfiyesinden de gördüğümüz gibi imarethanelerin günlük yemek listesinde mutlaka iki çeşit çorba ve ekmek olurdu. Tereyağı, nohut, soğan, tuz, kimyon ve mevsimine göre kabak, yoğurt, limon ya da karabiberle tatlandırılan bulgur çorbası akşam öğününde verilirdi. Daha basit olan çorbalar ise sabahleyin verilirdi. Çorbanın yanında verilen ekmek (fodla) ise un, tuz ve sudan yapılır ve en az 90 dirhem ağırlığında olurdu.

Bu iki çeşit çorba İmparatorluk'taki bütün imarethanelerde ortak yemekti ancak bazı bölgelerde çorbaya ıspanak, pazı, maydanoz ve havuç gibi başka sebzeler de katılırdı. Örneğin Hebron'daki Halil İbrahim Sofrası'nda perşembe akşamları mercimek çorbası, iç pilav ve nar tanesi ikram edilirken, Fatih İmareti'nde özel konuklara koyun eti yahnisi, balla tatlandırılmış

pilav ve zerde, erikli sütlaç gibi başka yiyecekler de verilirdi. Süleymaniye İmareti'nde önemli kişilere kahvaltıda bal verilirdi. Ayrıca buğday, pirinç, kayısı, badem, üzüm, erik, nohut ve yağla yapılan özel bir tatlı sunulurdu. Kandillerde ve bayramlarda bütün imarethanelerde çorba yerine taneli yemek (örneğin yahni) verilirdi. Ancak dul kadınlara verilen yemek hiç değişmezdi, onlar hep en yoksul yemeğe talim ederlerdi.

Yine de İstanbul imarethanelerinde sunulan yemekler herkesi memnun etmezdi. Örneğin 1580'lerde bu imarethaneleri ziyaret etmiş olan Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre "ekmekleri toprak gibi kara, sanki bir avuç kil, çorbalarıysa adeta bulaşık suyu, sütlaç kusmuk gibi, yahniyse öldükten sonra kesilmiş bir deri bir kemik kalmış koyunun etinden yapılmış[tı]."

Aynı kişi Balkanlardaki Evrenos Bey İmareti'nde verilen yemeği ise şöyle tarif etmişti:

> [G]ünde iki kere dört veya beş çeşit yemek yolculara bedava dağıtılır. (...) Bu kurumlar pek tesirli, yolculara ikram edilen yemekler pek lezzetli ve bahsedildiği iştah açıcı, hatta evde yetiştirilen aşçılar tarafından yemeklerden daha lezzetli ve hoş. Yahnilerinin tadı kıvamında, çorbalarıyla köftelerinin de erişte ve erişte çorbası da aynı lezzette. Dahası sahur geceleri sofralardan hilal gibi parlak, şekerden daha tatlı baklava, sayısız çeşitle leziz bumbar ve keşkek gibi yemekler eksik olmuyor...

"Tas sahibi olmak"

Amy Singer'a göre imarethanelerin kaynakları sınırlı olduğu için kimlere aş dağıtılacağı konusunda kesin kurallar konmuştu. Örneğin Konya'daki Sultan Selim İmareti'nde yolcu öğle namazından önce gelmişse o gün yemek yeme hakkına sahipti, aksi takdirde ertesi günün listesine girerdi. Kastamonu'daki İsmail Bey İmareti'nde gece gelen yolculara sabaha kadar açlıklarını bastırsın diye bal, ceviz, peynir gibi yiyecekler verilirdi.

İmarethanelerden düzenli yararlanmak için "tas sahibi" olmak gerekirdi. Ancak "tas sahipleri" arasında yoksullara gelin-

ceye kadar pek çok kişi vardı. Daha doğrusu, yoldan geçen saray elçisinden, önemli bir tüccara, medrese öğrencisinden dilencilere kadar uzanan geniş yelpazede, yoksullar çoğunluğu oluşturmazlardı. Vakfiyelerde geçen "fakir/fukara" terimi düşkünler, din fakirleri, dervişler, dullar, yetimler, hacılar, hasta ve sakatlar, yoksullar gibi geniş bir grubu tanımladığı için bu konuda yanlış bir algı oluşmuştur.

Dışarıdan gelen herkese yemek verilmediği gibi, dışarı yemek çıkarmak da mümkün değildi. Örneğin Kudüs'teki Haseki Sultan İmareti'nde tek istisna Sion Tepesi'ndeki Fransisken manastırına yerleştirilen Şeyh Deccani'yle 16 müridiydi. Bunun da muhtemelen nedeni, dervişlerden oluşan yemek alayının Hıristiyan mahallesine girişinin bir çeşit gövde gösterisi işlevi görmesiydi.

Ayrıcalıklı muamele

İmarethanelerde verilen yemek miktarları da değişiyordu. Genel olarak en çok yemeği imaretlerde çalışanlar alırdı. Bunun dışında başka ölçüler de vardı. Örneğin Kudüs'te medrese öğrencileri ve personeli bir kepçe yahniyle iki somun ekmek alırken öğretmenlere bunun iki katı yemek verilirdi. Fatih İmareti'nin vakıf kâtibi, muhasebe memuru ve yardımcısı ikişer kepçe çorba alırken, külliyede çalışan diğer kişiler birer kepçeyle yetinirlerdi. Geriye kalan yiyecek ise yoksullara paylaştırılırdı. Bazı imarethanelerde yolcular, yolculuk halindeki memurlar, medrese öğretmen ve öğrencileri, yoksulların önünde yer alırdı.

Yemek yeme sırası da önemliydi. Fatih'te hatırı sayılan konuklar önce yerlerdi, onların ardından Fatih'in kurduğu Sahn-ı Seman medreselerinin ahalisi, sonra öteki okulların personeli ve en son yoksullar gelirdi. Süleymaniye'de önemli şahıslar için özel odalar vardı ve yemekte ulemaya öncelik tanınırdı. Kudüs'te ilkin imaret ve cami personeli, arkalarından imaretin 55 odasında konuk kalanlar, en son hizmetkârlar sofrada yerlerini alırdı. Son olarak yoksul halk vardiyalı olarak içeri girerdi. Onlarda sıralı girebilirdi. Önce ulema arasındaki yoksullar, sonra öteki

yoksullar, en sonra kadınlar yemek alırdı. Çoğunlukla yemek kalmadığından kadınlar ve yanlarındaki çocuklar aç kalırdı.

Zekât ve sadaka

Vakıf ve imaretlerin temel esin kaynaklarına gelirsek; Kuran'da geçen "zekât", "sadaka", "sadaka-i cariye", "kurban", "adak", "kefaret", "hediye"", "karz-ı hasen" (Allah'a güzel borç takdim etmek), "infak" (Allah yolunda harcamak) gibi yöntemlerin temel amacı Allah'ın sevgisini ve rızasını kazanma, malı ve kazancı yoksulların hakkından temizleme ve günahlardan arınmaydı.

İslam'ın beş şartından biri olan zekât, ihtiyacı olan eşya ve borçlarından fazla olarak, dinde zenginlik ölçüsü miktarında malı, parası bulunan her erginlik çağına gelmiş, akıl sahibi, hür Müslüman'ın mallarının belli bir miktarını (genellikle kırkta birini) seneden seneye fakir Müslümanlara vermesidir. Ancak "fazla zenginliğin" hesaplanmasının zorluğu bir yana, zekât verme farzının ne ölçüde yerine getirildiğine dair bir bilgiye sahip olmadığımız gibi zekâtla yoksulluğun giderildiği bir dönem olmamıştır.

Kuran'da (Tevbe/60) kimlere sadaka verileceği şöyle belirtilmişti:

> Sadakalar [zekâtlar] Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, [zekât toplayan] memurlara, gönülleri [İslâm'a] ısındırılacak olanlara, [hürriyetlerini satın almaya çalışan] kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.

Ancak Peygamber'in "Akrabaya sadaka vermek, sevâb bakımından iki kattır. Yediğin şey sadakadır. Zevcene yedirdiğin şey, senin için sadakadır. Hizmetçine yedirdiğin şey, senin için sadakadır. Her iyilik sadakadır. Hoş söz, bir sadakadır. Mü'min kardeşinin yüzüne tebessüm etmek sadakadır..." demesine bakılırsa, "sadaka" günümüzdeki korkunç yoksulluğa çare olacak bir yöntem değildir.

İslam geleneğinde bir de "sadaka-i fıtır" vardı ki bunun için öngörülen zenginlik ölçüsü (nisap) zekâtta aranan nisaptır. Ancak "sadaka-i fıtır"da, zekâtta öngörülen, malın artıcı olması ve üzerinden bir yıl geçmesi şartı yoktur. "Sadaka-i fıtır", Ramazan Bayramı'nın birinci günü sabahı, fakirlere vermekle yükümlü oldukları belli miktarlardaki buğday, arpa, hurma veya kuru üzüm yahut kıymetleri kadar altın veya gümüş olup, hadislerde "sadaka-i fıtır"ın miktarı, buğday, arpa, hurma veya üzümden bir "sâ" (Peygamber döneminde kullanılmakta olan bir ölçü birimi olup yaklaşık 2,917 gram) olarak belirlenmiştir.

Sonuç olarak insanoğlu çok eski tarihlerden beri, sakatlar ve yoksullar gibi ihtiyaç sahibi kişilere yardım etmeyi düşünmüştür. Verme güdüsü bütün insanlarda ortak özellikler gösterir. Ancak bunun yaşama geçirilmesi farklı kültürel koşullarda gerçekleşir. Bu açıdan Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık kendilerine özgü "hayırseverlik" kurumları üretmişlerdir. Bunlar belli dönemlerde yoksulluğu hafifletmekte önemli işlevler görmüştür. Ancak vakıfların en güçlü ve yaygın olduğu Osmanlı'nın klasik döneminde bile yoksulluğa çare olamamıştır.

Özet Kaynakça

Akgündüz, Ahmed. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yayınları, İstanbul, 1996.

Beşer, Faruk. *İslam'da Sosyal Güvenlik*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Singer, Amy. *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

BEŞ ASIRLIK HÜLYA: KARADENİZ - MARMARA İZDİVACI

Osmanlı döneminde, Karadeniz'i Marmara'ya bağlamak için ilk girişim, Kanuni Sultan (I.) Süleyman döneminde (1520-1566) yapılmış, Padişah bu iş için Mimar Sinan'ı görevlendirmişti. Amaç, konut ve gemi yapımı için Eskişehir, Bolu ve Kocaeli'den getirilen kerestenin İstanbul'un şehir düzenini bozmadan başkente ulaştırılmasıydı. Ancak fikir kâğıt üzerinde kaldı.

Kanuni döneminin bir başka projesi, Karadeniz'le Hazar Denizi'ni birbirine bağlayacak Don-Volga Kanal projesi idi. Kanalı Padişah'a öneren, 1568 yılında Kanuni'nin son sadrazamı Sokollu Mehmed Paşa idi ama fikir ilk kez 1563'te bir önceki sadrazam Semiz Ali Paşa'nın aklına gelmişti. Amaç, Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirerek Rusların güneye doğru inmesini engelleyecek bir set çekmekti. Bu sayede Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Astrahan Hanlığı'nı Osmanlı egemenliğine alarak hem Volga boyundaki hanlıkları hem de Orta Asya'ya giden ticaret yollarını kontrol etmek mümkün olacaktı. Bu kontrol Gürcistan, Azerbaycan ve Şirvan üzerindeki Rusya-İran-Osmanlı rekabeti açısından hayati öneme sahipti. İkincil amaçlar arasında, İpek Yolu ticaretini canlandırma, İran ile yapılan savaşlarda donanmadan yararlanma ve Orta Asya'daki Türk hanlıklarıyla irtibat sağlamak da vardı. Sokollu düşmanları Padişah'ı projenin faydasız ve masraflı olduğu yolunda iknaya çalışmışlardı, ama esas engel Kanuni'nin 1566 yılındaki Zigetvar Seferi'nde vefat etmesi oldu.

Yerini alan oğlu II. Selim, babasının yadigârı Sokollu'nun projesiyle ilgilendi. Halil İnalcık'tan öğrendiğimize göre, Sokollu,

Kefe Beylerbeyliği'ne Çerkez Kasım Paşa'yı tayin etti. Paşa kanal kazılacak yeri tespit etti. Burası Perevolok (bugünkü Stalingrad) mevkiindeki altı deniz millik bölgeydi. Osmanlı vakanüvisleri kanal açılan bölgede Ejderhan adında, "camiler, hamamlar ve medreselerinin izleri meydanda olan ve içinde hiçbir insan bulunmayan eski bir İslam şehri olduğunu" düşünüyorlardı. Halil İnalcık'a göre bunu düşündüren Volga civarındaki harap şehir Yeni-Saray olabilirdi. Yeni-Saray, Altın Ordu Devleti'nin başkentiydi ve yeri 1940'larda Rus arkeologlar tarafından tespit edilmişti. Astrahan Hanlığı'nın orijinal adı Ejderhan Hanlığı idi ve Astrahan denmesi Rusların işiydi.

Kanal seferberliği

1569 yılında hazırlıkların son aşamaya geldiğini gören Kırım Hanı Devlet Giray, Osmanlı Devleti'nin kendisine olan ihtiyacının azalacağı, hatta özerkliğin kaybedileceği endişesiyle ikili bir oyuna kalktı. Bir yandan Rus Çarı Korkunç (IV.) İvan'a, "Osmanlı Astrahan'ı zapt ederek beni buranın hanı ilan edecek, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astrahan'ı bana teslim edin" diyordu. Bir yandan da Osmanlı Sultanı'na, "Çar, Astrahan'a büyük bir ordu gönderecek, siz susuzluk, kıtlık, soğuk yüzünden bu orduyla baş edemezsiniz, Azak Denizi sığdır, fırtınalıdır, gemilerinizi buraya sokamazsınız, yapacağınız kanal da en çok Moskof'un işine yarar, en iyisi ikimiz güçlerimizi birleştirip Moskof'a sefer edelim" diyordu. İki taraf da bu oyuna gelmedi. 1569 yılının ilkbaharında Osmanlı donanması (kaynaklarda sayı birkaç binden 200 bine kadar değişir ki, Halil İnalcık sayıyı 13-14 bin sipahi ve yeniçeri olarak tahmin ediyor) Kefe sahillerine çıktı. Bunlara Kırım Hanı ordusuyla (50 bin civarındaydı) katıldı. Ameleler, silah, mühimmat ve erzak Perevolok mevkiine taşındı ve kanalın kazılmasına başlandı. Bu faaliyet neticesinde üç ay içinde iki nehir arasındaki mesafenin üçte biri kazıldı.

Ejderhen Seferi

Ancak konunun böyle dallanıp budaklanması, İran ve Rusya'nın Osmanlı'ya karşı ittifak kuracağı endişesi, Kırım Hanı'nın ikircikli tavrı, Tatar ordusundaki huzursuzluklar, en çok da mevsimin kışa dönmesi, sert şimal rüzgarları ve bataklıkların işleri zorlaştırması kanal kazımını iyice yavaşlattı. (Rivayete göre Kırım Hanı, askerlerine kanal setlerini yıktırtmıştı.) Sonunda Kırım Hanı, Kasım Paşa'nın kanal işini bırakıp doğrudan Astrahan üzerine yürümesi konusunda II. Selim'i ikna etti. Böylece kanal projesi çöktü. Ancak Ejderhan Seferi de başarılı olmadı. İddialara göre mevcudu 60-70 civarında olan Osmanlı-Kırım ordusuyla 130 bin mevcutlu Moskof ordusu arasında ciddi bir çarpışma olmadığı halde, Kasım Paşa'nın ordusu gerilemeye başladı. Bir ay süren ricat sırasında, ordunun yarısı (resmî tarihe göre Tatar kılavuzların yanlış yönlendirmesiyle girilen) çöllerde ve bataklıklarda telef oldu. Öyle ki tarihçi Hammer'a göre İstanbul'a ancak 7 bin kişi dönebilmişti. Bu arada mühimmat ve erzak depolanan Azak Kalesi, isyancı Yeniçeriler tarafından barut deposunun patlatılmasıyla yerle yeksan edildi. Kısacası tam bir bozgun yaşanıyordu. Padişah bütün bunlardan elbette Sokollu'yu sorumlu tuttu ancak onu herkesin önünde azarlamaktan daha ileri gitmedi. Bu arada Korkunç İvan, Kırım Hanı'nın korkusundan Astrahan'da oturmadı, onun yerine Volga'nın ortasındaki bir adaya Yeni Astrahan'ı kurdu. Ardından Osmanlı-Rus ilişkileri (1587'ye kadar) duruldu. Osmanlı dikkatini Kıbrıs'ın fethine verirken, Rusya ile mücadele Kırım Hanlığı'na kaldı.*

Sokollu'nun Süveyş Kanalı girişimi

Karadeniz'i Marmara'ya bağlama konusundaki ikinci girişim de Sokollu Mehmed Paşa tarafından, ancak bu sefer III. Murad

---

* Don-Volga Kanalı'nı açmak, o da 16 yıl süren çabalardan sonra, ancak 1953 yılında, Stalin'in SSCB'sine nasip oldu.

döneminde (hd 1574-1595) yapılmıştı.* Paşamız, Don-Volga Kanalı dışında, Süveyş Kanalı ve Sakarya Nehri-Sapanca Gölü-İzmit Körfezi Kanalı projelerinin de müellifi idi. Akdeniz'le Kızıldeniz'i birleştirme fikrinin tarihi MÖ 2000'li yıllara kadar gider. Ama Sokollu'ya Süveyş'e kanal açmayı düşündüren somut olayın Sumatra'daki Açe Hükümdarı Sultan Alaeddin'in Kanuni'den Portekizli sömürgecilere karşı savaşında yardım istemesi, ancak bu yardımın 1566 Zigetvar Seferi yüzünden geç ve yetersiz gönderilmesi olduğunu söyleyenler olsa da Sokollu'nun vizyonunun bundan geniş olduğu belli. Kaynaklara göre, Sokollu, Aralık 1568'de Mısır Beylerbeyi'ne bir ferman gönderip, Süveyş'te bir kanal açılıp açılamayacağını, açılabilirse bunun için ne kadar para harcanacağını, ne kadar gemi, işçi, malzeme vs. gerekeceğini sormuştu. Ancak muhtemelen Don-Volga Kanalı'nı da akamete uğratan Astrahan hezimeti yüzünden Sokollu'nun itibarı sarsıldığı için bu işin arkası gelmedi.

III. Murad, Don-Volga ve Süveyş Kanalı önerilerine sıcak bakmamıştı ama Sakarya Nehri-Sapanca Gölü-İzmit Körfezi Kanalı projesini beğenmişti. Öyle ki 21 Ocak 1591 tarihinde İznikmid (İznik) ve Sapancı (Sapanca) kadılarına gönderdiği fermanda günümüz Türkçesiyle şunlar yazılıydı:

> Sakarya Nehri'ni Sapanca Gölü'ne ve Sapanca Gölü'nü de İzmit Körfezi'ne akıtmak muradımdır. Gerekenler yapılsın, bu hususta ihmal ve gevşeklik gösterilmesin. Sakarya'dan göle ne kadar mesafe vardır ve gölden körfeze kaç arşındır, ölçülsün. Bu arada değirmen, mandıra, çiftlik, vesaire var mıdır, varsa başka yere nakli kabil midir, acilen geniş ve doğru bir şekilde yazılıp bildirilsin.

Kanalın sorumluluğu Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Sokolluzade Hasan Paşa'ya verildi. Kanal Eminliği'ne Budin'in eski hazinedarı Ahmed Efendi atandı. Ardından bölgeye mimar ve

---

* Sokollu Mehmed Paşa üç padişah döneminde 14 yılı aşkın sadarette bulunmuştu. En uzun süre sadrazamlık yapma rekoru 22 yılla Çandarlı Halil Paşa'ya aitti ama 2 metre boyuyla Sokollu tartışmasız en uzun sadrazamdı.

ustalar gönderildi; Anadolu, Karaman, Sivas, Maraş ve Erzurum beylerbeyliklerine ve Eyüp kadısına, inşaatta çalışacak 30 bin amelenin toplanması emredildi. Ancak bütün bu hazırlıklar sonuç vermedi, iddialara göre devlet adamlarının birbiri aleyhine çevirdiği entrikalar sonucu bu proje de akim kaldı!...

Üçüncü ve dördüncü girişimler

Karadeniz'i Marmara'ya bağlamak konusundaki üçüncü girişim, IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yapıldı. Yine Karadeniz'i Sakarya Nehri ve Sapanca Gölü ile İzmit Körfezi'ne bağlamak hedeflenmişti. Padişah'ın emriyle bölgede keşif yapan Hindioğlu adlı mimarın bazı zorluklardan bahsetmesi üzerine kanalın açılması üçüncü defa ertelendi.

Dördüncü girişim "ıslahatçı padişah" III. Mustafa döneminde (1757-1774) yapıldı. Ancak bu sefer mali sıkıntılar yüzünden Karadeniz'le Sapanca Nehri'nin birleştirilmesinden vazgeçilmiş, sadece Sapanca Gölü'yle İzmit Körfezi'nin birleştirilmesi hedeflenmişti. Amaç Sakarya ve çevresindeki ormanlardan elde edilen kerestenin İstanbul'a daha hızlı ulaştırılmasıydı. Padişah'ın 1759 ve 1761 yıllarında çıkardığı iki ferman da yetmedi, hafriyat işlerine başlandığı halde, bölgedeki eşrafın projeye destek vermemesi üzerine bu girişim de sonuçsuz kaldı.

Kanalın makus talihi

Konunun yeniden gündeme gelmesi 1813 yılında Kocaeli ve Hüdavendigâr (Bursa) sancaklarında mutasarrıflık yapan Vezir Hacı Ahmed Aziz Paşa'nın kanalın ekonomik anlamda ne kadar faydalı olacağına dair bir raporu, dönemin padişahı II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunmasıyla oldu. Aziz Paşa raporunda Sakarya'nın çıktığı yere veya Beypazarı taraflarına kadar arazinin temizlenmesi ve nehre komşu olan yerlerin her türlü mahsulünün kolayca Marmara'ya naklinin mümkün olduğunu yazıyordu. Ayrıca İstanbul'dan bölgeye arazinin tetkiki, ölçüm-

lenmesi ve resimlerinin çizilmesi için uzmanların gönderilmesini talep ediyordu. Bu sefer iş ciddiye alınmış olmalı, çünkü projenin başına Aziz Paşa getirildi, emrine mimarlar ve ustalar verildi, eski Çavuşbaşı Abdullah İffet Bey arazideki işleri takiple görevlendirildi. Ancak talihsizlik yine kendini gösterdi. Aziz Paşa'nın görev emrini almasından 20 gün sonra vefat etmesi üzerine hafriyata başlanamadı. Ardından "devletin içinde bulunduğu buhranlı ve sıkıntılı günler" bahane edilerek proje tekrar rafa kaldırıldı.

Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) dönemlerinde talihsiz kanal projesi yine raftan indi. Ancak 1845, 1857 ve 1863'teki girişimler sonuç vermedi.

Özet Kaynakça

Akalın, Durmuş. *Süveyş Kanalı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Beş Asırlık Sakarya-Sapanca-Marmara Kanal Projeleri, haz. Ömer Faruk Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2010.

İnalcık, Halil. "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten,* cilt 12, 1948, s. 349-402. (İnternette: http://www.inalcik.com/images/pdfs/48778970OSMANLIRUSREKABETiDONVOLGAKANALITESEBBUSU.pdf)

BENTLER, MAKSEMLER, AYAZMALAR

Tarih içinde 130'dan fazla adla anılan bugünkü İstanbul, tarih boyunca hem bir su şehri hem de su sıkıntısının en yoğun yaşandığı şehir oldu. Şehrin su meselesini çözmek, her yöneticinin en büyük hayali idi. Şehre düzenli su sağlamak için yapılan ilk tesisler sukemerleri idi. Bunların sayısının 77 olduğu biliniyor. Şehirdeki kemerlerin en ünlüsü ise Roma İmparatoru Hadrianus döneminde (hd 117-138) yapıldığı için bazen Hadrianus Kemeri, bazen de 4. yüzyılda onarımını yapan imparatordan dolayı Valens Kemeri olarak anılan Bozdoğan Kemeri idi. Roma döneminden günümüze ulaşan bir değer sukemeri ise Atışalanı'ndaki Mazul Kemeri'ydi. Bunların dışında bir çeşit küçük barajlar olan bentler ve suyolları vardı. Bu sistemin taşıdığı sular önce açık havuzlara (su haznelerine), sonra da kapalı sarnıçlara aktarılıyordu. Sarnıçlar, sadece kuraklık ve kuşatma dönemlerinde şehrin su ihtiyacını karşılamakla kalmıyor, aynı zamanda engebeli arazinin düzlenmesinde, teraslanmasında rol oynuyor, dahası üzerlerine yapılan binaların daha gösterişli olmasını sağlıyordu. Ancak sarnıçlardan mahalledeki evlere su götüren bir şebeke yoktu. Bu nedenle halk, su ihtiyacını arklar, pınarlar, kuyular, ayazmalar ve çeşmelerden sağlıyordu.*

Trakya'daki su kemerlerinin büyük bölümü, 7. ve 8. yüzyıllarda kuşatmalar ve depremler sırasında tahrip olunca, geriye sadece Konstantinopolis'teki tesisler kaldı. Onlar da Bizans'ın gerileme döneminin başı sayılabilecek 10. yüzyıldan sonra çöktü, 1204-1261 yılları arasındaki Latin (Haçlı) işgali sırasında da tümüyle yok oldu.

---

* Hıristiyanlık öncesi dinlerin bazı pınarlara kutsallık atfederek bunların iyileştirici özelliği olduğuna inanmasıyla ortaya çıkan kuruma "ayazma" denir.

Mimar Sinan'ın abide kemerleri

Nitekim şehir 1453'te el değiştirdiğinde Fatih Sultan (II.) Mehmed'i en çok su sorunu zorlamıştı. Dönemin tarihçisi Tursun Beğ, çok az bölümü kalmış olmasına rağmen, Bizans su sisteminden pek etkilenmiş olmalı ki *Tarih-i Ebu'l-Feth'i* adlı eserinde "Eski suyolları bulundu ki, dağların ciğerlerini delip geçirmişler, zemine muvazi derelerden taklar ve kemerler vasıtasıyla nehirler akıtmışlar" diye yazmıştı. Osmanlılar, şehre su getirmek için bu eski sistemden yararlandılar. Kaybolmuş suyolları bulundu, göçmüş su kemerleri onarıldı. Bozdoğan Kemeri'nin etrafına onlarca çeşme yaptırıldı. Böylece günümüze kadar gelen Fatih, Turunç ve Halkalı suyolları oluşturuldu. Bunlara Kanuni Sultan (I.) Süleyman döneminde (1520-1566) Kırkçeşme tesisleri eklendi. Ancak bu tarihlerde evlere su bağlamak o kadar ayrıcalıklı bir durumdu ki Ahmet Vefik Paşa'ya bakılırsa, Mimar Sinan bile evine suyolu yaptırdığı için kovuşturmaya uğramıştı.

Rivayete göre Kâğıthane dolaylarındaki suları şehre getirmesi için Padişah'tan emir alan Mimar Sinan, bunun için altın dolu keseleri uç uca dizmek lazım deyince Kanuni, "Mimarbaşı eğer suyu getirmek mümkünse, keseleri uç uca değil yan yana dizmeye razıyım" demişti. Bir başka rivayete göre Sadrazam Rüstem Paşa'nın, "şehre gelen su artarsa, göç de artar" uyarısı üzerine Kanuni, su getirme işine bir süre ara vermişti.

Yine de bu dönemde Mimar Sinan'a atfedilen bu 33 kemerden beşi "abide kemer" olarak tanımlanır. Bunlar Mağlova Kemeri, Kovuk Kemer, Uzun Kemer, Paşa Kemeri ve Güzelce Kemer'dir ki hepsinin altında bir Roma veya Bizans yapısı vardır. Dahası 1620'de Karanlık Bent ve I. Mahmud tarafından 1724'te Büyük Bent adıyla faaliyete geçirilenler de Roma kemerleridir.

Klasik dönemde, yerleşimin nispeten az olduğu Anadolu yakasına su ise Kayışdağı, Atikvalide, Küçük Çamlıca, Alemdağ, Beykoz (Karakulak ve İshak Ağa) gibi kaynaklardan geliyordu. Üsküdar suyolları ise kademeli olarak 16-18.yüzyıllarda yapıldı. İlk Roma sukemerinin yapımının üzerinden 1.500 yıldan fazla zaman geçtiği halde, suyun evlere verilmesi hâlâ başarılabilmiş değildi.

Tarihe gömülen sarnıçlar

Osmanlı döneminde Bizans'ın sarnıçlarına ne oldu diye sorarsanız, Fetih'ten sonra 336 sütunun üzerinde yükselen (ve bugün koruma altına alınmış olan) Yerebatan Sarnıcı'nın üstüne bir zamanlar evler, konaklar inşa edilmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde bu konaklardan biri vakanüvis Mehmed Esad Efendi'ye aitti. Esad Efendi, konağın yanına bir de kâgir bina yaptırarak 4.000'den fazla kitabını buraya yerleştirmiş, öldükten sonra da kitaplarının yanına gömülmüştü. Mokios Sarnıcı'nın 6 metre kalınlığındaki duvarının bir tarafı 1509'da meydana gelen ve Kıyamet-i Suğra (Küçük Kıyamet) diye anılan ünlü depremde yıkılmıştı. Daha sonraki tarihlerde tamamı yok oldu gitti.

Ayazmalara gelince, Fetih'ten sonra eski Rum kiliseleri ayazma inancı olmayan Ortodoks Ermeni cemaatine verildiği için, ayazmaların çoğu yok oldu. Yine de Balat'taki Surp Reşdagabet ve Samatya'daki Surp Kevork kiliselerinin ayazmaları günümüze kadar gelebildi.

Osmanlı döneminde sarnıçların yerini "maksem"ler almıştı. Adını "suyun dağıldığı, kollara dağıldığı yer" anlamına gelen Arapça *maksam* kelimesinden alan bu yapılardan, Taksim Maksemi günümüze kadar gelebildi ancak çeşmesinden bir damla su akmıyor. Halbuki üzerindeki kitabede "her şeye su ile hayat verdik" anlamına gelen bir ayet yazılı. Aynı şekilde Üsküdar'daki Eğrikapı Maksemi'nin (Savaklar Kubbesi) bütün lüleleri (suyun debisini ayarlayan boruları) çalınmış, Doğancılar Maksemi'nin ise sadece duvarları görülüyor.

Terkos Suyu içilir mi?

Tanzimat'tan sonra, modern şehircilik faaliyetleri kapsamında şehirlere su götürmek şart olduğunda, İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak için, 1868'de bir yabancı şirketin temsilcileri olan Mühendis Terno ve Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey'e 40 yıllık bir imtiyaz verilmişti. Su, 1851'de yapılan ve 40 km uzaklıktaki Terkos Baraj Gölü'nden getirileceği için, asıl adı Dersaadet Anonim

Su Şirketi olan şirket halk arasında "Terkos Şirketi" diye anıldı. Kuruluş 1883'ten itibaren Beyoğlu, Galata, Haliç ve Boğaz'ın Rumeli yakasını basınçlı musluk suyuyla tanıştırırken, Anadolu yakasına su getirme işi 1888'de bir Fransız kuruluşu olan Üsküdar-Göksu Su Şirketi'nin temsilcisi Karabet Sıvacıyan'a verilmişti. Şirket, 1893'te I. Elmalı Barajı'nı inşa ederek Anadoluhisarı'ndan Bostancı'ya kadar uzanan bölgeyi suya kavuşturdu.

Ancak şehir halkı uzun yıllar "Terkos" dediği musluk suyunu içmeye yanaşmadı. Şehirde arabalı sucular (sakalar) dolaşır, iki atın çektiği arabalarda, küfeler içinde kırk kadar damacana dizilirdi. Ünlü kaynaklardan toplanan bu sular üzerleri temiz bir tülbent ve tahta bir kapakla kapatılan küplerde saklanırdı. Sakalar kendilerinden su alan evleri bilirler, boş damacanayı görünce yenisini bırakırlar, kapıya da tebeşirle işaret koyarlardı. Ay sonunda iş para toplamaya gelince de kavgalar eksik olmazdı.

Özet Kaynakça

Çeçen, Kazım. *İstanbul'un Osmanlı Dönemi Suyolları*, Yayına Hazırlayan: Celal Kolay, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1999.

—. "Maksemler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını 1995, s. 278.

—. "Sukemerleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını 1995, s. 53-55.

Tarih Boyunca İstanbul Suları, İSKİ Yayınları, İstanbul, 1983.

BİR YAZIT, BİR KAVİM, İKİ SEYYAH, BİR ÇİÇEĞİN HİKÂYESİ

Roma ve Bizans kaynaklarında hiç rastlanmamasından dolayı bize Selçuklulardan miras kaldığı sanılan (nitekim bilinen ilk lale şiirini 13. yüzyılda yaşamış Mevlana yazmıştır) lalenin, Osmanlı döneminde, İstanbul'da soyluluğun ve seçkinliğin simgesi olduğunu, adını tarihsel bir döneme, bir semte, sayısız cami ve mescide verdiğini; adına şarkılar bestelendiğini, şiirler yazıldığını; mimariden çiniciliğe, dokumacılıktan camcılığa, ciltçilikten edebiyata kadar uzanan geniş bir yelpazede zengin bir kültür oluşturduğunu biliyoruz. İstanbul'da lale sevgisi her zaman güçlüydü, ama doruğa II. Selim zamanında (1566-1574) ulaşmıştı. Şaşırtıcı gelebilir ama ilk ithalat da o zaman yapıldı. Kırım'dan getirtilen 300 bin "sahraî lale" (kır lalesi) daha sonraları Kefe Lalesi olarak ünlenecekti. Bu tarihten itibaren hem Frengistan'dan (Avrupa) hem de İran'dan lale soğanı getirilmesine devam edildi. Örneğin Nemçe (Avusturya) Kralı III. Ferdinand'ın IV. Mehmed'e (hd 1648-1687) gönderdiği elçi Schmid von Schwarzenhorn'un İstanbul'a getirdiği hediyeler arasında her birinden dörder tane olmak üzere, on adet de makbul lale soğanı vardı. Soğanların gelişi İstanbul'da büyük heyecan yaratmıştı. Dönemin tanığı Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, bu yıllarda Tahtakale, Aksaray, Sultan Mahmud, Ayasofya ve Cebehane Kapusu'nda 80 kadar çiçekçi dükkânı vardı.

Lale sevdasının "lale eğlenceleri", "lale fasılları", "lale yarışları", "lale sohbetleri", "lale şiirleri" ile doruğa çıktığı Lale Devri (1718-1730), Patrona Halil İsyanı ile kanlı biçimde sonlandıktan sonra İstanbul'un yerli lale türleri yavaş yavaş yok olmaya

başladı.* Ne yazık ki yüzyıllar boyunca İstanbul'da yetiştirilen 1.100'den fazla lale çeşidini bugün sadece minyatürlerden, kumaşlardan ve çinilerden tanıyoruz. Halbuki Osmanlı ülkesinde lale unutulurken, 1570'lerden itibaren Avrupa'da tam bir lale çılgınlığı yaşanıyordu. Bu güzel ve soylu çiçeğin bu tarihlerde Avrupa'ya nasıl gittiğinin hikâyesini kısa yoldan anlatmak mümkün elbette, ama ben daha ilginç olan uzun yolu tercih edeceğim. Yolculuğumuzun duraklarını bir yazıtın, bir kavmin, iki seyyahın, bir hanın, bir çiçeğin ve bir el yazmasının hikâyeleri oluşturacak.

Bir yazıtın hikâyesi

1909 yılının Nisan ayıydı. Avusturya'da Viyana Kraliyet Kütüphanesi'nde Osmanlı tarihi üzerine araştırmalar yapan Alman tarihçi ve dilbilimci Franz Babinger, karıştırdığı kitaplardan birinin içinde bir kâğıt parçası buldu. Kâğıtta Babinger'in tanımadığı bir dilde bazı kelimeler yazılıydı. Babinger, bir süre yazıyı sökmek için uğraştı ancak başaramadı. Birkaç yıl sonra kopyayı Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen'a gönderdi. Thomsen yazının 1893 yılında deşifre ettiği Göktürk yazısına benzerliğini hemen fark etti ancak o da okuyamadı. Görevi devralan Macar dilbilimci Sebestyén Gyula ise yazının aynen Göktürk yazısında olduğu gibi sağdan sola doğru yazıldığını ve her iki yazıda da kelimelerin (:) işareti ile birbirinden ayrıldığını anlayınca ardını getirdi. Kâğıtta şunlar yazılıydı: "Bin beş yüz on beş senesinde bunu yazdılar. Kral Ulaszlo'nun beş elçisini burada beklettiler. Bilayi Barlabaş iki sene burada idi... hükümdar... Kedeyi Sékel Tamaş bunu yazdı. Hükümdar Selim Beğ burada yüz at ile [alı] koydu."

Bu bozuk cümlelerden ilk bakışta bir şey anlamak zor oldu. Ama sonra tarih bilgisi imdada yetişti. Sözü edilen Bilayi Barla-

* 12 yıl, 4 ay, 13 gün süren bu döneme Lale Devri adını 1900'lerin başında Yahya Kemal koymuş, Ahmed Refik Altınay, 1913 yılında yazdığı *Lâle Devri* adlı kitabıyla yerleştirmişti.

baş, Habsburglar tarafından 1490'da II. Ulászló adıyla Macaristan Kralı ilan edilen Bohemya Kralı Vladislav Jagiello'nun II. Bayezid'e gönderdiği elçiydi. Bilindiği kadarıyla, Barlabaş ve heyeti 1513 yılı başlarında İstanbul'a vardıklarında, II. Bayezid'in oğlu I. Selim tarafından tahttan indirildiğini öğrenmişlerdi. Tarihteki adıyla Yavuz Sultan Selim, babasına kardeşlerini öldürmeyeceğine söz verdiği halde sözünü tutmamış, hatta bir iddiaya göre babasını zehirletmişti. Selim, muhtemelen bu olayların Avrupalıların kulağına gitmemesi için, Barlabaş ve heyetini iki yıldan fazla Elçi Hanı'nda esir tuttuğu gibi zorla İran Seferi'ne, ardından Mısır Seferi'ne götürmüştü. Heyet ancak Papalığın tepkisi üzerine, 1516 yılında serbest bırakılmıştı. İşte Babinger'in kitabın arasında bulduğu kopyada bu olay anlatılıyordu. Muhtemelen Bilayi Barlabaş'ın yardımcılarından biri olan Kedeyi Sékel Tamaş, Elçi Hanı'nda sıkıntı ile geçirdiği günlerden birinde, hanın duvarına bu hapislik olayının özetini kazımıştı. Hikâyenin çözülmesi, bilim dünyasını çok heyecanlandırmıştı. Bu tarihten itibaren söz konusu satırlar İstanbul Yazıtı diye anılacaktı.

Peki, yazıtta kullanılan alfabe hangi dile aitti?

Bir kavmin hikâyesi

Yazıtın kâtibinin Sekel Tamaş adını taşıması tarihçilerin ilgisini çekmişti, çünkü Osmanlı döneminde Erdel adıyla anılan Transilvanya'da (bugün Romanya ile Macaristan arasındaki dağlık bölge) tarihin çok eski çağlarından beri Sekeller adıyla anılan bir halk yaşıyordu.

Sekel (Székely) Macarcada "sınır muhafızları" anlamına geliyordu. Bazılarınca Transilvanya'nın otokton ahalisi, bazılarınca Atilla Hunlarının kalıntısı; bazılarınca Macar, Peçenek, Kuman ya da Esegel-Bulgar soyundan; bazılarınca Türk boylarından sayılan Avarların bir kolundan gelen bu esrarengiz kavmin (Bram Stoker'in 1897'de yayımlanan ünlü romanı *Drakula*'daki Kont Drakula, bir Sekel'di. Bugün de Transilvanya ve civarında 1,5 milyona yakın Sekel yaşıyor) bir alfabesi olduğundan söz eden ilk kaynak, 1282-85 tarihli *Simon Keza Kroniği* idi. Daha son-

raki yıllarda da bazı kitaplarda Sekel alfabesiyle yazılmış bazı takvimlerden, şarkılardan, yazıtlardan söz edilmişti ancak sözü edilen bu malzemeler ortada olmadığından Sekel alfabesi 700 yıl boyunca tevatür olarak kalmıştı. İşte Franz Babinger'in kopyasını keşfettiği İstanbul Yazıtı, Sekel alfabesi diye bir şeyin olduğunu göstermesi açısından çok heyecan verici bir kanıttı.

Peki, nasıl olmuştu da Osmanlı ülkesinde geçen bir hikâyeyi Sekel alfabesi ile anlatan satırların kopyası Avusturya'daki bir kütüphaneye gelmişti?

İki seyyahın hikâyesi

Yaklaşık 25 yıldır Alman asıllı Fugger Ailesi'nin Macaristan'daki bakır, altın ve gümüş madenlerinin müdürlüğünü yapmakta olan Hans Dernschwam adlı Alman aydını, biraz işinden bıktığı için, biraz da seyahat etme merakı yüzünden, masrafları kendi cebinden karşılayarak Avusturya Arşidükü Ferdinand'ı temsilen Osmanlı ülkesine gönderilen heyete katılmaya karar vermişti. Ancak 25 Ağustos 1553'te İstanbul'a geldiğinde heyeti kötü bir sürpriz bekliyordu: Kanuni Sultan Süleyman, üç gün önce Nahçıvan Seferi'ne çıkmıştı. Heyet iki hafta Eminönü civarındaki Yahudi mahallesinde bulunan bir kervansarayda konakladıktan sonra Çemberlitaş'taki Elçi Hanı'na taşındı ve tam iki yıl boyunca burada "misafir" edildi. Çünkü Padişah'ı görmeden geri dönmelerine izin verilmiyordu. Ancak o yıllarda yabancıların şehirde dolaşmasına izin olmadığı için bu misafirlik bir çeşit hapislikti.

1554'ün Kasım ayında onları kurtarmak için Felemenk asıllı Ogier Ghislain de Busbecq'in başkanlığında yeni bir heyet gönderildi. Paris, Venedik, Bologna ve Padova üniversitelerinde eğitim görmüş seçkin bir Rönesans aydını olan Busbecq de elçilik görevini aynen Dernschwam gibi yeni bir ülke, yeni bir kültür ve yeni insanlar tanımak için kabul etmişti. Ancak onun da kaderi Dernschwam gibi Elçi Hanı'na hapsedilmek oldu. İki talihsiz adam, Padişah'ın seferden dönüşünü bekledikleri bu sıkıntılı günlerden birinde hanın ahırının dış duvarında, yere yakın bir

yerdeki uzunca bir taşın üzerinde üç satırlık bir yazıt (kitabe) buldular. Yazıtta kullanılan harfler ikisine de yabancıydı. İlk olarak bunun Atik Ali Paşa Külliyesi'nin üzerine inşa edildiği Bizans kilisesinin bir kalıntısı olduğunu sanmışlardı. Dernschwam, memlekete gittiğinde bir dilbilimciye okutmak için o üç satırın bir kopyasını çıkarttı. İşte bu İstanbul Yazıtı'nın kopyası idi.

Tam o günlerde Kanuni'nin seferden dönmekte olduğu haberi gelince iki arkadaş, 9 Mart 1555 günü apar topar yola çıktılar ve Padişah'ı Amasya'da karşıladılar. Görüşmeler yapıldıktan sonra, herhangi bir başarı sağlayamadan 23 Haziran 1555'te ülkelerine doğru yola koyuldular. Busbecq dönüş yolunda *Momentum Ancyranum* (Ankara Anıtı) üzerindeki, Roma İmparatoru Augustus'un yaptığı işlerin dökümünü içeren ünlü Latince yazıtı kopyaladı. İkili yaklaşık iki ay sonra Viyana'ya vardılar. Dernschwam bu tarihten sonra hayatını Viyana ve Kuzey Macaristan'da geçirdi. Bu dönemde Türkler hakkında önyargılarla zedelense de çok önemli bilgiler veren *Anadolu ve İstanbul Seyahat Günlüğü* adlı eserini kaleme aldı. 1568 yılında öldüğünde 2.000 ciltlik kitap koleksiyonu varisleri tarafından 500 gulden karşılığında Viyana Kraliyet Kütüphanesi'ne satıldı. İşte hikâyemize konu olan İstanbul Yazıtı'na ait kopya bu kitaplardan birinin arasında bulundu.

Peki, yazıtın aslına ne olmuştu?

Bir hanın hikâyesi

Dersnchwam'la Busbecq'in söz konusu kopyayı bulduğu Elçi Han 1510-1511'de inşa edilmişti. Adından da anlaşılacağı üzere elçilerin konaklamasına ayrılmış bir mekândı. Dernschwam'ın anılarında ayrıntılı bir tasviri olan Elçi Hanı, 23 Temmuz 1587 günü tüm Çemberlitaş'ın yok olmasına neden olan korkunç yangından, kurşun kubbelerinden aldığı güçle kurtularak eski görevine devam etmişti ancak 1646'dan itibaren elçilerin artık Galata'da kalmalarına izin çıktığından gözden düşmüştü. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin vergi mükellefi olan Eflak, Boğdan,

Erdel ve Raguza'nın kapı kethüdalarına tahsis edildi. 1652 ve 1660 yangınlarında iki kez daha yandıktan ve 1766 depreminde zarar gördükten sonra 19. yüzyılın başlarında posta tatarlarının (atlı postacılar) barınağı olduğu için Tatar Hanı diye anılmaya başladı. 19 Eylül 1865 tarihli korkunç Hocapaşa Yangını'nda bir kere daha yandıktan sonra uzun süre harabe halinde kaldı, sonra yıkılarak yerine Matbaa-i Osmaniye binası, ardından da günümüzdeki Elçi Han inşa edildi. İşte hikâyemize konu olan Sekel Yazıtı'nın aslı muhtemelen Hocapaşa Yangını'nda yok oldu.

Peki, bu hikâyelerin laleyle ilgisi neydi?

Bir çiçeğin hikâyesi

Başından geçen bütün tatsız olaylara rağmen Busbecq, 1555 yılının Kasım ayında elçi olarak tekrar İstanbul'a gelmişti. Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında barış anlaşması imzalandıktan sonra Busbecq 1562'de bir kez daha ülkesine dönerken, yanında altı deve ile adlarını bilmediğimiz onlarca bitkinin yanı sıra İstanbul'un ünlü lale soğanı da götürdü. Laleyi ilk kez Edirne'den İstanbul'a giderken, Lüleburgaz civarında, yol kenarındaki tarlalarda gören Busbecq'in o yıllarda bolca ekilen "dülbend" lalesinin adını yanlış anlayıp, "Türkler bu çiçeğe *tulipan* adını veriyorlardı" demesinin, bugün Batı'da lale için kullanılan *tulip/tulipe/tulipa* sözcüklerinin kökeni olduğu sanılır.

Busbecq, lale soğanlarını Viyana'da dostu botanikçi Carolus Clusius'a teslim etmiş, Clusius Hollanda'daki Leiden Üniversitesi'ne gitmiş, bu tarihten sonra Hollanda başta olmak üzere tüm Kuzey Avrupa'da binlerce aile lale yetiştirmeye başlamıştı. Başlangıçta Avrupalıların lale sevdası Osmanlıları aratmıyordu. Ancak 1634-1637 yılları arasında Hollanda'da iş öyle bir noktaya vardı ki sadece profesyoneller değil, orta ve yoksul kesimden aileler bile spekülatörlüğe soyunmuşlar, lale soğanı alıp daha yüksek fiyatlara satabilmek için tüm varlıklarını ipotek ettirmeye başlamışlardı. Soğanlar el değiştirmeden defalarca satılıyor ve inanılmaz fiyatlara alıcı buluyordu. Mesela o günlerin en gözde lale soğanı olan *Semper Augustus*'un bir tanesi için bir

Hollandalı tüccar "dört ton buğday, sekiz ton çavdar, dört öküz, sekiz domuz, on iki koyun, iki varil şarap, dört varil bira, iki ton tereyağı, dört ton peynir, bir gelin yatağı, bir takım elbise ve bir gümüş kadeh" ödemişti. Uzunluğuna göre bir *Admiral van Enkhuijsen* lalesinin değeri, bir taş ustasının 15 yıllık gelirine eşitti. Bugünkü "borsa" sözcüğü de o günlerde lale soğanı spekülatörlerinin fiyatları tespit etmek üzere toplandıkları van Bourse Ailesi'nin Amsterdam'daki evinden geliyordu. Ancak 1637 yılının Şubat ayında "Lale Çılgınlığı" (Felemenkçe *Tulpenwoede*) adıyla anılan spekülasyon dalgası sonunda, hükümet, lale soğanının borsada işlem görmesini yasaklayınca sonuç korkunç bir yıkım oldu. Binlerce lale üreticisi ve satıcısı tüm mal varlıklarını bir gecede kaybettiği gibi akıl sağlığını, canını yitirenler oldu. Böylece dünyanın en güzel çiçeklerinden biri olan İstanbul lalesi, istemeden tarihin en büyük mali krizlerinden birinde başrolü oynadı.

Bir el yazmasının hikâyesi

Uzun yolculuğumuzu çok değerli bir el yazmasının hikâyesi ile bitirelim. İlk kez 1588'de yayımlanan *Türk Mektupları* (*Turcicae epistolae*) Busbecq'in İstanbul'da kaldığı yedi yıl içinde öğrencisi ve arkadaşı Nicholas Michault'ya yazdığı dört, resmî makamlara yazdığı iki uzun mektuptan oluşur. Busbecq mektuplarından birinde, İmparatorluk Kütüphanesi için 240 ciltlik bir yazma koleksiyonunu deniz yolu ile Venedik'e yolladığından söz ediyor ve şöyle diyordu:

> Bunların çoğu alelade eserlerdir. Fakat bazıları pek kıymetlidirler. Bunları şuradan buradan bin zahmetle topladım. Bu yoldaki eserlerin artık sonuncularıdır. İstanbul'da koca bir hazine bıraktım. Bu, Dioscorides'in bir eseridir. Gayet eskidir. (...) Kitap Hamon isminde bir Yahudi'nin oğluna aittir. Hayatı boyunca [Kanuni] Süleyman'ın doktoru idi. Kitabı satın alacaktım. Fakat fiyatı beni korkuttu. Yüz altın duka istediler.

Sözü edilen el yazması kitap Roma İmparatoru Neron'un ordusunda botanikçi olarak görev yapan hekim ve eczacı Dioscorides'in 50 ila 70 yılları arasında kaleme aldığı sanılan *De materia medica* adlı eseri olmalıdır. Bilindiği kadarıyla kitapta 498 bitki, 100 kadar hayvan (özellikle küçük kuş) minyatürü ile 1.000 kadar ilaç tarifi yer almaktaydı. Aslı henüz bulunamamış olan beş ciltlik eserin bir kopyasının, 512-513'te Konstontinopolisli soylu hanım Anicia Juliana için hazırlandığı; bu kopyanın 1204'ten sonra şehri işgal eden Latinlere (Haçlılara) geçtiği, ancak 14/15. yüzyıllarda Petra'daki (bugünkü Karagümrük) İoannes Prodromos Manastırı'nda saklandığı, 1520'den sonra da Kanuni'nin hekimlerinden Moşe Hamon'un eline geçtiği sanılıyordu. Bugün Avusturya Milli Kütüphanesi'nde bulunan ve *Viyana Dioskoridesi* diye bilinen yazma, bu kopya olmalıdır. Eğer bu doğruysa daha sonra birileri Busbecq'in ödeyemediği 100 altın dukayı temin etmiş ve bu değerli eseri birileri Viyana'ya götürmüştür!

Özet Kaynakça

de Busbecq, Ogier Ghislain. *Türk Mektupları*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Eyice, Semavi. "Elçi Hanı" maddesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 148-149.

Güngörmüş, Naciye. "İstanbul Yazıtı-1515". *DTCF dergisi*, cilt XXXIII, sayı 1-2, 1990, s.193-198.

Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara, 1994, s. 659-729.

Önen, Yaşar. *Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Sakaoğlu, Necdet. "Lale" maddesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 178-182.

TARİHİN NAKŞEDİLDİĞİ ANIT AĞAÇLAR

Eskiden gaddar ve savaşçı olan Türkler, Asya halklarına özgü tatlı ve sakin bir yapılanma gösteriyorlar artık... Türkler, ağaçlara da saygı gösteriyorlar... Ağaç kesmek kadar kaçınılan başka şey yok.

Bu satırlar 1784 yılının Haziran ayında İstanbul'da bulunan Leh soylusu, dilbilimci, tarihçi, mucit Jan Potocki'ye ait. Le Corbusier namlı ünlü Fransız mimar Charles-Edouard Jeanneret de benzer sözler sarf etmiş. 1911'de Edirne, Bursa ve İstanbul'u kapsayan gezisinden sonra şöyle demiş Le Corbusier: "...İstanbul'un çehresini hatırlatan acele ile çizilmiş krokileri hâlâ saklıyorum. Ne güzel renkli ve canlı bir şehriniz var. (...) İstanbul bir meyve bahçesidir, bizimkiler ise taş ocakları!.."

Le Corbusier'nin bahsettiği ağaçlar muhtemelen bildiğimiz sıradan ağaçlar. Bir de "anıt ağaçlar" var. "Anıt ağaç", bir ağaç türünün, var olan diğer örneklerine oranla yaş, çap, büyüklük ve görünüm açısından çok daha farklı boyutlarda bulunan ağaçlara deniyor.

Ne yazık ki Türkiye'de yaşları 400 ile 2 bin arasında değişen sadece 100 anıt ağaç kaldı. Bunların başında Batı Toroslardaki Elmalı İlçesi'nin Çığlıkara bölgesindeki "Aslan Ardıç", "Koca Katran" ve "Koca Sedir", "Dibek Sedir", "Koç Sedir", "Şah Ardıç", "Katil Sedir" gibi adlarla bilinen dev ağaçlar grubu geliyor. Bunlardan "Koca Sedir" tam 2 bin yaşında. Uzmanlar çok canlı olan bu anıt ağacın eğer bir felakete maruz kalmazsa, en az 500 yıl daha yaşayacağını umuyorlar. Yine aynı bölgedeki Çığkuş mevkiinde, 2 bin yıldır 2.200 metre yükseklikten dünyayı selamlayan yarı ölü ardıç ağaçlarının birçoğu da anıt ağaç niteliğinde. Bu ağaçlara "Elmalı Hazineleri" adı boşa verilmemiş.

Diğer anıt ağaçların hepsinin adını saymaya yerimiz yetmez ama hiç olmazsa bazılarını anabiliriz: Hatay-Samandağ'daki Musa köyündeki Mersin Kepirli köyündeki 3 bin yıllık "Ulu Çınar", Bursa'da Osmanlı Devleti'nin kuruluş mitolojisinin parçası sayılan "Baba Sultan Çınarı", Bursa Uludağ yolundaki 600 yıllık "İnkaya Çınarı", İznik'teki 550 yıllık "Topkapı Çınarı", İstanbul Kemerburgaz yakınlarındaki 7 metre çaplı gövdesi ile "Pirinççi Kavağı", Uşak-Tepedelen'deki ve Kütahya-Tavşanlı'daki karaçamlar, Karaman'da Ketane Camii'ndeki pelit ağacı, Mersin-Gülnar Babadıl mevkiindeki ve Muğla-Dallı mevkiindeki serviler, Kütahya-Kumarı köyündeki hâlâ meyve veren bin yıllık kestane ağacı, Gülnar-Delikkaya yolundaki 2,5 metre çaplı gövdesiyle "Koca Çatal Çamı", Bolkar Dağları eteğindeki Kadıncık Vadisi'nin kuzeyindeki 1.107 yaşındaki "Ana Ardıç" ile Cocakdere Vadisi'ndeki 900 yaşındaki ardıç ve 625 yaşında ve 40 metre boyundaki, 7,5 metre çaplı koca katran ağacı, Silifke-Gülnar yolu üzerinde birbirine sarılmış iki ağaçtan oluşan Bitişik Ağaç, Erdemli-Küçükfındık arasındaki porsuk ağacı, Eskişehir-İnönü'deki "Kepez Saçlı Meşesi", yine Eskişehir-Seyitgazi'deki "Piribaba Meşesi" ve "Keramet Dutu", Antalya-Kemer'deki "Gedelma Çınarı", Hatay-Dursunlu'daki "Onat Çınarı", İzmir-Menemen'deki "Dede Menengici"...

Anıt ağaçlar, bilimsel açıdan değerli oldukları kadar tarihsel, kültürel ve estetik açılardan da çok önemliler. Anıt ağaç olmak için çok yaşamak gerekiyor. Yaşarken de pek çok olaya tanıklık etmeleri kaçınılmaz oluyor. İşte bunlardan birkaçının öyküsü...

At Meydanı'ndaki Kanlı Çınar

Anıt ağaçlar arasında çınarların özel bir yeri var. Latince ismiyle *Platanus orientalis,* yani Doğu Çınarı, Türkiye'nin Orta Anadolu bölgesi hariç hemen her yerinde bulunur. Bunların bir kısmı insanlara değil belki ama yıllara, hatta asırlara meydan okur. Gövdelerinde oluşan kocaman kovuklara rağmen ölüme direnirler ve serin gölgeler oluşturmaya devam ederler. Ayasofya ile Sul-

tanahmet Camii arasında bulunan "Kanlı Çınar" bunlardan biridir. Çınara adını veren olay 7 Ağustos 1648'de yaşanmıştı. 8,5 yıl süren saltanatı depremler, yangınlar, kuyrukluyıldız, sıcak yağmur yağması, kürk-samur ticareti, üfürükçülük, muskacılık, oturak alemleri, haremdeki kadınları boğdurma gibi olaylarla gayet "renkli" geçen "Deli" lakaplı I. İbrahim'i tahttan indirmek için ayaklananlar, ilk önce sadrazam Ahmed Paşa'yı yakalamışlar ve Sadrazam Sofu Mehmed Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki konağına götürmüşlerdi. Mehmed Paşa tüm malını mülkünü bağışlaması koşuluyla hayatını kurtarmayı önerince, Ahmed Paşa sevinçle teklifi kabul etmiş ama boynunu Cellat Kara Ali'nin yağlı kemendinden kurtaramamıştı. Bir beygire bağlanan Ahmed Paşa'nın cesedini sürükleye sürükleye Sultanahmet Meydanı'na getirenler cesedi, tarihe "Kanlı Çınar" diye geçecek ulu ağacın altına bırakacaklardı. Ama asıl felaket burada başladı. Yeniçeri kıyafetine bürünen bir eşkıyanın, "insan yağı, mafsal ağrılarına iyi gelir!" diye etrafa haberler uçurması üzerine zavallı sadrazamın cesedi parça parça edilip beşer onar akçeye satıldı. İşte bundan böyle Ahmed Paşa "Hezarpare", yani "bin parça" diye anılmaya başlandı. Ancak olaylar devam etti. 8 Ağustos'ta I. İbrahim'i boğdurup yerine 7 yaşındaki IV. Mehmed geçti. Çocuk sultanın akıl hocaları kamu açıklarını kapatmak için acemioğlanlarının maaşlı asker olmasını erteledi. Ocaktan atılmış yeniçerilerin tekrar ocağı alınmak için Girit Savaşı'na katılmaları şartı koşuldu. Bu memnuniyetsizlere iki aydır maaş alamayan sipahiler de katılınca 25-28 Ekim 1648 günleri şehir yine yangın yerine döndü. Başıboş acemioğlanları şehirde yağma ve soygunlara başladı. Girit'e gitmeye hazırlanan birlikler olayları duyup isyancılara katıldı. Tarihe Atmeydanı Olayı geçen bu isyan, sonunda bastırıldığında meydanda 300'ü aşkın ölü yatıyordu.

Çınar Olayı

Kanlı Çınar'ın şahit olduğu ikinci olay Girit'ten dönen yeniçerilere dağıtılması âdet olan "ulufe"nin geç ve "züyuf akçe" denen bakır oranı yüksek paralarla ödenmesi yüzüden başladı. Asker-

lere göre paranın ayarı o kadar düşürülmüştü ki kendilerine ödenen 1.000 akçeye, esnaf 100 akçe veriyordu. Halk bu akçelere "meyhaneakçesi", "çingeneakçesi" gibi adlar takmıştı. 4 Mart 1656 günü yeniçeriler Atmeydanı'nda toplandılar ve temsilcilerini saraya gönderdiler. Ancak saray görüşmeyi kabul etmedi. Yeniçeriler ertesi gün yeniden toplandılar. Durumun vahametini gören esnaf dükkânlarını açmazken, devlet adamları saraya sığındılar. Saray yine uzlaşmaya yanaşmadı. Yeniçeriler ertesi gün yine Atmeydanı'ndaydılar. Padişah'la isyancılar arasında arabuluculuk yapan Mevkufatçı Kara Abdullah'ın askerlerle alaycı bir üslupta konuşması üzerine olanlar oldu. Yeniçeriler bir anda adamı parçaladılar. Bu olayı Alay Köşkü'nün penceresinden izleyen Padişah durumun ciddiyetini o an kavradı ve yeniçerilere ne istediklerini sordu. Yeniçeriler 31 kişilik bir idam listesi verdiler. Padişah listedekilerden kızlarağası ve kapıağasını boğdurup Sur-ı Sultani'den isyancıların önüne attırdı. Gözü dönmüş asiler cesetlerin başlarını keserek Kanlı Çınar'ın dallarına astılar. Ancak liste henüz tamamlanmamıştı. Padişah baskılar üzerine iki zenci ağayı ve hasodabaşını da öldürdü. Onlar da çınara asıldılar. Asiler tatmin olmuyorlardı. Ellerine geçirdikleri bazı önemli kişileri idam edip ağaca asmaya devam ettiler. 9 Mart günü halk arasında "Büyük Sultan" diye anılan Meleki Hanım ve dört adamı, 10 Mart'ta Meleki Hanım'ın kocası öldürüldü. Bunların etleri ve yağları "mafsallara iyi gelir" diye parça parça edildi, satıldı. Nihayet Padişah "züyuf akçe"lerin toplanıp torbalarla denize atılmasına ve yerine sağlam akçelerin verilmesine emir verdi. 11 Mart'ta çınardaki cesetler indirilip gömüldü. Ancak olaylar 9 Mayıs 1656'da isyancıların son lideri de idam edilinceye kadar sürdü. İstanbullular, dalları insan kafasıyla dolu bu ağaca, bir telmih (benzetme) sanatı yaparak, İslam inancına göre cehennemin meyveleri insan başı olan ünlü vakvak ağacından ilhamla, "Şecer-i Vakvak" ya da "Vakvak Ağacı" adını verdiler. Olay da tarihe "Vak'a-yi Vakvakiye" ya da kısaca "Çınar Olayı" diye geçti.

15 Haziran 1826'de II. Mahmud, başıbozuk Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmak için harekete geçtiğinde ele geçirilen yeniçeriler, Sultanahmet Camii'nin mahfilinin altında bulunan taş odada boğdurulduktan sonra cesetleri bu çınarın altına yı-

ğılmıştı. 16 ve 17 Haziran'da da yargılama ve idamlar sürdü. Üç gün içinde 6 ila 10 bin arasında yeniçeri idam edilmiş, sürülmüş ve kaçmıştı. Olaylar yatıştığında çınarın altındaki cesetler denize atıldı. 6 ila 10 bin arasında yeniçeri sürüldü veya kaçtı. Tarihe "Vak'a-yı Hayriye" (Hayırlı Olay) diye geçen olayın kahramanlarından çınar ağacı için dönemin şairlerinden Keçecizade İzzet Molla şu kıtayı yazdı: Bir zaman ehl-i fitne Cami-i Han Ahmed'de / Bi günah asmıştı kullarını Hallak'ın / Şimdi erbab-ı şeka'nın dökülüp kelleri / Meyve vaktinde yetişdik Şecer-i Vakvakın..." (Bir zamanlar fitne uzmanları Sultanahmed Camii'nde / yaradının günahsız kullarını asmıştı / Şimdi eşkıyalık erbabının kelleleri dökülüyor / Meyve vaktine yetiştik Vakvak ağacının...)

Yeniçeriler Çınarı

Tayyarzâde Ahmed Atâ Bey'in (1810-1877) *Atâ Tarihi*'nin (Enderun Tarihi de denir) birinci cildinde anlatılan bir hikâyeden bildiğimiz bir başka ünlü çınar ise Yeniçeriler Çınarı'dır. Tarihi Fatih dönemine (1451-1481) kadar götürülen bu koca çınar, Topkapı Sarayı'nın Birinci Avlusu'nda, şimdiki Arkeoloji Müzesi'ne inen yolun başında, Darphane-i Amire'nin köşesinde yüz yıl kadar öncesine kadar heybetli vücuduyla ayakta kalmıştı. Çınarın gölgesinde her daim resmî giyimli yeniçeri ortaları sıralandığından olsa gerek, avluya bir dönem Avrupalı seyyahlar "Yeniçeriler Avlusu", çınara da "Yeniçeriler Çınarı" demişlerdi. O dönemlerde sık rastlandığı anlaşılan "ağaç altında oturan Yeniçeri" manzaraları İstanbul'un ilk fotoğraflarına konu olmuş, kartpostallara resimleri konmuş, seyahatnamelerde ve başka yerlerde adı geçmişti. Bu çınardan bahseden seyyahlar arasında 1875 veya 1876'da İstanbul'a gelen İtalyan seyyah Edmondo de Amicis ve 1893 senesinde İngiliz Sefâreti'nde kâtiplik yapan oğlunu görmeye gelen Georgiana Max Müller de vardı.

Volkan Yalazay, Yeniçeriler Çınarı'na adını veren olayı şöyle anlatır:

O dönemde Saray bugünkü halinde olmasa bile ihtişamı yerindedir ve bir gün bu ihtişam içindeki allı pullu da olsa hapis hayatından bıkan bir cariye firar eder, sarayın henüz çok yüksek olmayan duvarlarından kendini aşağı bırakarak aşmayı da başarır. Ancak Birinci Avlu'ya geldiğinde karşılaştığı bir adam durumu anlayıp onu Darphane-i Amire yanındaki bu çınar ağacının kovuğuna sakladığı gibi gidip Bâb-ı Saade Ağası'na haber verir. Olay, Padişah'a haber verildiğinde adamın kötü bir niyeti olmayıp kızın yüzüne bile bakmadığı, evlat muamelesi ettiği anlaşılmış olduğundan kendisinden bir istekte bulunması istenir, adam da çınara yakın bir yerde bir ocak kurmayı talep eder. Padişah bunu uygun bulur ve böylece bahsedilen yere "Kız Bekçileri" adıyla bir ocak kurulur. Kırk neferin bulunduğu ve bir yerde sarayın kapı karakolu durumuna gelen ocağın ismi daha sonraları "Koz Bekçileri"ne dönüşür. Bu rivayeti ya da gerçek olayı, Tayyarzâde Ahmed Atâ Bey, bahsi geçen eserinde [*Atâ Tarihi*] teferruatıyla anlatmıştır.

Çınara ağıt

Eski Müzeler Müdürü Halil Edhem Bey, Haziran 1928 tarihli *Yeni Kitap* dergisinde yayımlanan "İstanbul'da Bir Abide-i Tabiatın Ufulü" başlıklı makalesinde Yeniçeriler Çınarı'nın son yıllarını o kadar dokunaklı bir dille anlatır ki Edhem Bey'le çınar arasındaki sevdalı ilişki insanın gözlerini yaşartır:

Bu harikulade bir çınar ağacıdır. En son kalan iki zayıf dalının uçları işbu 1928 yılının ilkbaharında biraz yeşerir gibi oldu. Fakat ilk sıcakların tesirine mukavemet edemeyerek ömrüne hatime çekti. Topkapı Sarayı'nın birinci meydanından geçenler, Darphane yakınında Soğukçeşme kapısına doğru inen bu yokuşun başında, duvardan örülmüş dört köşe bir direğe dayanmış ve ancak bir kabuktan ibaret kalmış olan bu salhurde [çok yaşlı] ağacın enkazını el'an görebilirler. Dalları daha önceleri o civarı hemen ihata ederdi. Uzun boyu göklere yükselmişti. Yanında bulunan eski Hazine-i Hassa'nın damını bile geçmişti.

Gövdesinin kalınlığı tam yirmi metreydi. Çınarların büyük bir bölümünde görüldüğü gibi, içinde bir boşluk meydana gelmişti. Fakat bununki başka türlüydü. Dağlık mahallerdeki koca bir kayanın yarığına benziyordu. İnsan, içeride büyük bir mağara var zannediyordu. On-on beş kişiyi içine alacak kadar genişti. Doğu tarafına doğru yükselen kalın bir dalının içinden fabrika bacası gibi bir kovuk meydana gelmişti. Çocuklar bunun içinden geçip yukarıdaki düz yerinde oturuyorlardı.

Bu ağaçta bir şahsiyet, hususi bir seciye görülüyordu. Kabuğu kalın, çukur yerlerinde içeri doğru kıvrılmış, yaşının gereği üzerinde türlü şekillerde kabartılar ve yumrular meydana gelmişti. Geçmiş zamanın her türlü olayına şahit olmuş, soğuğunu sıcağını görmüş, eşi az bulunan harika bir sanat eseriydi. Nice kereler önünde durup acayip şekillerini büyük bir hayret içinde seyrederdim. Üst kısmından, kim bilir ne zaman, pek büyük dalları kırılmış, yine sürmüştü. Bir dalı dimdik yükselmişti. Fakat yaklaşık yirmi beş sene önce İstanbul'un üzerinden geçen müthiş bir kasırga, çınarın yarısını kopardı. Bu kederli hadiseden sonra ilk ziyaretimde lisan-ı hal ile güya ömrünün sona ermekte olduğunu ima ediyordu. Askeri Müze'ye doğu yönelen uzun ve kalın bir dalı kalmıştı. Bunun kendi ağırlığına dayanamayacağı anlaşıldığından, altına evvela ağaçtan bir destek kondu, sonra bunun yerine güzel bir granit sütun yerleştirmiştik. Fakat birkaç sene sonra ve yine bir fırtına neticesinde, o dal da kırılarak sutunla birlikte yere düştü. Daha çok yaşar diyenler oldu. Fakat ağacın üstüne artık seneler, asırlar çökmüştü. Beli bükülmüştü. Son zamanlarını yaşadığına şek ve şüphe bırakmıyordu. Kalan kısımlarını koruma amacıyla, şimdi görülen duvardan istinat taşını yaptırdık. Etrafına yüksek bir set çektirip içini taze toprak ile doldurduk. Müracaat ettiğimiz ihtisas erbabı, bu muhterem ağaca dört yüz yıllık bir ömür tahmin etmişlerdi. Bunlardan bazıları, onun hayatını devam ettirebilmesi için, iç kısmının çakıl ve çimento ile doldurulmasını tavsiye ettiler. Diğerleri ise bunun asla doğru olmadığını söylediler. Kısacası, her fani gibi, bu da hayatının son günlerini yaşadı ve nihayet öldü. Onun kırk sene içindeki muhtelif safhaları ve yavaş yavaş ne şekillere girdiği bu sayfalara yerleştirdiğimiz fotoğraflardan

anlaşılır. Herhalde, kendisinin önceki azametini ve ihtişamını bilenler ve bilcümle ağaç dostları, telafisi imkansız olan bu kayıptan dolayı derin bir üzüntüye kapılırlar, belki de benim gibi otuz beş senedir, her gün defalarca yanından geçenler ona adeta "Allah rahmet etsin!" demekten kendilerini alamazlar. Avrupalı seyyahlar, birkaç yüz yıldan beri bu ağacı "Yeniçeriler Çınarı" adıyla anıyorlardı. Belki de yabancı elçiler saraya girdikleri zaman altında birçok yeniçeri duruyordu. İstanbul'a çok eskiden gelen ve bazen elçilerin maiyetinde bulunan ressamlar bu meydanı ve sarayın bundan sonraki ikinci avlusunu yeniçerilerle dolu olarak görmüşler ve resimlerini yapmışlardır. Bununla beraber, ne bizim tarihlerimizde ne de Topkapı Sarayı ile ilgili menkıbelerde bu ağaca dair hiçbir kayda rastlayamadık. Tam bir tabiat anıtı olan bu çınarın ne tarihi vak'alara şahit olduğunu insan zihninde canlandırabilir. Dili olsaydı bunları bize anlatırdı. Fakat aynı zamanda gençliğinde, hatta bundan daha yüz sene önce, memleketimizde ağaçlara gösterilen büyük saygıdan ve sevgiden hiçbir eser kalmadığı için acı acı şikayetlerde bulunurdu. Gerçekten de şu son zamanlarda ağaçlara karşı uygulanan katliam hareketi geçmişte hiçbir zaman görülmedi. Diyebilirim ki, bu durum, tarihi binalarımızın tahribatı kadar elem vericidir. Hoyrat ellerle ve kasten mahvedilen ormanların ve asırlık ağaçların haddi hesabı yoktur. Böyle giderse, mesela İstanbul'da ve Boğaziçi'nde, bir süre sonra, bir ağaç, bir servi bile kalmayacaktır. Yeniçeriler Çınarı ne bahtiyarmış ki bu ihtiyar haliyle artık bizim ağaç düşmanlığımızı görmeyecektir!

Zincirli Servi

İstanbul-Fatih'teki Kocamustafa Paşa Camii'nin avlusundaki "Zincirli Servi"nin hikâyesi ise şöyle: Rivayete göre servinin üzerinde bulunan zincir, eğer altından borcunu inkâr eden biri geçerse hareketlenirdi. Böylece alacağını tehsil edemeyenler, Kadı'ya "Zincirli Servi"yi şahit gösterirlerdi. Ağacın yanındaki mezarın ise Dördüncü Halife Ali'nin oğlu Hüseyin'in kızları Fatma ve Sakine'ye ait olduğuna inanılırdı. Kızların İstanbul'a

nasıl geldiği ise muamma idi. Bazılarına göre Hüseyin'in katili Yezid, kızları Bizans İmparatoru IV. Konstantinos'a cariye olarak göndermişti. Bir rivayete göre ise kızlar Mısır'a gönderilirken gemileri korsanların eline geçince esir olarak İspanya'ya götürülmüşlerdi. İspanya Kralı da kızları İmparator'a hediye etmişti. "Tahire-i Muhteremeler" diye isimlendirilen bu iki kardeşin tam olarak nereye gömüldüğü bilinmiyor ancak İstanbul'un fethedilmesinden sonra "Sümbül" Sinan Efendi bazı rivayetlere dayanarak "Zincirli Servi"nin yanına bir mezar yaptırmış, yanına da bir Bektaşi Tekkesi kurmuştu. Bu tekke II. Mahmud döneminde (1808-1839) yeniden elden geçirilmiş ve dönemin ünlü hattatlarından Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin talik yazılı bir kitabesiyle süslenmişti.

Büyükdere Çınarı

19. yüzyıla ait bir gravürden bildiğimiz bir başka ulu çınar ise bir zamanlar İstanbul-Sarıyer'de, Büyükdere Çayırı'nda yaşamıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında ya bir yıldırım yüzünden ya da altındaki çay ocağında çıkan yangında yok olan "Büyükdere Çınarı"nın altında I. Haçlı Seferi komutanlarından Godefroy de Bouillon'un 1096'da karargâh kurduğu rivayet olunur. Bu nedenle çınara Batı kaynaklarında "Platane de Godefroy de Bouillon" denilmiştir. Yine kaynaklara göre II. Mahmud sık sık gittiği Büyükdere Çayırı'nda, bu çınarın altında oturup yeniçerilerin oynadığı Tomak oyununu seyredermiş. Ayrıca dönemin ünlü musiki üstatları çınarın altında konserler verirmiş...

Marifetli Ağaç Halkaları ve Dendrokronoloji

Yukarıda sözünü ettiğim ağaçların yaşlarının nasıl tespit edildiğini merak edenler olabilir. 1949 yılında Amerikalı kimyacı Willard Libby kendisine Nobel ödülü kazandıran bir buluşa imza atmıştı. Libby'nin keşfi, bugün "Karbon 14" (veya radyo-karbon) tekniği olarak ünlenmiş olan, organik kalıntıların yaşını belirleme metodu idi. Arkeologlar 1950'lerde bu yeni metodu kullanarak ilk tarih öncesi yerleşimlerin yaşlarını tayin etmeye başladılar. Test edilen ilk objelerden biri, Mısır'da bir firavun mezarından çıkarılmış olan ve 3.750 yıl öncesine ait olduğu başka kaynaklardan bilinen ağaç bir kayıktı. Radyo-karbon denemesi 3.441 ile 3.801 yıl arasında bir tarih verdi ki bu sadece 51 yıllık gibi bir hata demekti. Bilim insanları sevinç içinde testlere devam ettiler. Rusya ve Afrika'daki Neolitik yerlerin yaşı 50 bin yıl civarında belirlenirken, Filistin'deki Eriha (Jericho) şehrinin 11 bin yıl önce kurulmuş ilk insan yerleşimi olduğu açıklandı. Fakat bu umut verici başlangıçtan sonraki denemeler anormal yaşlar vermeye başladı. Örneğin 1991'de Güney Afrika'da açık arazide bulunan kaya resimleri, Oxford Üniversitesi tarafından analiz edilmiş ve yaklaşık 1.200 yaşında olduğu hesaplanmıştı. Fakat bu konuda çıkan haberler Capetown'da oturan Joan Ahrens'in dikkatini çekti. Ahrens resimleri tanıdı. Bunlar kendisinin resim dersinde yaptığı ve daha sonra bahçesinden çalınan resimlerdi!

Anlaşıldı ki Libby ve ekibi 1940'larda bu tekniği geliştirirken bazı yanlış varsayımlardan yola çıkmışlardı. Dünya'daki Karbon 14 miktarının insanın yeryüzündeki varoluş zamanı boyunca değişmediğine inanıyorlardı, halbuki durum böyle değildi.

Bugün hâlâ arkeologlar, paleontologlar ve paleoantropologlar 50 bin yıldan daha genç olan kemik, diş, odun kömürü gibi organik maddelerin yaşını belirlemek için bu yöntemi kullanıyorlar ama "Karbon 14" yöntemini doğrulamak için bir başka yöntem de paralel olarak kullanılıyor. Bu, Kaliforniya ve Nevada dağlarının yüksek kesimlerinde yetişen ve yeryüzün-

deki en yaşlı canlı varlık olan Bristlecone çamı üzerinde test edildi. Ağaç halkalarıyla yaş tayini yöntemine "dendrokronoloji" deniyor. Yöntem, ağaç halkalarındaki ardışıklıkların geçmişteki belli yılları temsil ettiği esasına dayanıyor. Alınan ağaç örneklerindeki belli diziler incelenerek günümüzden 8.200 yıl öncesine kadar yaş tayini yapılabiliyor. Ancak son zamanlarda dendrokronolojinin dayandığı temel prensip, yani her yıl bir ağaç halkası oluşur meselesi de sorgulanmaya başladı. Çünkü bazı durumlarda çok sert geçen bir mevsimlerde, büyüme halkası oluşmayabilir. Bazı enlemlerde, ağaç halkasının büyümesi nem ile, bazılarında ise sıcaklıkla doğru orantılı oluyor. Aynı şekilde, eğer büyüme baharda başlar, sonra vakitsiz soğuklardan dolayı durur ve tekrar başlarsa, bir yıl içinde iki halka da gelişebiliyor ve bu yanıltıcı olabiliyor. Yine de meşe, çam, ladin, gürgen, ardıç veya sedir örneklerinin 50 veya daha fazla yıllık halkası olanları, sağlam kronolojisi belirlenmiş döneme rastlarlarsa, tarihlenebiliyor.

Özet Kaynakça

de Amicis, Edmondo. *İstanbul (1874)*, çev. Prof. Dr. Beynun Akyavaş, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Gülersoy, Çelik. *İstanbul'un Anıtsal Ağaçları*, Turing Yayınları, İstanbul, 1989.

Gürlek, Dursun. "İstanbulda Çınar Vak'aları", http://www.akademiktarih.com/tarih-dergileri/477-archives-de-sciences-sociales-des-religions.html.

Müller, Georgina Max. *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, Tercüman-1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

Sakaoğlu, Necdet. "Çınar Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 500.

Yalazay, Volkan. "Gövdesini On Kişi Kucaklayamaz: Yeniçeriler Çınarı", *Toplumsal Tarih*, sayı 167, Kasım 2007, s. 80-83.

TAKİYÜDDİN ve İSTANBUL RASATHANESİ

Hüseyin Rahmi Gürpınar *Kuyruklu yıldız Altında İzdivaç* adlı romanında İstanbul'un kenar mahalle kadınlarının 1910 yılında semaları süsleyen Halley Kuyrukluyıldızı'nı saçlı bir melek olarak algılayarak kıyametin kopacağından korkmalarını ve onlara bilimsel açıklamalar yapmaya çalışan genç İrfan Galib'in, kendisini dinleyenlerden Feriha adlı genç hanımla yaşadığı aşkı gayet canlı bir dille anlatır.

Bu olaydan çok önce, 1577 yılı Kasım ayında, Ramazan'ın birinci günü (gurresi) akşamı, İstanbul halkı gökyüzünü sarmalayan ışıklı şalı gördüğünde duydukları şaşkınlık ve heyecan herhalde Hüseyin Rahmi'nin kahramanlarının yaşadığına çok benziyordu. Tahmin edilebilir ki o tarihi akşamüstü gökyüzünü bir şal gibi kaplayan ışık selini gördüklerinde, Vezir-i Azam Sokollu Mehmed Paşa'nın verdiği iftar yemeğinden ayrılanlar yavaş yavaş bölmelerine dönerken, Şehzadebaşı'ndaki konaklarda, Fildamı'nda ve Altımermer'deki esnaf evlerinde ya da bahçedeki ağaçların altında iftar sofrasının rehavetini atmak için tütün saranlar, Çemberlitaş'taki Tavuk Pazarı'nda saz şairlerini dinlemeye gidenler, Balat'taki zurnalı semai kahvehanelerinde nargilelerini fokurdatanlar, Yeşiltulumba Meydanı'nda Karagöz seyredenler, Mercan odalarında pinekleyen pabuççu bekârları, cumbaların arkasında tarçınlı şerbetlerini yudumlayarak tatlı tatlı dedikodu yapan kadınlar muhtemelen kıyamet gününün geldiğini sanıp duaya durmuşlardır. Mahallenin ileri gelenleri akıl sormak için en yakın mescidin imamına koşarken, içe kapanık ve vesveseli biri olduğu bilinen Padişah III. Murad'ın (hd 1574-1595) derhal müneccimbaşı Takiyüddin'i çağırdığı biliniyor. Takiyüddin'in büyük bir maharet ile *Zûzeneb* (ışıklı kuyruk) diye adlandırdığı bu kuyrukluyıldız 12 Kasım 1577 ak-

şamından başlayarak 40 gece boyunca İstanbul semalarında güneş gibi parlayacak, bu süre içinde halkın ve Saray'ın en önemli konusu olacaktı.

Züzeneb'in nasıl yorumlandığını anlatan kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. III. Murad'ın döneminin anlatan *Şemailname*'ye ya da dönemin asker sadrazamlarından Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark gazalarını anlatan *Şecaatname*'ye bakılırsa "akıllı, ruhi bilgili, zamanın hakimi, yüksek ruhlu fazıl kişiler, bu kuyrukluyıldızın açıklamasını yapmak için geceler boyunca uykusuz ve yiyeceksiz halde çalışmaya koyulmuşlardı." Bu uzun tefekkür gecelerinden sonra müneccimbaşı Takiyüddin'in Şeyhülislam Aziz Efendi'yi de yanına alarak Padişah'ın huzuruna çıktığı ve III. Murad'a şunları söylediği kaydedilir:

> Ey alemin medarı olan padişah! Güzel meclisin aydınlık olsun! İran'ı fethetmek için sana müjdeler olsun! Zira düşman toprakta nefesi kesilmiş bir halde kaldı. Böyle semavi bir ateşin zuhuru burada uğur ve iyilik alametidir. Fakat İran üzerine bela, felaket şerareleri yağacaktır!

Yine *Şecaatname*'ye bakılırsa "zuhuru kavis hanesinde olduğu için okunun tesiri çabucak din düşmanlarının üstüne düşmüş, parlaklık ile kuyruğu Şark tarafında olduğundan uğursuzluğunu akreb gibi düşmanın üzerine yollamış" olan bu kuyrukluyıldızın koruyucu kanatları altında İran yollarına düşmenin zamanı gelmişti!

Vesveseli padişah ile hırslı sadrazamı

III. Murad iyi eğitim almış ancak zayıf iradeli, çabuk tesir altında kalan bir şahsiyet olarak tarihe geçmiştir. Gerçi tahta geçtiği ilk yıl harem yaşamına uzak kalması büyüye bağlandığında, annesi Nurbanu Sultan tarafından yapılan "büyü çözme" töreninden sonra inziva yaşamına son vermemekle birlikte kadınlara ilgisi artmıştı. Hatta öyle artmıştı ki tarihçi Selaniki'ye göre 100'den fazla çocuğu doğmuştu. Nurbanu'nun Harem'de önemli görevle-

re getirdiği Canfeda ve Raziye kalfalarla, Murad'ın eşi Safiye Sultan, Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan, Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi İsmahan Sultan ve Yahudi sarraf Ester Kira'dan oluşan klik ise Osmanlı saraylarında ileriki yıllarda olumsuz etkileri olduğu ileri sürülen kadınlar iktidarının ilk örneği olarak tarihe geçti. Ancak dönemi en çok etkileyen kişi bu hanımların koruması altında olan Vezir-i Azam Sokollu Mehmed Paşa'ydı. İran Şahı Tahmasp'ın ölümünden yararlanmak isteyen Sokollu'nun bir süredir Padişah'ı Azerbeycan, Gürcistan ve İran üzerine sefere çıkmak için iknaya çalıştığı, ancak Padişah'ın bu konuda tereddütleri olduğu bilinmekteydi. Kuyrukluyıldız ile ilgili bu yorumlarda Sokollu'nun dahli vardır mıdır emin değiliz ama Takiyüddin'in bu açıklamalarının Padişah'ı cesaretlendirdiği ve bir süre sonra divandan İran Seferi için irade çıktığı kayıtlara düşülmüştür.

Takiyüddin kimdir?

Takiyüddin, Mısır'a yerleşmiş bir Türk ailesinin oğlu olarak ya Kahire'de ya da Şam'da 1521 veya 1526'da doğmuş, yine bu şehirlerde döneminin tanınmış hocalarından fıkıh, hadis ve tefsir dersleri aldıktan sonra ders vermek üzere yine Mısır'a gitmişti. İki kez İstanbul'a geldiği fakat yeniden Mısır'a döndüğü bilinir. İstanbul'a ilk gelişinde (1553?) kendisinden yaklaşık 100 yıl önce İstanbul'a gelen bir başka müneccimin, Semerkandlı Ali Kuşçu'nun torunu Kutbeddinzade Muhammed Efendi gibi bilge kişilerle dostluk kurduğu ve bilgisini artırdığı rivayet edilir. Bu arada, Ali Kuşçu Osmanlı'daki astronomi çalışmalarını ilk başlatan kişi sayılır. Babası Mehmed Bey, Timurlu Hükümdarı Uluğ Bey'in doğancısı olduğu için Kuşçu adıyla anılan bu bilgin, 1421'de Semerkand'da kurduğu rasathanede önemli çalışmalar yapmıştı.* Uluğ Bey'in öldürülmesi üzerine 1449'da Tebriz'de

* İslam coğrafyasındaki ilk rasathane Abbasi Halifesi Me'mun tarafından 813 yılında Şam'da kurulan Şemmasiye Rasathanesi idi. 1074'te Selçuklu Sultanı Melikşah'ın İsfahan'da (?) kurduğu rasathanesini İlhanlı Hükümdarı Hülagû Han tarafından 1259 yılında Batı İran'da, Meraga'daki rasathane izledi. Astronomi bilgini Nasreddin Tusi ve El Urdi tarafından kurulan Meraga Rasathanesi 12 yıl faaliyet gösterdi.

Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığınmış ve barış görüşmelerinde elçilik göreviyle İstanbul'a gönderilen öğrencisi Ali Kuşçu, Fatih Sultan (II.) Mehmed'in ilgisine mazhar olunca, elçilik görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a yerleşmiş ve Ayasofya Medresesi'nde ders vermeye başlamıştı.

Takiyüddin İstanbul'a ikinci gelişinde Edirnekapı Medresesi'ne müderris olarak atanınca tekrar Mısır'a dönmüştü. Anlaşılan gözü daha yükseklerdeydi ve değerini bir türlü anlayamayan Saray'a biraz kırgındı. Mısır'da kadılık yapmakta olan Abdülkerim Efendi adlı hamisi, Takiyüddin'e eski gökbilimcilerden kalma risalelere ilaveten çeşitli gözlem aletlerini ve aletlerin yapımlarına ilişkin bilgileri vererek Takiyüddin'in matematik ve gökbilimle ilgilenmesini sağladı. Gökbilim konusundaki deneyimini ve yetkinliğini artıran Takiyüddin 1570 yılında İstanbul'a tekrar geldi ve 1571'de müneccimbaşı Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine II. Selim döneminde müneccimbaşılığa tayin edilerek muradına erdi. Kendisine verilen ilk görev, Uluğ Bey'in astronomi cetvelinin yeni rasatlarla düzenlenmesi idi. Bu çalışmasıyla 1574'te tahta çıkan III. Murad'ın dikkatini çekmeyi başaran Takiyüddin'in bir rasathane kurmakla görevlendirilmesi ise Osmanlı'daki astronomi çalışmaları açısından çok önemli bir dönüm noktası oldu.

Rasathanenin kuruluşu

Artık müneccimbaşı değil de astronom olarak anılmayı hak eden Takiyüddin'in *Dar-ü'r Rasad-ül Cedid* adını verdiği rasathanenin hem yeri hem de kuruluş tarihi hakkında değişik görüşler vardır. Rasathanenin kuruluşuyla ilgili tarihler de 1575-1578 arasında değişmektedir. Ancak kesin olan bir şey vardır ki Padişah'ın şehzadeliğinden beri hocası olan Sadeddin Efendi'nin tavsiyesi ile rasathaneye 10 bin sultani altını tahsis edilmiş ve Takiyüddin'e de 3 bin altınlık bir zeamet verilmiştir. *Şemailname*'de, "Takiyüddin'in yanında Fisagoras küçük düşüyor, Arşimidis çaresiz ondan saklanıyordu. Eberhas'ın bundan evvel yaptığı rasadlar Takiyüddin'in en adi talebisinin işi idi" dendiğine bakılırsa, Ta-

kiyüddin'in itibarı o günlerde gayet yüksekti. Bu ödeneklere ve bu övgülere bakarak, rasathaneye çok önem verildiğini ileri sürenler olduğu gibi, rasathanenin boyutlarına ilişkin tasvirlerden hareket ederek Semerkand ya da Meraga rasathanelerinin minyatürü olduğunu düşünenler de vardır. Bazıları ise Takiyüddin'in gözlem aletlerini asıllarına uygun biçimde küçültmeyi başardığı için büyük bir rasathane binasına ihtiyaç duymadığını söylerler. III. Murad'ın *Şemailname*'sindeki ve yine aynı padişaha sunulan *Alatü'r-Rasadiyye li ziyci-i Şehinşahiye* adlı eserdeki minyatürlerden anlaşıldığına göre rasathanenin Takiyüddin ile birlikte sekizi râsıd yani rasat yapan, dördü kâtip ve diğer dördü de yardımcı olarak vazife yapan on altı kişilik kadrosu bulunmaktaydı. Kullanılan gözlem aletleri ise zâtü'l-halak (armillae zodiak), kadran (mural quadrant), zâtü's-semt ve'l-irtifâ (azimuthal semicircle), zâtü'ş-şubeteyn (triquetrum), rub'u mıstar (?), zâtü's-sekbeteyn (dipotra), zâtü'l-evtâr el-müşebbehe bi'l-menâtik (sextant) ve bengam-ı rasatiyye (astronomik saat) idi. Bunlardan son dördünün bizzat Takiyüddin tarafından geliştirildiği tahmin edilir. Takiyüddin gözlemlerini *Sidrot Muhtaha'l-Efkâr Ş Meleküt al-Felek al-Devvâr* veya *al-Zîc al-Şehinşâhî* adlarıyla bilinen eserinde bir araya toplamış, rasathanede yaptığı gözlemlerle Güneş ile ilgili cetvellerini tamamlayabilmiş ise de Ay ile ilgili cetvelleri tamamlayamamıştı.

Rasathanenin yeri

İstanbul Rasathanesi'nin yeri konusunda da kesinlik yoktur. *Atâ Tarihi*'nde ve anonim eser *Hadikatü'l-Cevami*'de yapılan bazı tasvirlerden, Takiyüddin'in rasathaneyi kurmadan önce kısa bir süre Galata Kulesi'nde çalıştığı tahmin edilmektedir. Daha sonra yeri bugün de tam olarak tespit edilemeyen bir yerde bir gözlem kulesi ve/veya bir gözlem kuyusu yapılmıştır. *Alatü'r-Rasadiyye*'de rasathane için "miri Tophane-i mamurenin fevkinde Frenk Sarayı denmekle maruf saha-i latife muayyen kılınıp mübaşeret olunmuştur" der. 1573-1581 arasında İstanbul'daki Nemçe (Alman) elçisi Von Ungnad'ın maiyetinde sefaret papazı olan ve İs-

tanbul hakkında tuttuğu günlüklerle meşhur olan Stephan Gerlach ve halefi Salomon Schweigger'e göre ise "Rasathane Galata dışında mukim Venedikli Andreas Gritti adlı birinin konağının bahçesindeydi ve sadece bir kuyudan ibaretti." Bu yazarların ifadelerine bakılırsa, rasathane öyle heyecan uyandıracak bir oluşum değildir.

17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi'nin "Tophane civarındaki Samsunhane denilen yerde Müneccimbaşı Kuyusu mesiresi" diye andığı *çarh-ı rasad*'ın, yani gözlem kuyusunun, Çelebi'nin dediği gibi Tophane'de değil de Taksim'de ya da 1846'dan 1910'daki ölümüne kadar İstanbul'da yaşayan Alman Şarkiyatçı Andreas David Mortdmann'ın iddia ettiği gibi Ayaspaşa'da olması muhtemeldir, çünkü o dönemde Padişah'ın *samsun*'larının, yani büyük köpeklerinin, Taksim civarında, Venedikli Gritti'nin konağı yakınlarında beslendiğinden söz edilmektedir. Bilindiği gibi birkaç kuşak boyunca İstanbul'da yaşayan Gritti Ailesi'nin konağının bulunduğu yere Bey Oglu denirdi. Osmanlı belgelerinde "Beg oglu'nun ademisi Nikola", "Beg oglu Lorenzo" gibi ifadeler vardır ve günümüzdeki Beyoğlu adı buradan türemiştir.

Rasathanenin acıklı sonu

İstanbul Rasathanesi'nin büyük bir heyecanla kuruluşundan birkaç yıl sonra bir daha açılmamak üzere kapatılmasının üzerindeki esrar perdesi henüz kalkmamıştır. Rasathanenin yıkılışında, 1577 yılında gözlenen kuyrukluyıldızın ve bu olayı hayra yorarak 1578'de çıkılan İran Seferi'nin hazin sonuçlarının etkisi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Sokollu Mehmed Paşa'nın zorlamasıyla başlayan ve ilk ağızda Tiflis, Şiraz ve Revan'ın fethi ile mutlu başlayan İran Seferi yüzünden hazine büyük açıklar vermiş, ilk kez paranın içindeki değerli maden oranı *tağşiş* edilmişti. Bu Osmanlı tarihinin ilk enflasyonu idi. Piyasa *kırkık* denilen ayarı düşük akçelerle dolmuştu. Halkın öfkeli homurdanmaları artınca, kabahati yükleyecek bir yer arayan Saray çevrelerinin Takiyüddin'e yönelmiş olmaları muhtemeldir. Takiyüddin'in hem bu talihsiz kehanetten dolayı hem de onu

kıskanan saray görevlilerinin ayak oyunları sonucu Padişah'ın gözünden düştüğü sanılır. Örneğin Kürdîzade adlı bir saray imamının, Takiyüddin'in sarığının kendi sarığından büyük oluşunu bir türlü hazmedemediği kayıtlara geçmiştir. Ancak nihai darbeyi Takiyüddin'in hamisi Hoca Saadeddin Efendi ile arası hiç de iyi olmayan Şeyhülislam Kadızade Ahmed Şemseddin Efendi vurur. Şeyhülislam Padişah'a bir *ariza* takdim eder ve "semaları rasat etmenin uğursuz olduğunu ve her nerede bu işe teşebbüs edildi ise devletin harap olduğunu" söyler. Yine kaynaklara göre "Padişah'ın yer işlerini bırakıp gök işleriyle fazlaca uğraşması sonunda umur-u devletin pusulasını kaybettirdiği için ve Kızılbaşların galebe çaldıklarını ihtar etmesi üzerine ve meleklerin bacaklarını alttan delikli borularla gözledikleri ihbar edildiği için" mezkûr rasathanenin yıkılması farz olmuştur! Bu jurnalleri takiben Ocak 1580'de Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa rasathaneyi topa tutarak yok eder. Rasathanenin Padişah emriyle yıktırıldığı kesin olmakla birlikte donanma tarafından denizden topa tutularak yıkılması konusunda resmî belge yoktur. Rasathanenin tahmin edilen yerinin çok yakınlarında yerleşim bölgeleri olduğu göz önünde tutulursa bu iddia tartışmaya açıktır. Rasathaneyi yerle bir eden Kılıç Ali Paşa 1587'de öldüğünde, malları ve parası müsadere edilerek hazineye aktarılır. Takiyüddin ise bir iddiaya göre rasathane yıkılırken, bir başka iddiaya göre ise 1585 yılında hayata gözlerini yumar.

Rasathanenin yıkımı işe yaramamış, uğursuzluk Padişah'ın yakasını bırakmamıştır. III. Murad döneminin yangınları, depremleri, salgınları, isyanları, entrikaları, ahlak skandalları, ekonomik krizleri, rüşvet ve yolsuzluk hikâyeleri saymakla bitmez ama rasathanenin kaderi 1584'te halkın yolsuzluklara karşı Allah'ın bir cezası olduğunu düşündüğü için "Mübarek Taun" diye adlandırdığı veba salgını ile belli olmuş gibidir. Nitekim salgın 1590'a kadar aralıklarla sürer ve binlerce kişiyi öldürür.

Danimarkalı Tycho Brahe

Osmanlı ülkesinde bunlar olurken, Avrupa'nın küçük ülkesi Danimarka'da benzer bir hikâye yaşanmaktadır. Takiyüddin'in başını yediği iddia edilen bu kuyrukluyıldız Norveç ve Danimarka Kralı II. Frederik'in büyük desteği ile 1576'da Baltık Denizi'ndeki Hveen (bugün Ven) Adası'nda kurduğu Uraniborg adlı rasathanesinde gözlemler yapan Danimarkalı astronom Tycho Brahe'nin uğuru olacaktır. 13 Kasım 1577'den 26 Ocak 1578'e kadar tam 74 gün boyunca Prag'dan Pekin'e kadar uzanan bir coğrafyada büyük heyecanlar yaratan bu kuyrukluyıldızın özelliklerini dikkatle tespit eden Tycho Brahe, ya da bilim dünyasındaki adıyla Tycho, bu tespitlerini *De mundi atherei recentioribus phænomenis* (Gökyüzünde yeni görülen bir olay hakkında) adlı eserinde kayıtlara geçirir. Kuyrukluyıldızın yörüngesine ilişkin bilimsel hesaplamalar 1705 yılında İngiliz astronomu Edmund Halley (1656-1742) tarafından kesinleştirilecektir. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanına konu olan kuyrukluyıldıza adını veren Halley'in hesaplamalarına göre 1577 kuyrukluyıldızı, insanlığın bugüne kadar gözlemlediği en parlak kuyruklu yıldızdır (kadiri – 1,8 olarak hesaplanmıştır), ancak bir kez daha görülmediği için periyodu henüz belli değildir.

Birbirinden habersiz biçimde aynı kuyrukluyıldıza ait bilimsel hesaplamaları yapmalarına rağmen Takiyüddin'in III. Murad'a arz ettiği ileri sürülen "ilmî muhtıranın" aslının günümüze kadar ulaşmaması yüzünden kuyrukluyıldızın adının tarihe "Takiyüddin Kuyrukluyıldızı" olarak değil de "Tycho Brahe Kuyrukluyıldızı" olarak geçmesi çok üzücüdür. Ancak Takiyüddin dedikodu ve tezvirat yüzünden rasatlarını tamamlayamazken, Tycho, Danimarka Kralı'nın desteği ile aralarında Uraniborg'un kurulmasına da vesile olan Cassiope Yıldız Kümesi'ndeki süpernovanın (bugün SN 1572 olarak bilinir) da bulunduğu, 777 yıldıza ait güvenilir rasat kayıtlarını bilimsel esaslara uygun olarak tutmuş ve bunların günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. (Tycho'nun bulduğu bu süpernova,

yıllar sonra Edgar Allan Poe'nun *Al Aaraaf* (Araf) adlı şiirinin esin kaynağı olacaktır.) Bugün Ay'daki ve Mars'taki birer krater Tycho Brahe'nin adıyla anılmaktadır. Kopernikçi astronomi anlayışına karşı olan Tycho'nun en ünlü yardımcısı Johannes Kepler'in Aristotelesçi astronomi anlayışının tarihe gömülmesinde yaptığı katkılar ise herkesin malumudur.

İlginçtir, Tycho'nun Danimarka'da kurduğu rasathanenin sonu da İstanbul'dakine benzer. Hamisi II. Frederik'in ölmesi üzerine yerine geçen oğlu IV. Christian, Tycho'nun para desteğini keser. Sonuçta Tycho Brahe, Hveen Adası'ndan ayrılmak durumunda kalır ve çalışmalarını Prag'da sürdürür. Ancak bu tarihten itibaren Batı'da astronomi bilimi büyük bir hızla gelişirken, Osmanlı ülkesi, yeni bir rasathaneye 1868'de kavuşur. Pera'da kurulan Rasathane-i Amire 13 Nisan 1909'da (31 Mart Olayı sırasında) yağmalanarak kullanılamaz hale gelir, yeniden açılışı içinse 1911 yılını beklemek gerekir. Bu tarihten sonra birilerinin çıkıp da "meleklerin bacaklarını gözetlemek günahtır" deyip demediğini bilmiyoruz, ama "umur-u devletin pusulasının bir daha düzelmemesinin" nedeni belki de bu kuyrukluyıldızdır, kim bilir?...

Özet Kaynakça

Gilder, Joshua-Gilder, Anne-Lee. *Heavenly Intrigue: Johannes Kepler, Tycho Brahe and the Murder Behind One of History's Greatest Scientific Discoveries*, Doubleday Books, New York, 2004.

Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, II Cilt, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1997.

Sakaoğlu, Necdet. "III. Murad", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 498-503.

Unat, Yavuz. *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

Ünver, A. Süheyl. *İstanbul Rasathanesi*, TTK Basımevi, Ankara, 1985.

TARİHİ YARIMADA / SURİÇİ'NİN MİMARİ TARİHÇESİ

İstanbul'a "yedi tepeli" şehir denmesine neden olan yedi "yükselti", Boğaziçi ve Haliç vadilerinin II ve III. jeolojik zamanlarda kırılmasıyla oluşmuştu. Bu yükseltilerin birincisi bugün Ayasofya, Sultanahmet camileri ile Topkapı Sarayı'nın bulunduğu bölge, ikincisi bugün üzerinde Nuruosmaniye Külliyesi'nin bulunduğu Çemberlitaş yükseltisi, üçüncüsü bugün İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Binası'nın bulunduğu yükselti, dördüncüsü Fatih Camii'nin bulunduğu yükselti, beşincisi Selimiye Camii'nin bulunduğu yükselti, altıncısı Edirnekapı ile Ayvansaray arasındaki yükselti, yedincisi ise Aksaray yükseltisidir. Bu yükseltilerin içinde bulunduğu alan Bizans döneminde inşa edilen surların içinde kaldığından bölge –ki Fetih sırasında şehir esas olarak bu bölgeden ibaretti– "Suriçi" veya "Tarihi Yarımada" diye anılmıştır.

Fetih'ten sonra şehrin genel planına dokunulmadı. Sokak ve meydan yapısı olduğu gibi korundu; sarnıçlar, su yolları ve surlar onarıldı. Ancak göçebeliğin getirdiği alışkanlıklar ve doğa tekrar şehir dokusuna girdi. Nüfusun en fazla yoğunlaştığı yerler dışında bütün evler bahçeli idi. Konut yapımında taş ve tuğla yerine ahşap kullanıldı. Çünkü ahşap hem ucuz hem de kullanımı kolay bir malzemeydi. Ayrıca ahşap şehrin iklimi ile de uyumlu idi. Ancak bu seçim, bitmek tükenmek bilmeyen yangınlarla şehrin defalarca yıkılması ve yeniden yapılması demek oldu.

Osmanlı döneminin bir diğer özelliği kamusal alan-özel alan ayrımının daha kesin olmasıydı. Kamusal alanların en bilinen örneği külliyeler oldu. Merkezinde bir caminin olduğu, medrese, hastane, okul, çarşı gibi binalarla desteklenen bu kompleksler şehre açılan değil, içine kapanan yapılar olarak şehrin kaotik yapısı içinde düzeni temsil ettiler.

Bir diğer özellik, şehrin farklı etnik gruplardan gelen (Türk, Rum, Ermeni, Yahudi...) ahalisinin iç içe olmasa bile yan yana barış içinde yaşamayı başarması idi. Yeni kurulan mahalleler, şehir içinde köyler gibi örgütlendiler. Her mahallenin zengini ve yoksulu birlikte yaşadı. Ortaklığın temeli etnik ve dinsel bağdı. Dolayısıyla mahalleler yüzlerini merkeze, sırtlarını şehrin diğer bölgelerine çevirdiler. Böylece Konstantinopolis'teki saydam şehir dokusu yerine daha mat, daha mahrem, daha gölgeli bir doku gelişmeye başladı.

Suriçi'nin topografyasındaki 500 yıllık değişimin izlerini sürmek kolay değil ancak yine de deneyeyim:

Sultanahmet

Osmanlı döneminde, Hipodrom ve çevresi At Meydanı (ya da Atmeydanı) olarak anılmaya başlamıştı. Fatih Sultan (II.) Mehmed'in At Meydanı'nda herhangi bir imar faaliyeti yaptığına dair bilgi yoktur ancak ilk dönemlerde Bizans'ın ünlü kamusal alanı Hipodrom'un yıkıntılarının muhafaza edildiği, burada at ve cirit yarışlarının yapıldığı sanılır. 1491'de meydanın kuzeybatı köşesine yapılan Firuzağa Camii, ilk Osmanlı yapısıydı. Osmanlı döneminde "agora" geleneği ve "kamusal eğlence" anlayışı olmadığı için At Meydanı uzun yıllar ihmal edildi. 1509'da halkın Kıyamet-i Suğra (Küçük Kıyamet) dediği depremde ve ileriki yıllardaki başka büyük deprem ve yangınlarda İstanbul halkının At Meydanı'na sığındığı biliniyor. Meydanın Bizans döneminde yaklaşık 45.000 metrekarelik bir alanı kapsayan Hipodrom ve çevresi, 17. yüzyıla gelindiğinde 22.500 metrekareye kadar indi. Bunun nedeni Hipodrom'un doğu tarafındaki seyirci tribünlerinin yerine paşa konaklarının, saraylarının inşa edilmesiydi. Bunlardan adı bilinenler Siyavuş Paşa Konağı, Ahmed Paşa Sarayı, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa Sarayı, en ünlüsü ve günümüze kadar gelen tek örneği Kanuni Sultan (I.) Süleyman'ın (hd 1520-1566) ünlü veziri Makbul/Maktul İbrahim Paşa Sarayı idi. Sarayla birlikte meydan şenlenmiş; halka açık sofralar, şekerleme ve şerbet satışları, şölenler, düğünler, at ve çeşitli hayvan

yarışları, cirit müsabakaları ve şenlikler yapılmaya başlanmıştı. Bunlardan en ünlüsü III. Murad'ın oğlu şehzade Mehmed için düzenlediği 7 Haziran-30 Temmuz 1582 tarihleri arasında 53 gün süren sünnet düğünü idi.

Bir diğer önemli sivil yapı Kanuni'nin hasekisi Hürrem Sultan'ın 1555'te Mimar Sinan'a yaptırdığı Çifte Hamam idi. Sivil yapıların yanı sıra Mehterhane, Aslanhane, Sultanahmet İmareti, hapishane, medrese, bimarhane (hastane) gibi yapılar da At Meydanı'nı küçülttü. 1609'da meydana, aşırı dindarlığı yüzünden Ayasofya'da namaz kılmak istemeyen I. Ahmed tarafından Sultanahmet Camii yaptırıldı. Mimar Sinan ekolünden gelen Sedefkâr Mehmed Ağa'nın eseri olan külliyenin camisinin Ayasofya'dan yüksek olması için epey çalışıldığı halde bunun başarılamadığı anlaşılmaktadır. Türklerin marifet olsun diye Bizans mirası Örme Sütun'a tırmanmaları, Burma Sütun'un yılanbaşlarından birinin bir yeniçeri tarafından kılıçla uçurulması, Dikilitaş'ın bronz levhaları ile Yılanlı Sütun'un kazan bölümünün sikke yapılmak üzere eritilmesi sonucu meydanın simgesel yapıları da yıprandı.

At Meydanı 17 ve 18. yüzyıllarda çeşitli ayaklanmalara karışan halk kesimlerinin ve yeniçerilerin toplanma mekanı oldu. Meydandaki "Kanlı Çınar" denen bir ağacın bu tür olayların başlangıç mekânı olduğu rivayet edilir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında yaşanan olaylardan sonra meydanın adı Ahmediye Meydanı olarak değiştirilirken bölge de Sultanahmet diye anılmaya başlandı. 19. yüzyıl boyunca, Sultanahmet semti konaklarla süslü seçkin bir yerleşim yeri oldu. 1853-1856'daki Kırım Savaşı dolayısıyla İstanbul'da konaklayan müttefik Fransız ve İngiliz subaylarının öncülüğüyle Bizans sütunlarının etrafındaki toprak dolgu kaldırılarak sütunların kaideleri ortaya çıkarıldı. 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda Sergi-i Umumi-i Osmanî açıldı. II. Abdülhamid döneminde Ticaret Mektebi, Defter-i Hakani Nezareti, Baytar Mektebi gibi yapılarla meydanın çehresi değişti. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898'de şehri ziyareti sırasında meydan ve dikilitaşların çevresi yeniden düzenlendi. Bu ziyaretin şehre bıraktığı hatıraların başında çevre yolları süsleyen yaşlı atkestanesi ağaçları ile 1901'de hazır geti-

rilip yerleştirilen Alman Çeşmesi geliyor. Mütareke döneminde (1918-1922) Halide Edip'in (Adıvar) konuşmacı olduğu tarihi mitinge ev sahipliği yapan Sultanahmet Meydanı'nın çevresinde bir zamanlar var olan özgün mahalleler, yangınlarla yok oldu ve ortaya bugünkü oluşum çıktı.

Eminönü

Eminönü, adını Osmanlı döneminde burada bulunan deniz gümrüğü ve Gümrük Eminliği'nden almıştı. Fetih'ten sonra eskiden Frenk kolonilerine tahsis edilen bölgenin eski işlevini sürdürdüğü, buraya Edirne Yahudilerinin yerleştirilmesinden anlaşılır. Kanuni döneminde yapılan Rüstem Paşa Camii, Eminönü'ne önem kazandırmışsa da bölgeye özel bir renk ve anıtsal havayı 17. yüzyılda inşa edilen Yeni Cami Külliyesi getirmişti. Bahçekapı'daki Yahudi evlerinin ve sinagoglarının istimlak edilmesiyle ortaya çıkan arazide 1598'de inşa edilen caminin ilk mimarı olan Davud Ağa "görevi kötüye kullanma" gerekçesi ile idam edildikten sonra görevi Dalgıç Ahmed Ağa üstlenmişti. İnşaatı uzun süre yarım kaldıktan sonra IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Sultan inşaat masraflarını cebinden karşıladı ve mimar Mustafa Ağa camiyi iki yılda bitirdi, cami 1663'te ibadete açıldı. Mimar Sinan'ın çizdiği plan üzerine üç değişik mimarın başarılı katkıları ile ortaya çıkan güzel bir sentez olan cami, o günden itibaren şehir peyzajı içinde önemli bir yere sahip oldu.

Turhan Hatice Sultan, cami ile birlikte bir türbe, bir darülkurra (küçük medrese), bir sıbyan mektebi, sebil ve çeşmeler ile Mısır Çarşısı'nı da yaptırmıştı. Adını, içinde satılan malların çoğunun Mısır'dan gelmesinden alan çarşının yapıldığı alan Bizans dönemindeki *Makros Embelos* adlı revaklı çarşı alanı idi. Mısır Çarşısı ilk olarak aktar ve pamukçu esnafına tahsis edilmişti. Altı kapısından üçü (Balıkpazarı, Hasırcılar, Ketenciler) aktarlara, diğer üç kapısı (Yeni Cami, Haseki ve Çiçekpazarı) pamukçulara aitti. Bu kapıların isimleri zaman içinde değiştiği gibi, çarşı esnafı da çeşitlendi.

Hanlar bölgesi

İstanbul'da han inşası Fatih Sultan Mehmed'le başladı ve 20. yüzyılın başlarına kadar sürdü. Eminönü-Beyazıt arasındaki bölgede inşa edilen hanlar "bekâr odaları" olarak da anılırdı. İstanbul'daki hanlarda, Anadolu'daki öncüllerinde olduğu gibi "insan-hayvan-yük" üçlüsünü bir arada bulunmazdı. Misafirhane ile hayvan ve yük için ayrı bir bölümden oluşurdu. Fatih döneminden günümüze ulaşan tek örnek Mahmutpaşa Yokuşu üzerindeki iki katlı Kürkçü Hanı'dır. Kanuni'nin sadrazamı Rüstem Paşa'nın yaptırdığı caminin hemen yanındaki Hurmalı Han'ın bazı bölümlerinin Bizans'tan kaldığı sanılır. Balkapanı Hanı'nın da mahzen bölümü Bizans'a kadar götürülür.* 1651 yılında I. Ahmed'in karısı Mahpeyker Kösem Sultan tarafından yaptırılan Büyük Valide Han'ın içinde bulunan Eirene Kulesi de Bizans yapısıdır. Bu handa 1567'de ilk Ermeni matbaası kurulmuştu.** Valide Han'ın matbaa geleneği daha sonradan İranlılarca sürdürüldü. 18. yüzyıldan itibaren Eminönü ve Kapalıçarşı civarında pek çok han inşa edildi. 20. yüzyılda yapılan hanlar arasında Mimar Kemaleddin'in eseri olan Birinci, İkinci ve Dördüncü Vakıf Hanları 1. Ulusal Mimarlık akımının en seçkin örnekleri arasında sayılırlar.***

Kapalıçarşı

Ayasofya'ya gelir sağlaması için Fatih tarafından yaptırılan Kapalıçarşı uzun süre Bizans yapısı sanılmıştı. Yapının Fatih dönemi eseri olduğunu ilk fark eden Alman sanat tarihçisi C. Gurlitt oldu. Bu bilgiyi Ekrem Hakkı Ayverdi kesinleştirdi. Günümüz-

---

* Osmanlı döneminde yiyecek gelen yerlere "kapan" denirdi. Bu hana da bal geliyordu.
** İlk Yahudi matbaası 1494'te, ilk Rum matbaası 1624'te, ilk Türk matbaası ise 1728'de kurulmuştur.
*** Eminönü'nde, Tarihi Çevreyi Koruma Müdürlüğü'nün karşısında yer alan Kızıl Han ve Büyük Çukur Han, içlerindeki baharatçı dükkanları, nayloncuları ve ikinci el eşya dükkânlarıyla harabe bir haldedir. Kitabesi olmadığı için yapım tarihi bilinmeyen ancak 16. yüzyıla tarihlenen Kızıl Han da benzer bir durumdadır.

de 30,7 hektar yüzölçüme oturan ve 61 sokak ve 4.000'i aşkın dükkândan oluşan çarşı yüzyıllar içinde büyük değişiklikler geçirdi. 1546, 1618, 1652, 1695, 1701, 1750, 1791, 1826 yıllarında yangın yüzünden, 1660'da sel yüzünden, 1506, 1766 ve 1894'te deprem yüzünden tahrip olan çarşı, 1894-1898 yılları arasında onarılırken, sınırları daraltıldı; Çadırcılar ve Kürkçüler kapıları kapatılırken, Dua Pazarı, Bat (Bit) Pazarı, Yorgancılar ve Koltukçular kapıları dışa açılır hale getirildi. Çarşı içinde kalan Sarnıçlı Han, Paçavracı Han, Ali Paşa Hanı tamamen, Yolgeçen Hanı ise kısmen dışarıda bırakıldı. Beyazıt ile Nuruosmaniye arasındaki Kalpakçılar Caddesi'ne açılan Nuruosmaniye Kapısı yapıldı. "Türk neoklasiği" tarzındaki bu kapının üzerine Abdülmecid'den (hd 1839-1861) beri çok moda olan silahlı, kitaplı, bayraklı bir de Osmanlı arması; Beyazıt Kapısı üzerine ise II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) tuğrası konulmuştu.*

Kapalıçarşı'nın Fesçiler Kapısı ile Beyazıt Meydanı arasında yer alan Sahaflar (doğru söylenişiyle Sahhaflar) Çarşısı, Cağaloğlu'ndan Fatih'e kadar uzanan bölgenin kültür hayatına damgasını vuran çok özel bir mekândır. Medrese öğrencilerinin 15 ve 16. yüzyıllarda Fatih ve Bayezid gibi büyük camilere yakın yerlerde kitap alıp sattıkları, bunun zamanla âdet olması üzerine, Kapalıçarşı'nın yapımının tamamlandığı 1460 yılında sahaflara da diğer esnaflar gibi yer gösterildiği bilinir. 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde, Kapalıçarşı'da 50 esnafın sahaflık yaptığını, bu dükkânlarda 300 kadar kişinin çalıştığını yazar. Yine bu kaynağa göre, her yıl padişahın önünde yapılan bayram geçitlerinde sahaflar büyük bir tahtırevanın üzerinde çok değerli kitaplar taşıyarak yer alırlardı.**

Yenikapı-Kumkapı

Bizans döneminde Eleutherius, Theodosius ve Heptaskalon limanlarının olduğu bölgenin Lykos (Bayrampaşa Deresi) ta-

---

* Kapalıçarşı 1954'te tekrar yandı. Tamiratı 5 yıl sürdü.

** 1894 depreminden sonra yavaş yavaş Kapalıçarşı dışında tuttukları barakalara taşınan sahaflara halen bulundukları yer olan Bayezid Camii'nin avlusu 1952'de tahsis edilmişti.

rafından getirilen alüvyonlarla dolmasından oluşan bölgenin bugün adı Langa'dır. Yine Bizans döneminde "küçük iskele" anlamına gelen Kontaskalion bölgesi de bugün Kumkapı diye bilinen yerdir. Kumkapı-Nişanca ve Langa ile iç içe olan Yenikapı ise adını Langa Yenikapısı adı verilen eski sur kapısından alır. II. Mehmed'in Rumları dengelemek üzere Kumkapı'ya yerleştirdiği Ermeni Patrikhanesi'nin 1641'de Samatya'dan Kumkapı'ya taşınması bölgenin önemini artıran olaydı. Ermeni (Gregoryen) Patrikhanesi, Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi, okulu, kütüphanesi, basımevleri ve Rumlardan kaldığı sanılan ayazması ile İstanbul Ermenileri için kültür merkezi görevi görmüştü.

Önceleri ahşap evlerden oluşan sokak dokusu, bölgede yaşanan yangınlarda tahrip olmuştu. 19. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan "Ebniye (Binalar) Nizamnameleri" ile yangınlara karşı kâgir binaların yapılması söz konusu olunca, bu bölgede de dar parselasyon üzerinde yükselen 2, 3 veya 4 katlı, çıkmalı, küçük arka bahçe ya da taşlıklı kâgir yapılar hâkim oldu. Ayrıca gayri Müslim ağırlıklı bir semt olması, dönemin bezeme anlayışını sergileyen silme, pilastr, söve, balkon korkuluğu gibi Batılı formların bolca kullanılmasına neden oldu. Semt sakinlerinin ana ekonomik uğraşı ve gelir kaynağı neredeyse Bizans döneminden beri kayıkçılık ve balıkçılıktı. Buna bağlı olarak Kumkapı İstanbul'un meyhaneleriyle ünlü semtlerinden biri oldu.

Laleli

Beyazıt'la Aksaray arasında, bugünkü adı Ordu Caddesi olan, Bizans'ın ana caddesi Mese'nin üzerindeki Laleli'nin, Bizans belgelerinde adı geçen Amastrianon Forumu ile Heptaskalon Limanı arasında kalan bölge olduğu sanılır. 16. yüzyıl seyyahı P. Gilles'in gördüğünü belirttiği 41,80 metrelik çapı ile Roma döneminin Panteon'undan sonra en büyük *rotunda*'nın (dairevi yapı) bugünkü Bodrum Camii'nin altında kaldığı tahmin edilmektedir. II. Bayezid döneminde "eski yapıları şenlendirme" politikası uyarınca inşa edilen Bodrum (Mesih Paşa) Camii'nin üzerinde yükseldiği

Mirelaion Manastırı Kilisesi'nin yanındaki çapı 30 metreyi aşan sütunlu ve tonozlu Roma dönemi sarnıcı hâlâ mevcuttur.

Laleli adına ise ilk kez Ahmed Refik'in yayımladığı, III. Mustafa dönemine (1757-1774) ait iki divan kaydında rastlanır. Kayda göre semtin adı 1718'deki yangında yanan Laleli Çeşme'den gelmektedir. Bölgede bir lale bahçesi (lalezar), Lalezar Mescidi ve Laleli Baba Türbesi vardır ki bu adlandırmaların çok sonraları Lale Devri diye adlandırılan III. Ahmed dönemiyle (1703-1730) ilintili olduğu açıktır. Ancak bölgede, Fatih döneminden beri Müslüman yerleşimlerinin olduğu bilinmektedir. Bu eski mahallelerin adları Alem Bey (ya da İğciler), Balaban Ağa, Çakır Ağa, Mesih Paşa, Mimar Kemaloğlu, Molla Kestel adlarını taşıyordu. 1760-1763 arasında inşa edilen Laleli Külliyesi, Nuruosmaniye Külliyesi'nden sonra, İstanbul'un son büyük sultan külliyesidir. Cuma namazlarını şehrin değişik camilerinde kılmayı âdet edinen III. Selim'in (hd 1789-1807) sık sık Laleli Camii'ne gelerek cuma namazını kılması, bölgeyi bir kez daha önemli kılmıştır. Bugün Fen ve Edebiyat Fakültesi'nin olduğu yerde, çağının aydın devlet adamlarından olan Koca Ragıp Paşa'nın Suriye ve Mısır'daki görevleri sırasında biriktirdiği değerli kitaplarını korumak için yaptırdığı küçük bir külliye vardı. Semt 1732, 1782, 1855 ve 1911 yangınlarında büyük ölçüde zarar gördü, 1918 yangınından sonra ortogonal (ızgara) planlı bir sokak sistemi ile yeniden düzenlendi.

Gedikpaşa

Bizans döneminin Kadırga limanının hemen kuzeyinde yer alan Gedikpaşa semti, adını Fatih Sultan (II.) Mehmed'in sadrazamı ve kaptan-ı deryası Gedik Ahmed Paşa'nın yaptırdığı çifte hamamdan almıştı. Kaynaklarda adı geçen bu yapı ne yazık ki günümüze kadar gelmedi. 15 ve 16. yüzyıllarda semtin ahalisi ağırlıklı olarak Rum ve Ermeni idi. Bazı kaynaklara göre Fatih Konstantinopolis'i fethettikten sonra olası bir Rum isyanını önlemek amacıyla Bursa'dan getirttiği Ermenilerin bir bölümünü Gedikpaşa'ya yerleştirmişti. Bazı tarihçiler ise Ermenilerin 17.

yüzyıldaki Celali ayaklanmalarından kaçan Orta Anadolu kökenli Ermeniler olduğunu söylerler. 1608'de şehri ziyaret eden Polonyalı seyyah Simeon'a göre, İstanbul Ermenilerinin beş büyük kilisesinden biri olan Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi bölgenin en önemli dinî yapısıydı.

Kevork Pamukciyan'a göre ise Ermenilerin Gedikpaşa yöresinde toplanmaları yakın yüzyıllardadır. Yazar, Gedikpaşa'daki Surp Havannes Avedaraniç Kilisesi'nin 19. yüzyılda kurulmasını buna kanıt olarak gösterir. Bali Paşa Yokuşu'ndaki Gedikpaşa Ermeni Protestan Kilisesi ise 1866'da inşa edilmiştir.

Bölgedeki Müslüman yapıları arasında Fatih'in "matbah (mutfak) emini" Emin Sinan tarafından yaptırılan Emin Sinan Mescidi, yine Fatih'in ricalinden "Esir" Kemal tarafından yaptırılan Tatlıkuyu Mescidi, 16. yüzyıl başında yapılmış olan Kaliçeci Hasan Mescidi, divan kâtibi Ali Efendi tarafından yaptırılan 17. yüzyıl yapısı Gedikpaşa Camii ve Sıbyan Okulu ile 1690 tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescidi sayılabilir.

17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi, İstanbul'a gelen yaşlı, genç, her "bekâr uşağının" aylık ya da yıllık ücretle Bekârhane-i Gedikpaşa denilen evlerde kaldıklarını yazar. Bu bekârlardan Gedikpaşa Hamamı'nın külhanında (ateş yakılan bölüm) kalanlarına ise "külhanbeyi" dendiğini kaydeder.

İstanbul'un pek çok bölgesi gibi bitişik düzende ahşap evlerden oluşan Gedikpaşa, tarih boyunca büyük yangınlara sahne olmuştur. Bunlardan 1726 tarihli olanından sonra Padişah III. Ahmed'in emri ile günümüzdeki itfaiyenin çekirdeği olan ilk Tulumbacı Teşkilatı'nın kurulduğu rivayet olunur.

Tarih boyunca nüfus yoğunluğu yüzünden canlı bir bölge olan Gedikpaşa'nın kültürel açıdan önem kazanması, 1859'da inşa edilen Gedikpaşa Tiyatrosu ile olmuştu. Aslında İstanbul'a çeşitli tarihlerde gelmeyi âdet edinen Soullier Sirki için yapılan bina sirkin 1864'te binayı bırakması üzerine Ermeni sanatçılar Hovan Kasparyan ile Karabet Papazyan ve topluluğu tarafından tiyatro ve pandomim gösterileri için kullanılmaya başlandı. Daha sonra ünlü tiyatro adamı "Güllü" Agop tarafından onarılan binadan günümüze sadece resimleri kaldı.

Samatya-Yedikule

Bizans döneminde adı "kumluk yer" anlamına gelen *Psamatia* olan Samatya, Fetih'ten sonra yüzyıllar boyunca Hıristiyan kimliğini korumuştu. Bizans'ın mirası olan Ermeni nüfus, Bursa Ermenilerinin dinî lideri Episkopos Hovagim'in başkente getirip Samatya'ya yerleştirmesi ve 1461'de Ermeni Patrikhanesi'nin kurulmasıyla hız kazandı. III. Murad döneminde (1574-1595) Nahçıvan ve Tebriz'den getirilen Ermeniler Samatya, Yenikapı ve Kumkapı'ya iskân edildiler. Bölgede ayrıca geniş bir Müslüman nüfus da yaşıyordu. Nitekim Sümbül Efendi Camii (eskiden Ayios Andreas Erkekler Manastırı idi), Mirza Baba Tekkesi, Sancakdar Hayrettin Mescidi ve Tekkesi, Abdi Çelebi Camii ve Ağa Hamamı gibi önemli yapılar halen ayaktadır.

Yedikule semti ise Bizans döneminden beri iskâna açık olan semtlerden biridir. Fetih'ten hemen sonra bölgeye İmparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilen cemaatler yerleştirildi. Bunlardan Karamanlı Rumlar Yedikule çevresinde ayrı bir cemaat oluşturdular. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yedikule'deki Ermeni, Yahudi ve Rumlar başka bölgelere giderken, bölge tamamen Müslümanlarla meskûndu. 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi tarafından güzel bahçeleri ve bostanları ise övülen Yedikule, yakın zamana kadar aralıksız olarak İstanbul'un zerzevat ihtiyacını karşılamıştı.

18. yüzyıl kaynaklarında geçen Karamanlılar* Mezarlığı'ndan iz kalmamışsa da cemaatin kilisesi olan Ayios Konstantinos Kilisesi halen kullanılmaktadır.

Semte adını veren Yedikule Hisarı, şehrin fethedilmesinden hemen sonra 8-11. burçlar arasına yapılmıştı. Osmanlı döneminde zindan olarak kullanılan Yedikule Hisarı'nda Fransa Elçisi Pangueville ve Ruffin, Rus Elçisi Obrestov gibi diplomatlar gözaltında tutulmuş, önemli kişiler (örneğin Genç Osman) burada idam edilmişti.

---

* Karamanlılar hakkında *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitabımda ayrıntılı bilgi bulabilirsiniz.

19. yüzyılda liman ve demiryolları ile ilgili tesisler bölgenin fiziksel görünümünü büyük ölçüde değiştirmişti. II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) Almanlar tarafından inşa edilen Yedikule Yol ve Bakım Atölyeleri yaklaşık 30 dönümlük bir arazi üzerine kurulmuştu. Kazlıçeşme tren istasyonu ile Yedikule Zindanları arasında 1887'de faaliyete geçen Yedikule Havagazı Fabrikası (Gazhane) ise sosyal amaçlı ilk havagazı tesisidir. Dönemin strüktür anlayışını yansıtan ve 52 bin metrekarelik bir alanı kaplayan kömür-havagazı üretim blokları, katran ayırıcılar, vinç, kazan, ambar ve idari binalarından oluşan kompleks, İstanbul'un Marmara siluetini oluşturan önemli röper noktalarından biri olmaya devam etmektedir.

Aksaray

Tarihi Yarımada'yı en dar yerinden ve en alçak geçidinden geçerek ikiye bölen ve Haliç'le Marmara kıyılarını birbirine bağlayan berzahın (bugünkü Atatürk Bulvarı) Bayrampaşa (Lykos) Deresi ile kesiştiği düzlükte kalan Aksaray'ın Bizans döneminde adı *Forum Bovis*'ti. Yenikapı'daki Eleueterios limanına yakınlığı yüzünden hayati bir ticaret merkezi olan Aksaray bölgesi Fetih'ten sonra bu işlevini yitirdi. Anadolu Türk beyliklerinden biri olan Karamanoğullarının Fatih'in sadrazamı İshak Paşa komutasındaki Osmanlı ordularına yenilmelerinin ardından Konya'nın Aksaray havalisinde oturan bir grup insan bölgeye yerleştirildikten sonra da bölge "Aksaray" olarak anılmaya başlandı.

19. yüzyıla kadar Bayrampaşa Deresi'nin kurumadığı ve bütün yıl olmasa bile bazı mevsimlerde aktığı anlaşılmakta. Bu tarihe kadar Bayrampaşa Vadisi'nin Aksaray'daki bölümü bahçe ve bostanlarla doluydu. Ayrıca Aksaray kolay ulaşımı ve yeşil dokusu ile şehrin gözde yerlerinden biriydi. Çevredeki mahallelerde Ermeni ve Rumlar yaşadığı halde Cerrahpaşa, Aksaray, Laleli, Kocamustafapaşa, Fatih ve Horhor gibi mahallelere Müslümanlar yerleştirilmişti. Aksaray bu açıdan Hıristiyanlar ile Müslümanların buluşma yeriydi. Ayrıca III. Murad devrinden (1574-1595) beri "Yeniçeri Odaları" bu bölgede idi. Bu kışlanın yeri kesin olarak bilinme-

mekle birlikte Etmeydanı Mescidi'nin kışlanın ortasında olduğunu söyleyen kaynaklara bakılırsa, bugünkü Ahmediye Camii (Etmeydanı Camii olarak da bilinir) yakınında olduğu tahmin edilir. Bölgenin önemli yapılarından biri Fatih'in vezirlerinden Murad Paşa'nın yaptırdığı Murad Paşa Külliyesi idi.* Aksaray'ın yakın dönemdeki kimliğini oluşturan yapılardan bir diğeri Pertevniyal Valide Sultan Camii'dir. Yeniçeri Ocaklarının bozulmasından bölge de etkilenmişti. Ocakların kaldırıldığı 1826 yılına kadar Aksaray bölgesi kavgalar, fuhuş ve yolsuzluklarıyla tanınıyordu.

Cerrahpaşa

Aksaray'ın komşusu Cerrahpaşa'nın adı 15-16. yüzyıl belgelerinde Hobyar ve Avrat Pazarı olarak geçer. Bölgede 1960'lara kadar varlığını sürdüren Esircibaşı Konağı, pazarın esir pazarı olduğuna dair söylentileri doğrular niteliktedir. Bölgeye Cerrahpaşa adı, III. Mehmed döneminde (1595-1603) burada bir külliye inşa ettiren Cerrah Mehmed Paşa'dan dolayı verilmişti. Mehmed Paşa, saraya berber ve cerrah olarak girmiş ve Fatih Sultan Mehmed'i sünnet etmişti. Fatih tahta çıktığında cerrah Mehmed Paşa da vezir ve sadrazam olmuştu. Yaptırdığı Cerrahpaşa Camii Mimar Davut Ağa'nın eseridir.

Semtin adını yaşatan en önemli yapı Cerrahpaşa Hastanesi'dir. 1893'te İstanbul'da baş gösteren kolera salgınından sonra Takiyüddin Paşa Konağı'nın Şehremaneti (Belediye) tarafından satın alınarak hastane yapılmasıyla ortaya çıkan ilk binaya eklemeler yapılmış, 1911 yılında frengili hastalar için yeni yataklar konulmuştu. O tarihten beri sürekli genişleyen hastane, etrafındaki binaları, arsaları, ahşap konakları, eski eserleri yutarak semtin özgün dokusunu kaybetmesine neden oldu. Bu yapılardan geriye kalan nadir örneklerden biri Yağcızade Konağı diye bilinen Cerrahi Konağı'dır. Cerrahiliğin** kurucusu Nureddin

* Külliyenin camisi 1936'da, hamamı 1958'de yıkılmıştır.

** Cerrahilik, tarihi 14. yüzyıla uzanan Halvetiye Tarikatı'nın Ramazaniyye kolunun 17. yüzyılda doğan şubesidir.

Cerrahi'nin doğduğu konak bugün harabe halindedir. Bir başka önemli yapı bestekâr, kemanî, musiki nazariyatçısı Abdülkadir Töre'nin konağıdır.

Haseki

Günümüzde Millet ve Haseki caddelerinin kesiştiği noktadan başlayıp Kızıl Elma Caddesi'ne uzanan üçgen şeklindeki bölgede uzanan Haseki semti ise adını Kanuni Sultan (I.) Süleyman hasekisi Hürrem Sultan tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan külliyeden almıştır. Mimar Sinan'ın başmimar seçildiği yıl yaptığı ilk camiyi içeren Haseki Külliyesi'nin bir parçası olan darüşşifa binası 1551'de tamamlanmıştı. Bu tarihten sonra Haseki Sultan Darüşşifası, Haseki Zindanı, Haseki Bimarhanesi, Haseki Nisa Hastanesi, Hamidiye Nisa Hastanesi, Haseki Kadınlar Hastanesi, Acezehane, Haseki Mecanin Müşahedehanesi, Haseki Mahpesi, Darülfünun Bimarhanesi ve nihayet Haseki Hastanesi gibi değişik adlarla anılan hastane, 1748'de esaslı bir onarım görmüş, kadrosunu ve kapasitesini genişletmişti. 1843'te kadınlara tahsis edilen hastanenin asıl darüşşifa bölümü, fahişelere ayrılmış bir zindan olarak kullanıldı. 1848'de hastane, çaresiz, kimsesiz, yoksul kadın hastalara bakmaya başladı. 1869'da Zaptiye Nezareti'ne geçerek adı Nisa Tevkifhanesi olarak değiştirildi. Halk arasında ise "Haseki Zindanı" denildi. 1880'de bu işlevini bırakan hastane Avrupa'da çok revaçta olan pavyon sistemine geçti ve son derece modern teknikler uygulayan bir hastane kimliğine kavuştu. 1894 depremi ve 1918 yangınında büyük hasar gören hastane hâlâ hizmet veriyor.

Bölgenin önemli yapılarından biri olan Pertevniyal Anadolu Lisesi ise Abdülaziz'in annesi, II. Mahmud'un eşi olan Valide Sultan (ö. 1883) tarafından 3.530 altın harcanarak yaptırılmıştı. Okulda eğitim 1872 yılında, Mahmudiye Mektebi adıyla başladı. 1918 Aksaray yangınında binası tamamen yanan okul Aksaray'da Sinekli Bakkal Sokağı'ndaki bir konakta eğitim faaliyetlerine devam etti.

Fener

Semtin adının Bizans'tan kalma *Fanarion*'dan geldiği biliniyor. Bu adı bölgede önemli bir deniz feneri bulunduğuna işaret ediyor. Rum Patriklik makamı 1453-56 yılları arasında bugünkü Fatih Camii'nin bulunduğu yerdeki Havâriyyûn Kilisesi'nde, 1456-1587'de ise Manastır Kilisesi'nde kaldı. Buranın Fethiye adıyla camiye çevrilmesinden sonra 1587'de Fener'de Panagia Kilisesi'ne, 1597'de Balat'taki Hagios Dimitrios Kilisesi'ne, son olarak da 1601 yılında günümüzde Patrikhane'nin bulunduğu yine Fener'deki Aya Yorgi Kilisesi'ne taşındı. O tarihten itibaren de Fener Rum Patrikliği diye anıldı.

Patrikliğin kurulduğu Haliç yamaçlarında ve Bizans döneminin mirası Pammakaristos Manastırı çevresindeki bölgeye yerleşen Rum aristokratlarına "Fenerli Beyler" denirdi. 300 yıldan fazla bir süre ile Rum-Türk-Avrupalı kültür karışımını temsil eden Fenerliler, Divan-ı Hümayun'da, Bâbıâlî'de tercümanlık, Eflak ve Boğdan'da beylik, Galata'da bankerlik gibi seçkin görevler üstlenen, bu yüzden kendilerine vergi muafiyeti tanınan, Bâbıâlî'ye atla gelmelerine, Müslüman/Türkler gibi sakal bırakmalarına, kürk ve kalpak giymelerine, padişahın yanına tek başına çıkmalarına izin verilen Fenerli Beylerin en ünlülerinden biri Kantemiroğlu ailesinden Eflak-Boğdan Beyi Dimitri Kantemir'di. Birkaç kez İstanbul'a gelip uzun süreler şehirde yaşamış, bu arada Osmanlı tarihi ve klasik Türk müziği üzerine bilimsel bir kitap yazmış olan (kısa adıyla) Kantemir, Rus Çarı "Deli" Petro ile ittifak içinde bir komployа hazırlandığı duyulduğu için Rusya'ya kaçmıştı.* Fenerli İpsilanti Ailesi'nden Aleksandros İpsilantis ise Yunanistan'ın bağımızlık savaşını örgütleyen Filiki Eterya Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynamıştı. İstefanaki Ailesi'nden Aleko Paşa Doğu Rumeli Valiliği, damadı Fotyadi Paşa Girit Valiliği, onun damadı Kostaki Mozoros

* Dimitri Kantemir'in evi şimdi kapalı olan Yuvakimion Kız Lisesi'nin yanından çıkan dar yolun üzerindedir. Evin kurulu bulunduğu bahçenin sahibi olan Kantakuzenos Ailesi ise bir zamanlar Bizans imparatorluk ailesi ile akraba idi. Ailenin üyelerinden Şeytanoğlu lakaplı Mihail'in kurduğu büyük kitaplığın bir bölümü civardaki Aya Yorgi Kilisesi'nde bulunmaktadır.

(veya Muzurus) Paşa, Sisam Beyliği yapmıştı. Karateodorilerden İstefanaki Karateodori Tıbhane-i Amire'nin ve Tıbbiye'nin kuruluşunda çalışırken, Aleksandr Karateodori Paşa 1878 Berlin Konferansı'nda Osmanlı delegasyonu arasında yer almıştı. Bu beylerin bölgedeki görkemli konakları, Fenerli Beylerin "beşinci kol" gibi görülerek gözden düşmesine paralel olarak 18. yüzyıldan sonra yavaş yavaş yok olmaya başladı.

Fener'deki önemli yapılardan biri de halk arasında Bulgar Kilisesi diye bilinen Stefan (Sveti) Kilisesi'dir. Neogotik üslupta, yeşilimsi gri bina dökme demirden yapılmış olup, Viyana'da bir fabrikada yapılan ve kontrol amacıyla fabrika bahçesinde monte edilip sökülen parçaları 1896 baharında Tuna ve Karadeniz üzerinden İstanbul'a getirilmiş, 1,5 yıl süren montaj çalışmalarından sonra 1898'da törenle açılmıştı. Paris'teki Eiffel Kulesi gibi demirden binaların yükseldiği bir dönem olmasına rağmen, o tarih için son derece "modern" olan bu seçimi açıklayan rivayet ise şöyledir: 1800'lerden itibaren Avrupa'dan gelen milliyetçilik akımının etkisi altında oldukları bilinen Bulgarların İstanbul'da kilise yapmasını istemeyen II. Abdülhamid işi yokuşa sürmek için olsa gerek, "kiliseyi bir ay içinde yaparsanız izin veririm" demişti. Bu nedenle Bulgarlar dökme demiri tercih etmişlerdi ve Abdülhamid'in isteksizliğini yenmeyi başarmışlardı.

Balat

Fener'le Ayvansaray arasında yer alan Balat (Bizans döneminde *Palation*) ise İstanbul Yahudileri açısından tarihî öneme sahiptir. Fetih'ten sonra şehre gelen 100 kadar yoksul Makedonya Yahudi ailesi ile başlayan Yahudi iskânı 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den göç edenlerle genişlemişti. Zengin olmadıkları evlerinden günümüze kalan örneklerden anlaşılan bu ilk sakinler bölgede Kasturya, Geruş, Neve Şalom, Messina ve Montias sinagoglarını kurdular. 1660'daki yangından sonra Eminönü civarındaki Yahudilerin semte taşınmasıyla başlayan iç göçler 19. yüzyıla kadar sürdü ve sonuçta ortaya 7 haham tarafından yönetilen 7 ayrı cemaat çıktı.

Dış Balat (Ladino'da* *Afuera*) adı verilen sahil kesiminde Haliç yoluyla İstanbul'un diğer bölgeleriyle iletişimi sağlayan iskeleler vardı. Bunların başlıcaları, Eminönü'ndeki hallerle bağlantılı olan ve meyve-sebze nakli için kullanılan Yemiş İskelesi, Odun İskelesi ile Eyüp ve Galata arasında çalışan vapur iskelesi idi. Ayrıca Hasköy-Balat arasında sürekli gidip gelen kayıklar ve açık denize bırakılmak üzere bölgede biriktirilen çöplerin bekletildiği iskeleler de vardı. Bu yüzyılda inşa edilen Pol Hadaş ve Pol Yaşan sinagogları ve Alliance İsraelite Okulu, Or-Ahayim Musevi Hastanesi gibi yapılardan bugün iz kalmamıştır. İç Balat'ta (Ladino'da *Ariento*) ise yine ağırlıklı olarak Yahudi bir nüfus yaşamakla birlikte Balat çarşısında Ermeni, Rum ve Müslüman ahaliyi görmek mümkündü. Bu kesimin ünlü sinagogları ise Hevra, Selaniko, Eliav, Neve Şalom, Yanbol, Veria, Çana ve Ahrida adlarını taşıyordu. (Bunlardan Ahrida açık, Çana sinagogu ise kısmi restorasyon gördü.) Ayrıca Çarşı Hamamı, Ferruh Kethüda Camii, Hızır Çavaş ve Tahta Minare Hamamı, Ayios Dimitrios Rum Kilisesi, Surp Hreşdagabet Ermeni Kilisesi gibi farklı cemaatlere mensup yapılar vardı. Eğrikapı civarındaki Gürcü Ali Efendi Tekkesi ise kaynaklarda "Gülşenîhane" olarak adlandırılır. Bu tekkenin Gülşenî tarikatının İstanbul'daki en önemli merkezi olduğu söylenir.**

Balat'ın en parlak dönemi 17. yüzyıldı. Bu tarihten 20. yüzyılın başına kadar bölgenin topografyasını radikal biçimde değiştiren olayların başında yangınlar gelir. Söz konusu dönemde 17 büyük yangın geçiren bölge, zaman içinde ticaretin şehrin başka bölgelerine kayması yüzünden sosyal açıdan büyük değişiklikler yaşadı. Örneğin Tekfur Sarayı ile Kariye Camii arasında kalan bölümde 20. yüzyıl başına kadar camcılar, antikacılar, fes yapımcıları gibi zengin aileler oturuyordu ancak bu tarihten

---

* Yahudi İspanyolcası. (e.n.)

** Gülşenîlik ile Mevlevilik arasında "aydınlanma" sistemi, terminoloji, ayin ve erkan, teşrifat ve kıyafet gibi konularda pek çok ortak nokta vardır. Öte yandan tarikatın kurucusu İbrahim Gülşeni'nin (ö. 1534) ünlü eseri 40 bin beyitlik *Manevi*'nin, Mevlana'nın *Mesnevi*'sine nazire olarak onunla aynı vezinde kaleme aldığı söylenir. Gülşenîler Türk musikisine büyük katkılarda bulunmuş, bu müziğin Mısır'da tanınıp yayılmasına vesile olmuşlardır.

sonra kayıkçılar, gemiciler, sokak satıcıları, hamallar yerleşti. 1890'lara kadar Balat'ın açık lağımları Haliç'e döküldüğü için, semt dönemin eserlerinde çok kötü bir şekilde tasvir edilir. 1894 depreminde yıkılan yapıların molozlarının sahili doldurmakta kullanılması ile sahil şeridi de eski görünümü kaybetmiştir. Bu tarih aynı zamanda bölgenin Yahudi ahalisinin başta Galata olmak üzere diğer bölgelere göç etmesinin başladığı tarihtir. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede 25 bin kişilik bir Yahudi cemaatinin yaşaması ve Balat'a hâlâ "Küçük Paris" denmesine bakılırsa Balat'ın Yahudiler için önemi devam etmekteydi.

Ayvansaray

Tarihi Yarımada'nın kuzeybatısında, kara surlarının Haliç surlarıyla buluştuğu noktadaki Ayvansaray ise Bizans ve Osmanlı devirlerinin kucaklaştığı tarihî semtlerden biriydi. Adının kökeni konusundaki tezlerden birine göre Bizans döneminde bu bölgede sıcak ülkelerden getirilen hayvanların barındırılması için yapılan "hayvan sarayı" vardı.

Fetih'ten sonra mahalle, bölgedeki "sahabe"* kabirlerinden dolayı bir Müslüman mahallesi olarak gelişti. İstanbul'un camileri hakkındaki en kapsamlı eserler olan *Hadîkatü'l Cevamî*'nin yazarı Hüseyin Ayvansarayî'nin, İbn Sina'nın *Kanûn* adlı eserini Osmanlıcaya çeviren Mustafa Efendi'nin, yüzlerce eserin yazarı olan hattat Osman Ağa'nın burada doğmuş ve yaşamış olması bölgenin o tarihlerde şehrin önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu gösterir. 18. yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Ayvansaray, yüksek devlet memurlarının güzel yalıları ile meşhurdu. Surların bittiği yerle bugünkü Haliç Köprüsü'nün dibindeki

* Konstantinopolis'i fethetmek için gelen Emevi ordularıyla şehri İslamlaştırmak için gelip burada ölmüş kişilerden bazılarının Hazreti Muhammed'in hayatında onunla birlikte olduğuna, onunla savaşmış olduğuna (ki bunlara "sahabe" denir) inanılır. Ancak bu sahabelerin Anadolu yakasından nasıl olup da Rumeli yakasına geçtiği bugüne kadar açıklanamamıştır. Dolayısıyla konunun uzmanları Rumeli yakasındaki sahabe mezarlarının sembolik mezarlar (ki bunlara "makam mezarı" denir) olduğunu söylemektedir.

Abdülvedûd Mescidi arasında "Avcı" lakaplı IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın (ö.1743) yalısı bulunuyordu. Ünlü gravür sanatçısı Antoine I. Melling'in 1806 tarihli bir gravüründe görülen yalı 19. yüzyılın başlarında yok oldu.

Tarih boyunca Balat'ı tahrip eden yangınların büyük bir kısmından zarar gören Ayvansaray'da sivil yapılardan ve bölgede bir zamanlar bol miktarda olduğu bilinen çeşme ve hamamlardan hiçbir iz kalmadı. 19. yüzyıldan itibaren sanayi yapılarının bölgeye yayılması semtin tarihi karakterini radikal biçimde değiştirdi. Sur dışındaki sahilde uzanan irili ufaklı fabrikalar, atölye ve depolar ve kalafat yeri işçi, küçük esnaf, denizci ve balıkçıların bölgeyi tercih etmesine neden oldu.

Şehremini-Çapa-Topkapı

Semte adını veren "Şehr Emini", 1453'teki fetihten, 1855 yılında "şehremaneti" teşkilatının kuruluşuna kadarki dönemde kadı, ihtisap ağası, mimar ağa, subaşı, defter emini gibi isimlerle görev yapan ve bölgenin güvenliğinden, dirlik ve düzeninden sorumlu kişileri anlatan bir terimdir. Çapa adı ise tarihçi Reşad Ekrem Koçu'ya (ö.1975) göre "havalandırma amacıyla kullanılan demir alet" anlamına gelen Latince *zappa* sözcüğünden geliyordu.

Bu iki semtin sınırlarını çizen ve Bizans dönemindeki adı *Pile Hagiosa Romanos* olan Top Kapısı (bugünkü adıyla Topkapı) şehri fethetmeye gelen II. Mehmed'in otağını ve karargâhını kurduğu yerdi. Şehrin ele geçirilmesi sırasında şehit düşen askerlerin gömüldüğü yerin bugünkü Topkapı Mezarlığı'nın nüvesini oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bu civarda, Mimar Sinan'ın zarif eserlerinden biri olan Arakiyeci İbrahim Ağa Camii, Kara Ahmet Paşa Camii ile Surp Nikoğos ve Ayios Nikola adlarında bir Ermeni ve bir Rum kilisesi vardır.

Bölgenin sosyal ve ekonomik anlamda ağırlık merkezini ise tarih boyunca fakülteler, okullar ve sağlık kuruluşları oluşturuyordu. Bunlar arasında Abdülmecid'in annesi, Bezm-i Alem Valide Sultan tarafından 1845 tarihinde kurulmuş olup, resmen "hastane" adını kullanan ilk sağlık kurumu olan Vakıf Gure-

ba Hastanesi önemlidir. Hastanenin kurulduğu alanın eskiden Yenibahçe Çayırı olarak adlandırıldığı bilinir. Bölgenin diğer önemli yapısı 1870'te Darülmuallimat-ı Âliye (Yüksek Kız Öğretmen Okulu) olarak kurulan ve "Milli Mimari" akımının en güzel örneklerinden biri olan çini kaplı ön cephesiyle bugünkü binasına 1914'te kavuşan okuldur.

Zeyrek

Semtin adının, Fatih tarafından buraya kurulan medresenin başmüderrisi Molla Mehmed Zeyrek Efendi'den (kısaca Molla Zeyrek) geldiği sanılır. İstanbul'un fethinden sonra şehrin belli başlı sekiz kilisesini cami ve medreseye çeviren Fatih, Unkapanı ile Saraçhane arasında, bugünkü Zeyrek Kilise Camii'nin batısında kalan bir yerde 55 odası olan Pantokrator (evrenin hakimi İsa) Kilisesi'ni medreseye dönüştürerek Molla Zeyrek'in yönetimine bırakmıştı. O'na, Farsçada "anlayışlı, uyanık, zeki" anlamına gelen "Zeyrek" adını çocukluğunda hocası olan Hacı Bayram Veli'nin verdiği rivayet edilir.

Bölgenin en ünlü mimari yapısı Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos'un (hd 1118-1143) ilk eşi Macar Kralı László'nun (Ladislas) kızı Eirene tarafından inşasına başlanan Pantokrator Manastırı Kilisesi'nin 1453'te camiye çevrilmesiyle ortaya çıkan Zeyrek Kilise Camii'dir. Evliya Çelebi, 16. yüzyılda Mimar Sinan tarafından temizlenen ve onarılan camide "kubbe ve kemerler içinde altın sürülmüş resimler" gördüğünü, sütunların kıymetli taşlardan" yapıldığını belirtir. Cami, 1756'da bölgede önemli ölçüde tahribat yapan Cibali Yangını'dan ya da 1766'daki büyük depremden sonra, ciddi bir onarımdan geçmişti. Bu tamirat sırasında, kubbeleri taşıyan ve 18. yüzyıla kadar yabancı seyyahların eserlerinde değinilen gövdeleri kırmızı renkli sütunların yerlerini, bugün mevcut olan barok üslubundaki payeler ile mihrap ve hünkâr mahfili almıştı. Zeyrek Camii'nin batısına bitişik tekke kalıntılarındaki yedi satırlık kitabede Fatih'in hocası Akşemseddin'in burada kalmış olduğu yazılıdır. Cami yakınında Zenbilli Ali Efendi ve Cemali Efendi'nin türbeleri bulunmaktadır.

Bölgedeki önemli tarihi eserler arasında Bizans döneminden kalma Eski İmaret Camii Sarnıcı, Hacı Hasan Sokağı Sarnıcı, İbadethane Sokağı Sarnıcı ile Osmanlı döneminden kalma Haydar Paşa Medresesi, Divitdar Keklik Mehmed Efendi Camii, Bıçakçı Mescidi, Hacı Hasanzade Mescidi, Kasap Demirhan Mescidi, Piri Mehmed Paşa (Soğukkuyu) Mescidi ve Medresesi, Şeyh Süleyman Mescidi, Şah-ı Huban Odaları (Çelebi) Mescidi, Haliliye Medresesi, Zenbilli Ali Efendi Mektebi ve Türbesi sayılabilir.

Bölgenin en özgün yanı, halen izleri görülebilen geleneksel ahşap evleridir. Çırçır semtini de kapsayarak Haliç'e kadar uzanan alandaki ahşap evlerin çoğu 1800-1840 arasında inşa edilmiş sıra evlerdir. Ortalama 50 metrekare taban alana oturan, toplam brüt alanları 100-150 metrekare olan ve kat sayıları 2-3 ile sınırlı sıra evlerin parsel genişliği 5-10 metre arasına değişmektedir. Yaşama mekânları cadde tarafına bakan ve arka taraflarında küçük bahçelerin bulunduğu bu sıra evlerin ortak özellikleri farklı genişlik ve yükseklikte cumbalarının olmasıdır.

Zeyrek bölgesinin temel özelliklerinden biri de yüksek kat farkı ve mülkiyet biçimi sayesinde korunabilen sokak ve yol dokusudur. Öyle ki bu özelliğiyle semt eğri büğrü yokuşuna atfen, "Serçeden başka kuş, Zeyrek'ten başka yokuş bilmez" şeklinde (görgüsü, bilgisi kıt, anlayışı, kavrayışı dar anlamına gelen) bir özdeyişe kaynaklık etmiştir.

Bölge İstanbul'un diğer bölgeleri gibi pek çok yangına tanıklık etmiştir. 1633, 1660, 1693, 1718, 1756, 1833, 1908, 1918 yangınları sadece bölgenin geleneksel mimarisini ve sokak dokusunu yok etmekle kalmamış, bölge insanlarını da yoksullaştırmıştır. 1918 yangınından sonra, yangın bölgelerinin birbirine dik yollar ile bağlanan kare ve dikdörtgen yapı alanları şeklinde planlanmasından bu bölge de nasibini almıştır.

Cibali

Unkapanı'ndan Eyüp'e doğru Haliç'in batı kıyısında, Haraççı Kara Mehmed ile Küçük Mustafa Paşa mahallelerinin oluşturdu-

ğu semt Bizans döneminde *Porta Puteae*, *Porta del Pozzo* ve *Porto Jubalica* adlarıyla anılırdı. Bu isimlerin 18. yüzyıla kadar burada oturmuş olan İspanya kökenli Sefarad Yahudilerinden kaldığı sanılır. Mahallenin adının *Porta Jubalica*'dan değil de Fetih sırasında semtteki sur kapısını kırarak giren Bursa Subaşısı Cebe Ali Bey'in adından bozma olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır. 16. yüzyıla kadar bölgede etnik çeşitlilik devam etmekle birlikte, bu tarihten itibaren İstanbul'un devlet merkezi olmasından dolayı, Müslümanların lehine nüfus değişiklikleri yaşanmıştı.

Cibali, Reşad Ekrem Koçu'ya göre "bekârların çoğunlukta olduğu bir avam yatağı" idi. Bu yüzden semtin meyhaneleri çok ünlüydü. Meyhanelerin müşterileri arasında tulumbacılar, beygir ve araba sürücüleri, fırın hamurkâr ve tablakârları, kayıkçılar ve gemiciler yanında efendiden kişiler de olurdu. Çünkü Cibali, avamın olduğu kadar kaptan-ı deryaların da gözde semti idi. Cibali'de Piri Reis, Murad Reis, Lala Mustafa Paşa, Kemal Reis gibi devlet seçkinleri konak yaptırıp oturmuşlardı. Yine de Fetih'ten 18. yüzyıla kadar Yahudi ve Rum ağırlıklı bir ahali yaşardı. Ancak bu kişilerin evlerinden, konaklarından günümüze ulaşan yoktur. II. Mahmud dönemine (hd 1808–1839) ait bir Bostancıbaşı Defteri'nde, bölgede yoksul Yahudilerin barınması için yapılan birkaç "yahudhane"nin Türklerin mülkiyetinde bulunduğu görülmektedir.*

* Bölgedeki tarihi eserler bakımsız ve harap durumdadır. 1980'lerde Cibali Sinagogu, "modernleştirme" çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Unkapanı'ndan Balat'a dönerken, sol kolda kalan ve ünlü tiyatrocu Muammer Karaca'nın meşhur ettiği tarihi Cibali Karakolu'nun faaliyetine 2002'de son verilmiştir. Karakolun hemen karşısındaki Haydar Hamamı'nın bazı bölümleri de çökmek üzeredir. 20. yüzyıldan itibaren bölgeye hayat veren kurumlardan Abdülezel Caddesi boyunda yer alan Cibali Tütün Fabrikası, bugün Kadir Has Üniversitesi olarak faaliyet göstermektedir. Tütün Fabrikası'nın, Tekel Alkollü İçkiler Sanayi Müessesi'nin kapanması, Cibali'deki keresteci mağazalarının 1990'lardan itibaren Kocasinan bölgesine göç etmeleriyle bölge ekonomik açıdan oldukça gerilemiş durumdadır.

Karagümrük

Bizans döneminde, bugünkü Katip Muslihiddin mahallesindeki Kesmekaya Mescidi'nin bulunduğu yerdeki bir kayadan dolayı bölgeye *Petra* (kaya) adı verildiği bilinmektedir. Bu isim 6. yüzyıl başlarında inşa edilen bir manastıra verilmiş, 12. yüzyıldan itibaren önem kazanan Petra Manastırı, Fetih'ten sonra camiye dönüştürülmemiş ve zaman içinde yıkılarak yok olmuştur. Manastıra ve bölgeye adını veren kaya da zamanla ortadan kaybolmuştur.

Bölgeye Osmanlı döneminde verilen Karagümrük adının semte Edirnekapı'dan girenlerin kontrolü için kurulan gümrük eminliğinden geldiği sanılsa da, bu kesin değildir. İstanbul'un fethinden sonra imar görmüş mekânlardan biri olan Karagümrük, surlara yakın bir bölge olduğu halde İstanbul'un kenar mahalle semtlerinden ayrılırdı. Semtin önemli medreselere yakın olması, bazı önemli tarikatların merkezi olması, tören yollarının üstünde olması, semtin hem kültürel hem de sosyo-ekonomik yapısını belirlemişti. İstanbul Türkçesinin en seçkin ağzının kullanıldığı bölge; abideleri, folkloru, edebiyatı, yüksek tahsilli sakinleri, esnafları, ulema (alimler), ketebeleri (katipler) ve dinsel merkezleri ile tanınırdı. Bölge bu açıdan eski İstanbul kültürünün mayalandığı bölgelerden biriydi.

Karagümrük'ün Bizans döneminden kalan en önemli yapısı bugün Kariye Camii ve Müzesi olan Khora (Hora) Manastırı'dır. Tarihi 4. yüzyıla kadar götürülen manastırın Fetih'ten sonra uzun süre boş kaldığı, II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sadrazamlarından Atik Ali Paşa tarafından onarılarak camiye çevrildiği bilinir. Osmanlı mimarisinin bölgedeki en önemli eseri Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan doğan kızı Mihrimah Sultan'ın yaptırdığı külliyedir. Mihrimah Sultan Külliyesi'ni oluşturan orijinal unsurlar bir cami, bir medrese, bir sıbyan mektebi, çifte hamam, bir türbe (Güzel Ahmed Paşa Türbesi) ve bunları saran çarşıdır. Herhangi bir kitabe olmadığı için külliyenin yapılış tarihi belli değildir ancak 1560'lı yıllarda tamamlandığı sanılır. Mimar Sinan'ın külliyatında mimari üslup açısından en az Selimiye Camii kadar önemli bir yer tutan Mihrimah Sultan Camii için Evliya Çelebi, "sair selatin camilerinin kasrı makamındadır" demişti.

Son şeklini 1851'de Sultan Abdülmecid zamanında kazanan Hırka-i Şerif Camii ise Hazreti Muhammed'in Veysel Karani'ye bıraktığı söylenen iki hırkasından birinin muhafaza mekânı olarak bugün de çok ziyaret edilen bir yapıdır. Ampir üslubundaki caminin mimarı olarak bazı kaynaklarda dönemin hassa mimarları Ermeni asıllı mimar aile Balyanlar kaydedilirken, bu bilgi kesin değildir. Bu bölgenin ne kadar önemli olduğuna dair ipuçlarından bir diğeri, caminin etrafındaki son derece ilginç bir mimariye sahip olan harap ahşap konaklardır.

Özet Kaynakça

Akın, Nur. "Fener", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, 1995, s. 279-281.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1958.

Belge, Murat. *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Nisan 2002.

Boysan, Aydın. *İstanbul'un Kuytu Köşeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Deleon, Jak. *Balat ve Çevresi-Bir Semt MonograŞsi*, Can Yayınları, İstanbul, 1991.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Gülersoy, Çelik. "Kapalıçarşı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 4, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, 1995, s. 422-430.

Hürel, Haldun. *İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık-Bir İstanbul Kültürü Kitabı*, Dharma Yayınları, İstanbul, 2006.

İnciciyan, P.G. *18. Asırda İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1995.

İstanbul İçin Şehr-engiz, haz. Enis Batur, YKY, İstanbul, 1994.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul*, Eren Yayınları, İstanbul, 1988.

Kuban, Doğan. *İstanbul: Bir Kent Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Mansel, Philippe. *Constantinople, City of the World's Desire: 1453-1924*, John Murray, Londra, 1996.

Musahipzade Celâl. *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Müller-Werner, Wolfgang. *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, YKY, İstanbul, 2001.

Sakaoğlu, Necdet. "Atmeydanı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, 1995, s. 414-418.

Şaul, Eli. *Balat'tan Bat-Yam'a*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
Türker, Orhan. *Fanari'den Fener'e-Bir Haliç Hikayesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2001.

OSMANLI'DA ERKEK EŞCİNSELLİĞİ

Orhan Gazi döneminde (1326-1359) Osmanlılara esir düşen Bizans'ın Selanik Başpiskoposu Gregory Palamas, Osmanlı'da sapkınlığın çok yaygın olduğunu, özellikle Hıristiyan esirlere yönelik tacizlerin çok olduğunu yazar hatıratında. "Oğlancılığın", I. Bayezid döneminde (1389-1403) başladığını kabul eden kaynaklar ise suçu Bayezid'in karılarından Sırp asıllı Olivera Despina'ya atarlar. Güya bu gâvur hatunun kocası için bulduğu Hıristiyan oğlanlarla başlamıştır eşcinselliğin Osmanlı'da kurumsallaşması ve saraydaki "iç oğlanları" örgütlenmesinin nüvesini bu oğlanlar oluşturmuştur...

Palamas'ın esareti sırasında cinsel tacize maruz kalıp kalmadığını bilmiyoruz ama tarihe düşmanlarına reva gördüğü ölüm şeklinden dolayı Kazıklı Voyvoda olarak geçen Romen *boyar*'ı (bir soyluluk unvanıdır) Vlad Tepeş Drakula'nun 1442-1448 arasında rehin tutulduğu II. Murad'ın Edirne'deki sarayında yaşadığı tecavüzlerden dolayı böyle acımasız biri olduğuna dair kaynaklar var. Drakula ile birlikte rehin olan kardeşi Radu ise kendi isteği ile 1462'ye kadar İstanbul'da kalmıştır.

Peki II. Murad, kendisinin emri üzerine Mercimek Ahmed'in Farsçadan çevirdiği, 11. yüzyılda yaşamış Kuhistan Sultanı Kabus'un oğluna nasihat kitabı *Kâbusname*'deki şu satırları okuduğunda şaşırmış mıydı acaba: "... ve yaz olunca avretlere meylet ve kışın oğlanlara, ta ki bedenen sağlam olasın. Zira ki oğlan teni sıcaktır, yazın iki sıcak bir yere gelirse teni azıtır ve avret teni soğuktur, kışın iki soğuk bir yere gelse teni kurutur vesselam."

"Osmanlı'nın eşcinselliği neredeyse tarihsel ve cinsel bir norma dönüştürmesine karşılık, Cumhuriyet etiğinin, eşcinselliği kamusal söylemin dışına çıkardığını söyleyebiliriz" diye söze

giren Hilmi Yavuz, Fatih Sultan Mehmed'in "Avni" mahlasıyla yazdığı gazellerden birinde Veyis adlı güzel bir oğlanı övdüğünü, gazelin sonunda da "Ey Avni! Talihin yaver gitti ve o sevgili misafirin oldu. Fırsatı kaçırma; zira Veyis bin cana bedeldir" dediğini; Fatih'in bir diğer gazelinde ise Galata'daki bir kilisede görevli papazı öve öve bitiremediğini yazdığında kıyamet kopmuştu.

Deli Birader ve kitabı

"Osmanlı sultanlarının kahkahalarla okuduğu kitap" olarak ünlenen *Kitab-ı DâŞ'ü 'l-gumüm ve RâŞ'ü 'l-humüm*'un (kısaca "Gamları Def Eden Kitap") ilk bölümü nikâhın meziyetlerine ve sevişmenin faydalarına, ikinci bölüm "kulampara" (aktif eşcinsel) kardeşlerin ve zampara biraderlerin arasında geçen tartışmalara, üçüncü bölüm "servi boylu yalın yüzlü ve lale yanaklı oğlanlarla sohbetin zevklerine", dördüncü bölüm "gümüş tenli kadınlar ve yasemin göğüslü kızlarla oynaşmanın hazlarına", beşinci bölüm "rüyalarda yaşanan bazı hallere ve hayvanlarla ilişkilere", altıncı bölümde "oğlanların ve ne idüğü belirsizlerin iğrenç durumlarına", yedinci bölümü de "gidilerin (pezevenk?) ve boynuzluların" hikâyelerine dairdi.

Kitabın yazarı ise Gazali mahlasıyla yazan, asıl adı Mehmed olan, ama Deli Birader adıyla tanınan bir medreseliydi. Deli Birader, 1466'da Bursa'da doğmuş, medrese eğitimini tamamladıktan sonra devrin önemli din bilginlerinden olan Muhyiddin-i Acemi'den ders almış, Bursa'da Bayezid Paşa Medresesi'nde müderrislik yaparken Manisa Sancağı'nda bulunan Şehzade Korkut'un (II. Bayezid'in oğlu idi) edebiyat çevresine girmişti. Sözünü ettiğim kitabı Piyale Ağa adlı birinin isteği üzerine yazan ancak Şehzade Korkut'un eseri beğenmemesi üzerine gözden düştüğü ileri sürülen Deli Birader, 1512'de Korkut'un tahtı ele geçiren kardeşi I. Selim (ilerde Yavuz unvanını alacaktı) tarafından öldürmesinden sonra, Bursa yakınlarındaki Geyiklibaba Türbesi'nde şeyhlik etmiş, ardından Sivrihisar, Akşehir ve Amasya'da medrese hocalığı yapmıştı. Derken İstanbul'a gelip Beşiktaş'ta bir hamam açmış ama hamamda delikanlılarla yaptığı âlemler İstanbul halkının

diline düşünce çareyi uzaklara kaçmakta bulmuştu. Sığındığı yer ne ilginçtir ki Mekke idi. Deli Birader hayatını 1535'te burada kaybetmiş, bir din adamı olduğu için cenaze namazı Kâbe'de kılınmış ve Kâbe yakınlarına defnedilmişti...

Tüysüz oğlanlar kılavuzu

II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinin tarihçisi, divan kâtibi, valisi Gelibolulu Mustafa Âli (ö. 1600), *Divân*'ında "Zenne rağbet eder mi âkil olan / Tab-ı Ali civâne maildir" (Aklı başında olan kadına eğilim gösterir mi? Ali'nin yaradılışında delikanlıya yöneliş vardır) demiş, dönemin eşcinselliğe bakışını en güzel özetleyen eserlerden biri olan *Mevâidün Nefais Ş Kavaidil-Mecalis*'i ("Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları") kaleme almıştı. Bu kitapta "oğlancılık" toplumun bir gerçeği olarak bir yandan kabulleniliyor ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilirken, bir yandan da kötüleniyordu.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâid*'in çeşitli bölümlerinde Osmanlı eyaletlerinde yaşayan çeşitli ırk ve etnik kökenden toplumların delikanlıları hakkında kısa kısa bilgiler veriyordu. Örneğin, "Tüysüzler soyundan namert lokması olanların çoğu Arabistan piçleri ve Anadolu Türklerinin veled-i zinalarıdır, onların sürdüğü güzellik ve cazibe süresini hiçbir diyarın tüysüzleri sürmez" diyordu. Örneğin, "Edirne, Bursa ve İstanbul'un ince bellileri her yönden kusursuzlukta ve güzellikte onlardan ileridir" diyordu. Örneğin, "Kürt tüysüzleri, anadan doğma evbaş olanların tecrübesine göre sağlıklı, yumuşak ve uysal ve her ne teklif olunsa dinleyip yapmaları çok olur. Hele bellerinden aşağısını kına ile boyatır, dizlerine ininceye kadar boyanarak kendilerini süslerler" diyordu. "Uzun boylu, salınarak yürüyenleri kullanmak isteyenler Rumeli köçeklerinden şaşmasınlar. Kul cinsinin de Yusuf çehreli Çerkeslerinden ve Hırvat asıllıların nefesleri mis kokanlarından sakın usanıp bezmesinler" demesinin yanı sıra Gelibolulu Mustafa şu sözlere de yer veriyordu:

> Ama Gürcü, Rus ve Görel cinsi, öteki esnafın gübresi gibidir. Onlara bakarak Macar soyundan olanlar, başka tayfaların tabiata uygun ve makbul olanlarıdır. Gel gelelim, çoğu efendisine, hıyanet eder; düşüp kalkmalarından, davranışlarından her kişi onların çirkin yönlerini görür. (...) Şaşılacak olan budur ki Mısır evbaşları Habeşlilere düşkündür. Araya soğukluk girer, her biri insanın samurudur, derler. Aslında yatak hizmetinde usta olurlarmış, yani esbap buhurlamayı, yatak ve yastık döşemeyi candan isterlermiş. Erkeğinde, dişisinde adamlık belli imiş: Her ne semtte görülürse uysal ve güzel davranarak yumuşaklık göstermeleri kolaymış...

Emirgân adı nereden geliyor?

Bundan çeyrek asır sonra, IV. Murad (hd 1623-1640) İran Seferi sırasında Revan Kalesi'ni kendisine savaşsız teslim eden kale kumandanı Emirgüneoğlu Tahmasp Kulu Han adlı bir eşcinseli İstanbul'a getirecek, adını Yusuf yapıp musahipliğine atayacaktı. Padişah'ın Yusuf Paşa'ya verdiği hediyelerden biri bugün Emirgân dediğimiz semtteki "Feridun Bahçesi" idi. Dimitri Kantemir ve Eremya Çelebi'ye bakılırsa, Padişah bu bahçedeki konakta, Musa Çelebi ve Silahtar Mustafa Paşa gibi dönemin ünlü eşcinselleri ile sabaha kadar oturak âlemler düzenlerdi. Bir yandan da halkın ahlak bekçiliğini yapardı.

Halbuki dönemin açık sözlü yazarı Evliya Çelebi'den öğrendiğimize göre o tarihlerde eşcinsel meslek erbaplarına *hizan-ı dilberan* (düşkün ahlaksız gençler) denirdi. Bunlar *defter-i hîzan*'a kaydedilerek devlet tarafından vergilendirilirdi. Çelebi'ye göre şöyleydi:

> Hîzân-ı Dilberân esnafı nefer (kişi) 500, bunlar bir alay yersiz, yurtsuz, düşkün, ahlâksız, yüzsüzlerdir ki kendi kadir ve kıymetlerini bilmeyip Babulluk'ta, Kalatyonoz'da, Finde'de, Kumkapı'da, San Pavla'da, Meydancık'ta, Kiliseardı'nda, Tatavla'da ve çeşit çeşit içki içilen yerlerde sürü sürü gezip boğaz tokluğuna avlanırkan subaşı tuzağına düşüp sonunda defterli olur.

Çelebi'ye bakılırsa yine o tarihlerde "deyyuslar esnafı" 212 kişi, "ahmak pezevenkler esnafı" 300 kişi idi. Bu kişiler diğer meslek erbabıyla birlikte, Padişah'ı İran Seferi'ne uğurlayan esnaf alayına katılmışlardı üstelik.

Genç Osman'ın başına gelenler

Evliya Çelebi'nin konumuzla ilgili bir başka ifşaatı da I. Ahmed'in talihsiz oğlu "Genç" Osman'ın kendisini tahttan indiren yeniçeriler tarafından öldürülmeden (1622) önce ırzına geçildiğiydi. Ancak *Seyahatnâme*'nin bu sayfaları, 1896 yılında orijinal yazmayı ilk kez yayımlayan kurulun içindeki Necib Asım Bey tarafından yırtılarak imha edildiği için bunu yakın tarihe kadar duymamıştık. Asım Bey bu eylemini şu tanıdık sözlerle gerekçelendirmişti: "Tarihimiz için bu sayfa kara bir lekedir. Bunu gelecek kuşaklara göstermek doğru olmadığı için yırttım!"

Biz de bu "kara" sayfayı kapatalım ve resmî tarihçilerin "Lale Devri" adını taktığı III. Ahmed döneminin (1703-1730) ünlü şairi Nedim'in lise kitaplarında kesinlikle rastlayamayacağınız şu beyitle neşelenelim: "İzn alub cum'a nemâzına deyû mâderden / Bir gün uğrılayalım çerh-i sitem-perverden / Dolaşub iskeleye doğrı nihân yollardan / Gidelim serv-i revânım yürü Sad'âbâde." Günümüz Türkçesiyle şair şöyle diyordu: "Annenden cuma namazına gideceğiz diye izin alıp sitemlik felekten bir gün çalalım. Gizli yollardan iskeleye doğru dolaşıp, yürü selvi boylu sevgilim Sadabad'e gidelim." Nedim'i (ve benzer temaları işleyen, Kanuni dönemi şairleri Baki'yi ve Fuzuli'yi) savunmak için "Divan şiiri sembolizminden" dem vuracaklara: "Kadınlar cuma namazına gitmediklerine göre, Nedim'in ayartmaya çalıştığı servi boylu, erkek familyasından biri olmalı" deyip yolumuza devam edelim.

Enderunlu Fazıl'ın oğlanları

Neyse ki 18/19. yüzyıl divan şairlerinden Enderunlu Fazıl Bey (ö. 1810) oğlan sevgililerinden övgüyle bahseden açık sözlü bi-

riydi. "Şairiz, şeyn verir şanımıza / Giremez fahişe divanımıza" (Fahişeler kitabımıza giremez, şairiz, bu şanımıza leke sürer) şeklindeki ünlü beytin de müellifi olan şairimiz, *Defter-i Aşk* adlı eserinde dört erkek sevgilisini (ilki adını vermediği bir delikanlı, ikincisi Süleyman Bey, üçüncüsü hanende "Şehlevendim" Abdullah Ağa, dördüncüsü İsmail adlı bir köçek); bir sevgilisinin merakını gidermek için yazdığı *Hubanname* adlı eserinde çeşitli memleketlerin erkeklerini; sevgilisinin "kadınlarla birlikte olurum" tehdidi üzerine yazdığı *Zenanname* adlı eserinde o memleketlerin kadınlarını; *Çenginame* adlı eserinde döneminin erkek raksçıları (köçekleri) anlatmıştı. *Divan* adlı eserinde ise devrin büyüklerine düzdüğü övgüler ve oğlanlar için yazılmış gazeller yer alıyordu.

Ahmed Cevdet Paşa'nın iyimserliği

Elbette hamamların eşcinsel kültürdeki yerine, köçeklik geleneğine, Yeniçeri Ocağı'ndaki "civelek" taburlarına, musikideki eşcinsel göndermelere ve elbette kadın eşcinselliğine de değinmek gerekiyor ancak özetin özeti, eşcinselliğin ayıp sayılması, Batı tipi reformlara hız verilen, dolayısıyla kadın-erkek ilişkilerinin normalleşmeye başladığı Tanzimat Dönemi'nden (1839-1876) itibaren oldu. Dönemin âlimi ve resmî tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat* adlı eserinde son durumu şöyle özetlemişti:

> Kadın düşkünleri çoğaldı, delikanlı meraklıları azaldı. Oğlancılık sanki yere battı. İstanbul'da eskiden beri delikanlılara karşı olan aşk ve ilgi kızlara yöneldi. Sultan Üçüncü Ahmed zamanından beri devam eden Kağıthane seyri daha fazla rağbet buldu. Gerek orada, gerek Bayezid Meydanı'nda arabalara işaret verme usulü başladı. Devletin önde gelenleri arasında kulamparalığıyla meşhur Kâmil ve Âli Paşalar ile onlara mensup olanlar kalmadı...

Cevdet Paşa iyimser bir yorum yapmış elbet. Eşcinsellik, insanlık tarihi kadar eski bir insanlık hali. Muhtemelen insanlık

var oldukça da var olacak... Eşcinselliğin biyolojik, sosyo-kültürel, siyasal nedenleri ve işlevleri başlı başına araştırma konusu. Konumuzu *Jurnal* adlı günlüğüne "tarih, galiplerin propagandasıdır" diye yazan, sahici muhafazakâr-demokrat düşünür Cemil Meriç bağlasın:

> Düşünmek, insan üzerine düşünmek mutlaka yasak bölgelerden birkaçına dalıp çıkmakla olur. Zaten demokrasi ve liberalizm yasak bölgeleri kaldırmak manasına gelir. O halde din vaktiyle en basit jestlere kadar bütün insan hayatını düzenlemeye kalkışmıştır: İçki içmeyeceksin, domuz yemeyeceksin, zina yapmayacaksın. Osmanlı bunların hepsini yaptı. Ama gözlenerek, korkarak ve şuuru yaralandıkça yaralandı. Hayır uyuzlaştı. İkiyüzlü bir hayvan oldu Osmanlı. Tanrı'yı ve kulu aldatan bir panayır gözbağcısı. Elinde tesbih, evinde oğlan, dudağında dua...

Suhte Ayaklanmaları

Buraya kadar anlattıklarımız devletlülerimizin keyifli yaşamları hakkında. Ama Mustafa Akdağ'ın günışığına çıkardığı, 16. yüzyıl Osmanlı tarihine damgasını vuran "suhte ayaklanmaları" (kıyamı) "kadınsız" yaşamın çok yıkıcı da olabileceğini düşündürüyor.

O dönemde Osmanlı'da din adamı olmak üzere medreselerde okuyan ergenlik çağındaki öğrencilere "suhte" (softa) deniliyordu. Medrese eğitimini başarıyla tamamlayanlar devlette kadılık, naiplik, müderrislik, imamlık gibi görevlere atanıyorlardı. Medreselerde öğrenciler yatılı okuyorlar, imarethane denilen öğrenci yurtlarındaki üç-beş kişilik hücrelerde yaşıyorlardı. Akdağ'ın anlatımıyla, "Ömürlerinin en genç ve kızgın çağını, bu dışa kapalı, dar, karanlık ve kubbe biçimindeki, tavanından karanlığın hayalleri sarkan bu hücrelerde geçirmek zorunda kalan öğrencilerin, ara sıra çıktıkları şehrin sokak ya da çarşı ve pazarları da onların gençlik ihtiyaçlarına kesinlikle kapalı bulu-

nuyordu. Gizli çalışan, yakalandıkça da şuraya buraya sürülen fahişeleri bulmak çok zor bir işti (...) medrese öğrencilerinin, genç çocuklar ile düşüp kalkmaları, toplum ahlâkını kemiren bir alışkanlık hâlinde sürüp gidiyordu. Yalnız bunlar değil, 'levent' dediğimiz, köyden kente gelmiş, işsiz güçsüz dolaşan ve 'bekâr odalarında' her türlü ahlâksızlığı yapmaktan çekinmeyen ergen kitleler de bu doğa dışı cinsel sapıklıkları huy edinmişlerdi. Kadın-erkek ilişkilerini son derece kısıtlayan, hatta fahişeliğe bile göz yummayıp, bu gibi kadınları oradan oraya süren o dönemin yobazlığının, asayişçilerin cerime [para cezası] çıkarabilmek için, bir erkekle bir kadını konuşurken de olsa yakalayabilme gayretlerinin, suhte ve leventlerin bu söylediğimiz doğaya aykırı alışkanlıklarını bütün bütün kamçılamakta olduğu bir gerçektir. Bu incelediğimiz sıralarda, hatta birer meyhane gibi kullanılan bozahanelerin işleticileri, bu gibi yerlere doluşan ergen müşterileri için 'taze oğlanlar' bulundurmakta ve yasakları da hiçe saymaktaydılar."

Mustafa Akdağ'ın eşcinselliği doğa dışı gören, hatta şeytanlaştıran dilini ve cinsel bunalımları sanki tek nedenmiş gibi ele almasını eleştirmemek mümkün değil. Çünkü suhtelerin sadece cinsel sorunları yoktu. Mezun olduktan sonra iş bulamamak gibi başka bir sorunları daha vardı. İkisi birleşince ortaya gerçekten vahim bir tablo çıkmıştı. Öyle ki önce ümitsiz ve öfkeli suhteler 100-150'şer kişilik bölükler halinde çevre yerleşimlerdeki halkı rahatsız etmeye; cer, kurban, nezir adı altında haraç toplamaya başladılar. Sonra işi eşkıyalığa vurdular. Anadolu'da Tarsus'tan başlayarak, Toroslar'ı takiben, Sivas'tan ve Erzincan'dan Giresun'un doğusuna çekilen bir hattın batısında kalan bölgelerde yoğun suhte ayaklanmaları görüldü.

Akdağ'a göre isyanlar Kürt bölgelerinde çıkmamış, Türk bölgelerine münhasır kalmıştı; yani adeta "milli" nitelikteydi. Suhteler Selanik, Üsküp, Gümülcine gibi Balkan şehirlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada önce zenginlerin evlerini, sonra sıradan insanların evlerini bastılar, yakışıklı çocuklarını (bunlara "yüzü tüysüz oğlan" anlamında *sâderû* diyorlardı) kaçırdılar.

Kaçırma olayına "oğlan çekme" deniyordu. Bazı yerlerde hocaları da öğrencilere yardım ediyordu. Baskınlardan paylarını alan devlet görevlileri vardı. Olaylar Kanuni Sultan (I.) Süleyman döneminin (1520-1566) son yıllarında tırmanışa geçen suhte ayaklanmaları, onun oğlu II. Selim döneminde (1566-1574) zirveye çıktı. Etrafı yağmalayan suhteler, güvenlik güçleri takip edince dağlara kaçıp, saklanıyor, bahar geldiğinde tekrar şehir ve kasabaları yağmalıyorlardı. Suhte ayaklanmalarını bastırmak için "ileri" denilen özel kuvvetler kuruldu. Ancak suhteler bunlara, hatta zaman zaman Yeniçeri ocaklarına bile baskınlar düzenlediler. Suhte sorunu ancak yüzyılın sonlarında hafifledi ancak yerini işsiz askerlerin de katılmasıyla birlikte 1591'den 1611'e kadar sürecek olan Celali ayaklanmaları aldı.

Özet Kaynakça

Akdağ, Mustafa. *"Medreseli İsyanları", http://www.egitim.aku.edu.tr/MedreseIsyan.pdf.*

Bardakçı, Murat. *Osmanlı'da Seks/Sarayda Gece Dersleri*, Gür Yayınları, İstanbul, 1993.

Enderunlu Fazıl. *Hubannâme ve Zenânnâme*, Yeni Şark Kitabevi, İstanbul, 1945.

Erdoğan, Sema Nilgün. *Sexual life in Ottoman Society*, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul, 1996.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 1, 1. Kitap, haz. Orhan Şaik Gökyay, YKY, İstanbul, 1996.

Gelibolulu Mustafa Âli. *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları/Mevâidün Nefais Ş Kavaidil-Mecalis-1*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, 1978.

Kuru, Selim S. "Sex in the Text: Deli Birader and Ottoman Literary Canon", *Middle Eastern Literatures,* cilt 10, sayı 2, 2007, s. 157-174.

Meriç, Cemil. *Jurnal-1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

OSMANLI'DA KÖPEK ve KEDİ SEVGİSİ

16/17. yüzyılda yaşamış, hicivleriyle (taşlama) tanınan Divan şairi Nef'î'ye atfedilen meşhur dizeler şöyledir: "Tahir Efendi bana kelb demiş / İltifatı bu sözde zahirdir / Mâliki mezhebim benim zira / İtikadımca kelb tahirdir." Divan edebiyatında "bir sözü birden fazla anlama gelecek biçimde kullanarak amacı gizleme" anlamına gelen *tevriye* sanatını kullanan Nef'î'nin kendisine sataşan Müftü Tahir Efendi'ye cevaben yaptığı sözcük oyununu anlamak için Arapça *tahir* kelimesinin "temiz", *kelb*'in "köpek" olduğunu, Maliki mezhebine göre köpeğin temiz bir hayvan (yani "abdest bozmayan") sayıldığını bilmek yetiyor. Hicivlerini *Siham-ı Kaza* (Kaza Okları) adlı eserinde toplayan Nef'î'nin bir de her beytin sonuna hakaret anlamına "a köpek" ibaresini koyduğu kasidesi var. Asıl adı Ömer olan, ilk mahlası *Zarrî* yani "zararlı" olan, "yararlı" anlamına gelen Nef'î mahlasını Gelibolulu Mustafa Âli'nin verdiği keskin dilli şairin sonunu, çocukluğundan beri hamiliğini yapan IV. Murad'ın sadrazamı Bayram Paşa için yazdığı hiciv getirmişti. Nef'î 1635 yılında yağlı kementle sarayın odunluğunda boğulduktan sonra cesedi denize atılmıştı.

Türkmenistan'dan mı geldiler?

İstanbul'un köpeklerinin Bizans'tan miras kaldığı sanılır. İlk köpek itlafı (toplu öldürme) Kanuni Sultan (I.) Süleyman'ın (hd 1520-1566) kayınbiraderi ve sadrazamı Lütfi Paşa tarafından Şam'da yapılmıştı. İlk köpek tehcirini (sürgününü) ise I. Ahmed'in (hd 1603-1617) sadrazamı Nasuh Paşa Suriçi bölgesindeki köpekleri Üsküdar'a atarak gerçekleştirdi. 1665'te

İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Jean de Thévenot, şehir halkının köpekleri nasıl koruduğunu, hatta bazı zenginlerin ölümlerinden sonra köpeklerin bakımı için kaynak bıraktığını övgüyle anlatmıştı:

> Türkler evlerinde hiç köpek barındırmazlar, onları sokaklara salarlar. Köpekler de çeşitli semtlerde ikamet ederler, kendi mahallelerine o kadar aşinadırlar ki onun dışına hiçbir zaman çıkmazlar. Ve eğer kendi sokaklarından bir diğerine gidecek olsalar, gittikleri sokakların köpekleri onları istilacı addedip öldürür. (...) Türklerin bâzıları ölürken haftada şu kadar defa şu kadar köpeğe ve şu kadar kediye yiyecek verilmek üzere birçok iratlar bırakırlar yahut bu hayrın işlenmesini temin için fırıncılarla kasaplara para verirler ve onlar da bu gibi vasiyetleri büyük bir sadâkatle ve hattâ dindarâne bir riâyetle yerine getirirler. Onun için her gün et taşıyan birtakım kimselerin şart-ı vâkıfa göre ya köpekleri veya kedileri çağırıp etraflarına toplanan hayvanlara et parçaları atışları görülecek şeydir. Bunlar bizim nazarımızda çok gülünç olmakla berâber onlarca öyle değildir.

Köpek taifesinin durumu 1701'de şehri ziyaret eden Fransız botanikçisi P. de Tournefort'u öyle etkilermişti ki bilim adamı bitkileri bırakıp bir süre köpekleri gözleyecekti. Yazar notlarında sırf köpeklere verilmek üzere et satan satıcılarından, köpeklerin yaralarını saran, yatmaları için altlarına saman koyan, barınabilmeleri için küçük yuvalar yapan şehir sakinlerinden övgüyle söz etti. Ancak Taner Timur'a göre yazar, "Türklerin tüm iyilikseverliklerine rağmen köpeklerden nefret ettikleri" kanısındaydı.

"Öldürmüyorlar ama..."

"Kutsal Topraklar"a yaptığı bir gezi dolayısıyla 1867 Ağustos'unda İstanbul'a gelen Amerikalı hiciv yazarı Mark Twain ise 1869'da *The Innocents Abroad* (Masum Seyyahlar) adıyla yayımlanan gezi günlüklerinde madalyonun arka yüzüne bakacaktı:

Konstantinopolis'in ünlü köpeklerinin yanlış tanıtıldığına, onlara iftira edildiğine inanmış gibiyim. Okuduklarımdan gelen bir şartlanmayla, bu köpeklerin yolları tıkayacak kadar kalabalık olduğunu, müfrezeler, bölükler ve alaylar halinde dolaşıp, istediklerini vahşi ve kararlı saldırılarla elde ettiklerini, geceleri korkunç ulumalarıyla bütün sesleri bastırdıklarını sanıyordum. Oysa burada gördüklerimin okuduklarımla aynı köpekler olmasına imkân yok. Her yerde köpek görüyorum doğru, ama öyle kalabalık gruplar halinde değil. En çok on veya yirmi tanesini bir arada gördüm. Bunların büyük kısmı gece-gündüz uyuyorlar. Ayaktakiler ise uyumak istermiş gibi geziyorlar. Hayatımda hiç bu kadar aç, sefil, mahzun bakışlı, kalbi kırık sokak köpekleri görmedim... Köpekler şehrin çöpçüleri... İnsanlar da onları öldürmek istemiyor. Gerçekten öldürmüyorlar... Öldürmüyorlar ama öldürmekten beter ediyorlar. Bu zavallı köpekleri ölesiye tekmeleyip taşlıyor, haşlıyor, sonra eziyet içinde yaşamaya bırakıyorlar...

1784 yılının Haziran ayında İstanbul'da bulunan Leh soylusu, dilbilimci, tarihçi, mucit Jan Potocki ise neredeyse tam tersi bir tablo çizdi:

Eskiden gaddar ve savaşçı olan Türkler, Asya halklarına özgü tatlı ve sakin bir yapılanma gösteriyorlar artık. Brahmanları, hayvanları öldürmekten alıkoyan barış düşüncesi, Boğaziçi'nde yaşayanları da etkilemiş gibi. İstanbul'da dolaşan kedilerin ve köpeklerin bakımından söz edildiğini duymuşsunuzdur. Ancak Türklerin özgürlük tanıdıkları hayvanlar sadece kediler ve köpekler değil. Çok sayıda kumru ve güvercin de var. Özgürce damlarda yaşıyorlar. Başka yerlerde kuş yuvalarının doğal düşmanı olan çocuklar burada yuvalara saygı gösteriyorlar.

II. Mahmud'un köpek tehciri

19. yüzyılın başında şehrin bu dört ayaklı sakinlerinin sayısı 40-50 bine ulaştığı rivayet olunurken, Avrupa'da "sokak köpeği"

kavramı tam bu tarihlerde ortadan kalkmış, köpekler evcilleştirilerek evlere sokulmuştu. Köpeklerin sokaklardan uzaklaştırılması Osmanlı'da farklı bir yoldan oldu. Çünkü İslam dini, evde köpek beslemek konusunda yeterince esinlendirici değildi.

Bu dönemin ilk büyük köpek tehcirini atı için Karacaahmet'te kubbeli bir mezar yaptıracak kadar ileri giden II. Mahmud yaptı, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan (1826) sonra ilk iş olarak sokak köpeklerini bir gemiye doldurarak halk arasında Hayırsız Adalar diye anılan üç adadan biri olan Sivri Ada'ya (diğerleri Yassı Ada ile Tavşan Adası'dır) gönderdi. Ancak yolda fırtınaya yakalanan gemi, köpekler ile birlikte sahile vurunca bu trajik olay halkın tepkisini çekti. II. Mahmud'un müneccimlere danışmadan yaptığı bu iş için Allah'ın ceza vereceğinden korkanlar, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın birkaç yıl sonra Kütahya önlerinde boy göstermesini bu olaya bağladılar.

1853-1856 Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen yabancı askerlerin cins köpekleri, yerli köpeklerle çiftleşerek ilk "kırma" köpeklerin ortaya çıkmasına neden oldular.

Namık Kemal'in köpek tehciri

1857 yılında İstanbul'a gelen İngiliz iktisatçı Nassau William Senior, dönemin Adliye Nazırı Ahmed Vefik Paşa'nın şöyle dediğini nakleder: "Birçok büyük şehri emniyetsiz kılan, suç işlemeyi meslek edinmiş kitleler bizim *Stamboul*'da yoktur. Bizim *classes dangereusess*'ümüz köpeklerdir. Onlar olmasaydı gecenin her saatinde *Stamboul*'u boydan boya gezebilirdiniz." Ahmed Vefik Paşa'nın sözünü ettiği durum aslında sokak aydınlatmasının yaygınlaştığı 17. yüzyıldan beri geceleri sokağa çıkan ahali ile köpeklerin karşılaşmasının sonucuydu. Köpekler, giderek hareketlenen toplumun önünde bir ayak bağı olmaya başlamıştı. İşte böylesi bir atmosferde, üçüncü köpek tehciri, Çırağan Sarayı'nın bahçesinde bir "Arslanhane" inşa ettiren, arslan heykelleri yaptırmak için İtalya'dan heykeltıraşın yanı sıra Bağdat'tan 165 Arap atı, üç arslan, bir Van kedisi ve bir sansar getirten Abdülaziz döneminde (1861-1876) gerçekleşti. Gemilere dolduru-

lan köpekler, Hayırsız Adalar'a sağ salim ulaştılarsa da, bir süre sonra Çemberlitaş, Kumkapı ve Gedikpaşa'yı içine alan devasa bir yangın çıkınca, uğursuzluğu gidermek için tekrar şehre getirildiler. O yıllarda herkesi şaşırtan ise İstanbul'da kuduz hastalığının olmamasıydı. Bunun kötü beslenme ve sınırsız cinsel özgürlük sonucu ortaya çıkan bir çeşit mutasyondan kaynaklandığı tahmin ediliyordu. Ancak 1872'de Gelibolu'da bir kadın ve çocuğun köpekler tarafından ısırıldıktan sonra kuduz hastalığına tutulması üzerine Gelibolu'nun çiçeği burnunda mutasarrıfı, "vatan şairi" Namık Kemal ikinci köpek tehcirini uyguladı. O yıllarda kuduz aşısı henüz bulunmamıştı, dolayısıyla Namık Kemal'in çaresi yoktu. Gelibolu'nun köpeklerinden bir bölümü yakınlardaki Galata Burnu denilen ıssız yere, bir bölümünü ise karşı yakadaki Lapseki'ye gönderildi.

Ancak 1875 veya 1876'da İstanbul'a gelen İtalyan seyyah Edmondo de Amicis'in "İstanbul kocaman bir köpek harasıdır. Şehre varır varmaz herkes bunu görür. Köpekler, şehrin ikinci nüfusunu oluştururlar ve her ne kadar sayıları birincisinden az ise de ili çekicilikte ondan geri kalmazlar. (...) Bilhassa Pera'da ve Galata'da zavallı hayvanlar o kadar hırpalanırlar ve dövülmeye o kadar alışmışlar ki bir değnek gördükleri anda kaçarlar ya da kaçmaya hazırlanırlar" demesine ve İstanbul'un yabancı sakinlerinden Dorine I. Naeave adlı hanımın "bu baş belalarından kurtulmak için" sandalcılara para vererek köpekleri nasıl toplatıp karşı kıyıya postaladıklarını, buna karşılık karşı kıyı sakinlerinin nasıl iki katı para verip köpekleri tekrar kendi yakalarına gönderdiklerini anlatmasına bakılırsa, halk ne köpeksiz ne de köpeklerle yaşamaya razı değildi.

II. Abdülhamid'in özel hekimi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane hocalarından Mavroyani Paşa "çakalla kurt arası" diye sınıflandırdığı köpeklerin sayısının her zaman 40-50 bin civarında olduğunu, bunların aynen Yeniçeri Ocağı gibi örgütlendiklerini yazmıştı. Bir "köpeksever" olan Paşa'ya göre özellikle Müslüman mahallelerinde yaşayan köpekler, bu "çakalla kurt arası" türün, zeki, çalışkan, eğitilmeye elverişli ve sevecen kolunu oluşturuyorlardı. Taner Timur'a göre 1889'da Alman Kayzeri II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti söz konusu olduğunda kö-

peklerin sürgünü yeniden gündeme gelmiş ancak İstanbullular dilekçe kampanyası ile bu girişimi püskürtmüşlerdi. Aynı günlerde bir Alman sanayicinin köpeklerin canlarını hiç acıtmadan "mümkün olduğu kadar insani bir yöntemle" yok etme önerisi de reddedilmişti.

Bedava belediye hizmeti

Eski İstanbul Hatıraları adlı kitabın yazarı Sadri Sema (Mehmed Sadreddin Aydoğdu), 19. yüzyılın sonundaki durumu şöyle anlatıyor:

> Sokak köpekleri bir taraftan da o günlerin adı var, kendi yok belediyesinin, beyaz kemerli belediye kavaslarının belediye çöpçülerinin muavinleri ve yardımcıları idi. Sokaklara atılan süprüntülerin çoğunu bu köpekler toplar, yok ederlerdi. Yine bu sokak köpekleri istibdad zabıtasının da fahri efradından idi. Mahallerinde gece karanlığında bir yabancı, hele kılıksız kıyafetsiz bir serseri geçse üstüne atılırlar, hudut harici ederler, bununla da iktifa etmiyerek feryadı basarlar, polisleri, zaptiyeleri, bekçileri uykudan uyandırırlar, halkı ayaklandırırlardı. Bu köpeklerin hırsızı tartakladıkları, kundakçıyı yaraladıkları, zamparayı yakaladıkları da çok olmuştur.

Fanatik bir II. Abdülhamid düşmanı olan yazarın durumu abarttığı düşünülebilir ama bu satırlar, Türklerin köpek sevgisine pek inanmayan ve köpeklere gösterilen müsamahanın ardında bir çeşit "bedavaya belediyecilik" mantığı yattığını iddia eden II. Mahmud döneminin ünlü Prusyalısı Helmut von Moltke'nin sözleriyle uyum içindedir.

Buna karşılık Henri Lautard, 1909'da Paris'te yayımlanan kitabında farklı bir tablo çiziyordu:

> Köpeklerin en çok sevildiği ülke hangisidir? Türkiye. Orada onların hepsine uygun olup olmadığına bakmaksızın yemek veriliyor. Hamile dişi sokak köpeklerine doğum yapmaları için

evlerin önünde ot veya samandan yatacak yer hazırlanıyor. Camiden çıkıldığında, onlara özel olarak yapılmış peksimet dağıtılıyor. İstanbul'da kendilerini barındırma hakları meşhurdur. Bu kentin sokak köpeklerinin nüfusu 60.000 kadardır. Küçük aşiretlere bölünen bu aşiretlerin her birinin bir sokağı veya mahallesi bulunuyor ve oradan çıkmadıkları gibi kimseyi de sokmuyorlar, böylece her köpek aynı mahallede doğup, büyüyüp ölür. Lüksün ve zarafetin merkezi olan Pera Caddesi'nin orta yerinde bu köpekleri caddenin veya kaldırımın ortasında yayılmış bulursunuz. Kırların ortasındaki kadar rahat bir şekilde gelen geçeni umursamıyorlar. Daha doğrusu kendi evlerinde olan onlar, size de onların rahatını bozmamak düşüyor.

Ancak II. Meşrutiyet dönemi belediyecilik hizmetinin sokak köpeklerine bırakılmayacağı kadar karmaşık bir dönemdi. Dolayısıyla sokak köpeklerine gösterilen hoşgörünün sonuna gelindi. Bir Fransız okulunda öğretmen olan P. Colombani şöyle anlatmıştı o günlerdeki havayı:

1910 yılındayız. Türkiye'de özgürlük rüzgarı esiyor. Gazeteler durmadan reformlar öneriyor, yenilikler dikte ediyorlar. Fransızca çıkan gazeteler köpeklerin kovulmalarını istiyorlar. Belediye iki yıllık tereddütten sonra, nihayet köpekleri yok etmeye karar verdi. Birbirinden güzel birçok proje ortaya atıldı. Hatta yabancılar köpekleri, bilmem hangi kimyasal ürüne çevirmek için satın almak istiyorlar. Böylece belediyenin bütçe açığı kapanabilirdi fakat Müslüman vicdanı bu ticaret karşısında isyan etti ve öneri incelenmedi bile. Köpekleri kitle halinde öldürmek düşünülmemeli, halk cellatları yok etmek için ayaklanabilir. Ortalama bir yol bulundu. Köpekler toplanacaklar ve Topkapı'nın ötesinde, doldurulmamış eski siper çukurlarında muhafaza edilecekler. Meclis bu yeni tip yansiyonerlerin bakımı için on dört bin frankık bir kredi onayladı.

1910 yazında Şehremini (belediye başkanı) Suphi Bey sokaklarda başıboş dolaşan tam 80 bin köpeği Hayırsız Adalar'a göndermeye karar verdi. Ahali yine "uğursuzluk getirir" diye

karşı çıktı. Örneğin köpeklerin toplanmasını protesto eden bir miralay karakolluk oldu. Ayasofya civarında halk kafesleri açıp köpekleri azat etti. Bir çok yerde meydan kavgaları yaşanmıştı. Bazı mahallelerde polisin zorlamasına rağmen halk köpek toplama işine yardım etmiyordu. Pera Palas'ın köpeğinin bir gece yok olması, otel yöneticilerini, müşterilerini öyle etkilemişti ki İngiliz Sefareti araya girdi, köpek hapsedildiği kafesten çıkarılıp otele iade edildi. Yine de bütün engellemelere rağmen, bu işle görevlendirilen serseriler, işsiz güçsüzler ve sabıkalılar demir kıskaçlarla zavallı kurbanlarını boyunlarından, ayaklarından ya da kuyruklarından yakaladıkları kan revan içindeki zavallı kurbanlarını adaya götürecek mavnalara atttılar. Hayırsız Adalar, Marmara'nın ortasında çöle benzeyen kayasal oluşumlardı. İçecek bir damla su yoktu. Nitekim köpekler orada açlıktan ve susuzluktan birbirlerini yiyerek öldüler. Acı çığlıklar, inlemeler, ulumalarla geçen bu acıklı süreç tam iki ay sürdü. Bu korkunç facia sırasında, fırsatçı bir Fransız sanayicisi adadaki köpeklerden elde ettiği deri, kemik tozu, gübre, yağ gibi malzemeleri Marsilya'ya ihraç etmeyi başardı.

Ancak kısa süre sonra şehrin sokaklarında köpekler egemenliklerini yeniden ilan ettiler. Kısa sürede köpek sayısı 30 bine ulaştı ama köpekler, ülkeyi "dahili düşmanlardan temizlemeyi" görev edinmiş İttihatçı iktidarı unutmuşlardı. 18 Ağustos 1912'de şehremini olarak göreve başlayan ve şehircilik açısından çok güzel hizmetlere imza atan Dr. Cemil Topuzlu, anılarında sanki marifetmiş gibi "bunları yavaş yavaş imha ettirdim" diye yazacaktı. İmha ettirdiği köpek sayısı da 30 bin kadardı. Köpekler gitmişti ama halkın inanışıyla uğursuzluk gecikmedi ve Balkan Savaşları patladı.

İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti

Köpek itlafı tüm hızıyla sürerken, 1912 yılında İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti kurulması ilginçtir. Üstelik cemiyetin başkanı Âyan Meclisi üyesi ve eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa, ikinci başkanları Şûra-yı Devlet Reisi Prens Said Halim

Paşa ile Teşrifat-ı Umumiye Nazırı İsmail Cenani Bey, kâtipleri Âyan Meclisi üyesi Baserya Efendi ile Şûra-yı Devlet üyesi Yusuf Razi Bey, veznedarı Türkiye Milli Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Sir H. Babington'dı. Diğer ünlü üyeler Müze-i Hümayun Müdürü Halil Bey, Maarif Nazırı Emrullah Efendi ile Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ydı.

Cemiyetin iki temel görevi vardı: Birincisi hayvanlara reva görülen zulüm ve haksızlıkların önlenmesi, hayvanlara iyi muamele edilmesinin teşvik edilmesi ve hayvanların içinde bulundukları kötü koşulların düzeltilmesiydi. İkinci amaç ise halk arasında, özellikle de çocuklar arasında adalet, iyilikseverlik ve hayvan sevgisi duygularının yaratılmasına yönelik çalışmalar yapmaktı. Bu yüce ideallerin devlet katında önemli görevler üstlenen kişiler tarafından paylaşılması görünüşte de olsa etkisini göstermiş olmalıdır, çünkü o güne kadar "yok edilmesi gereken baş belaları" olarak görülen sokak köpeklerinin açıkça itlafına ara verilmiş, gazetelerde sokak köpeklerinden yana yayınların sayısı artmıştı. Hayvanları korumaya yönelik girişimler artmış hatta hayvanlara iyi davrananlara ödül verilmesi bile söz konusu olmuştu. Sokak köpeklerinin bu altın dönemi ne yazık ki kısa sürdü. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, ortalık toz duman olurken, yeni bir köpek kafilesi de Sivri Ada'ya doğru yola çıkarılmıştı...

Osmanlı'da Kedi Sevgisi

Kedilerin (Latince'de *genus Felis*) tarihi henüz yazılmadı ama yine de onlar üzerine pek çok şey biliyoruz. Kedilerin köpekten çok sonra evcilleştiğini, anavatanlarının Kuzey Afrika olduğunu, Neolitik çağa (MÖ 8000-5500) tarihlenen Konya yakınlarındaki Hacılar yerleşim yerinde veya İsrail'deki Jericho'da kedilerin yaşadığını, kediyi ilk evcilleştirenlerin Mısırlılar olduğunu biliyoruz örneğin. Nil bölgesine ait en eski kedi kalıntısı MÖ 4000'li yıllara ait. Kedinin evcilleştirilmesi (ve kendiliğinden evcilleşmesi), insanoğlunun toprağı işlemeyi öğrendiği döneme denk düşüyor. Çünkü tarım demek, tahıl demek; tahıl demek fare, sı-

çan, kemirgenler, yılan ve böcekler demek. Bu kadar işe yarayan bir hayvanın sonunda kutsal sayılması ise doğaldı. Nitekim MÖ 945-715 tarihleri arasında hüküm süren 22. Sülale döneminde tanrıça Bastet, dişi bir kedi olarak betimlenmişti.

Mısır kedileri ticaret gemileri ile dünyanın dört bir yanına dağılmıştı. Girit'teki Miken uygarlığında, Eski Yunan'da ve Roma'da da kedilere büyük hürmet gösterildiğine dair kanıtlar var. Benzer bir durum Uzak Doğu'da da geçerlidir. Japonya'da üç renkli kedinin şans getireceğine inanılır, Çin'de ipek böceklerinin kozalarını koruduğu için sevilir, Tibet ve Burma'daysa asil duruşlarına saygı duyulurdu. Ancak bazı Uzakdoğu kültürlerinde fazla sevilmekten başlarına iş gelmişti, çünkü pirinç pilavının yanına kızarmış kedi iyi gider diye düşünülüyordu!

İlahi ceza

Avrupa'ya dönersek, kediler 400'lü yıllardan sonra evlere girmeye başladı. Batı dillerinde kedi kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *cattus*, *cat*, *katze*, *gato*, *chat* gibi sözcüklerin kökeni konusunda değişik görüşler var ama en çok tekrarlanan, hepsinin Arapça *kitt* sözcüğünden geldiği. Kedilerin alım satımı, 945 yılında Galya'da kanuna bağlanmıştı. Kedi öldürmek de cezaya tabi kılınmıştı. Norveçlilerin tanrıçası kedi başlı, kadın gövdeli Freya idi. Bizans'ta kedilere iyi davranıldığına dair kanıtlar var ama 1233'te Papalığın bir fermanla kara kedileri şeytan sayınasından sonra Avrupa'da kediler için altın çağ sona erdi. Bu tarihten itibaren yüz binlerce kedinin işkenceye uğradığı, asıldığı, yakıldığı sanılıyor. Kedi besleyenler de nasibini almış elbette bu korkunç uygulamadan.

Ancak 1347-1351 yılları arasında Avrupa nüfusunun üçte birini yok eden veba salgınından sonra insanların farelerle uğraşacak halleri kalmadı ve kediler yeniden göreve çağrıldılar. Elbette veba tehlikesi savuşturulunca kedi düşmanlığı yeniden hortlatmıştı. Üstelik bu durum yüzlerce yıl sürdü. Özellikle

kedi besleyen kadınlar "cadı" avından nasiplerini çokça aldılar. Çünkü şeytanın "siyah pelerini kediden aldığına" inanılıyordu. Cadı avı bittikten sonra da durum çabuk değişmedi. Örneğin Fransa Kralı XIII. Louis'nin başbakanı Kardinal Richelieu 1642'de öldükten sonra 14 kedisine ve iki bakıcısına bol para ve bir ev bıraktı ancak İsviçreli muhafızlar eski söylencelerin etkisiyle Kardinal'ın kedilerini vahşice öldürdü.

17. yüzyıldan sonra Velásquez, Goya, Manet, Monet, Gauguin, Renoir ve Klee gibi ressamların, Charles Perrault, Lewis Caroll gibi yazarların eserlerinde kedilere yer vermesiyle toplum kedilerle yeniden barışmaya başladı.

Türk-İslam sentezinde kedi

Türklere gelince, Orta Asya'da, MÖ 3-1. yüzyıla tarihlenen Pazırık buluntularında, kedi ve kedi başı heykelleri olmasına rağmen Eski Türklerde kedi çok sevilen bir hayvan değil, ölüm ve kötü kaderin alegorisi idi. Örneğin, Özbek halk kahramanlık destanı Alpamış'ta, birine gözdağı vermek için söylenen şu sözlere bakın: "İnden çıkıp kediyle oynar / Ecel yaklaşmışsa fareye..." Hakas, Kazan ve Altay Türklerinde kedi (köpek ve yılanla birlikte) kötü ruhların vücut bulduğu hayvanlar arasında sayılıyordu. Nuh Tufanı'nın Hakas Türkleri arasındaki versiyonuna göre, Nuh'un Gemisi'ne fare kılığında giren şeytanı yediği için, kedinin ağzı pis sayılırdı. Anlaşılan sürekli birbiri ile didişen ve sürekli yer değiştiren bozkır toplumlarının karakteriyle kedilerin karakteri pek uyuşmuyordu.

Peygamber ve Muezza

Hazreti Muhammed'in kedinin içtiği suyla abdest aldığına ve kedisini uyandırmamak için hırkasının kolunu veya eteğini kestiğine dair rivayetler ve Buhari'nin İkinci Halife Ömer'den naklettiğ

ği, bir kadının eve hapsederek yiyecek vermediği kedi yüzünden cehenneme gittiğine dair hadis, Müslümanların kediye olumlu yaklaşmasına yol açmış görünüyor. Hatta Peygamber'i yılandan kurtaran Muezza adlı bir kediden bahseden kaynaklar dahi var.

Nitekim Osmanlı döneminde kediye, eski Türklere nazaran daha sevecen yaklaşılmıştı. Örneğin Ahmed Eflâkî (ö. 14. yüzyılın başı), bazı Mevlevilerin biyografilerini topladığı *Menâkibü'l Ârifîn* adlı eserinde Mevlana'nın bir kedisi olduğunu ve Mevlana'nın ölümünden (17 Aralık 1273) yedi gün sonra bu kedinin de öldüğünü, kedinin Mevlana'nın sandukasının hemen sol ayak ucuna gömüldüğü anlatılır. Bu yüzden Mevlana halk arasında Pisili Sultan diye anılırdı. Çeşitli Osmanlı şehirlerinde kadılık yapmış şair Meâlî (ö. 1535/6) kaybettiği kedisi için "Mersiye-i Gürbe" (Kediye Ağıt) adlı uzun şiiri yazmıştı. 1600'de I. Ahmed'e sunulmak üzere hazırlanan bir albümdeki İstanbullu erkeklerin bir eğlencesini canlandıran resimde acayip başlıklar giymiş, maske takmış erkekler müzik eşliğinde eğlenirken; arka tarafta, şamdanın yanında küçük bir oğlan çocuğu kendisi kadar büyük beyaz bir kediyle oynarken resmedilmişti. Kedi de aynen çocuk gibi, etrafta olup bitenle değil sadece karşısındaki çocukla ilgilenir gibi duruyordu resimde.

17. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindeki "Erzurum'da damdan dama atlarken donan kedi" hikâyesi pek meşhurdur. Bu hikâye her ne kadar Çelebi'nin anlattıklarına güvenilemeyeceğinin kanıtı olarak sunulursa da dikkatli bir okuyucu, Çelebi'nin hikâyeyi anlatırken "bunun meşhur bir latife olduğunu" belirttiğini anlar.

Son olarak, 1660'lı yıllarda İstanbul ve İzmir'de Britanya elçisi olarak görev yapan Paul Ricaut şöyle yazmıştı: "Fakir insanlar için kurulan aşevlerinde insanlardan başka kedi ve köpek gibi hayvanlar da doyurulduğu gibi, sırf kedi ve köpek gibi hayvanlar için özel vakıflar da kurmak âdetti. Bâzı şehirlerde kediler için yapılmış binâlar bulunuyordu. Gıdâları için vakıflar kurulmuş; kedilere hizmet için vekilharçlar ve uşaklar tahsis edilmiştir."

Özet Kaynakça

Bağcı, Serpil. "Osmanlı Resim Sanatında Kedi Portreleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 123, Mart 2004, s. 64-81.

Çoruhlu, Yaşar. "Türk Sanatı ve Sembolizminde Kedi", *Toplumsal Tarih*, sayı 123, Mart 2004, s. 64-81.

Dağlı, Yücel. "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kedi", *Toplumsal Tarih*, sayı 123, Mart 2004, s. 64-81.

Gündoğdu, Cihangir. "Doksan Yıl Önce İstanbullu Hayvanseverler", *Toplumsal Tarih*, sayı 116, Ağustos 2003, s. 10-17.

Işın, Ekrem. *İstanbul'da Gündelik Hayat*, YKY, İstanbul, 2006.

Sema, Sadri. *Eski İstanbul Hatıraları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, Mayıs 2008.

Schick, Irvin Cemil. "İstanbul'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlafı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, sayı 200, Ağustos 2010, s. 22-33.

Timur, Taner. "Köpekler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, 1995, s. 89.

—. "XIX. Yüzyılda İstanbul'un Köpekleri", *Tarih ve Toplum*, cilt 20, sayı 117, Eylül 1993, s. 138-142.

—. "XIX. Yüzyılda İstanbul'un Sokak Köpekleri", *Tarih ve Toplum*, sayı 117, Eylül 1993, s.10-14.

KÂĞITHANE, GÖKSU ALEMLERİ, BEYAZ RUSLAR

Osmanlı döneminde çoğunluğu oluşturan Müslüman toplumunda güçlü din kurumunun ve kapalı aile yapısının etkileri nedeniyle eğlence yaşamı içe dönük ve kısıtlıydı. Kadın ve erkekler genel olarak birlikte değil kendi hemcinsleriyle birlikte eğlenirlerdi. Bayramlar, doğum, lohusalık, nişan, kına, evlilik ve sünnet törenleri, cülus, fetih ve zafer şenlikleri, okçuluk, güreş, avcılık, cirit, tomak gibi sporlar, su kenarlarında yapılan âb âlemleri, Kâğıthane veya Göksu gibi mesirelere yapılan geziler, Hacivat-Karagöz oyunları, mehtap ve sandal sefaları; soytarıların, cambazların gösteri yaptığı salıncaklı, dönme dolaplı bayram yerleri Osmanlı döneminde geniş kitlelerin birlikte eğlendikleri etkinliklerdi. Ayrıca hanendeler, sazendeler, rakkaslar ve mukallitlerin (taklitçiler) katıldığı yemekler; mekik, yüzük, bilmece, mani oyunları gibi ev içi eğlenceleri; iftar yemekleri de hayatı şenlendirirdi. Gayri Müslimler ise bunların dışında kendi bayram, yortu ve karnavallarında eğlenirlerdi. Ama bu kısıtlı eğlence hayatı bile yönetenlerle halkın arasında bilek güreşine neden olurdu. Yönetenler halkın aşırıya kaçmaması için yasaklar koymaya, yönetilenler ise bu yasakları delmeye çalışırdı. Sonunda galip gelen hayatın kendisi olurdu.

Peki, insanlar sadece kahvehane gibi kapalı mekânlarda mı eğlenirlerdi? Elbette hayır. 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'un Avrupa yakasında Kâğıthane, 18. yüzyıldan itibaren ise Anadolu yakasında Göksu mesireleri halkın da seçkinlerin de gözde eğlence mekânları arasındaydı.

Kâğıthane mesiresi

İstanbul'un Avrupa yakasında, Terkos Gölü'nün doğusundan çıkıp Haliç'e dökülen Kâğıthane Deresi'nin Bizans dönemindeki adı *Barbisos* idi. Kâğıthane Deresi'nin adı, rivayete göre Fetih sırasında burada bulunan bir kâğıt imalathanesinden geliyordu. Bol sulu deresiyle ünlü bölgenin hem askerî depo yeri, hem imalat yeri, hem toplantı yeri hem de mesire olarak kullanılması Kanuni Sultan (I.) Süleyman döneminde (1520-1566) oldu. Özellikle kuyumcu ve saraç esnafı hem görüşmek hem eğlenmek için Kâğıthane'de toplanmayı âdet edinmişti. Kanuni de şehzadelerinin düğünlerini burada yapmıştı. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde çınar, kavak, söğüt ağaçlarıyla bezeli bölgenin Avrupalı, Asyalı ve Afrikalı tüccarlar ve seyyahlar arasında çok revaçta olduğunu, tatil günü olan cumaları, İstanbul halkının kayıklarla Kâğıthane'ye akın ettiğini anlatır. Aileler evden getirdikleri yemeklerini yerler, kadınlar salıncakta sallanırken, erkekler piyasa yaparlar, gösterişi seven zenginler faytonlarıyla tozu dumana katarlardı. Gezgin çalgıcılara danslarıyla Sulukuleli Çingeneler eşlik eder; hokkabazlar, kuklacılar, ortaoyuncuları gösteriler yaparlar; muhallebiciler, şerbetçiler dondurmacılar çıngıraklarını çalarak veya bağırarak mallarını satarlardı.

Kâğıthane en görkemli zamanına III. Ahmed döneminde (1703-1730) girdi. Lale Devri'nin mimarı Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin Paris Sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin anlattıklarından esinlenerek Kâğıthane'yi yeniden düzenlemesiyle bölge İstanbul'un en ünlü *zevk-ü sefa* yeri haline geldi. Bu durumu sonlandıran ise 1730'da Lale Devri'ne kanlı bir nokta koyan Patrona Halil İsyanı oldu.

Uzun bir süre sessiz kalan Kâğıthane Çayırı, III. Selim döneminde (1789-1807) yeniden şenlendi ama bu tarihten sonra hem mesire yeri hem de yeniçerilerin talim alanı olarak kullanılan çayıra bir de kâğıt imalathanesi kuruldu. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) yeniden canlandı. Her yaz başında Harbiye, Kuleli, Bahriye Mektebi, Tıbbiye ve Mekteb-i Sultani öğrencilerine Padişah tarafından kuzu ziyafetleri veren *Halife* unvanlı Abdülhamid'in içki üretimine ve satışına karşı olmadı-

ğı, buna karşılık içki içmediği bilindiğine göre, bu ziyafetlerde de içki içilmediğini kabul edebiliriz, ancak özellikle sandal ve mavnalarla yapılan geliş ve gidişler sırasında, geceleri yan yana bitiştirilen sandallarda yapılan mehtap sefalarında veya *incesazlı* ziyafetlerde içkinin su gibi aktığını tahmin etmek zor değil.*

Göksu mesiresi

Anadoluhisarı ile Küçüksu Kasrı yakınlarından denize ulaşan Büyük ve Küçük Göksu (Küçüksu) derelerinin arasında uzanan çayırlık alan hakkındaki bir anlatıyı Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde buluruz. Çelebi'ye göre derelerin üzerine atılmış ahşap köprüler, derenin iki yakasındaki ulu çınarlar, pırnal meşeleri ve kızılağaçlarla bezeli Göksu Çayırı'nın etrafında bostanlar, çeşmeler, su kaynakları ve bir değirmen vardı. İstanbul'un Avrupa topraklarındaki Kâğıthane mesiresi, 1730'da meydana gelen Patrona Halil İsyanı'ndan sonra tahrip olduğu için, I. Mahmud, Göksu'da gösterişli bir av köşkü inşa ettirmişti. Bu tarihten sonra Göksu, İstanbul'un en ünlü mesiresi olacaktı.

Derede *piyade* denilen kayıklarla dolaşılır, dere boyunca yayalar ve atlılar gezerlerdi. Halk dere boyunca sıralanan kahvehanelerde, kır gazinolarında, birahanelerde, lokantalarda zaman geçirirdi. Derelerin kayıkla gidilebilen son noktasında büyük ağaçlarla gölgelenmiş ve Dört Kardeşler denilen yerde ortaoyunu seyredilirdi. Mayıs aylarında halk bülbüllerin *dem çekmesi*'ni dinlemek için akın ederken, her yıl 8 Eylül'de başlayan ayazma törenleri için Şirket-i Hayriye, Göksu'ya ek vapur seferleri koymak zorunda kalırdı. Göksu ayrıca sosyetenin de *rendez-vous* yeriydi.

Şer'i hukuk kuralları yüzünden ancak geceleri yapılabilen *incesazlı* kayık âlemlerine, mehtap sefalarına ve fasıllara içilen rakılar, şaraplar, biralar, konyaklar eşlik ederdi. Sazlı sözlü bu

* Cumhuriyet döneminde yıldızı sönen Kâğıthane, 1940'larda harabeye dönüşmüş olan köşklerin ve kasırların yıkılmasından sonra askerî bölge haline geldi. 1950'lerde sanayiye açıldı, 1960'larda buna bir de gecekondulaşma eklendi. Böylece tam 400 yıllık zevk-ü sefa beldesi ebediyen tarihe gömüldü.

içki toplantılarına *ab âlemi* denirdi. İçkiden uzak muhafazakâr devlet adamlarından eğlence düşkünü mirasyedilere uzanan geniş bir yelpazede pek çok meraklısı olan bu eğlenceleri izlemek için bazen padişahlar, sultan efendiler ya da şehzadeler de Göksu'ya gelirlerdi.

Bir Göksu aşığı olan Abdülhak Şinasi Hisar'ın anlattığına göre, Osmanlı ülkesinde alafranga şiirin ilk örneklerini veren Nigâr Hanım'ın Göksu'da özel bir yeri vardı. Nigâr Hanım arkalığında mavi-gümüş süslemeleri olan sandalını derenin sonuna kadar çektirir, değirmenin ilerisinde, dalları suya değen büyük ağacın altında saatlerce kalırdı. Halit Ziya Uşaklıgil'in 1900'de yayımlanan *Aşk-ı Memnu* adlı eserinde de Adnan Bey, genç karısı Bihter'i, evliliklerinin birinci yıldönümünde Göksu'ya götürmüştü. Tenha olduğu için perşembe günü seçilmişti.

1909'da Göksu Deresi taştı ve Göksu mesiresi ilk darbeyi yedi. Ardından Birinci Dünya Savaşı'nın yıkımı geldi. Nitekim Mehmet Rauf'un 1925'te yayımlanan *Genç Kız Kalbi* adlı eserinde Göksu hâlâ herkesin ayılıp bayıldığı, yabancı elçilerin aileleriyle geldiği bir mekândı, ama bir yandan çürümeye, kokuşmaya da başlamıştı. Dere üzerindeki tahta köprüler yıkılmış, kayıklar yok olmuş, ağaçlar kesilmiş; yalılar, köşkler yıkılmıştı. Elbette ünlü ab âlemlerinden de eser yoktu.*

Kanto, revü, kafeşantan

Kanto, revü, sinema ve tiyatro gibi Batılı tarzda eğlencelerle de halk, ayyaşlık derecesinde içki müptelası olan Abdülmecid döneminde (1839-1861) tanıştı. Levantenlerin yaşam biçimleri geniş halk kitlelerince olmasa bile devlet ricali ve aydınlar tarafından taklit edilirken, geleneksel kahvehanelerin yanı sıra balozlar (konsomatrisli meyhaneler), içkili, müzikli, revülü "kafeşantan"lar açıldı. Fransızca *café chantant* teriminden üretilmiş kafeşantan terimi, sahne sanatçılarının çalışabildiği; müşterilere

* 1976'da Göksu mesiresinin 100 dönümlük bölümüne inşa edilen Anadoluhisarı Gençlik ve Spor Akademisi, Göksu mesiresini tarihe gömdü.

çay, kahve, gazoz, meyve suyu gibi meşrubat verilmekle beraber rakı, şarap, bira gibi içkilerin de satışı yapılabilen müzikli, danslı *alafranga* eğlence yerleri için kullanıldı. Bunların en ünlüleri Kristal Palas, Trocadores, Bizans'ın Büyük Alkazarı, Concordia, Mandas, Courren, Flamme ve Alhambra idi. Kafeşantanlar günümüzün müzikli, revülü gazinolarının, gece kulüplerinin öncülleriydi. Daha çok Levantenleri ve onların yaşamına özenen Osmanlı aydınlarını cezbeden bu yerlerde yabancı kızlardan oluşan orkestralar çalar; pandomim, akrobasi, skeç, bale, revü, kanto gösterileri yapılırdı.

Beyaz Rusların katkıları

Bu süreçte 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Rusya'yı terk ederek dünyanın değişik yerlerine göç eden ve bu bağlamda İstanbul'u mesken tutan Rusların büyük rolü vardı. Bu kişilere *Beyaz Ruslar* denmesinin nedeni, çoğunun Çarlık yanlısı Beyaz Ordu mensupları ve aileleri olmasıydı. Ancak bunların arasında Rus aristokratları ve burjuvaları, bürokratlar ve halk kesimlerinden kişiler de vardı. Kesin olmamakla birlikte İstanbul'a gelen Beyaz Rusların sayısının 40 bin ila 200 bin kişi arasında olduğu sanılır. İtirazlara rağmen Müslüman mahallelere de yerleştirilen Beyaz Rusların İstanbul'un toplumsal yaşamına, özellikle eğlence hayatına etkilerini Ahmed Hamdi Tanpınar *Beş Şehir* adlı eserinde şöyle anlatır:

> Tanzimat'ın başında Fransız ve bilhassa İtalyan tesiri ne ise Beyaz Rusların tesiri de odur. Kadın kıyafetinden lokantalara, bardan plajlara kadar birçok modayı onlar getirdiler. Bu Rus muhacirleri Beyoğlu'nu iyice zapt ettikten sonra yavaş yavaş İstanbul semtine ve bizim çıktığımız kahvelere kadar yayıldı. Kürklü, çizmeli, saçları çok düz taranmış, hafif tombul yanaklı, beyaz yüzleri bol düzgünlü, bol mücevherli, bir yığın kontes ve prenses, parasını güçlükle ödediğimiz kahve ve çaylarımızı, lokantalarda rakı ve yemeklerimizi getirmeğe, vestiyerde yırtık ve eski pardesü ve paltolarımızı göğsüne kadar sakallı sabık ge-

neraller veya miralaylar tutmağa başladı. Çar yaveri, eski miralay veya asilzade delikanlılar karşımızda çevik Kafkas oyunları oynadılar. Hiçbir zaman İstanbul bu kadar bahtsız, sınıflar muvazenesini altüst edecek derecede paralı ve eğlenceli olmamıştı. Hemen her köşeden balalayka sesleri geliyordu.

Gerçekten de Beyaz Ruslar giyim, kuşam ve yaşam kültürü konusunda İstanbul'u biçimlendirmekle kalmadılar, Beyoğlu'nun her zaman renkli ve çeşitli olan eğlence hayatına daha elit, daha soylu bir çeşni kattılar. Özellikle savaş yıllarında Beyoğlu bölgesinde birbiri ardına açılan barlar, kabareler, pavyonlar, kafeşantanlar, restoranlarda Rus baronları ve baronesleri hem işletmeci, hem garson, hem şarkıcı, hem konsomatris, hem çiçekçi hem de dansöz olarak çalıştılar. Müşterilerine Smirnoff votkası ve kokain sattılar. Eski burjuva ailelerinin tombalacılık yapan kızları kahvehane kahvehane dolaşarak Osmanlı erkeklerine şans dağıttılar. İstanbul halkı ruletle Beyaz Ruslar sayesinde tanıştı.

Haraşo iyi, hoş, güzel anlamına gelen Rusça bir sözcüktü ve Rusların işlettiği mekânlarda çok sık duyulurdu. İstanbullular Rus göçmenlere (özellikle sarışın ve ak tenli olan kadınlara) *haraşolar* adını takmıştı. *Haraşo* edebiyatı gazete köşelerine, fıkralara ve karikatürlere kadar girmişti. Her Beyaz Rus evinde bir *haraşo* bohçası vardı. Bu bohçalar Çarlık döneminden kalan kâğıt paralarla doluydu, çünkü Beyaz Ruslar bir gün anavatanlarına dönebilmek düşüyle yaşıyorlardı.

Cumhuriyet döneminde büyük bir çoğunluğu Fransa, ABD ve Arjantin'e göç etti, çok azı Türkiye'de kaldı. Türkiye uyruğuna geçenler özellikle İstanbul'a yerleştiler ve burada kökleştiler. Günümüze kadar gelen Rejans, Beyoğlu'nun her zaman sevilen restoranı oldu.

Sulukule eğlenceleri

Balat, Kasımpaşa'da Çürüklük, Üsküdar'da Selamsız, Büyükdere'de Çayırboyu, Ayvansaray'da Lonca ve Surdibi'ndeki Sulu-

kule'de yaşayan Çingeneler, İstanbul'un eğlence hayatının çok önemli bir unsuruydu. Bunlardan özellikle Lonca ve Sulukule'de yaşayan halkın büyük bir çoğunluğu, geçimlerini müzik ve dansın harman edildiği ev eğlenceleriyle sağlarlardı. Tarihi 17. yüzyıla kadar uzanan bu geleneğin en önemli unsurları olan hanendeler, sazendeler, rakkaslar, güldürücüler, taklitçilerden oluşan *oyuncu kolları* düğünlere renk verirdi.

Bu çengi kollarının son tanıklarından biri olan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, 1922 yılında yayımlanan yazılarında kol geleneğinin sürdüğü dönemi şöyle tasvir etmişti:

> Eğlence evine önde kolbaşı hanım ve muavini, ardında feraceli çengiler, en arkada ise sazları elinde sıracılar, hizmetçiler ve yardakçılar olmak üzere sıraya dizilip giderlerdi. Düğün evinde alt katta bir oda çengilere ayrılırdı. O zamanın usulüyle makyaj yapılır, rastıklar, sürmeler çekilir. Oyunun oynanacağı odada misafirler çevreye oturur. Önce kolbaşı hanım, ardından maiyeti iki eliyle temenna yaparak, diğerleri de çalparalarla onlara katılarak ortada devir yapılır. Buna *ağır ezgi* denir. Kollar yukarı kalkmış ve beden doğal durumunda gayet ağır bir danstır bu. İkinci fasla, parmaklara zil takarak çıkılır. Bu fasıldan itibaren kolbaşı hanım ve muavini oyuna çıkmazlar, raksı oyuncu başı idare eder. Göbek atmalar, topuktan çatmalar, hoplamalar, kendini atmalar, omuzdan titremeler hep bu fasıldan itibaren icra edilir. Sıracıların "*Bir Hoca Alim var, ya kime / Allıya pulluya ya hey*" diyerek yaptıkları pohpohlar oyuncuları kızıştırır. Üçüncü fasıl *tavşan raksı*'dır. Kadifeden erkek şalvarı, dar camadan ve fes giyip bellerine şal kuşanmış çengiler parmaklarında zille oynarlar. Dördüncü fasılda raks yoktur. Çengilerin güzel sesliler sıracıların yanına oturup hanendelik ederler. Bu fasılda istenirse *Kalyoncu* ve *Hamam Oyunu* gibi taklitli oyunlar çıkarılır.

Fuhş-i atikten fuhş-i cedide

Gelelim "Ay'ın karanlık yüzüne": Osmanlı Devleti'nin ilk umumhaneleri (genelevleri) 19. yüzyılda Galata ve Beyoğlu'nda açılmıştı. Kuledibi, Abanoz, Ziba, Yüksekkaldırım, Kemeraltı, Boğazkesen çevresinde toplanan umumhanelerde daha çok gayri Müslim fahişeler çalışırdı. Müslüman fahişeler Üsküdar ve Kadıköy bölgesinde toplanmıştı. Yabancı gemiciler, karaya çıkar çıkmaz soluğu Galata'nın ünlü balozlarında alırlar, Tanzimat yıllarında sırf bu gemicilerin *iyş-ü işret* ihtiyaçları için açılan otellerde gecelerlerdi. Balıkpazarı meyhanelerinin müdavimleri kayıkçı, mavnacı, araba sürücüsü, hamal, tellak gibi ayaktakımı, bıçkınlıkları ile meşhur bahriye neferleri ve Rum oğlanları idi. Bahriyeliler meyhanelerde oturmazlar, ayaküstü birkaç kadeh yuvarladıktan sonra soluğu Galata umumhanelerinde alırlardı. Sidikli Despina'nın Evi, Sakallı Eleni'nin Evi, Çingene Despina'nın Evi gibi ünlü evlerde çalışan *âlüfte*'lerin arsızca yollardan çevirdikleri erkekler evlerde kurulan rakı sofralarında müzik eşliğinde yoldan çıkarılır, ceplerindeki son kuruşu da orada bıraktıktan sonra evlerinin yolunu tutarlardı. Frengi, belsoğukluğu, uyuz gibi hastalıklar bu hayatın mütemmim cüzüydü elbette.

Devletin kayıtlarına göre sadece Galata-Pera bölgesinde 2.000'i aşkın kadının adli ve tıbbi denetimden uzak çalıştığı 1859'da, Sadrazam Âli Paşa fuhuş yapanların, fiilin derecesine göre 48 saatten üç aya kadar hapis veya üç aydan altı aya kadar sürgün ile cezalandırılacaklarını belirten bir emirname yayımlamıştı. Ancak bu cezalar işe yaramadı. Çünkü işin içinde yüksek makamlar vardı. Örneğin II. Abdülhamid'e gönderilen bir jurnale bakılırsa, Nazım Paşa'nın koruduğu Komiser Hüsnü ve polis memuru Şaban Efendiler, sorumlu oldukları bölgelerdeki umumhanelerden ayda altışar lira rüşvet alıyorlar, ayrıca gözlerine kestirdikleri namuslu kadınlarla tehdit yoluyla beraber oluyorlar, sonra da umumhanelere düşmelerine neden oluyorlardı. Halife unvanlı Abdülhamid'in aldığı en büyük tedbir, as-

kerî okulların yatılı öğrencilerinin ve Darüşşafaka öğrencilerinin Galata sokaklarında dolaşmasını şiddetle yasaklamak oldu. Görülenler okul idaresine jurnallendiler, zabıtaca tevkif edildiler, duruma göre okuldan uzaklaştırma ya da hapis cezasına bile çarptırıldılar. 1900'lerin başında bölgede 100 kadar umumhane faaliyet gösteriyordu. Bunlardan biri de Tophane'de, Seyyid Nizam Mahallesi'nde Mustafa adlı bir Müslüman'ın eviydi.

Birinci Dünya Savaşı ve onu izleyen işgal yıllarında Ahmed Rasim'in *fuhş-i atik* (eski fuhuş) dediği hayatın yerini *fuhş-i cedid* (yeni fuhuş) alacaktı. Rasim'in deyimiyle "tam hususi", "yarı hususi", "kapatma-mantenot", "sermaye", "sokak" ve "mezarlık" fuhuşu savaşla birlikte yoksullaşan, erkekleri ölen, aileleri dağılan Müslüman kesimlere de sirayet etmiş, "İslam içtima-i terbiyesi yaralanmış", hatta "görenek" olmuştu.

Özet Kaynakça

Ahmet Rasim. *Fuhş-i Atik, Dünkü İstanbul'da Hovardalık*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.

Altınay, Ahmet Refik. *Eski İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Cezar, Mustafa. *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu,* Akbank Yayınları, İstanbul, 1991.

Deleon, Jak. *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Duhani, Said N. *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul, 1990.

Koçu, Reşad Ekrem. *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, Doğan Kitap, İstanbul, Nisan 2015.

Rakı Ansiklopedisi, Overteam Yayınları, İstanbul, 2010.

Sperco, Willy. *Yüzyılın Başında İstanbul*, çev. Ramime Köymen, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul, 1989.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.

BİR AÇIKHAVA MEYHANESİ OLARAK İSTANBUL

"Alkol" kelimesi Arapçada bir şeyin özü, aslı anlamına gelen *el kuhl* kelimesinden Batı dillerine girmiştir. Alkollü içkilerin tarihi insanlığın tarihi ile yaşıttır. Mitolojiye göre, Nuh'un gemisindeki insanların şarap içerek hayatta kaldıkları, şarabı da onların dünyaya yaydığı rivayet olunur. Ege havzasında yeşeren tüm eski kültürlerde şarap merkezi yere sahiptir. Budizm'de içki yasaktır. En eski tek tanrılı dinlerden olan Musevilikte sarhoş olmamak koşuluyla içki içilmesine izin vardır. Şarabı "İsa'nın kanı" olarak kutsal sayan Hıristiyanlık içkiyi törenlere katmıştır. Dinler içinde içkiye karşı en katı tutumu İslamiyet takınmıştır. Nahl/67, Bakara/219, Nisa/42, Maide/90-91 numaralı ayetler ile kademeli olarak bu dünyada içkiye (hamr) karşı tavır sertleşirken, Muhammed/15'te cennet tarif edilirken "Orda su ırmakları var bozulup kokmaz, ve süt ırmakları var lezzetleri bozulmaz, ve şarap ırmakları var içenlere safi lezzet ve bal ırmakları var..." denilmesine bakılırsa, şarap öte dünyada mubahtır.

Hamr ve nebiz

Bu ayetlerde geçen ve kelime anlamı "örtmek" olan *hamr* terimi Maliki, Şafii ve Hanbeli tefsircilere göre üzüm, hurma, arpa ve buğdaydan elde edilen sarhoş edici içkilerin adıdır. Hanefilere göre ise *hamr* yalnız üzüm suyundan yapılan alkollü içkidir. Hurma, arpa, darı buğday gibi diğer maddelerden yapılan alkollü içkiye ise *nebiz* denir. Dolayısıyla bütün mezheplerde az veya çok şarap içene, sarhoş olsun veya olmasın, ceza uygulanırken; Hanefilerde nebiz faslına giren içkileri (rakı, rom gibi) içene sarhoş olmadıkça ceza uygulanmaz.

Muhtemelen gerek *Kuran*'da geçen terimle ilgili belirsizlik yüzünden gerekse içki kültürünün çok köklü olmasından dolayı, bazı Emevi ve Abbasi halifeleri hurma şarabı âlemlerinden geri kalmamışlardır. Halifesi içen bir toplumda sıradan insanın içkiye uzak durduğunu düşünmek gerçekçi olmaz herhalde. Ancak içkinin ille de uzak durulması gereken bir şey olmadığını düşünen İslam büyükleri de vardır. Örneğin büyük İslam filozofu ve hekimi İbn Sina (ö.1037) (sadeleştirilmiş dille) bakın ne demiş:

> Şarap gerçekten ruhun gıdasıdır / Onun rengi ve kokusu gülün rengini ve rayihasını bastırır / Tad bakımından baba öğüdü gibidir; acı fakat yararlıdır / Şarap içmek cahile göre batıl, bilgin yanında haktır / Aklın fetvası ile âlime helal olmuştur / Şeriat hükümlerinde ahmak olanlar için haram sayılmıştır / Cahili şeytana, bilgeyi tanrıya yöneltir.

İslamiyeti 9. yüzyıl gibi oldukça geç bir tarihten itibaren ve uzun bir sürede kabul ettiklerinden ve Şamanizm, Manicilik, Zerdüştlük, Budacılık, Nasturilik gibi dinlerin etkisinde kaldıklarından Türklerin İslam yorumları açık, dışsal (zahiri) anlamlardan ziyade içsel, gizli (batını) anlamlar üzerine yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla İslam'ın içkiye yasak koyan ayet ve hadislerini farklı biçimde anlamaya eğilimli oldular. Nitekim Türkler hakkında önemli bilgiler veren 11. yüzyıl yazarı Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde *süçik*, *çağır*, *bor*, *ugut*, *agartgu*, *begni*, *buhsum* gibi çeşitli şarap türlerinden bahsedilir ancak muhafazakâr tarihçiler bunların şerbet türü olduğunu iddia ederler.

Evliya Çelebi'ye göre meyhane kültürü

"İstanbul'un dört çevresinde meyhaneler çoktur ama çokluk üzre Samatya kapısında, Kumkapı'da, Yeni Balıkpazarı'nda, Unkapanı'nda, Cibali kapısında, Fener kapısında, Balat kapısında ve Hasköy'de bulunur. Karadeniz Boğazı'na varınca her iske-

lede meyhane bulunur ama Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere ve Anadolu tarafında Kuzguncuk, Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy'de tabaka tabaka meyhaneler vardır" diyen 17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi'ye göre o yıllarda meyhane sayısı bin, ekmeğini bu işten çıkaranların sayısı ise altı bindi.

Meyhanecilik esas olarak Rumların ve Ermenilerin işiydi ama meyhanelerin müşterileri her milletten ve her dindendi. Müslümanlar sadece Ramazan'da yasağa sıkı sıkı uyarlardı. Meyhaneciler de bu kutsal ayda, gedikli müşterilerine "unutma beni dolması" göndererek işi sağlama bağlarlardı.

Meyhane tipleri

Meyhaneler çeşit çeşitti. "Gedikli meyhaneler" ruhsatlı olup seçkinlerin gittiği yerlerdi. Avamın ve kâtip takımının gittiği "koltuk meyhaneleri" gizlice içki satılan bakkallar ve manavlardı. "Küplü meyhaneler" içkinin küplere konulduğu meyhanelere denirdi. "Ayaklı meyhaneler" ise bellerine sardıkları koyun bağırsağından yapılma içki tulumlarıyla seyyar dolaşan iş bilir esnaftı.

Bir tarafa yığılmış şarap fıçıları, yanında şarap kovaları, sağa sola yüksek sesle emirler veren *barba* (İtalyanca "sakallı adam") denen meyhane ustaları, aşçılar, mezeciler, maşrapalarla şarap dağıtan "miçolar", "bülbül çanağı" denen kadehler, "dört kaşlı" denen akşamcı ağalar, tezgâh âlemleri, sarhoşlara gitme vaktini haber veren çıngıraklar bu renkli dünyanın parçalarıydı. "Ateş oğlanları" yalnız çubuk ve nargilelere ateş koymakla kalmayıp; cilvelerle, işvelerle, rakslarla müşterileri meyhanelere bağlamakta da önemli görevler üstlenirlerdi. Bunlar süslü püslü kıyafetler, kadife tasmalı takunyalar giyerler; saçları omuzlarını döver, lüleleri yanaklarını okşardı.

İçki servisini yapan "sakiler" ise genellikle Rum, Ermeni ve Kıpti asıllı olurlardı ama en iyileri Sakızlı Rumlardan çıkardı. Makbul bir sakinin yüzünde "Halep çıbanı" dışında hiçbir yara, bere ve et beni bulunmaması, dişlerinin temiz ve sağlam, du-

daklarının kırmızı, ağzının ancak çorba kaşığı girebilecek kadar küçük, kirpiklerinin uzun ve kıvrık, parmaklarının uzun ve ince olması, terbiyeli, güzel huylu, sır tutar, duyduklarını işitmez, gördüklerini bilmez, sezdiklerinin farkına varmaz olması lazımdı.

Padişahlar içer miydi?

Kaynakların içki içmediğinde ve içkiye karşı sert tedbirler aldıklarında ittifak ettiği padişahlar Osman (ö. 1324) ve oğlu Orhan (ö. 1361), Kanuni Sultan (I.) Süleyman (ö. 1566), III. Murad (ö. 1595), III. Mehmed (ö. 1603), I. Ahmed (ö. 1617), IV. Mehmed (ö.1687) ve III. Selim'dir (ö. 1808).

Ancak Kanuni döneminde yabancılara içkinin serbest bırakıldığını, dönemin ünlü şairi Fuzuli ile Kanuni, II. Selim ve III. Murad dönemlerinin ünlü şairi Baki'nin içinde "şarap", "mey", "meyhane", "bade", "saki" gibi içki kültürüne dair terimler geçen yüzlerce şiir yazdığını ve el üstünde tutulduğunu (bugün de "bunlar tasavvuf felsefesinin metaforlarıdır" açıklamasının arkasına sığınıldığını) hatırlatalım...

Yine IV. Mehmed döneminin vakanüvisi Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa'nın 1681 yılı olaylarını anlatırken şöyle demesine de mim koyalım: "On bir seneden beri Hamr Emaneti kaldırılmış, meyhaneler yıktırılmıştı. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, meyhanecilerden dört yüz kese akçe rüşvet almış, meyhane açmalarına göz yummuştu." Aynı kişi 1687'de şöyle yazmıştı: "Hazine çok sıkıntı içinde idi, içki yasağı kaldırıldı, Hamr Emaneti yeniden kuruldu, meyhanelerde tütün içmeye izin verildi ve ayrıca tütüne vergi konuldu." Hamr Emaneti, içkiden alınan vergilerin toplandığı maliye dairesiydi. Nitekim bu tarihten sonra devletin ekonomisi düzelince içki konusunda sert tedbirler alınmış, bozulunca içki yasağı gevşetilmişti. Çünkü içki, tütün ve kahveden alınan Zecriye Vergisi hazinenin önemli bir gelir kalemiydi.

"Dört köşesinde meyhanesi eksik"

İçki içtiği bilinen padişahlara gelince, Şeyhülislam, tarihçi ve müderris Hoca Sadeddin Efendi'ye (ö. 1599) göre kendini şaraba veren ilk Osmanlı hükümdarı I. Bayezid'di. I. Bayezid öyle bir içiciydi ki damadı Emir Seyyid, 1396 yılında Bursa'da yaptırdığı camide bir eksiklik görüp görmediğini soran Padişah'a, kinayeli biçimde "Bana öyle geliyor ki, bu caminin dört köşesine dört tane meyhane yapmak lâzım; binaya güzellik katar ve padişahımızın sık sık sofra arkadaşlarıyla birlikte buraya gelmesini sağlar" demişti.

Osmanlı İmparatorluğunun Genel Tablosu adlı eserin yazarı Ignatius Mouradgea D'Ohsson'ın (Tosun Paşa, ö. 1807) aktardığı bir rivayete göre II. Bayezid (ö. 1512) de içkiye pek meyilliydi. Bütün ziyafetlerinde sarayının ileri gelenlerine içki ikram eder ve onları içmeye teşvik ederdi. Ama hükümranlığının sonuna doğru şarabı terk etmiş ve öylesine tövbekâr bir hayat yaşamıştı ki ölümünden sonra "Velî" diye anılmaya başlamıştı.

Devlet adamı ve tarihçi Peçevi'ye (ö. 1650) göre "Osmanlı ülkesine Halifeliği getirmekle" maruf Yavuz Sultan (I.) Selim (ö. 1520), gönül erlerinden güzel sesli olanları ve güzel saz çalanları bir odaya toplar sabahlara kadar işret ederdi. II. Selim (ö.1574) ise muhtemelen içki konusunda çok mutaassıp olan babası Kanuni'ye (ö. 1566) inat öyle bir içkici olmuştu ki sarhoş anlamına gelen "Mest" lakabıyla tarihe geçmiştir. Ancak İslamcı yazar Kadir Mısıroğlu'na göre içkiye şehzadeliği zamanında dönemin önemli siyasi figürlerinden Josef Nasi tarafından alıştırılan Selim'in ölümünün hamamda içki âlemi sırasında kızları kovalarken mermerde kayarak yaralanması yüzünden olduğunu söyleyen de vardır, ölümünden kısa süre önce aşırı içki yüzünden sağlığı bozulduğu için "ayş ü işret ve saz ü sözden bil külliye el çektiğini" yazan da...

IV. Murad ve Bekri Mustafa

İlk erkek çocuğunun şerefine düzenlediği şenlik sırasında Cibali'nin büyük bir bölümünü yok eden yangından dolayı Padi-

şah'a kızan halkın, tütünün en çok tüketildiği mekânlar olan kahvehanelerde Padişah aleyhine konuşmalara başlamasına kızarak kahve, tütün ve diğer keyif verici maddelerle birlikte içkiye karşı en sert tedbirleri alan IV. Murad (ö.1640), Halil İnalcık'a göre sıkı bir içiciydi. Muhafazakâr tarihçilere göre ise muzdarip olduğu gut hastalığının verdiği acıyı hafifletmek için içmek zorunda kaldığı afyon yüzünden sendelediği için içki içtiği sanılırdı! Ancak "Ayyaşların Piri" diye anılan Bekri Mustafa'nın onun döneminde yaşadığının sanıldığını hatırlatalım. Daha ilginci, içki içenler darağaçlarında sallandırılırken dönemin Şeyhülislamı Zekeriyazade Yahya Efendi, bir şiirinde bakın ne diyordu: "Mescitte riya pişeler etsin ko riyayı / Meyhaneye gel kim ne riya var ne mürai..." (Mescitte ikiyüzlüleri bırak ikiyüzlülük etsinler / Sen meyhaneye gel, ne ikiyüzlülük var ne ikiyüzlü.)

İçkiyi seven padişahlar arasında elbette Lale Devri'nin padişahı III. Ahmed (ö.1730) de vardır ama Necdet Sakaoğlu'na göre, hem dindarlığı hem de 456 kişilik haremi ile tanınan selefi I. Mahmud (ö. 1754) da halvet alemlerinden ve içkiden uzak değildir. İlginçtir, modernleşmeci III. Selim (ö. 1808) ülkedeki bütün meyhaneleri kapatacak, içki içenleri idam ettirecek kadar katı bir içki düşmanıydı.

Osmanlı modernleşmesinin bir başka önemli ismi II. Mahmud (ö. 1839) ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya karşı savaş hazırlıkları sırasında hastalanınca hekimi Abdülhak Molla'nın tavsiyesi ile içkiyi bırakıp süt içmeyi denemiş, bunu başaramayınca şarap ve absent içerek hastalanmış, sonra da ölmüştü.

Necdet Sakaoğlu'na göre, Batıcı padişahlardan Abdülmecid (ö. 1861) içki bağımlısıydı. Bazı geceler kör kütük sarhoş durumda mabeyinciler tarafından arabasına konulup saraya götürülürdü. Abdülaziz (ö. 1869) dönemi, *mecmua-ı zürefa* denilen kibar zevatın gittiği "selatin meyhaneleri" ile meşhurdu. II. Abdülhamid'e (ö. 1918) göre, ağabeyi V. Murad'ı (ö. 1876) içkiye alıştıran, geceleri sık sık buluştuğu şair Namık Kemal'di.

Bu faslı, İttihatçılardan Ahmet Rıza Bey'in, içki içmediği söylenen V. Mehmed Reşad'la (ö.1918) ilgili bir anısı ile kapatalım: "Sırp Kralı geldiğinde, Yıldız'da verdiği ziyafette Ayan Reisi yoktu. Ben, Padişah'ın sağına oturdum. Kadehlere şarap doldurulu-

yordu. Saygı olarak ben içmiyordum. Padişah yavaşça, 'Yuvarlayıver' dedi; ben de sağlığına içtim..."

II. Abdülhamid içer miydi?

Bazıları tarafından "Kızıl Sultan" diye yerin dibine batırılan, bazılarınca "Ulu Hakan" diye göklere çıkarılan 33. Osmanlı padişahı "Halife" unvanlı II. Abdülhamid'in sadrazamlarından Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'nın oğlu Celâleddin Velora Paşa, "Az yer, içki içmez, kumar oynamaz, ibadetinde kusur göstermezdi" derken, Dahiliye Nazırı Reşit Mümtaz Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz Bey de, "Şehzadeliğinde bilhassa açıklıklarda yemek yemeyi tercih eder, bu gibi âlemlerin içkisiz eğlencelerine iltifat eylerdi" diyerek ona destek çıkmıştı.

Buna karşılık, Abdülhamid'in şehzadeliğinde özellikle ağabeyi V. Murad'ın düzenlediği âb âlemlerine katıldığı ve içki içtiği, içkiyle arasına mesafe koymasının yakalandığı şiddetli zatürreeden sonra kendisini tedavi eden dönemin tanınmış doktorlarından Mavroyani Bey'in kendisini vereme yakalanabileceği korkutmasıyla olduğunu söyleyenler de var. Yine de Abdülhamid'in soğuk algınlığı geçirdiği zamanlar, bu hastalığa iyi geldiğine inandığı konyak ve romu ilaç niyetine içtiği rivayet olunur. Bunda da bir gariplik yoktur, çünkü Hanefi mezhebine göre bu içkiler *nebiz* faslına girmektedir.

Ancak şu bilgiler konusunda pek şüphe yok: Abdülhamid cami ve mezarlıklara 100 arşından (yaklaşık 67 metre) daha yakın mesafeye meyhane açılmasına izin verilmemesi gibi, sade Müslüman vatandaşlarını tatmin etmekten başka bir önlem alma gereğini duymamıştır. Hatta Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin unutulmuş gazetecilerinden Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu'na göre, Abdülhamid dönemi "etliye sütlüye karışmayan vatandaşlar için kocaman bir meyhane" idi. Kâğıthane ve Göksu'da yapılan incesazlı ab âlemlerine, mehtap sefalarına ve fasıllara rakılar, şaraplar, biralar, konyaklar eşlik ederdi. İçkiden uzak muhafazakâr devlet adamlarından eğlence düşkünü mirasyedilere uzanan geniş yelpazede pek çok meraklısı olan bu

eğlenceleri izlemek için bazen padişahlar, sultan efendiler ya da şehzadeler de buralara gelirlerdi.

Fertek ve Mürefte rakıları

Daha ilginci, II. Abdülhamid döneminde alkollü içki üretimi devletin resmî faaliyetlerinden biri olmuştu. Bu konudaki ilk ürün 1880'lerin başında, o yıllarda Konya'ya bağlı olan Niğde'nin Fertek kasabasında üretilen Fertek Rakısı idi.

Daha sonra Abdülhamid'in tam 32 yıl boyunca başmabeyincisi olan ve arada maliye nazırlığı da yapan Sarıca Ragıp Mehmed Paşa, Tekirdağ yolu üzerindeki Umurca Çiftliği'nde Osmanlı'nın ilk rakı fabrikasını kurdu. Umurca Rakısı halk arasında öylesine tutulmuştu ki 1878'de devlet borçlarının ödenmesi için altı değişik verginin birleştirilmesinden oluştuğu için Rüsum-u Sitte (Altı Vergi) diye anılan verginin en önemli kalemini bu rakıdan alınan vergi oluşturmuştu. Abdülhamid döneminin diğer ünlü rakıları Erdek Düzü ve Deniz Kızı (Bozcaada, *Tenedos*) rakılarıydı.

İsviçreli Bomonti Kardeşler'in 1885'te Şişli'de bira imalathanesi kurması, 1890'da bu imalathanenin ürettiği "halis Osmanlı birası"nın satışa sunulması, bu tesislerin 1902-1905'te modernize edilerek Bomonti Bira Fabrikası adıyla faaliyete geçmesi de Abdülhamid zamanında olmuştu.

Abdülhamid döneminde içkinin sadece meyhanelerde, birahanelerde, gazinolarda tüketildiğini düşünüyorsanız yanılırsınız. Çünkü Ayşe Fahriye Hanım'ın ilk baskısı 1883'te yapılan ve çok tutulan *Ev Kadını* adlı yemek kitabının 34. bölümü "rakı içmemeyi nasihat ederek" başlıyor, ama ardından "amma ille de içecekseniz Avrupa'dan ithal kötü ispirtolarla yapılan ve sağlığa çok zararlı olan rakıları içeceğinize, benim tarifim üzere evinizde rakı üretin onu için" diye devam ediyordu. Ardından basit bir imbik yapımı, iki tip rakı yapımı (mastika ve düz rakı) ayrıntılarıyla anlatılıyor ve bu düzenekle şıra ve şarap üretimi yapılabileceği de hatırlatılıyordu. Kısacası Abdülhamid dönemi, rakının ve biranın altın çağıydı.

İstanbul'un İlk Birahaneleri ve Vefa Bozacısı

MÖ 1600'lerde Mısır'da ve Sümerlerde görülen bira üretimi ve tüketiminin Türkiye'deki tarihi çok yenidir. Tahılın mayalanmasıyla elde edilen ve bazı türlerinde yüksek alkol içeren bozayı saymazsak, Osmanlı toplumu birayla 19. yüzyılın ortalarında tanıştı. 1840'larda özellikle Alman göçmenlerin getirdiği ve daha sonra yine Alman ithalatçıların pazara sürdüğü bira, kısa sürede bozanın yerini aldı ve bozahaneler yerlerini birahanelere bırakmaya başladı. Batılılaşma hareketinin yaygınlaşmasının içki üzerindeki baskıyı zayıflatmasıyla bira modernleşmenin önemli göstergelerinden biri haline gelirken, birahanelerin sayısı da artmaya başladı. 1890'ların başında sadece İstanbul'da otuzdan fazla birahane vardı.

Beyoğlu birahaneleri arasında, tipik meyhane özelliğini taşıyanlar olduğu gibi aile ile gidilebilen yerler de vardı. Örneğin Tepebaşı'nda Dandria Pasajı girişindeki Çardaş Birahanesi, yine Tepebaşı'nda Hacopulo Pasajı yakınındaki Lala Birahanesi, Union Française'nin karşısındaki Kohut Birahanesi bunlardan birkaçıydı. Buralara ailece gidenler esas itibariyle yabancılar, Levantenler ve gayri Müslim azınlıklardı.

Lokanta ve meyhanelerde olduğu gibi, birahanelerde de müşterilerin çeşidi ve kişiliğine göre ünlenenler vardı. Sözgelimi Sinyor Nikoli'nin İsviçre Birahanesi'ne, Anadolu Demiryolları Müdürü Mösyö Huguenin devam ederdi. Sinyor Yani'nin Viyana Birahanesi çoğunlukla Almanların ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tebaasının gittiği bir yerdi ve mönüsünün başka bir yerde benzeri yoktu. Alman subaylar, burayı asker niyetine *bock* denilen büyük bira bardaklarının dizildiği bir tür "Yüksek Komuta Merkezi"ne dönüştürmüşlerdi. Yani'nin Strazburg Birahanesi'nde ise Galatasaray Lisesi'nin Fransız öğretmenleriyle Paris gazetelerinin muhabirlerini görmek olağandı. Bir de Londra Birahanesi ile Balabani vardı. Bunlara daha çok Rumlar giderdi. Hepsinde de Pilsen birası, Strazburg birası ve Münih'in her türlü birası, Hofbrau, Stepanbrau, Lövenbrau gibi

markalar bulunurdu. Bunlar Avusturya Lloyd gemileriyle fıçı içinde serbestçe ithal edilirdi. İlk sinema gösterisi de 1897 yılında Galatasaray'daki Sponeck Birahanesi'nde düzenlenmişti.

Bira üretimini ve tüketimini kamçılayan en önemli gelişmeler 1910'larda İstanbul'da Bomonti ve Nektar bira fabrikaları (ki bu ikisi kısa sürede Bomonti'nin bünyesinde birleşecekti) ile İzmir Halkapınar'da bir Alman girişimcinin atölye düzeyinde başlayarak kurduğu bira fabrikasıyla sağlandı. Elbette, tüketimle birlikte birahanelerin ve bira bahçelerinin sayısı da hızla artmaya başladı.

Vefa Bozacısı

1870'te Rumeli'den İstanbul'a gelen, Arnavutluk'taki Prizren kasabasından Sadık adlı genç bir süre mahalle aralarında seyyar bozacılık yaptıktan sonra o yılların gözde semtlerinden Vefa'da ilk dükkânını açmıştı. O yıllarda boza çok tutulan bir kış içeceği olmasına rağmen hem muhafaza için fıçılar gerektiğinden hem de bu fıçılar kötü koktuğundan oldukça sorunlu bir içecekti. Prizrenli Sadık sattığı bozaları imal ederken fıçı yerine mermer küpler kullanıyordu. Şık görünümü bir yana mermer, bakteri üremesine izin vermediği için de şikâyete konu olan koku oluşmuyor, ayrıca bozalar daha uzun süre dayanıyordu. Sadık'ın getirdiği bir diğer yenilik, dükkânını şık leblebi ve tarçın kaplarıyla ve güzel bardaklarla donatmasıydı. Dolayısıyla boza içmek hem bir ağız tadı hem de bir yaşam tarzı meselesi haline gelmişti. Sadık'ın devamlı müşterilerinden "Sikkezenbaşı" Hattat Fettah Efendi, Saray'dan getirdiği yeni tariflerle Sadık'ın mönüsünü güçlendirdi. Böylece sadece boza değil; limonata, şıra, şerbet, dondurma ve salep de satmaya başladı. Ünü birkaç yıl içinde tüm İstanbul'a yayılan Sadık artan işlere yardımcı olması için Prizren'den kardeşi İbrahim'i getirtti. İkili hacca gittikten sonra Hacı Sadık Efendi ve Hacı İbrahim Efendi adlarıyla işe devam ettiler. 1918'de çıkan ve Hicri takvime

göre 1334 yılında olduğu için tarihe "334 Yangını" diye geçen büyük Fatih yangınında, Vefa ile birlikte iki kardeşin dükkânı da harebeye döndü. Ancak Hacı Sadık Efendi'nin Suriye Cephesi'nden dönen oğlu İsmail Bey babasına ve amcasına destek olunca işletme tekrar ayağa kalktı. İsmail Bey Darülfünun'un Edebiyat Şubesi'ni bitirdikten sonra Kadıköy Lisesi'nde beden eğitimi öğretmeni olarak işe başladığı halde babası ile amcasına yardımcı olmaya devam etti. 1934'te Soyadı Kanunu çıkınca da Vefa soyadını alarak işletmenin tüm sorumluluğunu üstlendi. O tarihten beri aile üyeleri tarafından çalıştırılan Vefa Bozacısı'nın sadece Eminönü'nde bir şubesi var. Ancak işletmede imal edilen Vefa Bozası'nı alıp satan yüzlerce kuruluş bulunmakta.

Özet Kaynakça

Cezar, Mustafa. *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, Akbank Yayınları, İstanbul, 1991.

de D'Ohsson, M. [Muradcan Tosunyan]. *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser 3.

Duhani, Said Naum. *Beyoğlu'nun Adı Pera İken*, Çelik Gürsoy Vakfı, İstanbul, 1990.

İnalcık, Halil. *Has-bağçede 'ayş u tarab:nedîmler, şâirler, mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Koçu, Reşad Ekrem. "Osmanlı Tarihinde Yasaklar," *Tarih Dünyası Dergisi*, Özel Sayı 2, 1950.

—. *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, Tan Basımevi, İstanbul, 1947.

Rakı Ansiklopedisi, Yayın Yönetmeni: Erdir Zat, Overteam Yayınları, İstanbul, 2010.

Sakaoğlu, Necdet. *Bu Mülkün Sultanları-36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin. *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.

Sperco, Willy. *Yüzyılın Başında İstanbul*, Çelik Gürsoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi, İstanbul, 1989.

Zat, Vefa. "Meyhaneler" maddesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 434-438.

HANIM BİRLİKLERİNDEN BELVÜ BAHÇESİ'NDEKİ 1 MAYIS'A

Osmanlı Devleti'ndeki ilk işçi hareketi olarak 1587 yılında III. Murad hükümdarlığı sırasında gerçekleşen, yevmiyelerin artırılmasına yönelik iş bırakma eylemi sayılabilir. Eylem Padişah tarafından bir ferman ile bastırılmıştır. İmparatorluk'ta bu tip işçi eylemleri *tatil-i mesalih* ve *tatil-i eşgal* gibi isimlerle adlandırılmıştır. Osmanlı'da üretim süreci, yapı ve işleyiş itibariyle lonca teşkilatı ve usta-çırak ilişkisine dayalı olduğu için Batı tipi bir sendikalaşma ortaya geç çıktı. Fakat padişahların loncalara yönelik baskılarına karşı, usta ve çırakların çok sık olmasa da bir arada iş bırakma eylemine gittiği görüldü.

İlk makine kırma eylemleri

1838 Baltalimanı Antlaşması'nın Britanya'ya sağladığı gümrük kolaylıklarının bir sonucu olarak Osmanlı ülkesinde makineli üretim de bu yıllarda başlamıştı. Ancak makinelerin gelişi, geleneksel tarzda üretim yapmaya alışık olan emekçiler tarafından bir tehdit olarak algılandı. Avrupa'da makinelerin işçilerin zararına kullanıldığına inanan işçilerin başını çektiği *Luddist*, yani "makine kırıcılığı" eylemlerinin Osmanlı ülkesindeki ilk örneği, 1839'da Bulgaristan'ın İslimiye (Sliven) şehrindeki Dobri Jaleskov'un fabrikasında yaşandı. Henüz belgelenmemiş bu bilgiye göre fabrikadaki kadın işçiler kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makineleri kırmaya çalışmışlardı. 1851'de yine Bulgaristan'daki Samokov'da, kadın tekstil işçileri kürek, balta ve sopalarla bir dokuma atölyesine hücum etmiş ve ücretlerinin

düşürülmesinden veya muhtemel bir işsizlikten sorumlu tuttukları mekanik tarağı kırmaya çalışmıştı. İşverenin tarağı bir daha kullanmama sözü üzerine eylemlerinden vazgeçmişlerdi. 1862'de bu sefer Bursa'da Müslüman ahaliden 5-6 bin kişi, Setbaşı Mahallesi'nde belgedeki ifadeye göre "Ermeni milletinden birinin" ipek fabrikasını tahrip etmişti. Görünürdeki sorun fabrikanın eski bir Müslüman mezarlığının üzerinde kurulu olması, dolayısıyla mezarlığa hürmetsizlik edilmesiydi, ancak gerçek neden düşük ücretler ve işsizlikti.

"Hanum" birlikleri

Günümüzdeki anlamda olmasa bile ilk grev bazı kaynaklara göre 1863'te Zonguldak'ta kömür işçileri tarafından yapılmıştı. İstanbul'da yayımlanan *The Levant Herald* gazetesinin 4 Ocak 1867 tarihli nüshasında ise şöyle bir haber çıkmıştı:

> Geçen salı günü, maliyeden 20-30 parayı geçmeyen alacakları bilinen bir küme kadın, tekrar ücretlerinin ödenmesi isteğinde bulundular. Cevap olarak alışılmış "para yok" sözünü işiten kadınlar gittikçe daha fazla şamata yapmaya başladılar ve ancak dışarıdan müdahale ile sustular. Çıkan kargaşada, kadınlardan birçoğunun itilip kakıldığı söylenmektedir.

Hangi işte çalıştıkları, kaç kişi oldukları bilinmeyen bu kadınlar 1870'ten sonra birikmiş ücretlerini istemek için toplanma, devlet kapısında bağırıp çağırma, sesini basın yoluyla duyurma eylemlerinin saptanabilen ilk gerçekleştiricileri olmalıydı. 1872 Şubat'ında İstanbul'da Beyoğlu Telgrafhane işçileri, aynı yıl Mart ayında Yarımburgaz-Ömerli demiryolu yapımında çalışan işçiler, Nisan ayının ilk haftasında ise İzmit demiryolu yapımında çalışan işçiler greve gitti. 1873 yılı Ocak ayında başlayan ve aralıklarla dört yıl süren Kasımpaşa Tersanesi Grevi'ne işçilerin anaları, eşleri ve kızlarından oluşan eli sopalı "hanum birlikleri" destek verecekti. Aynı eş desteği tramvay grevlerinde de görüldü, tramvayların sefere çıkmasını engellemek için tram-

vaycıların eşleri rayların üzerine yattılar. 22 Ağustos 1876'da Feshane'de çalışan 50 kadar Rum ve Ermeni kadın işçi, Bâbıâlî'ye yürüdü, sadrazama bir dilekçe vererek ödenmeyen ücretlerinin ödenmesini istedi.

Gayri Müslimlerin işgücüne katılımı

O dönemde İstanbul'da ezici bölümü savunma, tekstil, tütün, gıda, cam, haberleşme ve ulaşım sektöründe çalışan 50 bin kadar işçi vardı. Bunlardan büyük ölçekli kuruluşlarda çalışan 15-20 bin kişilik bölüm Osmanlı işçi hareketinin dinamik çekirdeğini oluşturuyordu. Bunların etrafında daha modern teknoloji ile çalışan ve ağırlığını Ermeni, Rum, Yahudi ve Bulgar işçilerin oluşturduğu ikinci bir halka vardı. En dıştaki niteliksiz işçiler halkasında ise (örneğin inşaat sektöründe) daha çok Müslüman/Türk-Kürt işçiler yer alıyordu.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Batılı tüccarlarla gayri Müslim tüccarların işbirliği sonucu önce Rumeli'de, sonra Bursa, Ankara gibi Anadolu'nun endüstri merkezleriyle Ege'nin kimi şehirlerinde ev tezgâhlarında halı, kilim, altın ve gümüş simle işleme, kumaş dokuma, iplik bükme vb. gibi işlerde çalışanların önemli bir kısmı Rum ve Ermenilerdi. 19. yüzyıl başlarında yalnız Ankara'da evlerde ve toplu işyerlerinde bine yakın dokuma tezgâhında çalışan 10 bin dokumacıdan, 1880'lerde sadece Uşak'ta 600 halı tezgâhında çalışan 3 bin kadın ve 5 bin genç kızdan söz eden kaynaklar var. 1897'de İstanbul'daki kibrit fabrikasında çalışan 201 işçinin 121'i, Bakırköy Bez Fabrikası'nda çalışanların yarısı kadındı. Adana, Ankara, Konya, Sivas ve Kayseri'de 8 bin kadın evde yün dokumacılığıyla uğraşıyordu. Bitlis'teki dokuma tezgâhı sayısı 1907'de 5 bine ulaşıyordu. İzmir'de 1906 yılı verilerine göre, 2 bin el tezgâhında 3.500 kadın, 750 kız çocuğu halı dokuyor, 750 erkek işçi yıkama ve boyama gibi yan işleri gerçekleştiriyordu. Bunların arasında gayri Müslim kadınlar muhtemelen daha ağırlıktaydı, çünkü İslami muhafazakârlık kadınların çalışmasına direnç gösteriyordu.

1877'den itibaren birer birer rafa kaldırılan tüm özgürlükler gibi emekçilerin direniş hakkı da kısıtlıydı. Yine de 1885'te Odunkapı Bıçkı işçilerinin, 1886'da Beyoğlu'ndaki bazı tezgâhtarların, 1906'da İstanbul'daki tütün ve matbaa işçilerinin yaptıkları grevler ve direnişler oldu. Bu direnişleri örgütleyenler arasında 1880'lerin sonlarından itibaren Rusya ve Avrupa'daki sosyalist akımlardan haberdar olan ve ilk siyasal örgütlenmelerini kurmuş Ermeniler ile siyasal örgütlenmeleri olmayan Rumlar ve Yahudiler vardı. Tophane Fabrikası işçileri tarafından 1894-1895'te kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti ilk işçi örgütüydü. Cemiyetin Abdülhamid'in hafiyelerinin takibinden kurtulamadığını söylemeye herhalde gerek yok.

Uşak'ta makine kırıcı kadınlar

İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi İstanbul'da da işçi hareketlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ikinci kez ilan ettirdiği 1908 yılından itibaren büyük bir sıçrama yaşandı. Ancak sınıf bilincinin inşasının kolay olmadığını gösteren örnekler vardı. Başta belirttiğim "makine kırıcılığı" olaylarının en şiddetlisi 1908'de Uşak'ta yaşandı. Ev tezgâhlarında ancak 5-6 bin ilmek dokuyabilen Uşaklı Müslüman kadın dokumacılar The Oriental Carpet Manufacturers Limited adlı Londra merkezli bir Levanten şirketi tarafından Uşak, Kula, Gördes ve Demirci gibi geleneksel halıcılık merkezlerinde açılan 17 halı imalathanesinde günde 14 bin ilmek dokuyan Rum ve Ermeni kadınlara o kadar kızmışlardı ki, 13 Mart 1908'de, Uşak'ta 1.500 kişilik bir kadınlar grubu, üç mekanik ve buharlı yün eğirme fabrikasını basarak makineleri tahrip etmişler, yün ve iplikleri yağmalayarak fabrika binasını ateşe vermişlerdi. Üç gün süren olaylar sırasında şehirde asayiş elden gitmiş, 21 Mart'ta Müslüman kadınlar tutuklu bulunan 14 arkadaşlarının serbest bırakılması için kaymakamlığa yürümüşler, durumu kontrol altına alamayan Uşak Kaymakamı Tevfik Efendi görevden alınmış, etnik ve toplumsal barış süngü gücüyle sağlanmıştı. Ancak bu olaylar, 1908 yılı boyunca Os-

manlı İmparatorluğu'nu felce uğratacak büyük grev dalgasının tetikleyicisi olmuştu.

"Tarla sattıran" kemha kumaş

Bir yıl sonra Bursa'da yaşanan bir grev, etnik grupların sınıf dayanışması konusunda yol alındığını gösteriyordu. Grevi anlatmadan önce, kısa bir arka plan bilgisi vermek istiyorum. Bursa (ve Bilecik), Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemlerinden beri ipek ticareti ve üretim merkeziydi. İran'dan her yıl yaklaşık bin deve kervanı ile gelen ham ipeğin bir bölümü Bursa'da dokunur, tekrar İran'a ihraç edilirdi. Avrupalı tüccarlara ise hem ham ipek hem de ipek (kemha) kumaş satılırdı. 16. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan (I.) Selim siyasi ve askerî nedenlerle Şah İsmail'in ülkesi İran ipeğine ithal yasağı koyunca duraklayan ipek ticareti sonraki yüzyıllarda tekrar canlandı. 1 kilogram ipeğin 3 altına yakın fiyattan alıcı bulması Bursa ekonomisini zenginleştirdi. Ayrıca Bursa'dan devletin topladığı vergilerin önemli bir bölümü de Saray'ın ipekli kumaş ve giysi alımı nedeniyle yine Bursa'ya dönüyordu. Kemha kumaştan yapılan bir kadın feracesinin fiyatı 1.450 akçeye kadar çıkabiliyordu. Öyle ki Anadolu kentlerindeki kadınlar kemha ve atlas türü ipekli kumaştan yapılan üç etek ve benzeri giysilere "tarla sattıran" ve "yandım alamadım" gibi adlar takmışlardı. Evliya Çelebi, "Bursa'nın bu çarşıları İstanbul'da bile yoktur" diye yazmıştı. 1699'da Bursa'ya gelen Fransız A. de la Motraye "Bedesteni de İstanbul'unkinden aşağı değildir" demişti. 19. yüzyılda Avusturyalı seyyah ve gravür sanatçısı Thomas Allom, "Bursa'nın ticareti Asya'nın en uzak köşelerine kadar uzanır ve en nitelikli Türk işçileri buradadır" tanımlamasını yapmıştı. 1869'da Bursa'yı ziyaret eden Alman Alexander von Warsberg, "Sadece geçen yıllık ipek dokuma geliri 108 milyon kuruş buna karşılık sadece 38 milyon kuruşluk Avrupa ürünü ithal edilmiş. Bizim iktisat ölçülerimize göre olağanüstü bir bilanço değil mi bu?" diye sormuştu.

Refik Halit'in *Hakk-ı Sükut*'u

Peki ham ipeği değerli kumaşa döndüren ve böylesi büyük bir katma değer yaratanlar kimlerdi ve halleri niceydi? Bunu da Refik Halit'in (Karay) 1909'da yazdığı "Hakk-ı Sükut" (Sus Payı) adlı hikâyesinden öğrenelim:

> Üç dört kuruşa karşı on dört saat kaynar suların başında, pis kokular, hasta nefesler emerek zehirlenen, tazeliğinden, kızlığından, gözlerinin pırıltısından her gün bir zerre kaybederek toprak olan vücutlar... (...) Bir gün kırmızı kordelasının süslediği ipek saçlar altında sevine sevine, neşeli, kuvvetli gelen yeniler bir iki sene sonra güçsüz ayaklarını, nalçalı kunduralarını taş kaldırımlar üstünde zorla sürükleyerek kulübelerine çekilirlerdi. Ağrıyan başlarını, yanan göğüslerini dinlendirmek için yalnız altı saat süreleri vardı; gülmek ve konuşmak için değil! Kim bilir ertesi sabah bu hasta, yorgun gözler ne kadar güç açılır, her kemiği ayrı sızlayan bu zavallı vücutlar, fabrikanın düdüğüne ne zorlukla uyardı? Kim bilir bu hastalıklı sabahlar ne kadar gözyaşları döktürürdü, bu halsiz vücutları sürüklemek ne zordu?

Bu belgesel nitelikteki öykünün yayımlandığı 1909 yılının 9 Eylül'ünde, *İkdam* gazetesinde şöyle bir haber çıktı: Bursa'da ipek fabrikalarında çalışan işçiler, dayanabileceklerinden fazla çalıştırılmamak ve üç kuruş olan ücretlerinin artırılması için gerekli yerlere başvurmuşlardı. Ticaret ve Nafıa Nezareti de durumu denetlemek üzere memurlar atamıştı. Yapılan incelemeye göre işçilerin hemen hepsinde fazla çalışmanın yarattığı hastalıklar vardı. Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti'nden bakanlığa gönderilen telgrafta işçi hastalıklarından biri, "dinlenememekten doğan kansızlık" olarak anlatılmış, iş saatleri ve ücretler açıklanarak toplum ve sağlık açısından doğabilecek tehlikeler açıklanmıştı. Bu telgraf bakanlıktan Şura-yı Devlet'e havale edildi ancak Şura-yı Devlet, çalışma saatlerinde yapılacak bir sınırlandırmanın da ücretleri artırmanın da Osmanlı Devleti gibi gelişmekte olan bir ülke için zararlı olacağını söyleyerek istekleri reddetti. Çünkü 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan beri ülkeyi perde arkasın-

dan yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) Avrupa'nın pek çok ülkesindeki sosyal politika içerikli yasa ve yönetmeliklerin patronları zarara uğratmaktan başka bir işe yaramadığına ve zarara uğramaktan korkan patronların önemli yatırımlar yapmayacağına inanıyordu.

İpek işçilerinden mektup var

Ancak işçiler kararlıydı. 5 Mart 1910'da Bursa'daki 5 bin ipek işçisi adına *İştirak* gazetesine Ermenice bir mektup gönderildi. Mektubun Ermenice olması işçileri örgütleyenlerin Ermeni olmasıyla ilgiliydi, çünkü gazete yazıyı Ermeniceden tercüme edenin Bedik adlı biri olduğunu belirtmiş, yersizlik dolayısıyla fabrikalardaki "insaniyetsiz ve barbar" durum konusundaki açıklamaları gelecek sayıya bıraktığı notunu eklemişti. "Hayat ve Hakikat" başlıklı üç sayfalık mektuptan bazı bölümler sadeleştirilmiş dille şöyleydi:

> Biz insanlığın dikkat bakışından bütünüyle uzak, sefilliğe bırakılmış kötü talihlileriz. Toplumun doğal üyelerinden olduğumuz halde herkes bizden nefret eder. Hiç kimse bize acıma bakışlarını çevirmeye tenezzül etmez. Eski yüzyılların çarlarının zalim yönetiminde inleyen esirlerin hayatına, sefaletine gıpta edecek derecede bir hale sürüklenmiş ve kedere düşmüşüz. Bütün insanlığın duyarlılığı ve anlama bakışları, bizim sefalet çevremize yaklaşmak istemiyor mu? Acaba sefaletin ortadan kalkmasını isteyen insanlık düşünürleri ve yasalar, bizim üzüntü verecek durumumuzu görmüyor mu? Emek ve çalışma denilen cihan yasası bizi ödüllendirmeye değer görmüyor. Daima eziyet, daima felaket. Daima sıkıntı ve sefalet. İşte günlük durumumuz, dileğimiz bu. Duyarlı insanlar, var olan toplumun bolluk ve mutluluğunu yöneten düşünürler topluluğu, işçi kızların çığlıkları karşısında niçin bu derecede dilsiz kalıyorlar? Acaba onların gerçeği duyan kulakları da mı uyuşmuş? Acaba onlar da mahkûmiyetimize karşı neşelenmek mi istiyorlar? Feryadımıza kulak veriniz ey özgür basının özgür çalışanları! Kalbinizde

doğan duygulardan, bizim için de bir acıma payı çıkarınız. Biz o perişan çiçeklerdeniz ki baharı görmeden güz yapraklarına döneriz. Sayımız yalnız Bursa'da beş bine ulaşır. Gece gündüz çalışırız, çalışırız... Tekrar çalışırız! Halimize kimse acımaz! Hiçbir duyarlı kalbe, hiçbir acıyan vicdana rastlamıyoruz. Evet! Vücudumuzu kavuracak surette çalışıyoruz. Bizim yaşıtlarımızdan olan şen ve şuh kızlar aşklarıyla, tantanalarıyla yaşamın lezzetlerini tadarlarken biz, fabrikanın kokuşmuş havasında ciğerimizi çürütürüz. Sıcak sular içinde ellerimizi yıkar, feryat ve figanlar ile kalbimizi kavururuz. Bizim kavuşma hediyemiz çirkin sövgüler, ödülümüz yüzümüze atılan bir tokat, emeğimizin karşılığı parça kuru ekmektir...

Bursalı ipek işçilerinin grevi

Bu mektuptan altı ay sonra, 31 Ağustos 1910'da Bursa'nın ipek işçileri greve gittiler. Fransızca ve Almanca yayımlanan *Osmanischer Lloyd*'un özel haberine göre, grev Bursa'dan birkaç hafta önce Bilecik ve Adapazarı'nda başlamıştı. Aynı gazete grevin bazı kişilerce verilen konferanslar ve yazılan yazıların yardımıyla Bursa'daki fabrikalara sıçradığını da ileri sürüyordu. Bir süre sonra gazete grevin arkasında "Hınçak adlı bir Ermeni cemiyetinin" (Ermeni Sosyal Demokrat Partisi) olduğunu, grevcileri kışkırtanın da Setrak adında biri olduğunu ileri sürünce bu kişi tutuklandı.

İstanbul'da yayımlanan *Stambul* gazetesi 48 fabrikada 2.500 işçinin, *Osmanischer Lloyd* gazetesi ise sadece iplik fabrikasındaki 3 bin işçinin greve gittiğinden söz ediyordu. Bursa'da işçiler için yapılmış özel yatakhanelerde kalan Türk, Rum, Yahudi ve Ermeni genç kızların kaçının greve katıldığını bilmiyoruz ancak grevin başarılı yürüdüğü söylenemezdi.

Fabrika sahipleri grevcilerin isteklerini "koza hasadı azlığı dolayısıyla hammadde yetersizliği", "istekleri kabul ederlerse başka illerle rekabet edemeyecekleri" gibi gerekçelerle reddetmişlerdi. Sendika ya da işçi komitelerini tanımayacaklarını bildiren işverenlerle konuşamayan grevciler liderleriyle belediyeye

yürümüşler, ancak geri çevrilmişlerdi. Buradan Vilayet'e gidip hükümetten yardım isteyen işçilere, Vilayet daha önce yazdığı içerikte bir telgraf daha göndererek işçilerin yaşadığı zor koşulların Şura-yı Devlet'çe incelenmesi isteğini tekrarlamıştı.

Ardından işbaşı yapmak isteyen işçilerle grevciler çatışmış, çıkan kavgalarda pencereler kırılmış, tutuklanmalar olmuştu. Çalışmakta ısrarlı olanlar polis korumasında işe giderken, grev olmayan fabrikalar jandarmayla korunmuşlardı. Ayrıca grev yalnızca sahibi Osmanlı tebaası olan fabrikalara yayılmış, yabancıların fabrikaları çalışmayı sürdürmüştü. 22 Ağustos'ta işine geri dönen işçi sayısı 600'ü bulmuştu. Hınçaklar greve maddi destek veremeyince bu cemiyete yakın liderlerden biri konuşmasının sonunu alkış altında değil, karpuz kabuğu altında yapmıştı. Grevcilerin işten atılması tehlikesi doğunca da Hınçak Cemiyeti arabuluculuk görevini Bursa'daki İttihat ve Terakki Kulübü'ne devretmek zorunda kalmıştı. Gazetelere göre kulübün yardımıyla grev 27 Ağustos'ta bitirilecek, koza mevsimin bitmesi yüzünden atölye ve fabrikalar 28 Ağustos'ta kapanacak ve grev tamamen sönümlenecekti.

Van'da Bebel'i anma toplantısı

Yer Van. Halka açık bir toplantı. Engels'in deyişiyle "Avrupa işçi sınıfının eşsiz temsilcisi" Auguste Bebel'i anma toplantısı. Konuşmacılar "Karl Marx ve Eseri", "Sosyalizm Çağında Burjuvazi", "August Bebel", "Toplumsal Eleştiri" gibi konu başlıkları altında heyecanlı söylevler veriyorlar. Arada küçük dinletiler var. Flüt, piyano ve kemandan oluşan bir müzik topluluğu halka Chopin, Wagner, Bizet, Mozart ve Mendelssohn'dan parçalar çalıyor.

Bu, fantastik filmler haftasında gösterilen gerçeküstü bir yapımdan bir sahne değil. Gerçek. Yıl: 1908. Toplantıyı düzenleyen Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF), yani Taşnaktsutyun, yani bizde daha çok bilinen adıyla Taşnak örgütü.

İngiltere'nin Van Konsolosu Dickson, İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği 2 Mart 1908 tarihli raporuna Taşnaksutyun'un

Abdülhamid despotizmine karşı Van'da halka dağıttığı bir bildirinin örneğini eklemişti. Bu sayede bildiri bugünlere, bizlere ulaştı. Bildiriden bölümler şöyle:

> Bizim kendimizin kim olduğumuzu, karşıtlarımızın ve düşmanlarımızın kimler olduğunu anlamamızın zamanı geldiğine inanıyoruz. "Biz" derken, "Daşnak" ya da diğer Ermeni devrimci partilerini değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve müstebit hükümetin yıkıcılığına, yağmacılığına ve baskıcılığına uğrayan herkesi, bütün Osmanlıları, yani bütün Türkleri, Ermenileri, Arnavutları, Arapları, Rumları, Süryanileri kastettiğimiz anlaşılmalı. Özgürlük, uygarlık ve temel insan haklarından yoksun olanlar, ızdırap alevleri üstünde cayır cayır yanıyor ve dayanılmaz acılar çekiyorlar. (...)
>
> Bizim bayrağımız altına girenlerse, ırk ya da din ayrımı olmadan, özgürlük ve eşitliği isteyenler, müstebit hükümetten nefretle, bütün halkları kölelikten, yağmadan ve haydutluktan kurtarmaya çalışanlardır.
>
> Biz özgürlüğüz, bilgiyiz, eşitliğiz, yasayız. Düşmanlarımız istibdattır, cahilliktir, köleliktir, yağmadır, adaletsizliktir.
>
> Biz işçileriz, biz ülkemizin lanetlileriyiz, Alevleri yükseltenleriz, ülkemizdeki yenilikçileriz biz.*

Belvü Bahçesi'nde 1 Mayıs Bayramı

Osmanlı ülkesinde ilk 1 Mayıs kutlaması ise 1905 veya 1906'da İzmir'de veya Selanik'te yapılmıştı. 1907-1909 kutlamalarına dair bilgiye ulaşamadım ama 1910 yılında Selanik'teki işçi federasyonu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) arasındaki gerginliğe rağmen 1 Mayıs kutlamalarına 7 bine yakın işçi katılmış, gösteriler İTC'yi protestoya dönüşmüştü. 1911 yılında Selanik'te kutlama olmamıştı ama İstanbul'da olduğuna dair rivayetler var. 1912 yılında İstanbul Pangaltı'daki Belvü Bah-

---

* Bu satırları Ayşe Günaysu'nun "Taşnaklar Türklere güvenmemekte haksız mı?" başlıklı yazısından aynen aldım.

çesi'nde bir kutlama yapıldığına dair bilgimiz ise Osmanlı sosyalisti "İştirakçi" Hilmi'nin yayımladığı *İştirak* dergisinin 2. sayısında yer alan bir fotoğrafın altındaki "Pangaltı'ndaki Belvü Bağçesinde, Efrenci (Miladi) 1912 senesi Mayıs'ının birinci günü, Osmanlı Sosyalistleri tarafından idare edilen 1 Mayıs Bayramı" yazısından ibaret.

İTC'nin iktidara tam olarak el koyduğu 1913 Bâbıâlî Baskını'ndan sonra, işçi hareketleri çok daha sıkı takip edildi, bastırıldı. Zaten savaş yoldaydı, grev yapmak, direnmek "millî çıkarlara aykırı" idi. Kısacası İTC iktidarı emekten değil, sermayedardan yana tavır almıştı.

Bir Portre: "İştirakçi" Hilmi

Osmanlı sosyalist hareketinin en renkli figürü "İştirakçi" Hilmi namlı Hüseyin Hilmi'dir. Doğum tarihi bilinmeyen "İştirakçi" Hilmi, memleketi İzmir'de uzun süre sivil polislik yapmış, Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından (1908) bir yıl önce *Serbest İzmir* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Babasının ölümü üzerine, miras kalan evi satarak Romanya'ya gezmeye gitmesi, Hüseyin Hilmi'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştu. Bir söylentiye göre burada gördüğü bir sosyalist nümayişten, bir başkasına göre sosyalist Baha Tevfik'ten etkilenerek rotayı sola çevirmişti. 26 Şubat 1910'da *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlamaya başladı ancak dergi, siyasi bir suikasta kurban giden *Serbestî* gazetesi yazarı Ahmed Samim için hazırlanan 13 Haziran 1911 tarihli özel sayısı yüzünden Divan-ı Harb-i Örfi (Sıkıyönetim Mahkemesi) tarafından kapatıldı. Derginin birkaç kez daha kapanması üzerine Hilmi önce iki sayı yayımlanan *İnsaniyet*'i, sonra *Sosyalist* adlı dergiyi çıkardı, ancak Sosyalist de "Rusya'da Kanlı Bir Pazar Günü" başlıklı haberi yüzünden kapandı. Daha sonra *Medeniyet* ve yine *İştirak* adıyla gazete çıkarma inadını sürdüren "İştirakçi" Hilmi bu yayınlarda kullandığı terminolojiye bakılırsa sosyalizm meselesini pek kavrayamamıştı ama hem İslamcı çevrelerle hem de Rum, Yahudi ve Ermeni sosyalistleri ile iyi ilişki içindeydi.

İttihatçıların 23 Ocak 1913'teki Bâbıâlî Baskını'ndan sonra Hilmi'nin çevresinden iki kişi idama mahkûm oldu, 200 kişi de *Bahr-ı Cedit* vapuru ile Sinop'a sürüldü. Avrupa seyahatinden dönen Hilmi de derdest edilip kafileye katılmıştı. Önce Sinop, sonra Çorum, ardından Bâlâ'ya gönderildi. Mondros Mütarekesi'ne (1918) kadar İstanbul'dan ve siyasetten uzak kalan "İştirakçi" Hilmi'nin 1919'da kurduğu Türkiye Sosyalist Fırkası ve yayımladığı *İdrak* gazetesi Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevlerinde oynadığı rol yüzünden çok ünlü olmuştu. Bir rivayete göre, "İştirakçi" Hilmi, Kazlıçeşme deri fabrikasında greve giden 90 işçiye bir yerlerden bulduğu 800 altınla Veliefendi Çayırı'nda on gün boyunca pilav-zerde ziyafeti çekmişti!

Ancak bu parlak durum çok sürmedi. Parti tüzüğüne kendisini "daimi başkan" yapan bir madde eklemesi ve diktatörce davranmaya başlaması aydınların partiden kopmasına neden oldu. Gerçi giden seçkinlerin yerlerini "hamallar kâhyası" Salih Reis, "Çopur" Rıza, Aksaray Tramvay Deposu Müdürü Rasim Şakir gibi işçi sınıfına daha yakın kişiler almıştı ama parti yavaş yavaş eriyordu. Partinin sonunu "İştirakçi" Hilmi'nin esrarengiz bir cinayete kurban gitmesi getirdi. Mahkeme tutanaklarına bakılırsa, Haydar adlı biri, "kendisine tecavüz ettiği" iddiasıyla "İştirakçi" Hilmi'yi 15 veya 16 Kasım 1922 gece yarısı, Bozdoğan Kemeri'nde tabanca ile öldürmüştü. Haydar, 9 Ekim 1923'te 15 yıl kürek cezasına çarptırıldı ve konu kapandı. Daha sonra Hüseyin Hilmi'nin azınlıklara karşı işbirliği teklifini reddettiği için Polis Müdürü Hasan Tahsin tarafından öldürtüldüğü söylenecekti.

Özet Kaynakça

Avagyan, Arsen- Minassian, Gaidz F. *Ermeniler ve İttihat Terakki*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Günaysu, Ayşe. "Taşnaklar Türklere Güvenmemekte Haksız mı?", http://www.sesonline.net/php/genel_sayfa_yazar.php?-KartNo=54002HYPERLINK

Güzel, Şeyhmus M. *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Işık, Yüksel. *Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketi*, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1995.

Karakışla, Yavuz Selim. "Uşak'ta Kadın Halı İşçileri'nin İsyanı (1908)", *Toplumsal Tarih*, sayı 99, Mart 2002, s. 54-57.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, der. Mete Tunçay ve Erik Jan Zurcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Sencer (Baydar), Oya. *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, Habora Yayınları, İstanbul, 1969.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

OSMANLI'DA RÜŞVET

Halen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bir Sümer tableti rüşvetin ilk belgesi sayılabilir. Sümerolog Veysel Donbaz'ın çözdüğü "Sümer Okul Günleri" adlı tablette, okulun başarısız bir öğrencisinin ailesinin öğretmeni evlerine davet edip yedirip içirmesi ve türlü hediyeler vermesi anlatılıyor. Tabletin devamında, bu ağırlamanın sonucunu okuyoruz: Başarısız çocuk birden sınıfın en başarılı öğrencisi olmakla kalmıyor, ardından sınıf başkanı bile seçiliyor.

2.300 yıl öncesine ait bir Çin metninde, yolsuzluğun 40 yolu sayılmış. Belgeye göre, rüşveti önlemek için memurlara *yanglien* adlı ek ödeme yapılıyormuş, ama sonucun ne olduğu yazılı değil belgede.

Bu satırlar da Hint hukukunun temel kaynaklarından sayılan MÖ 400'lü yıllarda yazılmış Arthashastra'dan alınma.

> Nasıl dilin ucundaki balı veya zehri tatmamak mümkün değilse, devlete hizmet edenlerin de kralın hâsılatının en azından küçük bir parçasını yiyip bitirmemesi mümkün değildir. Nasıl sudaki bir balığın su içip içmediğini tespit edemezsek, devlete hizmet edenlerin de kendileri için para alıp almadıklarını tespit edemeyiz.

Eski Yunan'da yaşamış ünlü filozof Platon, "Devlet memurları hiçbir hediye almadan hizmet etmelidirler. Buna uymayanlar yargı kararlarıyla cezalandırıldığında cenaze merasimi yapılmadan gömülmelidirler" derken, herhalde yolsuzluğun ne boyutlara ulaşabileceğini tahmin etmemişti.

"İhtiyaç ipi"

Rüşvet kelimesinin kökeni, Arapça kuş yavrusunun, kendisini beslemeye gelen annesine boynunu uzatması anlamına gelen *reşâ* fiili. Aynı kökten gelen *rişâ* ise kuyudan su çıkarmaya yarayan kovanın ipi demek. Rüşvet vermenin kuyuya kova sarkıtmaya benzetilmesine bakılırsa, rüşvet, "ihtiyaç ipi" anlamına geliyor.

İslam hukukunun ilk ve temel kaynağı olan *Kuran*'da rüşvet konusunda kesin hükümler yoktur. Sadece, Bakara Suresi'nin 188. ayetinde, "Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarının bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere vermeyin" denir. Bu ifade bazı çevirilere "Hâkimlere rüşvet vermeyin" şeklinde geçmiştir ki bu yanıltıcıdır. Eksikliği fark eden fıkıh uzmanları çareyi Hazreti Muhammed'in rüşvet ile ilgili hadislerine dikkat çekmekte bulurlar ki bunların en ünlüleri, "Rüşvet verene de, alana da, ikisi arasında vasıta olanlara da Allah lanet eylesin" ve "Rüşvetten gelişen her cesede en layık şey ateştir" hadisleridir. Ancak ne söz konusu ayette ne de hadislerde rüşvetin cezası belirtilmemiştir.

Bazı fıkıh uzmanları, rüşvet failine mali ceza verilebileceğini savunurlar. Bazılarına göre görevden uzaklaştırma cezası verilmelidir. Bazıları uzaklaştırılmayı gerektiren bir suç işleyen memura ayrıca kırk sopa vurulmasını, bazıları kırbaç veya sürgün cezası verilebileceğini ileri sürerler. Ama ortada kesin bir ceza olmadığı için rüşvet devam eder gider.

Hediye mubahtır!

Rüşvetin can yoldaşı "hediye" ise Arapçada toplamak, bir araya getirmek, birbirine katmak, biriktirmek anlamlarına gelir. İslam dinine göre hediye almak ve vermek, teşvik edilen ve hoş karşılanan bir şeydir. Peygamber'in "Hediyeleşin ki birbirinizi daha çok sevin", "Hediyeleşin çünkü hediye göğüsteki kini giderir" gibi hadisleri buna dayanak gösterilir.

İslam kaynakları iddia ederler ki, Peygamber'in bu hadislerine rağmen İkinci Halife Ömer, hediye kabul etmemiş, kabul etmek zorunda kaldığında ise onu devlet hazinesine vermişti. Kendisine bu konuda sorulan soruyu ise, "O [verilen şey], Allah Resulü için hediyedir, bizim için ise rüşvettir. Çünkü insanlar, Allah Resulünün nübüvvet makamına hürmeten hediye verirlerdi; bize ise ancak işgal ettiğimiz makamdan dolayı hediye vermektedirler" diye cevaplamıştı. Bugün Maliki ve Şafii hukukçulara göre, devlet yöneticileri eğer hediye alırsa emrinde çalışanlar da ona uyarak hediye almaya başlarlar ki bu rüşvet kapısının aralanması anlamına gelir. Bu yoruma rağmen, Hanefi hukukçuların çoğu, hediyenin değerinde veya miktarındaki bu artışın, kişinin malındaki veya kazancındaki artışla paralellik göstermesi halinde verilen hediyeyi hukuka uygun görürler ve Ömer'in kemiklerini sızlatırlar!

Çandarlı ile bismillah!

Gelelim İslam hukukunun nasıl uygulandığına. *Neşrî Tarihi*'nde, Osmanlı Devleti'nin ikinci sultanı Orhan Bey zamanında (1326-1359) askerî teşkilatın ilk adımı sayılan "yaya" (piyade) sınıfı kurulurken, "Padişah hizmetinde olalum deyü çok kişiler kadıya rüşvetler virüb yalvardılar. Beni yaz didiler..." denir. Sözü edilen kadı, Bursa Kadısı Çandarlı Kara Halil Paşa'dır.

Lütfi Paşa, *Asafname* adlı eserinde Yıldırım (I.) Bayezid döneminde (1389-1402) rüşvetin adalet teşkilatına kadar girdiğini anlatır. Özellikle kadılar rüşvet almakta işi öyle ileri götürmüşlerdir ki devlet katında tedbirler almak lazım gelmiştir.

Kanuni Sultan (I.) Süleyman devrinin (1520-1566) son yıllarında rüşvet artık devletin bütün mekanizmalarına hâkim olmuştur. Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi, Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa'nın bir sefer dönüşü Kanuni'ye "omuzlarına değerli kumaşlar yüklenmiş 2 bin esir, omuzlarına birer kese akçe asılmış 200 esir, ellerindeki gümüş tepsilerde altın keseleri taşıyan 100 esir, ellerindeki altın tepsiler içinde inci ve mercan tespihler, gerdanlıklar, altın kadehler ve sair nefis eşya bulunan 200 esir" hediye ettiğini anlatır.

"İkbal Biti" Rüstem Paşa

Kanuni'nin damadı Rüstem Paşa, *Kehle-i ikbal* (İkbal Biti) lakabı ile anılırdı ki bu lakap "ballı adamın üzerinde bit çıksa işe yarar" anlamına gelen bir beyitten ilham alınarak türetilmişti. Söz konusu beyit ise Rüstem Paşa'yı çekemeyenlerin kendisi için "cüzzamlı" dedikodularını çıkardığı bir dönemde Paşa'nın üzerinde bit çıkması üzerine kaleme alınmıştı. İnanışa göre cüzzamlının üzerinde bit çıkmazdı. Bit olduğuna göre, ya Paşa cüzzamlı değildi ya da dedikodulardan bir bit sayesinde kurtulacak kadar "ballı" idi!

Tarihçi Peçevi'nin aktardığına göre III. Murad (hd 1574-1595) rüşvet alan ilk padişahtır. Murad'ın vezirlerinden Şemsi Paşa, ataları Kızıl Ahmetli ailesinin öcünü almak için bir bahane bulup, Padişah'a 40 bin altın rüşvet verdiği gibi, bu tarihten sonra Padişah'a verilen dilekçeleri yüklü rüşvetler karşılığında almaya ve aldığı rüşvetlerin bir bölümünü de Padişah'a vermeye, böylece bir komisyoncu gibi çalışmaya başlamıştı.

1620'de II. Osman'a sunulan, yazarı bilinmeyen *Kitab-ı Müstetab*, 1631'de I. İbrahim'e sunulan *Koçi Bey Risalesi* ve Kâtip Çelebi'nin 1652/1653'te sunduğu *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar* risalesi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın 1714-1717 arasında yazdığı tahmin edilen *Nesâyih ül-vüzerâ v'el-ümerâ* veya *Kitab-ı Güldeste*'ye (Devlet Adamlarına Öğütler) bakılırsa, ekonomik ve sosyal gerilemeye bağlı olarak 17. yüzyıldan itibaren rüşvet iyice kurumsallaşmıştı. Hatta rüşvet listesinin başına padişah, arkasına sadrazamın adı yazılır olmuştu.

Vallahi de billahi de

1839 tarihli Tanzimat Fermanı uyarınca 1840 yılında Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girdi. Bu kanunnamenin beşinci faslında rüşvet suçu geniş şekilde düzenlenmişti. 1849 yılında bütün memurlara rüşvet almayacaklarına ilişkin yemin etme usulü getirildi. İstanbul'da başta padişah olmak üzere bütün yüksek memurlar *Kuran*'a el basarak yemin ettiler. Taşrada görevli me-

murlar da bu yemini halkın gözü önünde yaptılar. 1855 yılında yürürlüğe giren 30 maddelik bir nizamname ile sırasıyla rüşvet, devlet malını çalmak, rüşvet sayılan ve sayılmayan hediyeler ve bunları alma kuralları düzenlendi. 1858'de Fransız Ceza Kanunu'ndan yararlanılarak eski ceza kanunun ilgili maddelerinde bazı düzeltmeler yapıldı ve rüşvet suçu ağırlaştırıldı, ama rüşveti önlemek mümkün olmadı.

Gazeteci Ali Suavi, 1875 yılında, Simav'da Nahiye Müdürü'nün odasında kimsesiz ve yoksul bir köylü kadının ninesinden kalmış 20 kuruş değerindeki toprak tencere, keser sapı gibi birtakım eşyalarına bir köylüsü tarafından el konulduğundan şikâyet etmesi üzerine, Nahiye Müdürü'nün kendisinden "şikâyetleri yazma parası" adıyla istediği 60 kuruşu temin etmek için Nahiye Müdürü tarafından oğlunu esnaftan birine yıllığı 40 kuruşa besleme olarak vermesini ve besleme kirası olarak peşin ödenen 20 kuruşu Nahiye Müdürü'ne getirmesini nefretle anlatmıştı.

Özet Kaynakça

Cihannümâ-Neşrî Tarihi, cilt I, yay. haz. Faik Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen, TTK Yayınları Ankara 1995.

Çakmakçıoğlu, Seda. *Koçi Bey Risaleleri*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.

Daşçıoğlu, Kemal. "Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler", *Sayıştay Dergisi*, sayı 59, Ekim-Aralık 2005, s.119-124.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa. *Devlet Adamlarına Öğütler*, çev. H. Ragıp Uğurel, TODAIE Yayınları, Ankara, 1969.

Gökçen, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul, 1989.

Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1985.

Peçevi Tarihi, 2 cilt, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

GELENEK ve MODERNLEŞME ARASINDA MEZAR TAŞLARI

Kent kimliğinin en önemli unsurlarından olan mezarlıklar bazen geleneğin yaratılmasında, bazen mekânın sahiplenilmesinde, bazen değişimin ve modernleşmenin taşınmasında rol oynayabilir mi? Mezar taşları hem altında yatan kişinin kimliğini, sosyal statüsünü, hayat hikâyesini anlatabilir hem de dönemin estetik anlayışı, toplumun ölüme bakış tarzı, egemen olan siyasal ve ekonomik düzen hakkında fikir verebilir mi? Dahası mezar taşları ya da ölüm ilanları aracılığıyla bir dönemin inanç, düşünce, duygu ve zihniyet dünyasını okumak mümkün olabilir mi? Bu ve benzeri onlarca soruya cevap vermek açısından Garanti Bankası'nın sponsorluğu ve Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin işbirliği ile yayımlanan *İstanbul'da Ölüm, Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* adlı kitap eşsiz bir kaynak. 300 sayfalık büyük boy kitap sadece derinlikli metni ile değil, zengin görsel malzemesi ve özenli baskısıyla da ilgiyi hak ediyor.

Türk kültürü ile İslam kültürü, gelenek ile modernlik, sabitler ile değişim arasındaki bitmez tükenmez savaşı İstanbul'un dört bir yanında yükselen mezar taşları, türbeler, ölüm ilanları veya vasiyetnameler aracılığıyla izlemeyi hedefleyen kitabın yazarı Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Edhem Eldem, önsözde kitabın kapsadığı kavramları "ölüm", "Osmanlı", "İslam" ve "İstanbul" olarak belirtmiş. Her biri konuya belli bir açılım getirdiği gibi bazı sınırlamaları da içeren bu kavramlardan anlaşılacağı gibi kitapta, 1453 öncesi dönem ile Cumhuriyet dönemi; İmparatorluğun İstanbul dışındaki bölgeleri ile gayri Müslim nüfusa dair olgular yer almıyor.

Bunun nedeni yazarın büyük bir alçakgönüllülükle söylediği gibi "kendisinin uzmanlık alanına girmemesi." Ancak geriye kalan malzeme zaten onlarca kitabı dolduracak kadar zengin. Ölüm gibi hem tatsız hem de kendini tekrar etmeye elverişli bir konuyu, sadece tarihin değil, diğer kardeş disiplinlerin alanına giren konuları da kapsayarak ele almaya gayret ettiğini belirten Eldem 500 yıllık uzun bir dönemi ele alırken en çok gelenek ve değişim arasındaki ilişkiyi tespit etmekte zorlandığını, çünkü gelenek ve modernliğin sanıldığından çok daha geçirgen olduğunu belirtirken, modernleşme denilen olgunun sadece Batılılaşma gibi dış bir etkenden değil aynı zamanda içi dinamiklerden beslendiğini söylüyor.

Kitabı eline alan pek çok kişinin aklına gelebilecek ilk soru "ölüm konusunda 'Osmanlı' diye nitelenebilecek bir model var mıydı?" olabilir. Edhem Eldem, bu soruya belli belirsiz kronolojik kurguya yerleştirilmiş tematik başlıklarla cevap vermeye çalışıyor. En kısası iki, en uzunu sekiz sayfa süren; "Şehrin Ölümü: Kolera, Madde ve Ruh", "Ölümü Beklemek", "Üçü Bir Yerde: İntihar, Cinayet ve İdam", "Milliyetçi Manifesto", "Ölüleri Unutturmaya Çalışmak" ya da "Alafranga Acele Taziye" gibi bölüm başlıkları bu cevabın ne kadar ilginç olabileceği konusunda ipuçları veriyor.

"Kent ve Ölüm" adlı birinci bölümde kitaba adını veren dört kavram hakkında temel bilgiler verildikten sonra İslam öncesi Türk âdetleri ile İslam kültürünün nasıl yer değiştirdiği anlatılıyor. Bu bölümde örneğin İstanbul'un ölülerle canlıların iç içe yaşadığı bir kent olduğunu, 1300'lü yıllarda Osmanlıların İslam öncesi Türk gelenekleri uyarınca kişinin ruhunun kemiklerde saklı olduğu düşünüldüğünden, ölümün ardından vücudun ya hayvanlara yedirilmekte ya da ağaç, kazık, sunak gibi yükseltilere yerleştirilip çürümeye bırakılmakta olduğunu veya II. Murad'ın (ö. 1451) vasiyetinde "sünnete uygun biçimde defnedilmek istediğini" belirtmesinden hareketle o tarihte hâlâ defin konusunda belli bir usul olmadığını öğreniyoruz.

Osmanlı kültüründe ölümün algılanışını anlatan 2. bölümde mezar taşlarında bolca karşımıza çıkan kıyamet günü, cennet, cehennem, günah, şahadet, rahmet, fena/beka, acı, hasret, ayrılış,

hasret gibi İslami ve dünyevi kavramların yanı sıra, vücut/dünya (kafes), ruh (kuş, bülbül), cennet (aşiyan, yuva) gibi İslam öncesi Türk kültürüne gönderme yapan metaforlarla tanışıyoruz. Aynı şekilde İslam inancında ölünün arkasından ağlayıp bağırma, saçını başını yolma gibi aşırı tepkilerin gösterilmesi kesinlikle yasak olduğu halde mezar taşlarındaki "ah", "ah-u figân", "feryâd" gibi terimleri; kişinin haksızlık ya da ölüm karşısında duyduğu isyan duygusunu anlatan ifadeleri ya da "vefasız feleğe" sövmelerini de bu bağlamda değerlendirebileceğimiz anlaşılıyor.

Bu dönemlerde ortaya çıkan bir başka gelenek de "makam taşı" dikmek. Makam taşı, bir kişinin defnedildiği yeri, yani mezarı, göstermekten çok ölmüş kişinin anısını yaşatmak için dikiliyor. Örneğin İstanbul'daki sahabe mezarlarının çoğu bu türden makam yerleri. Aynı şekilde Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'nda bulunan Şeyh Bedreddin'in (ö. 1418?) mezar taşı da, dergâh mensuplarının Bedreddin aracılığıyla dergâhlarına saygınlık kazandırmak için diktikleri sahte bir mezar taşı.

84 gün saklanan ölüm

"İktidar ve Ölüm" başlıklı 4. bölümde, yazarın deyimi ile "İstanbulluların en İstanbullusu, Osmanlıların en Osmanlısı, Müslümanların en Müslüman'ı olan" Osmanlı padişahlarının ölümlerini okurken 1389'dan 1566'ya kadar uygulanan ve iktidar boşluğu oluşmaması için padişahın ölümü halefinin cülusuna kadar gizli tutulması demek olan "ölüm sırrı" ile tanışıyoruz. Yıldırım Bayezid'in (ö. 1403), I. Mehmed'in (ö. 1421) ve Yavuz Sultan Selim'in (ö. 1520) ölümleri birkaç gün saklanırken, Zigetvar Seferi sırasında, 5 Eylül 1566 günü Macaristan topraklarında ölen Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü tam 48 gün sonra askere açıklanmış. Defin ise ölümünden 84 gün sonra yapılmış. Bu süre içinde ceset nasıl saklanmış derseniz; yıkanıp kefenlenmiş, sonra çadırının altına açılan bir mezara geçici olarak gömülmüş. Bu arada vezirler Padişah'a rapor verir ya da ondan emir alır gibi davranmışlar, Padişah'ın el yazısı ve tuğrası taklit edilmiş, hatta Hasan Ağa adlı bir Boşnak, padişah gibi giydirilip gözler boyanmış...

"Kitabenin Gelişimi" adlı 6. bölümünde yer alan Tahsin Ağa'nın mezar taşında boy gösteren "Ziyaretten murad bir duadır / Bugün bana ise yarın sanadır" beyti, yazarın deyişiyle dönemin *best-seller*'ı olarak dikkati çekiyor. Edhem Eldem'e göre, muhtemelen İran edebiyatıyla Anadolu'da gelişen halk edebiyatının bileşiminden doğan bu tür şiirler 18. yüzyıldan itibaren mezar taşlarında boy göstermiş.

Bu dönemin modası ise kitabenin sonuna ebced hesabına göre yazılan tarih beyti. Ebced hesabıyla tarih şöyle düşülüyor: Alfabenin her harfinin sayısal bir değerinden yararlanarak dizeyi oluşturan harflerin toplamının ölüm tarihine eşit olması sağlanıyor. "Tam tarih" bütün harflerin, "mücevher tarih" ise noktalı harflerin toplamından oluşuyor.

Kadının adı yok

Yine aynı bölümde, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başındaki olgunluk döneminin tipik özelliği olan mezar taşlarının kişiselleşmesi meselesi örnekleniyor. Mezar kitabelerinde hâlâ yüzyıllardır kullanılan klişelerin ağırlığı devam etmekle birlikte, akrabalık ilişkilerini çok daha soylu bir geçmişe bağlamak amacıyla mümkün olduğunca geriye gidilmesinin âdet olduğu bir dönemden söz ediyoruz. Bazı durumlarda bu "soylu" şecereyi anlatmak için mezar taşının yüzeyi yetmeyince eskiden sadece süslemelere ayrılan ayak taşına da yazılar yazılmaya başlanmış. Kitapta "Geveze Ölüm" başlığı altında yer alan Emine Hanım'ın (ö. 1838) mezar taşı hem bu açıdan hem de hangi koşullarda öldüğünün anlatılması açısından ilginç. Eldem'e göre eskiden ölüm nedeni olarak kısaca "emr-i hak", "hastalık" ya da "dert" gibi genel bir terim kullanılırken, bu yüzyıllarda artık sekte-i kalp, şirpençe, çiçek, basur, mide hastalığı gibi daha detaylı açıklamaların yapılması kişiselleşme işareti olmalı. Metinlerdeki bu zenginleşmeye taşların deniz kabuğu, vazo, çiçek, servi ağacı, meyve ve ışın, nişan ve madalya motifleri ile süslenmesi eşlik ediyor. Bu dönemin modası ise kitabenin sonuna ebced hesabına göre yazılan tarih beyti.

Eldem'e göre sadece yazılanlar değil, yazılmayanlar da hayata dair bilgiler veriyor. Emine Hanım'ı tanımlamak için ailesinden üç erkeğin mezar taşında kendine yer bulması, mezar taşındaki beş satırlık yazıtın sadece bir satırında kendisine yer verilen, diğer satırları Rumelihisarı Şehitlik Dergâhı'nın postnişini* olan kocası ile babasına kaptıran Naciye Hanım (ö. 1901) ve yine aynı dergâhın postnişini olan kocası Abdünnafi Baba ile yaşadığı "mesud evlilik hayatı" bile belirtildiği halde adı mezar taşına yazılmayan meçhul kadın (ö. 1906/7) bizi "modern zamanların" eşiğinde Osmanlı kadınının görünürlüğü üzerine düşünmeye itiyor.

Bu dünyadaki süreyi uzatmak

Eldem'e göre İslam inancında bir insanın asıl öte dünyadaki "yaşamı" uzun olurken, öteki dünyada hiçbir ayrıcalıklı konumu olamazdı. Halbuki yeni tip mezar taşları ya da *Servet-i Fünun* veya *Malumat* gibi haftalık gazetelerde boy gösteren ölüm ilanları hem ölen kişinin bu dünyadaki varlığını mümkün olduğunca uzatmayı amaçlıyor hem de üzerine iliştirdiği nişan ve süslemelerle ölünün sosyal bakımdan diğer ölülerden ayrışmasını sağlıyor. Bu da İslam anlayışı ile İslam öncesi Türk gelenekleri arasındaki dinamik ilişkiyi gösteriyor. Bu konudaki bir uç örnek kitabın 260. sayfasında yer alan bir *post-mortem* fotoğraf. 1878 yılında vefat eden ve aslen Fransız asıllı bir Prusyalı olan Serdar-ı Ekrem Mehmet Ali Paşa'nın çerçeveli bir fotoğrafını tutan üç damadını gösteren fotoğrafı ünlü fotoğrafçı Pascal Sebah çekmiş. Böylece "fotoğraf içinde fotoğraf" örneği ile zaman adeta durdurulurken, ölüme de meydan okunuyor. Sınıf farklarının mezara kadar taşındığına dair bir örnek ise kitabın 269. sayfasında karşımıza çıkan, Mahmut Celaleddin Paşa'nın (ö. 1899) görkemli anıt mezarındaki Osmanlı Devlet Arması olmalı.

---

* Şeyhi (e.n.)

Modern işaretler

Kitabın ortaya çıkardığı başka bir ilginç nokta ise zihniyetlerde bir modernleşme yaşanmadığı halde insanların tek tek davranışlarının modern işaretler içermesi. 1886'da ölen, Osmanlı Devleti'nin Madrid Elçisi Hüseyin Sermet Efendi'nin içinde hiçbir dinî unsur barındırmayan Batılı formdaki cenaze davetiyesi, 1899'da ölen Fındıklılı Hacı İsmail Bey'in mezar taşında yanlış ya da eksik de olsa noktalama işaretlerine yer verilmesi, mezar yazısını kaleme alan kişinin (belki de merhumun) ziyaretçilerle dünya ve ahiret üzerine felsefi tartışmaya girmesi gayet modern işaretler.

1910'da vefat eden 17 yaşındaki Fatma Şeref Hanım'ın lahitli mezarını çeviren Neoklasik ve Barok karışımı ağır süslemeler, toprağa ekilen gül fidanı yerine mermer bir vazoya yerleştirilmiş mermer çiçekler ve ayak taşına işlenmiş mermer duvak modernleşmenin soğuk yüzünü gösteriyor. Mezar taşındaki (Rum) P.C. Pascalidi imzası ise çok kültürlülüğün sıcaklığını...

Buna karşılık 1918'de vefat eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın eşine, Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan'ın gönderdiği Latin harfleriyle yazılmış alafranga başsağlığı telgrafı, ölünün evine taziye ziyaretinin çoktan tarihe gömüldüğünü gösteriyor.

Şehid-i tramvay

Modernleşme dedik ya, örneğin 1918'de henüz dokuz yaşındayken bir tramvay kazası sonucu ölen Mehmed Enver Gaffarof'un ölümünün modern nedeni mezar taşına "şehid-i tramvay" olarak aktarılmış. Başka mezar taşlarından doğum yaparken ölen kadından vebadan ölenlere, denizde boğulana da depremde ölene de "şehit" dendiğini görünce, Osmanlı İslamı'nda şehitlik kavramının ne kadar geniş ve muğlak olduğunu fark ediyoruz. Bir başka mezar taşında "Layık mı bu hal o vücud-ı naziktere / Kıydı ömr-i azizine hain İngiltere" veya "Düşman tayyaresinin bombasıyla / Şehid düşen Kale-i Sultaniye [Çanakkale] muhasebecisi..." gibi cümlelerde ise geleneksel kavramlarla modern kavramlar harman ediliyor.

Bu söylemin paralelinde gelişen bir olay da devletin ilk kez savaşlarda şehit düşen askerleri için mezar taşı yaptırması. Kitabın 16. bölümü ölümün devlet ve vatanla ilişkisine ayrılmış. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda ölen erler için yaptırılan resmî taş ve prestijli bir mezarlıkta ayrılan yer bu konudaki ilk örnek. 1911'de 31 Mart Olayı'nda hayatlarını kaybeden askerlerin anısına dikilen Abide-i Hürriyet ise Eldem'e göre, "vatan=devlet" denkleminin "vatan=millet" denklemine çevrilmesini sembolize ediyor.

İmparatorluğun çöküşünün getirdiği yıkım duygusunu da mezar taşlarından izlemek mümkün. 1921'de Ermeni militanı Misak Torlakyan tarafından öldürülen Azerbaycan İçişleri Bakanı Behbud Han Civanşir'in Yahya Efendi Dergâhı'ndaki mezar taşında Celal Sahir'in (Erozan) bir şiiri yazılmış: "Geçme dur önünde hürmetle eğil / Lanetle an hakka saldıran eli / Asla uyumasın beyninde kinin / Mukaddes borcundur intikam almak / İstersen yaşasın milletin dinin / Nur ol zulmeti boğ, nar ol zulmeti yak..." Bu dizeler ilk kez bir mezar taşında hem ulusal duygular gibi modern hem de nefret, kin, intikam gibi dine aykırı düşüncelerin yer alması açısından sarsıcı bir örnek. İntikam sözcüğü 1913'te Edirne'yi savunurken Bulgarlar tarafından öldürülen Reşid Fuad Bey'in anıt mezarında tekrar karşımıza çıkıyor.

Gökalp'in laik mezarı

Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiyesi arasındaki ideolojik köprüyü oluşturan Ziya Gökalp'in (ö. 1924) mezarı ise geçiş dönemindeki militan ruhu yansıtıyor. İstanbul'da vefat eden ve Cağaloğlu'nda II. Mahmud Türbesi'nin haziresine gömülen Gökalp'in Ankara'daki Türk Ocağı ile Etnoğrafya Müzesi'nin de mimarı Arif Hikmet (Koyunoğlu) Bey'in inşa ettiği Birinci Ulusal Mimari tarzında yapılmış gösterişli sandukasının başındaki kitabesi gayet milliyetçi bir dille kaleme alınmış: "Büyük Mürşid / Ziya Gökalp burada yatıyor / Öldüğü gün milli bir matem günü oldu / Türk Ocağı onun aziz / Mevcudiyetini

kendisini / Yetiştirmekle mağrur olan vatanın / Bu toprağına ve mübarek / Hatırasını kendi kalbine gömdü / 25 Teşrin-i evvel sene 1924 gün cumartesi..."

Dikkat edileceği gibi, kitabede "hüve'l baki" ya da "El Fatiha" gibi en alışıldık türden dinsel göndermeler bile yok. Yani tümüyle laik bir duruş söz konusu.

Türkleşme izleri

Kitabın bütününden öğrendiğimiz en önemli bilgi ise 500 yıl boyunca bir yanda ulema İslamı ile halk İslamı arasında, diğer yanda alt sınıflar ile üst sınıflar arasında farklılaşma yaşanırken, değişimin ortak paydasının İslam öncesi Türk kültürünün İslam kültürünü galebe çalması olduğu. Türkleşmenin ilk işareti mezar taşlarının üst kısmına ölen kişiyi temsil eden serpuş ya da başlığın taştan bir örneğinin yerleştirilmesiyle karakterize olan antropomorfizm (insan şekillilik) eğilimi.

Orta Asya Türklerinin *balbal* geleneğini andıran bu başlıklı taşlar zaman içinde giderek insan vücudunu hatırlatırken, 15. yüzyıldan itibaren serpuş (başlık) biçimli mezar taşlarının yaygınlaşması, bazı taşlarda başlık ile vücut arasında kalan bölüme kolye gibi süslemeler, omuz kısmına madalya, nişan gibi süslemelerin iliştirilmesi ve bazı örneklerde gövdenin bir çeşit büste dönüştürülmesi; 18. yüzyıldan itibaren ulema mezar taşına sarık, kalemiye erbabınınkine kavuk, tarikat mensubuna özel başlıklarının giydirilmesi ya da 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında olduğu gibi mezar taşlarının başlıklarının kırılarak adeta yeniçerilerin "idam edilmesi" bu antropomorfik tasvir anlayışının eseri.

Kaybolan kutsallık halesi

Eldem'e göre Türkleşmenin bir diğer kanıtı taşların üzerine bir zamanlar Arapça, Farsça ve nadiren Türkçe sözcükler yazılırken, 17. yüzyıla gelinirken Türkçenin ağırlığının artması. Ule-

ma taşlarında hâlâ Arapça kullanılmakla birlikte çoğu kitabede "Hüve'l-baki" ve sondaki "el Fatiha" dışındaki sözcükler Türkçeleşmeye başlıyor. Böylece mezar taşları, kutsallık halesini kaybederken, giderek yükselen boyları, büyüyen yüzeyleri tıka basa dolduran yazılar sayesinde artık bu dünyayı terk eden ölünün sadece künyesini değil; bu dünyada yaşadıklarını, duygularını, düşüncelerini anlatan sosyal metinlere dönüşüyor.

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında mezar kitabelerinde hâlâ yüzyıllardır kullanılan klişelerin ağırlığı devam etmekle birlikte, akrabalık ilişkilerini çok daha soylu bir geçmişe bağlamak amacıyla mümkün olduğunca geriye gidilmesi âdet olmuş. Bazı durumlarda bu "soylu" şecereyi anlatmak için mezar taşının yüzeyi yetmeyince eskiden sadece süslemelere ayrılan ayak taşına da yazılar yazılmaya başlanmış.

Geleneğin kaybı

Cumhuriyet döneminde mezar taşları nasıldı? Laikliğin ölüm âdetlerine yansıması nasıl oldu? "Bütün bunlar başka bir araştırmanın konusu" diyen Edhem Eldem'e göre, "giderek artan laikleşme sürecinin, diğer taraftan Arap harflerinden Latin harflerine geçişin getirdiği köklü değişikliğin, uzun vadede bütün bir geleneğin neredeyse toptan kaybolmasına neden olduğu düşünülebilir. Gerçekten de bugün Türkiye'nin belli başlı kentlerindeki mezarlıklarda görülen taşlar, genellikle isim soyad, doğum ve ölüm tarihlerinin üzerine bazen kondurulmuş 'hüve'l-baki'den oluşmaktadır. Taşların şekli ise Amerikan askerî mezarlıklarını andıracak derecede tekdüze bembeyaz mermerden yapılmış dik levhalara dönüşmüştür. Metinler, başlıklar yok olmuş, bir gelenekle beraber o geleneğin içine doğduğunu gördüğümüz bir modernlik de yok olarak yerini nereden kaynaklandığı tam belli olmayan farklı –ve oldukça tatsız– bir modernliğe bırakmıştır."

Osmanlı'nın Nüfusu

Aslında ölülerden bahsetmeden önce dirilerden bahsetmek gerekirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet halkını 15-16. yüzyıllardan itibaren tahrir defterleri (genel nüfus kayıtları), 17-19. yüzyıllardan itibaren "avarız" (olağanüstü vergi) ve "cizye" (gayri Müslimlerden alınan vergi) defterleri ve 19. yüzyıldan itaberen temettüat (gelir) defterleri aracılığıyla kayıt altına almıştı. Bu kayıtların esas işlevi, elbette, vergi ve asker toplamaktı. Bunlardan en çok bilgi verenler tahrir defterleriydi. Devletin arşivlerinde 3.422 tahrir defteri olduğu biliniyor. 1831 yılına kadar bu defterlerde kayıtlar, istisnalar hariç, "Müslim" ve "reaya" (devlete itaat eden ve vergi veren halk) olarak tutuluyordu. Osmanlı kayıtlarında "reaya-yı millet-i selase" denilen "üç millet" genel olarak Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmakla birlikte, Anadolu sayımlarında "reaya" denildiğinde, eğer Ermenilerle ilgili özel bir kayıt yoksa Ortodoks Ermeniler ve Rumlar kastedilirdi.

İstisnalara örnek vermek gerekirse, 1831'de başlayıp 1838'de sona eren nispeten modern tipteki sayım Anadolu ve Rumeli'de yapılmıştı. Sayımda halk "İslam" ve "Reaya" diye iki temel gruba ayrılmıştı. İlk gruptaki yerleşik Müslümanlar tek bir başlık altında toplanırken; göçebe Müslümanlar, Arap, Kürt, Tatar, Türkmen, Yörük, Abdal, Haymenişin Aşireti gibi alt başlıklara ayrılmıştı. Çingeneler, Müslüman olsun olmasın ayrı bir başlıkta toplanmıştı. "Reaya" ise Bulgarlar, Ermeniler ve Rumlardan oluşuyordu. Hıristiyan Kıptilere "Kıpt" başlığı açılırken, Yahudiler kendi başlarına bir grup oluşturuyordu. Müslüman nüfus bazı bölgelerde "bir yaşından 16 yaşına kadar olanlar", "16 yaşından 40 yaşına kadar olanlar", "40 yaşından büyük olanlar" diye ayrılırken; bazı kazalarda "bıyıklı", "ter bıyıklı" ile "kara ve sarı sakallı" ve "ak ve kır sakallı" diye gruplanmıştı. Bıyık kriterinin amacı, 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulacak orduya elverişli askerleri belirlemekti.

1831 sayımına göre, 1.939.236'sı Müslüman, 230.519 reaya olmak üzere 2.169.755 erkek nüfus Anadolu'da; 500.697'si

Müslüman ve 833.994'ü reaya olmak üzere toplam 1.334.691 erkek nüfus Rumeli'de; Kıbrıs ve Akdeniz adalarıyla birlikte, 2.467.128'i Müslüman, 1.147.470'i reaya olmak üzere 3.614.598 kişiydi. Kadın nüfus ise belirtilmemişti. Bu rakamlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun erkek nüfusu 7.119.044 idi.

Askerlikteki kura usulü değiştiği için yapılan 1844'teki ikinci sayımın (ki bugünkü gibi aynı anda ve tüm bölgelerde sayım yapılmamıştı) sonuçları resmen yayımlanmamış, buna karşılık 1850 yılında A. Ubicini ve Eugene Boré tarafından Avrupa'da yayımlanmıştı. Bu yayına göre Osmanlı nüfusu 35.350.000 kişi olup, bunun 15.500.000'i Avrupa'da, 16.050.000'i Asya'da, 3.800.000'i Afrika'da yaşıyordu. Bu sayımda kadın/erkek ayrımı yapılmamıştı.

1876 yılında bir istatistik teşkilatı kurulmuş, başına da bir Rus uzman getirilmişti. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlayınca, Rus uzmanın işine son verildi. 1881'de başlayan ve sonuçları ancak 1893'te Padişah'a sunulan nüfus sayımı Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş normlara göre yapılan ilk nüfus sayımı sayılır. Ancak 12 yıl sürmesine rağmen Yemen, Hicaz, Trablus, Bingazi gibi eyaletlerde sayım yapılmamış, bazı sancaklarda eksik sayım yapılmıştı. Bu sayımda halk Müslüman, Rum Ortodoks, Ermeni, Bulgar, Katolik, Yahudi, Protestan, Latin, Monofizit, gayri Müslim Çingene, yabancı ve diğer olmak üzere 12 ayrı başlıkta toplanmıştı. Bu sayımın en önemli özelliği, kadınların ilk kez ayrıca sayılmasıydı. 1893 itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfuu 17.388.604 kişi idi.

1893'ten itibaren istitastik teşkilatının başında sırasıyla Yahudi Fethi Franko Bey, Ermeni Mıgırdiç Sinabyan Efendi ve Amerikalı Robert Efendi bulundu. Robert Efendi nezaretinde yapılan 1906-1907 tarihli son nüfus sayımında, bir önceki sayımdaki gruplara sekiz yeni grup (Kazak, Ulah, Maroni, Süryani, Samiriyeli, Yakubi, Yezidi, Ermeni Katolik) eklendi. Bu sayımlarda Müslümanlar tek grupta sayılırken, gayri Müslimler alt gruplara ayrılıyordu. Böylece Müslüman nüfus büyük, diğer

gruplar ise küçük gösteriliyordu. 1906 rakamlarına göre toplam nüfus 20.975.345 kişi olup, bunun yaklaşık yüzde 75'i Müslüman'dı. Müslüman olmayan gruplar arasında en büyük grup yüzde 14 ile Rumlar, yüzde 5,5 ile Ermenilerdi.

1908'de istitastik teşkilatı Müslüman/Türk Mehmet Behiç Bey'e teslim edildi. Ancak Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında nüfus sayımı yapılmadı.

Fuat Dündar'a göre, ne tahrir defterleri ne de modernleşme dönemlerindeki nüfus sayımları hiçbir zaman resmen ve bütün olarak yayımlandı. Bilgiler hep bölük pörçük ve devletin uygun bulduğu şekilde verildi. İlk resmî yayın 1919 yılında yapılmış olan 1914 yılındaki nüfus sayımının sonuçlarıydı. Bu yayının amacı da Sevr görüşmelerinde Müslüman nüfusun büyüklüğünü göstermekti. Aslında 1914'te de sayım yapılmamış, 1906-7 rakamlarına dayalı bir projeksiyonla, İmparatorluğun tahmini nüfus bileşimi verilmişti.

Gerek sayımların yapılış şekli gerekse sonuçların usulüne uygun açıklanmaması yüzünden devletin rakamlarıyla cemaatlerin rakamları (Patrikhanelerin veya Hahambaşılığın rakamları) arasında büyük farklar olmuştu. Müslümanlar dışındaki grupların ayrıntılı şekilde ele alınmasından anlıyoruz ki devlet bu grupları Müslümanlardan daha çok merak ediyordu (!), ancak bunun iyi niyetli bir merak olmadığı ileriki yıllardaki tecrübelerle sabit oldu.

Özet Kaynakça

Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Eldem, Edhem. "Değişen Ölüm", *Toplumsal Tarih*, sayı 110, Şubat 2003, s. 42-51.

—. "İstanbul'da İlk ve Son Padişah Ölümleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 110, Şubat 2003, s. 56-61.

—. *İstanbul'da Ölüm, Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri,* Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2005.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

OSMANLI'DA İNTİHAR

Ölüm önümde bugün
Mür kokusu gibi,
Rüzgârlı bir günde yelken altına oturmuş gibi.
Ölüm önümde bugün
Nilüferlerin kokusu gibi,
Sarhoşluğun kıyısına oturmuş gibi.
Ölüm önümde bugün
Yıllarını tutsaklıkta geçirmiş bir adamın,
Evini özlemesi gibi...

Bu hüzünlü satırlar, günümüzden 4 bin yıl önce, Mısır'da intihar eden birinin bıraktığı mektuptan alınma. Muhtemelen insanlık tarihi kadar eski olan intihar eylemi Pisagoras, Platon, Aristoteles, Epikür gibi Antik Çağ filozoflarınca olumsuzlanırken, tek tanrılı dinlerin hemen hepsinde onaylanmayan davranışlar arasında sayılmıştır. Brahmanlık ve Budacılık ise bazı durumlarda intiharı destekler.

Kuran'da intihar kelimesi ve intihara ilişkin açık bir ifade bulunmamakla birlikte, bir kimseye hayat vermenin adeta bütün insanlara hayat verme gibi yüce bir davranış; bir cana sebepsiz kıymanın da adeta bütün insanları öldürme gibi ağır bir suç ve günah olduğunu belirten Maide Suresi/32'den, yine cana sebepsiz kıymayı yasaklayan Furkan/68'den, "kendilerinizi öldürmeyin" diyen Nisa/4'ten ve iki hadisten hareketle, İslam geleneğinde intihar günah kabul edilir; intihar eden kişinin cennete gidemeyeceği, cehennemdeyse ölümüne neden olan olayı tekrar tekrar yaşayacağına inanılır. En çok tartışılan konulardan biri de Peygamber'in intihar eden bir kimsenin cenaze namazını kıldırmayışından hareketle intihar eden

kimsenin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı meselesidir.

Ancak İslam dinine göre intihar günah kabul edilmekle birlikte tarih boyunca İslam toplumlarında çok sayıda intihar olayı yaşandı. 1402'de Yıldırım Bayezid'in Timur'un eline düşünce intihar ettiğine dair rivayeti de katarsak, görünüşe göre bunların çoğu namus ve onurun korunmasıyla ilgiliydi.

İntihar teriminin icadı

İngilizcedeki *suicide* (kendi kendini öldürme) fiili ilk kez 1662 yılında, Fransızcadaki *suicidium* fiili ise ilk kez 1737 yılında kullanılmış. Her iki kelime de Latincedeki "kendini öldürme, katletme" anlamında, *sui homicidia* veya *sui ipisus homicidium* terimlerinden geliyor. "İntihar" kelimesi Türkçeye Tanzimat'la beraber girmişe benziyor, çünkü İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılan ilk kitap olan *Vankulu Lügatı*'nda (1727) veya *Burhan-ı Katı Lügatı*'nda (yazılışı 1652, tercümesi 1797) "intihar" kelimesi yok. O güne dek "hançere düşmek", "ateşe düşmek" vb. metaforlarla anlatılan "intihar", Şemseddin Sami'nin *Kamüs-ı Türkî* (1901) adlı ansiklopedik sözlüğünde, Arapçada "kurban" anlamındaki *nahr* kelimesinden gelme olarak tarif ediliyor.

İntihar düşüncesine yer veren ilk roman Ahmed Mithat Efendi'nin *Hüseyin Fellah* (1875) adlı romanı. "İntihar" sözcüğünü ilk kullanan kişinin Âsaf mahlası ile yazan Mahmud Celaleddin Paşa (ö. 1903) olduğu sanılıyor. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'la evlenerek saraya damat olan Paşa, intihar redifli 36 beyitlik *İntihar Kasidesi*'nde, kayınbiraderi Abdülhamid'le ters düşerek oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah Bey'le Avrupa'ya kaçtıktan sonra yaşadığı çileli hayat betimlenmişti.

Modernleşme ve intihar

19. yüzyıldaki intiharlar üzerine mastır tezi hazırlayan Aslı Güller'in incelediği 100 intihar vakasından 19'u kadın, 81'i erkek olup; intihar eden kadınların 11'i Müslüman, 8'i gayri Müslim; er-

keklerde ise intihar edenlerin 50'si Müslüman, 33'ü gayri Müslim ve 6'sı "ecnebi" olarak belirtilmişti. İntihar edenlerin yedisinin yaşı belirtilmemişti ama geri kalanlar 19 ila 50 yaş arasındaydı.

İstanbul'da Ölüm isimli kitabın da yazarı olan Prof. Edhem Eldem'e göre 19. yüzyıldan itibaren modernleşme ile birlikte, Batı edebiyatının romantik intihar vakalarının da etkisiyle, karşılıksız aşk, başarısızlık, yoksulluk ve mali krizler yüzünden bunalıma düşenlerin intiharı oldukça sık rastlanan bir durum olmuştu. Ya da modernleşme ile intihar vakaları görünür hale gelmişti. İntihar yöntemleri de modernleşmiş; eskinin suya veya uçuruma atlama, iple asma, bıçakla kesme, zehirli bitki yeme gibi yöntemlerinin yerine revolver, havagazı, kimyasal maddeler (prusik asit, kostik asit, cıva afyon, afyon tentürü, potasyum siyanür, arsenik, haşere ilaçları, kloroform ve striknin) gibi yeni araçlar kullanılmaya başlanmıştı.

Halktan kişilerin intihar nedenleri

Aslı Güler'in incelediği belgelerde intihar nedenleri *illet-i kara sevda* (aşk), *fakr-u zaruret* (fakirlik), *meyusiyet* (umutsuzluk), *çeşitli hastalıklar*, *cinnet*, *namus* ve *havf* (korku) olmak üzere yedi başlık altında toplanmıştır. Örneğin 1854 yılında Kütahya'nın Bardakçı karyesinden Keloğlan oğlu Hasan İbn Abdullah'ın kendini ahırında bir urganla tavana asmasının nedeni kara sevda illetidir.

1860 yılında Ahmet ve İsmail adlı kişiler tarafından tecavüze uğrayan Hacer ve Şerife isimli iki kadından Şerife'nin mahkemede haksız bulunmaları sonucu intihar etmesi ise "namus" başlığı altında yer alır. İlginçtir, mahkeme Şerife'nin intiharını, tecavüz olayına karine olarak görmüş ve ikinci yargılamada sanıkları tecavüzden cezalandırmıştır.

1889'da "Sapanca nahiyesinde intihar etmiş olan Şerife namında bir kadının keyfiyet-i intiharına nahiye müdürü ve belediye şubesi reisi sebeb olduğu" belirtilmiştir. 1893'te Fransa'nın Montpellier Ziraat Mektebi'nde eğitim gören İlyas Behçet Efendi kumara düşkünlüğünden intihar eder.

1894'te "Şişli'de tabanca ile mecruhen vefat eden (...) Tarabya'da sakin Simon Efendi" ise "zaruretinden dolayı" intihar etmiştir. Zaruret ne derseniz, o yıllar Abdülhamid istibdatının en koyu olduğu yıllardır ve Simon Efendi Hasköy'de bulunan Keresteciyan Tekrur Efendi ile birlikte evlerinde "evrak-ı muzırra" (zararlı belge) bulundurmaktan ve "sirkat maddesinden" (hırsızlık yaptığından) dolayı tutuklanma emri çıkartılmış bir şahıstır. Anlaşılan başına gelecekler Simon Efendi'nin ümitlerini kırmış ve intihara yöneltmiştir.

Aynı yıl revolverle intihar eden 35 yaşındaki Hüsnü Bey'i ölüme götüren ise frengi hastalığıdır.

1905 yılında Ali adlı Müslüman bir genç, Sarı Kürd oğlu İsmail adlı kişiyi darp etmekten aranmaktadır. Ali kendisini kurtarmaları için biriyle ailesine haber gönderir. Ancak haber aileye geç ulaşır. Ali de ailesinden ümidi keser ve kendini saklandığı yerdeki ceviz ağacına asarak intihar eder.

Elbette bazı intiharlar tarihe bile geçmedi, bazıları ise hiç unutulmadı. İşte bunlardan birkaçı:

Entelektüel Beşir Fuad'ın intiharı

Bazılarına göre "İlk Türk Materyalisti", bazılarına göre "İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti" olan Beşir Fuad, 6 Şubat 1887'de, Cağaloğlu Yokuşu'nda, Bâbıâlî'deki ilk kitabevinin sahibi Arakel Tozluyan'ın dükkânının karşısındaki 12 numaralı evde, gece geç vakit intihar ettiğinde 35 yaşındaydı. O gece Beşir Fuad, koluna klorit kokain enjekte ederek bileklerini dört yerden kestikten sonra kendi kanını mürekkep yaparak izlenimlerini yazmaya koyulmuş, kendisini yoklamak için kapıyı çalan baldızını "çalışıyorum" diye savuşturmuş, bir süre sonra bağırıp yardım istemeye başlayınca çağrılan doktora ise "beyhude uğraşmayınız, beş dakikalık ömrüm kaldı" demişti. Kanıyla yazdığı son mektubunda şöyle diyordu:

> Ameliyatımı icra ettim. Hiçbir ağrı duymadım. Kan aktıkça biraz sızlıyor. (...) Bundan daha tatlı bir ölüm tasavvur edemiyorum. Kan aksın diye hiddetle kolumu kaldırdım. Baygınlık gel-

meye başladı. (...) Vücudumu otopsi için Tıbbiye'ye bağışladım. Cenazem oraya nakledilmelidir.

Zengin bir aileden gelen, Cizvit mektebinde okuyan, dine mesafeli duran, birden fazla evlilik yapan, metresinden bir çocuğu olan Beşir Fuad, intihar kararını tam iki yıl önce dostu edebiyat adamı Ahmed Midhad Efendi'ye yazdığı mektupla ayrıntılı olarak duyurmuştu. Mektubunda Tıbbiye'nin yılda ancak beş-altı kadavraya kavuşabilmesini yetersiz bulması sebebiyle amacının vücudunu teşrih (otopsi) için Tıbbiye'ye bağışlamak olduğunu belirtiyor, intihar için seçtiği yöntemi anlattıktan sonra sözlerini şöyle bitiriyordu:

Şairler söz ile pek çok kahramanlık satarlar; fakat fiiliyata gelince, böyle bir metanet göstereceklerinden pek emin değilim. Çünkü şu intihar, beyne bir tabanca sıkmak, kendini asmak veya suya atılmak gibi değildir. Onlara bir kere teşebbüs edilince, onu menetmek ihtiyarı elden gider.

Dostları kendisini ikna ettiklerini sanmış olmalılar, çünkü Beşir Fuad 1887 yılına büyük coşkuyla girmişti. Gazetelere tefrikalar, kitap ve tiyatro eleştirileri yazıyor, edebiyat polemiklerine katılıyordu. Dahası intiharından iki gün önce bile gelecekle ilgili iyimser planlar yapıyordu. Ancak sonunda kafasına koyduğunu gerçekleştirmişti. Tahmin edileceği gibi Beşir Fuad'ın intiharı o dönem için son derece anlaşılmaz bir olaydı. Nitekim ölü bedeninin kadavra yapılması yolundaki vasiyeti Ahmed Midhad Efendi başta olmak üzere dostları tarafından şeriata aykırı bulunarak yerine getirilmedi. Bir iddiaya göre cenaze namazı da kılınmadı.

Sadullah Paşa'nın intiharı

Ancak Beşir Fuad'ın ardından bir intihar furyası başladı. Öyle ki peş peşe gelen intihar haberleri halkın moralini bozduğu için, II. Abdülhamid intihar haberlerinin yayımını yasakladı. Bu furya-

nın en dikkat çekici olayı, 1891'de şair ve bürokrat Rami Sadullah Paşa'nın sekiz yıl sefirlik yaptığı Viyana'daki evinde ağzına havagazı hortumunu sokarak intiharıydı. Bazılarına göre Paşa'yı intihara götüren, Abdülhamid'e muhalefet eden bazı arkadaşlarının tutuklanmasıydı çünkü Paşa'nın kendisi de Abdülhamid muhalifiydi, sefirliği de bir çeşit sürgündü. Bazılarına göre ise neden çok daha kişiseldi. Paşa, elçilikte çalışan Anna Schumann adlı 24 yaşındaki hizmetçi ile yaşadığı yasak aşkın ve bu aşktan doğan çocuğun muhafazakâr padişah Abdülhamid'in kulağına gitmesinden korktuğu için hayatına son vermişti. Gelin karar verin! Elbette, Sadullah Paşa'nın Sultan II. Mahmud Türbesi'nin haziresindeki mezar taşında ölüm nedeni yer almadı. Ancak ayak taşındaki şu kısa dize anlayana çok şey anlatıyordu: "N'olsan budur cihanda hayatın bahası..."

Ziya Gökalp'in intihar teşebbüsü

İttihatçı ideolog Ziya Gökalp, Diyarbakır'da İdadi son sınıfta okurken (1894 yılıydı) İstanbul'a gitmek istemiş, amcası ve dayısının kendisine "Babasız koca bir evin büyük oğlusun. Artık amca veya dayı kızlarından biriyle evlenerek ailenin sahip olduğu arazi ve mülkle uğraşmalısın. Diyarbakır'da bunca arazi ve mülkümüz dururken, bu İstanbul sevdası ne ola ki?" diyerek engel olmaları üzerine tabancayla intihara kalkışmıştı. Kurşun, alın kemiğini delemediği için beyne girmemiş, alın kemiği üzerine yayılmış, orada perçinleşmişti. Gökalp o kurşunu ömrü boyunca kafasında taşıdı. İntihar sonrasında kendisine ilk yardımı yapanlardan İttihatçı "Pozitivist" Abdullah Cevdet, bu yardımdan adeta pişman olduğunu şöyle anlatacaktı:

> Ziya'ya Diyarbakır'da elimden geleni yaparak kurtulması için büyük çaba sarf ettim. Tanrı'nın lütfu ile kısa zamanda iyileşti. Onun daha sonraları Türkçülük gibi geri fikirleri yayacağını kestirebilseydim, hiç alakadar olmazdım. Şimdi düşünüyorum da Ziya'nın Türkçülük fikirlerini yaymasında, onu kurtarmak girişiminde bulunmakla, hiç arzulamadığım halde benim de dahlim vardır.

Süleyman Askeri'nin intiharı

Gökalp başarılı olamamıştı ama İTC'nin "mütemmim cüzü" Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularından Süleyman Askeri, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler Basra'yı ele geçirince, Kürt ve Arap aşiretlerinden derlenmiş bir çeteyle İngilizlere karşı vur kaç saldırıları düzenlemiş, Abadan'daki petrol tesislerini yakmıştı. İngilizlerin buna tepkisi sert olmuş, 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe'de atlı birliklerle gelişigüzel saldıran Osmanlı birliklerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Süleyman Askeri, bunu kendine yedirememiş ve 14 Nisan günü bir sahra çadırının içinde kafasına kurşun sıkarak intihar etmişti.

İTC'nin kurucularından ve Diyarbakır valilerinden Dr. Reşit ise, Mütareke Dönemi'nde, 1915 Ermeni Kırımı'ndaki rolünden dolayı Divan-ı Harb'e sevk edilmiş, arkadaşları tarafından tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden kaçırıldıktan sonra yakalanacağını anlayınca 6 Şubat 1919 tarihinde intihar etmişti.

Mülazım Mehmed Ali Bey'in intiharı

19 Temmuz 1919 günü, üniformasını giyip Ada Vapuru'na binen, vapurun baş kısmına gelip şakağına bir kurşun sıkan, ardından denize düşerek ölen Mülazım (Teğmen) Mehmed Ali Bey'in intiharı ise Japon kültüründen aşina olduğumuz "onur intiharları"na benziyordu ama bir yanıyla da gayet modern gerekçeli bir intihardı. Çünkü geride bıraktığı mektuba bakılırsa henüz 21 yaşında olan Mehmed Ali Bey'i ümitsizliğe düşüren olay, aşk acısı ya da ekonomik sıkıntılar değil, "memleketin düştüğü yoksulluğu, ülkenin elden giden namusunu temizleyememesi" idi! Edhem Eldem'e göre olayın gerçekten böyle mi olduğu, yoksa mektubu yayımlayan *Vakit* gazetesinin olayı milliyetçi şova dönüştürmek amacıyla imal mi ettiği bilinmemekle birlikte, adeta milliyetçi bir manifesto olan mektup şöyleydi:

> Muhterem Kumandanım, Artık hayatı terk etmek icap etdi. Bundaki sebebi tamamen teşrih edecek [açıklayacak] bir halde

değilim. Dimağıma [zihnime] üşüşen birtakım fikirler arasında bunaldım. Necatı [kurtuluşu] artık ölümde buluyorum. (...) Zavallı Türkler ayak altına düşdükten sonra hayat bana zırva gelmeğe başladı. Hiçbir iş yapmadan öldüğüm için çok meyusum. Arkadaşlarımın benden daha metin olmalarını temin ederim. Ben daha fazlaya tahammül edemedim... Size büyük işler temenni ediyorum. Ruhum Türklerin saadetine iştirak edecektir. Fakat bugün çok meyusum.

Abdülaziz'in intiharı mı, öldürülmesi mi?

Bir de intihar süsü verilmiş cinayetler vardır. Bunlardan en önemlisinin hikayesi şöyle: 30 Mayıs 1876 sabahı Midhad Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir darbe ile tahttan indirilen Abdülaziz'in yerine Abdülmecid'in ilk şehzadesi, Batı kültürüyle yetişmiş, nazik, savurgan ve bohem V. Murad geçirilmişti. Resmî hikâyeye göre, Topkapı Sarayı'nda 1808'de III. Selim'in öldürüldüğü daireye kapatılan Abdülaziz, hayatının tehlikede olduğunu söyleyerek V. Murad'dan yardım isteyince, üç gün sonra Feriye Sarayı'na nakledilmiş, ama 4 Haziran 1876 günü hamama girip annesinden istediği makasla (nasıl başardıysa) her iki kolunun damarlarını keserek intihar etmişti...

Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa, Meclis-i Vükela Üyesi Midhat Paşa ve Serasker Hüseyin Avni Paşa ekibinin "ruhi bunalım" iddiasıyla tahttan indirdiği Abdülaziz'in Feriye Sarayı'nda ölümünün intihar olduğunu ileri sürenlerin temel dayanağı çoğu yabancı, 19 hekimden oluşan bir heyetçe hazırlanan rapordur. Hekimlere göre Abdülaziz'in kol ve bacakları kana bulanmış bezlerle örtülüydü. Sol kolun katlanma noktasının biraz altında, 5 santimetre uzunluğunda bir kesik vardı. Sağ kolun katlanma noktasında da hafifçe verev ve aynı şekilde parçalanmış, iki santimetre uzunluğunda, bir buçuk santimetre derinliğinde bir kesik vardı. Hekimler ölümün intihar olduğunu söyleyerek raporlarını tamamlamışlardı.

Olayın cinayet olduğunu düşünenler, ölünün yanına ilk gelen hekimlerin Hüseyin Avni Paşa'nın yakın dostu meşhur Mar-

ko Paşa ve askerî hekim Ömer Bey olduğunu, Hüseyin Avni Paşa'nın emriyle Marko Paşa'nın ölüm raporunu intihar olarak yazdığını ancak Ömer Bey'in cesedi görmeden imzalamayacağını söylemesi üzerine Ömer Bey'in Trablusgarp'a sürgün edildiğini iddia ederler. Nitekim 19 hekimin hazırladığı raporda tarif edildiği üzere intihar eden bir kişinin sırasıyla iki kolunu kesmesi olağan bir durum değildi. Üstelik bu işin bir makasla yapılması hiç inandırıcı değildi. Öte yandan İslam geleneğinde intihar günah kabul edilirdi. Hele bir Padişah'ın intihar etmesinin tarihte örneği yoktu.

Nitekim "ruhi bunalım" gerekçesiyle Abdülaziz'i halleden ve yerine V. Murad'ı geçiren, daha sonra onu da "ruhi bunalım" gerekçesiyle tahttan indirerek yerine II. Abdülhamid'i geçirecek olan ekibin bu cinayeti planladığını düşünen Abdülhamid, 1881 yılında dava dosyasını yeniden açtı. Yıldız Mahkemesi diye anılan iki günlük yargılama Abdülaziz'i öldüren ekipte olduğunu ileri süren Pehlivan Mustafa Çavuş ile Abdülaziz'in çocuk cariyelerinden Pervin Felek Hanım'ın tanıklıklarına dayandırılmıştı. Her ne kadar yargılamaların hukuk normlarına uygun yapılmadığı ortada ise de, olayların gidişatından ve hekim raporuyla tespit edilen çift taraflı kesikten, Abdülaziz'in Midhat Paşa ve ekibince öldürüldüğü anlaşılıyor. Bilindiği gibi 1861'de kardeşi Abdülmecid'in ölümü üzerine tahta geçen Abdülaziz'in saltanatının ilk on yılı Batı tipi reformlarla İmparatorluğu ayağa kaldırmaya çalışan Fuad ve Ali Paşaların kimine göre başarılı, kimine göre devletin sonunu hızlandıran icraatları ile geçmişti. Ancak bu iki paşanın ardı ardına ölümünden sonra özellikle 1875-1876'da Hersek ve Bulgaristan'da patlak veren isyanlara karşı merkezi devletin etkisiz olması, devletin kurtuluşu için meşruti yönetime geçişi çare olarak gören Mithat Paşa ve ekibinin elini güçlendirmişti. İşte 29 Mayıs 1876 günü Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, yerine V. Murad'ın geçirilmesi böylesi bir sürecin sonucuydu. Ekip muhtemelen, halkın olan bitenle ilgili olarak homurdanmaya başlaması üzerine karşı darbeden korkarak Abdülaziz'i öldürmüştü.

Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin ölümü

Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi de bazılarına göre intihar etmiş, bazılarına göre cinayete kurban gitmişti. Yusuf İzzeddin Efendi 1857'de doğduğunda Abdülaziz henüz şehzade idi, tahtta da kardeşi Abdülmecid vardı. Şehzadelerin çocuk sahibi olmaları yasak olduğu için babası Abdülaziz tahta geçene kadar, yani dört yıl boyunca, Yusuf İzzeddin'in varlığı kamuoyundan saklanmıştı. Ancak sonraki 15 yılı rahat geçti. 10 yaşındayken babasıyla Avrupa'ya gitti. 14 yaşında "müşir" rütbesiyle Hassa Ordusu kumandanlığına atandı ve bu görevini iki yıl sürdürdü. 1876'da babası Abdülaziz tahttan indirildiğinde yerini "ekberiyet kuralı" uyarınca hanedanın en yaşlı üyesi V. Murad aldı, onun kısa süren saltanatını da ikinci en büyük hanedan üyesi olan II. Abdülhamid devraldı. Abdülhamid'in 27 Nisan 1909'da İttihatçılar tarafından tahttan indirilmesinden sonra yine hanedanın en yaşlı üyesi olan V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı ancak tahta geçme sırası nihayet Yusuf İzzeddin Efendi'ye gelmişti.

Bundan sonrasını Ekrem Buğra'dan okuyalım:

> 1909'da Sultan Reşad tahta çıkınca, en yaşlı şehzâde sıfatıyla veliahd oldu. Bu vesileyle defalarca yurt dışına çıktı; ecnebi devlet ricâli ile görüştü. Kayzer'in 3. ziyaretinde kendisine refakat etti. Dünya siyaseti hakkında malumatını arttırdı. O zamana kadar veliahd gözden uzak yaşadığı için, Meşrutiyet devrinin veliahdi popüler oldu; doğan çocuklara ismi verildi. Vaktiyle çok sevilen "padişah-ı şehid"in oğlu olması da bu sempatiyi artırıyordu.
>
> Şehzâde, içyüzünü iyi anladığı İttihatçıların şiddetli muhalifi idi. Cihan Harbi'ne de Ermeni tehcirine de karşı olduğunu açıkça beyan ederdi. Çanakkale cephesindeki bir teftişte, askerin perişan hâlini görünce, Enver Paşa ile münakaşa etmişti. Münakaşa, Şehzâde'nin maiyetindeki Reşid Paşa'nın rivayetine göre, yorgunluk ve hastalık sebebiyle harbe tahammülü kalmayıp geri çekilen bazı askerlere, Enver Paşa'nın ateş emri vermesi yüzünden koptu. Şehzâde, Enver Paşa'yı azarladı; elindeki eldivenlerle de suratına vurdu. Gururu kırılan Enver Paşa, o esnada bir şey yapamadıysa da, Şehzâde'yi mimledi. Şehzâde, Naciye

Sultan ile evlendiğinden beri nefret ettiği Enver Paşa'nın, şimdi memleketi felakete sürüklediğini hemen herkese söylemekten çekinmiyordu.

Sultan Reşad'ın hastalığı, İttihatçı muhalifi veliahdın tahta geçme ihtimalini arttırınca, iktidarı elde tutanların paçaları tutuştu. O esnada bir gün Yusuf İzzeddin Efendi, yatağında bileği kesilerek ölü bulundu. Güya kendisini kanser hastası zanneden Şehzâde, bu psikolojiyle, veliahdlıktan uzaklaştırılacağı evhamına kapılmış; babası Sultan Aziz gibi o da bileklerini keserek kendisini öldürmüştü. Babasının intihar ettiğini ısrarla müdafaa edenler de veliahdın intiharına bunu en kuvvetli delil olarak ileri sürmüşlerdir.

Bu sebeple bilhassa Jön Türk tarihçileri tarafından hakkında devamlı "ölümden korkan, nevrastenik, kibirli ve antipatik bir şahsiyet" tablosu çizilmiştir. Tanıyanlar hiç de böyle olmadığını anlatırlar. O zamanda yaşayıp da evhamlı olmamak ne mümkün! Zira İttihatçılar, hanedanı sıkı kontrol altında tutuyorlardı. Şehzâde'nin maaşı yarıya düşürülmüş; yakın maiyeti de İttihatçı şahıslarla değiştirilmişti.

Hâdise, 19 Ocak 1916 gecesi Zincirlikuyu Köşkü'nde cereyan etmiştir. O gün çırak edilmiş câriyelerden birinin doğumu münasebetiyle kadınlar kısmında cemiyet vardı. Öncesinde bu hanımlardan yakınlarını kabul eden ve onlara neşe içinde muamele eden Şehzâde, dairesine çekilmiştir. Bir ara yoklamak üzere Şehzâde'nin dairesine giden Dilsaz Kalfa, kendisini sol bileği kesilmiş, ama yorganı usturuplu bir şekilde çenesine kadar çekilmiş halde buldu. Masanın üzerinde tamamlanmamış resmî evraklar duruyordu. Soğuk bir kış günü olmasına rağmen pencereler sonuna kadar açıktı. Odanın eşyası darmadağın edilmişti. Yerler ve duvarlar kana boyanmıştı; ama yorganın üzerinde tek damla bile kan yoktu.

Kâtillerin, bahçeden girdiği anlaşılıyordu. Bu işte dahli olduğu söylenen Habeşî haremağası Beşir'e, köşkten atıldıktan sonra Enver Paşa iyi bir maaş bağlamıştır. Ne tesadüf ki, şehzâdenin hususî tabiblerinden hiçbiri o gün orada değildi. Muhtemelen kasten uzaklaştırılmışlardı. Bunlar yetişene kadar Şehzâde vefat etmiştir.

Hepsi birer İttihatçı olan hususî tabibler, aklî dengesini kaybederek intihar ettiğine dair rapor verdiler. Cenâze Sultan Mahmud Türbesi'ne, babasının yanına defnedildi. Leyla Hanım* der ki, "Teyzezâdem, akl-ı selim sahibi, usturuplu, vakur bir zât idi. Son günlerde pek kederli idi; ama bunun sebebi harb yüzünden memleketin uğradığı fena vaziyet idi".

Sonradan İttihatçıların paşa yaptığı hususi tabib Celâl İsmail, Şehzâde'nin kanser sebebiyle tahta çıkamayacağından korkarak ruhî buhrana düştüğünü iddia etmiştir. Leyla Hanım der ki, "Şehzâde'de ruhî buhran, hatta keyifsizlik bile yoktu. Bazı rahatsızlıkları vardı ama bunlar onun gibi birini intihara sevkedecek şeyler değildi. Bundan başka dini bütün bir insandı. İntihar etmesi için zayıf tabiatlı ve iradesiz biri olması lâzım gelirdi. Beni aynı rahmetli pederim gibi katledecekler. Sebeb-i katlim Enver olacak, derdi."

Öldürüldüğü kanaatindeki herkes, bu işi Enver Paşa'nın yaptığına inanmıştır. Davası için enîştesini bile harcayacak kadar gözü kara Enver Paşa; Şehzâde'ye acıyacak biri değildir. İngiliz istihbarat raporları, açıkça bir cinayetten bahseder. Düşmanla münferid sulh yapıp, derhal harbden çekilmek taraftarı olduğu için, kendisini Almanların öldürttüğünü söyleyenler de vardır.

* Yazar, V. Mehmed Reşad'dan sonra tahta geçen Vahideddin'in ilk eşi Nazikeda Kadınefendi'nin nedimelerinden Leyla Açba'ya atıfta bulunuyor.

Özet Kaynakça

Buğra, Ekrem. "Şehzade Yusuf İzzeddin'in Hazin Ölümü", http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=760.

Eldem, Ethem. *İstanbul'da Ölüm, Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Rituelleri,* Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 192, 212, 214.

Gökay, Fahrettin Kerim. *Türkiye'de İntiharlar Meselesi,* Kader Matbaası, İstanbul, 1932.

Güller, Aslı. "XIX. Yüzyıl Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Toplumunda İntiharlar", 2015 yılında Ordu Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Okay, Orhan. *Beşir Fuad (İlk Türk Pozitivisti ve Naturalisti)*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1969.

Talu, Ercüment Ekrem-Şakir, Ziya. *Şehzade Yusuf İzzeddin Öldürüldü mü? İntihar mı Etti?*, haz. Tahsin Yıldırım, Selis Kitaplar, İstanbul, 2005.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi*, Gül Matbaası, İstanbul, 1981.

OSMANLI'DA MATBAA

1984 yılında, Suriye'nin Tell Brak sit alanında, MÖ 4000'lü yıllardan kalma iki küçük kil tablet bulunmuştu. Dikdörtgenimsi biçimli bu tabletlerin üzerlerinde belli belirsiz figürler vardı. Üstte birer çukur, altta çöp hayvanlar... Belki bir keçi, belki bir koyun. Arkeologlar çukurların 10 sayısını ifade ettiğini düşündüler ve tabletlerde "burada 10 keçi veya koyun vardı" yazılı olduğunu tahmin ettiler. Bu tabletler, günümüze ulaşmış "tarihin en eski basılı sayfaları" şimdilik. Bir zamanlar Bağdat Arkeoloji Müzesi'nin vitrinini süsleyen bu minik tabletler, 2003 Irak Savaşı'ndan ve onu izleyen barbarlıklardan kurtuldu mu öğrenemedim ama tarih boyunca yaşanan felaketleri düşününce, günümüze kadar gelmeleri başlı başına bir mucizeydi.

2015 yılında Moskova Bilimler Akademisi'nin 13,5 milyon kitaba ev sahipliği yapan kütüphanesinde yangın çıktığını öğrendiğimde gözümden yaş gelmişti. Benzer bir duyguyu, MÖ 4. yüzyılda İskenderiye şehrini kuran Makedonyalı Büyük İskender'in halefi, I. Ptolemaios tarafından kurulan ve 900 bine yakın el yazması cilde ev sahipliği yaptığı rivayet olunan İskenderiye Kütüphanesi'nin, önce MÖ 48/47'de Roma İmparatoru Sezar tarafından kısmen yıkıldığını, sonra da MS 391'de kütüphanenin yakınında bir kilise yapılması sürecinde çıkan bir isyanda Hıristiyanlar tarafından tamamen yakıldığını okuduğumda yaşamıştım. Ancak yıllar sonra tarih tahsil ederken, İskenderiye Kütüphanesi'nin belki de bu kadar devasa olmadığını, ama daha acısı belki de hiç var olmadığını; yani bir mit, bir ütopya olduğunu, dolayısıyla yıkılması, yakılmasıyla ilgili hikâyelerin birer kurmaca olabileceğini öğrendiğimde yaşadığım hayal kırıklığı, yandı sandığım an yaşadığım acıyla yarışmıştı...

Gutenberg matbaası

Gerçek ya da hayali İskenderiye Kütüphanesi kadar görkemli olmasa da o tarihten sonra dünya yüzünde büyük kütüphaneler hep var oldu. 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Memun'un kurduğu Bağdat Kütüphanesi, 10. yüzyılda Kahire'deki Fatımî Kütüphanesi, yine aynı yüzyılda Endülüs'teki Kurtuba Kütüphanesi ilk aklıma gelenler...

Avrupa'da 15. yüzyıl ortalarında bir buluş, bu kütüphanelerin raflarını dolduran kitapları hazırlamak için harcanan saatleri azaltmakla kalmadı, okuyucu ile kitap arasındaki ilişkinin niteliğini de değiştirdi. Dünyada ilk baskı aracının 6. yüzyılda Çinliler tarafından geliştirildiği, onlardan öğrenen Uygurlar ve Araplar tarafından Avrupa'ya taşındığı rivayet olunmakla birlikte, Avrupa merkezli tarih yazımı tarafından bu şeref Alman Johannes Gutenberg'e bahşedilir. Gutenberg'in (o zamanlar Almanya'nın) Strasburg kentinde 1436 yılında geliştirdiği kabul edilen baskı makinesinde ilk bastığı kitap *Speculum Humanae Salvationis* (insan kurtuluşunun aynası) olmakla birlikte, buluşunun tanınması her sayfasında 42 satır/sütun olan bir *İncil* sayesinde olmuştu. Harflerin yüzeyini oluşturmak için metal prizmalar, şarap ve cilt yapımı gibi iki farklı alanda kullanılan makinelerin özelliklerini birleştiren bir baskı makinesi ile yağ bazlı bir mürekkep kullanan Gutenberg 150-200 nüsha bastığı bu *İncil*'i Frankfurt'taki Ticaret Fuarı'nda kamuoyuna sunmuştu.

Bu ilk seri basımdan sonra Avrupa'nın dört bir yanında matbaalar kuruldu. Öyle ki, 1456 yılından 1 Ocak 1501 tarihine kadar basılan kitapların sayısı (ki bunlara daha sonradan Latincede "beşikte" anlamına gelen *incunabulum* sözcüğünün çoğulu olarak *incunabula* denecekti) 30-40 bini bulmuştu. Daha önceki yüzyıllarda basılan kitapların sayısının 1.500'ü geçmediği düşünülürse, Gutenberg'in yaptığı işin büyüklüğü anlaşılıyordu.

Matbaa Osmanlı ülkesinde

Gutenberg'in bu olağanüstü buluşu, daha II. Bayezid döneminde (1481-1512) Osmanlı ülkesine girdi ve ilk Osmanlı matbaasını, 1492'de İspanya'dan sürülünce İstanbul'a göç eden Musevi asıllı David ve Samuel ibn Nahmias Kardeşler kurdu. 1493'te kurulan matbaada basılan ilk kitap bazı kaynaklara göre *Arba'ah Turim* adlı dinî kitap, bazılarına göre *Çocuk Dersleri* adlı İbranice sözlük, bazılarına göre ise Joseph ben Goriom'un *İbrani Tarihi* idi.

Bayezid'in oğlu Yavuz Sultan Selim zamanında (1512-1520) basım işleri yasaklanarak, bu işlerle uğraşanların idam edileceğine dair bir ferman yayınlandıysa da bu ilk Yahudi matbaasında kitap basımı durmadı, Nahmias Kardeşler, matbaacılık mesleğini 1518'e kadar sürdürdüler. Bu tarihten sonra Yahudi matbaacılığı İstanbul, Edirne, İzmir, Selanik, Kırım ve Halep'te yayılarak devam etti. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı ülkesine göç eden Doña Gracia Mendes'in kızı Reyna, 1590'larda servetinin bir kısmı ile Kuruçeşme'deki evinde bir matbaa kurmuştu. Bu matbaa çok önemli Yahudi eserlerine hayat vermesiyle ünlenecekti. Bu kitaplardan biri olan *Iggeret Shmuel*, Yahudiliği kabul eden Ruth adlı bir kadının hikâyesiydi ve kitap Reyna'nın kadın meselesine duyduğu ilgiye işaret ediyordu.

Ermeni ve Rum matbaaları

1567'de ilk Ermeni matbaasının kuruluşu biraz zahmetli oldu. Bir grup basım araç gereci ile İtalya'dan gelen Sivaslı Apkar Tıbir adlı genç önce tutuklanmış, sonra serbest bırakılmıştı. Matbaasını Kumkapı-Yenikapı arasındaki Surp Nigoğayos Kilisesi civarında kuran Apkar, burada biri alfabe, biri takvim, üçü de ayin kitabı olmak üzere beş kitap bastı. Ancak Apkar, Erivan yakınlarındaki dinî merkez Eçmiadzin'e gidince İstanbul'daki Ermeni basım faaliyetleri yüz yıllık bir suskunluk dönemine girdi.

Osmanlı ülkesindeki ilk Rum matbaası ise 1627 gibi nispeten geç bir tarihte (ama ilk "Türk" matbaasından 100 yıl önce) Kefalonyalı Nicodemus Metaxas tarafından Rum Patrikhanesi'nin

bünyesinde kuruldu. Metaxas, baskı makinelerini İngiltere'den getirmişti.

Sonuç olarak 1493'ten İbrahim Müteferrika'nın 1727'de kurduğu ilk "Türk" matbaasına kadar geçen 234 yıl içinde Osmanlı ülkesinde gayri Müslimlerce açılan matbaa sayısının 37 olduğu sanılır. Bu matbaalarda Türkçe (Osmanlıca) eser basılmamasının en önemli nedeni, sanıldığı gibi dinî nedenler değil, yaşamını yazıcılıkla kazanan 90 bine yakın hattatın direnişidir der bazıları. Bazılarına göre de yerel halkın kitap talebi olmamasıdır asıl neden. Ancak not etmek gerekir ki 1706 yılında, Halep'te *Kitab-ı Mezamir* (Davut Peygamber'in Mezmurları) Arap harfleriyle basılmıştır.

İbrahim Müteferrika

Matbaacılığı *sanat-ı garibe* olarak niteleyen Lale Devri'nin ünlü padişahı III. Ahmed'in hattatlar loncasını ikna için Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'den aldığı ikinci fetvadan sonra 1727 yılının Temmuz ayında, Üsküdar'daki Yavuzselim semtinde Macar asıllı İbrahim Müteferrika'nın evinde (adres tespit edilememiştir) ilk Türk matbaası açılmıştı.

20'li yaşlarında dahil olduğu Protestan (Unitarian) inancına yönelik baskılardan dolayı Transilvanya'dan göç eden ve Müslüman olduktan sonra İbrahim adını aldığı sanılan (hayatına dair güvenilir kaynak yoktur) kahramanımızın ilk olarak kapıkulu süvarilerinin en seçkin ve gözde kısmı olan 41. sipahi bölüğünde 29 akçe yevmiyeyle görev aldığı bilinmekte. Bu görevini yürütürken, veya daha sonra, Saray adına tercümanlık, ulaklık, yazıcılık gibi çeşitli görevlerde bulunan İbrahim, 18 Nisan 1716 tarihinde Dergâh-ı Alî Müteferrikalığı'na getirilmişti. Müteferrikalık bir çeşit devlet memurluğuydu.

Said Efendi'nin Paris gözlemleri

Batı kültürü ile Osmanlı kültürünü başarı ile harmanlayan; Latince, Macarca, Arapça, Farsça bilen İbrahim Müteferrika'nın, 1720'de Paris'e gönderilen ilk elçi olan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed Said Efendi ile arkadaşlığı "ilk Türk matbaası"nın kuruluşunda önemli bir rolü oynamıştı. Said Efendi, babasıyla gittiği Paris'te, gençliğin verdiği cesaretle Paris'in en ücra köşelerine girip çıkmış, tiyatroya, operaya gitmiş, davetlere katılmış, dans etmiş, şaraplar içmiş, kağıt oynamış, Parisli soylu kadınlarla ufak tefek maceralar yaşamış ancak bunların yanı sıra aynen babası gibi şehrin bilim ve sanat hayatına, özellikle de matbaacılığa büyük ilgi göstermişti. Baba-oğul kitapların matbaada, akıllıca ve kolay bir yoldan çoğaltılmasından çok etkilenmiş ve bu sanatı kendi ülkesinde icra etmeye kararlı bir şekilde İstanbul'a dönmüştü.

Said Efendi ile İbrahim Müteferrika'nın ortak kurduğu matbaada basılan ilk kitap, 1729'da Sıhah-i Cevheri'nin Arapça-Osmanlıca sözlüğünün Vankulu tarafından yapılmış tercümesi (*Vankulu Lügati*) idi. Hamisi, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunduğu arzuhalden öğrendiğimize göre Müteferrika, bu kitabı basmayı sekiz yıldır hayal etmekteydi. Bin nüsha olarak basılan kitabın neredeyse yarısını İbrahim Müteferrika'nın bu kitabı niye bastığını anlattığı "önsöz" oluşturuyordu. Bu önsözde basımcının bu cüretkâr girişiminden dolayı tepkiyle karşılanma endişesi açıkça hissediliyordu.

Ancak endişe yersiz olmalıydı çünkü 1730'da meydana gelen Patrona Halil İsyanı sırasında bile basım işi durmamıştı. Dahası III. Ahmed yerine tahta geçen I. Mahmud, Müteferrika'ya basım izni veren fetvayı yenilemişti. Bu dönemde Said Efendi ortaklıktan ayrılmıştı.

Kitaba ilgi olmayınca

Müteferrika Matbaası'nda, aralarında 17. yüzyılın ünlü seyyahı Kâtip Çelebi'nin *Kitab-ı Cihannüma*'sının da bulunduğu 17 kitap

ve dört harita basıldı. Yarısı tarih, yarısı dil, coğrafya, siyaset, fizik, mantık, askerlik konularında (yani hepsi de din dışı) olan kitapların başlangıçta bin civarında olan baskı adedi (sadece Afganları ve Safevileri anlatan kitap 1.200 adet basılmıştı) satış olmayınca 500'e kadar indirilmişti. Müteferrika Matbaası'nda basılan kitapların toplam nüshasının 13.200 olduğu sanılır. Müteferrika'nın bastığı dört haritadan biri olan *Marmara Haritası*'nın sağ üst köşesindeki "Benüm devletlü efendim eğer fermanınız olursa daha büyüleri yapılır sene 1132 (1719)" ibaresine bakılırsa, Müteferrika'nın matbaa kurma çabalarının 1728'den öncelere gittiğini düşünmek mümkündür.

İlginçtir, Ağustos 1741-Temmuz 1742 arasında Paris Sefiri olan Said Efendi, ne Paris anılarını ne de matbaa anılarını kaleme almıştır ya da kitabı bir yerlerde kaybolmuştur. Daha ilginci, Evliya Çelebi'nin paha biçilmez tarih, coğrafya ve antropoloji hazinesi olan *Seyahatnâme* adlı 10 ciltlik eseri nedense Müteferrika'nın bastığı kitaplar arasında yer almamıştı. Hacı Beşir Ağa adlı bir Habeş Harem ağası Mısır'da gördüğü eseri İstanbul'a getirmiş, *Seyahatnâme*'nin içindeki inanması güç hikâyelerden oluşturulan *Müntehabat-ı Evliya Çelebi* adlı derleme 1841-1843 arasında basılmıştı. 1.200 adet basılan eser kısa sürede tükeninince, 1846'da ikinci baskı yapıldı. 1.200 adetlik bu baskının satışına ise içindeki bazı "muzır ve münasebetsiz tabirler" yüzünden izin verilmedi. Kitabın önce imhasına karar verildi ancak neyse ki bir depoya kilitlenmesiyle yetinildi. Esere olan talep dinmeyince, bazı tüccarlar eseri Mısır'da bastırıp İstanbul'da satışa sunmuştu. Bunun üzerine Maliye Nazırı, depodaki nüshaların da satılmasına izin vermek zorunda kaldı.

Yardımcıları ile birlikte bizzat kitapların çevirilerini, çizimlerini, düzeltilerini, önsözlerini, fihristlerini hazırlayan; bu işlerinin yanı sıra diplomatik ve askerî görevler de üstlenen İbrahim Müteferrika, Yalova'da bir kâğıt fabrikası da kurmaya çalıştı ama bunu başaramadı. Okuryazarlığın düşük olduğu, okuryazar olanların da dinî kitaplarla ilgilendiği bir ülkede, dünyevi konularda pahalı kitaplar basan bu ilk "Türk" matbaası, 1735-1743 yılları arasında muhtemelen satış yapamadığı için faaliyetine ara verdi. Müteferrika'nın 1747 yılında ölmesi üzerine imtiya-

zı başkalarına verildi. Matbaa 1756'da yeniden açıldı. Bu açılışın şerefine *Vankulu Lügati* ikinci kez basıldı. Ama son imtiyaz sahibi Kadı İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine matbaa yeniden kapandı. Daha sonraki yıllarda Müslüman-Türklerin yönetiminde bazı matbaalar açıldı ama iç ve dış meseleler yüzünden bunlar kapandı. Örneğin 1795'te Hasköy'de Mühendishane-i Berri-i Hümayun bünyesinde kurulan, hurufatı Fransa'dan gelen, yönetimi bir Fransız'da olan matbaa, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arası Napolyon'un Mısır Seferi (1798-1801) yüzünden bozulunca kapatılmıştı. Yine aynı yerde kurulan bir başka matbaa, 1807'deki Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında hasar gördü. Neyse ki 1830'larda Matbaa-yı Amire kuruldu ve basım işlerini nispeten düzenli şekilde yürüttü.

Modern anlamda ilk özel matbaa, 1882 yılında Ebüzziya Tevfik'in kurduğu Kitaphane-i Ebüzziya idi. O dönemde yaygın olan ve halk arasında Acem baskısı denilen taşbaskısını bırakıp çinko klişeli tipografiye geçilmesi sayesinde temiz baskılı ve renkli kitaplar basmak bu matbaa tarafından mümkün olmuştu. Kurumun başarısı İngiliz *The Times* gazetesi tarafından övülmüş, Fransa Cumhurbaşkanı tarafından da madalya ile ödüllendirilmişti. Leipzig Dünya Matbaacılık Merkezi de 1891-1899 arasında her yıl yayımladığı kataloğunda Kitaphene-i Ebüzziya'ya yer vermişti.

Bâbıâlî Yokuşu'ndan Hatıralar

İstanbul'daki ilk kitapçı dükkanını İran'ın Hoy şehrinden göç eden Hacı Kasım Efendi adlı bir Türk'ün açtığı iddia edilir. 1862'de Beyazıt'taki Hakkaklar Çarşısı'nda faaliyete geçen bu kitapçı dükkânı, 1895'te Babıâli'ye taşınmış ve oğul Naci Kasım Efendi tarafından yönetilen bir yayınevine (Naci Kasım İstanbul Maarif Kitaphanesi) dönüşmüştü. Yayınevini meşhur eden Saatli Maarif Takvimi, 1920'lerin başından 1970'lere kadar 3,5 milyon adet basıldı ve üzerindeki ilginç bilgiler sayesinde günümüzün televizyonuna benzer bir işlev gördü.

Ahmet Rasim'e göre ise Babıâli 'de ilk kitapçı dükkânı Toros isimli birine aitti ve dükkân, İkdam Han'daydı. Ahmet İhsan (Tokgöz) ise *Matbuat Hatıralarım* adlı kitabında 1880'lerde Mülkiye Mektebi'nde dersleri takip ederken, Babıâli yokuşunda Esat Efendi Kütüphanesi adlı tek bir Türk dükkânı bulunduğunu, sahibinin de hâkimlikte bulunmuş ulemadan biri olduğunu yazar. Esat Efendi Abdülhamid döneminde ara verdiği faaliyetine 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla geri dönmüş ve "Basiretçi" Ali Efendi ile birleşmiş, ancak bu ortaklık fazla sürmemiştir.

Gerçekten de Babıâli kitapçılığının modern kitapçılık anlamında ve sahaflıktan ayrılan bütün ilk müteşebbisleri Ermenilerdi. Eskiden tömbekici, tütüncü dükkânlarında, kahvehanelerde ve elbette Beyazıt'taki Sahaflar'da satılmakta olan matbaa baskısı kitaplar, Ermeni kitapçılar sayesinde modern anlamda bir ticari ürüne dönüşmüştü.

Bunlardan Asır Matbaa ve Kütüphanesi'nin kurucusu Kirkor Faik Efendi, Ahmet Rasim'in ifadesine göre 1880'lerin başlarından beri Babıâli'de kitapçılık yapıyordu. İstibdat döneminde *Hazine-i Fünûn* ve *Musavver Terraki* isimli haftalık iki mecmua çıkaran, pek çok kitap yayımlayan Kirkor Efendi, II. Abdülhamid tarafından nişanlarla taltif edilmiş biriydi. Kirkor Efendi'nin göğsü nişanlı ve üniformalı fotoğrafı kütüphanenin duvarını süslerdi. 1921'den önceki bir tarihte, bir yangın sonucu Asır Kütüphanesi kapandı ve Kirkor Faik Efendi kitapçılığı bırakarak Üsküdar Bağlarbaşı'nda bakkal dükkânı işletmeye başladı.

Babıâli'deki ilk kitapçılarından diğeri gazete dağıtıcılığı yapan Arakel Tozluyan Efendi'ye aitti. I. Meşrutiyet (1876) arifesinde ortaya çıkan "alafranga" kitapçıların ilk örneklerinden olan Arakel Kitaphanesi, ağırlıklı olarak Fransızca ve Türkçe ders kitapları basmıştı. Bunlardan Muallim Naci ile birlikte hazırlanan *Talim-i Kıraat* ve *Mekteb-i Edep* adlı okul kitapları o kadar tutulmuştu ki en az 100 baskı yapmıştı. Kitaphane'nin 1885'te yayınladığı *Esami-i Kütüp* adlı kitap kataloğu ise Osmanlı tarihindeki ilk ticari katalog kabul edilir. Arakel Efendi 1912'de ölünce oğlu Leon Efendi bir müddet işi sürdürdü, ama kitabevi 1914'te kapandı.

Bâbıâli'nin en namlı kitapçılarından biri de Gayret Kütüphanesi idi. Sahibi Garabet Balamudoğlu Kayseri'deki Fransız Koleji'ne devam ettiği birkaç yıldan sonra 1895'de İstanbul'a gelerek hala oğlu Kirkor Faik Efendi'nin Asır Kütüphanesi'nde tezgahtar olarak girmişti. Tokgözlülüğüyle tanınan Garbis Efendi'nin ayrıca tasavvuftan anlayan, musikiye meraklı, kanun çalan zarif bir zat olduğunu da ekleyelim. Kardeşi Misak Balamutoğlu da Zaman Kitaphanesi'ni kurmuş ve bu işi 1970'lere kadar devam ettirmişti.

Hâlâ faaliyette olan İnkılap Kitaphanesi'nin kurucusu Garbis Fikri Bey de Kayserili bir Ermeni'ydi. 1930'da Gedik Paşa Ortaokulu'ndan mezun olduktan sonra bir arkadaşı ile birlikte önce Cumhuriyet Kütüphanesi'ni kurmuş, 1932'de burasını arkadaşına devredip Ankara Caddesi 157 numaradaki İnkılap Kitaphanesi'ni açmıştı. 1962 yılında Aka Eren adlı yayıncı ile kurulan ortaklıktan sonra kitabevinin adı İnkılap ve Aka Kitabevleri oldu. 1971 yılında Garbis Fikri Bey öldü, 1984 yılında Aka Kitabevi ile yollar ayrıldı ve İnkılap Kitabevi Garbis Bey'in oğlu Nazar Fikri Bey ve onun oğlu Arman Fikri Bey'le devam etti.

Erciyes adıyla da bilinen Suhulet Kütüphanesi ve Matbaası'nın sahibi Leon Lütfi Bey ise Müslüman olup Semih Lütfi adını almış Kayserili zarif bir beyefendi idi. Necip Fazıl başta olmak üzere dönemin kalburüstü yazarlarının eserlerinin yayınlayan Suhulet Kütüphanesi, Leon Lütfi Bey'in ölümünden sonra eşi Aznif Hanım tarafından 1980'lere kadar devam ettirildi. Asık yüzlü ve sert bir hanım olan Aznif Hanım da öldükten sonra kitabevindeki kitaplar, önce Kuleli Askerî Lisesi vasıtasıyla garnizonlara dağıtılmak istendi, kalanlar Edebiyat Fakültesi'ne verilmeye çalışıldı, fakülte ancak bir kısmını alınca da kağıtçılara, hurdacılara dağıtıldı.

Babıâli yayıncılığı, 1928'deki Harf Devrimi'nden sonra büyük bir sarsıntı yaşadı. Depolarda bulunan binlerce eski yazılı kitap bir anda işe yaramaz hale geldiği için onlarca kitapçı iflasın eşiğine geldi. Bunların büyük bir kısmı da krizi atlatamadı. Kitapevleri Babıali'den ayrılıp Beyoğlu'na, Taksim'e, Şişli'ye doğru yayılırken, Babıâli'den geriye hüzünlü hatıralar kaldı.

Özet Kaynakça

Babinger, Franz. *18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

—. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

İşli, Emin Nedret. *Kitaphaneden Yayınevine Bâbıâli*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Manguel, Alberto. *Okumanın Tarihi*, çev. Füsun Elioğlu, YKY, İstanbul, 2001.

Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

II. ABDÜLHAMİD'İN MUZIR KELİMELERLE SAVAŞI

Saltanatının 93. gününde "akıl rahatsızlığı" nedeniyle tahttan indirilen V. Murad'ın yerine 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkarılan Abdülhamid'in ilk işlerinden biri bilindiği gibi 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasası olan Kânun-ı Esâsî'yi yayımlamak ve bunun gereği olan Meclis'i açmak olmuştu. Bunlar aslında kendisini tahta çıkaran Midhat Paşa, Namık Kemal, Krikor Odyan gibi reformistlere verdiği sözün gereğiydi. Bu dönemde basına yönelik bir baskının olmadığını 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Fransız *Figaro* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'da bulunan Henri Chabrillat'nın şu satırlarından anlıyoruz:

> Türkiye kişisel özgürlüğün en büyük olduğu ülkedir. Kimse kimseye karışmıyor. Bütün savaş bölgesini serbestçe ve hiçbir izin kağıdım olmadan dolaştım. Ama okuyucularımız bundan daha büyük bir kanıtı öğrenmek istiyorlarsa buyurunuz: Bilindiği gibi Türkleri hiç de hoşlanmayacakları şekilde eleştiren Woestyne'nin kitabını İstanbul'daki kitapçılardan satın alabilirsiniz. Hatta daha da etkili bir örnek isterseniz, bu kitabın Büyük Pera Caddesi'nde kendi gözlerimle gördüğüm büyük afişlerle ilan edildiğini de ekleyebilirim.

Sözü edilen Ivan de Woestyne, 1876'da Bulgaristan'da yaşanan ve Batı kamuoyunda büyük bir Osmanlı-Türk nefretine neden olan "Bulgar Katliamları" hakkında yazılar yazmış; ayrıca *Başıbozuklar Ülkesi* adlı bir de kitap yayımlamış bir Fransız yazarıydı. Bu yazarın bile böyle muamele görmesi hakikaten basın özgürlüğü konusunda iyi bir ölçüttü.

Ancak bu durum çok kısa sürdü çünkü savaş Osmanlı'nın aleyhine gelişiyordu ve sinirler gerilmeye başlamıştı. İlk kur-

ban, 1870'ten itibaren *Diyojen, Çıngıraklı Tatar, Hayal* ve *İstikbal* adlı mizah gazetelerini çıkaran Rum asıllı gazeteci Teodor Kasap oldu. Gazeteci, 1876 tarihli Kânun-ı Esâsî'nin "Matbuat kanunlar dairesinde serbesttir" diyen 12. maddesini hicveden karikatüründen dolayı 1877 yılının Mart ayında üç yıl hapse mahkûm oldu.

Resmî gazeteye sansür

Ama daha gri günler yoldaydı. 20 Eylül 1877'de sıkıyönetim ilan edildi. 14 Şubat 1878'de daha bir yılını bile doldurmamış Meclis kapatıldı, Kânun-ı Esâsî rafa kaldırıldı, Anayasa gereğince hazırlanan Matbuat Kanunu yürürlüğe konulmadı. Bu tarihten itibaren basılı yapılacak her türlü yayın Dahiliye Nazırlığı bünyesindeki Matbuat Müdüriyeti'nce öndenetime tabi tutulacak, bazı sözler ve konular yasaklanacak, bu yasaklara uymayan gazeteler kapatılacak, mizah dergilerine bir daha ruhsat verilmeyecekti. Aslında savaşın neden olduğu ekonomik sorunlar halkın gazetelere ilgisini azaltmış, gazeteler *kaime* denilen kâğıt paralar yüzünden dar boğaza düşüp birbiri ardına kapanmaya başlamıştı. Geriye sadece suya sabuna dokunmayan "tahsisat" gazeteleri kalmıştı. Ama bu gazeteler bile vehimli Padişah'ın gadrinden kurtulamayacaklardı. Daha ilginci, devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'nin bile bir dizgi hatasından dolayı 1879'da kapatılmasıydı. (Üstelik bu kapanış tam 12 yıl sürecekti.) Ardından *Tercüman-ı Hakikat* ve *Vakit* gazetelerine "edebiyata dair bir vakitten beri cereyan eden tartışmalar hadd-i marufu (bilinen, kabul edilen çizgiyi) aşmış olduğundan" ihtar verildi. İşin ilginç yanı *Tercüman-ı Hakikat* Abdülhamid'in sözcülüğünü yapıyordu. Aynı yıl, Türk Hilafeti yerine Arap Hilafeti'ni savunan ve çoğu yurtdışında basılan *Mirat, Al Nahla, Al Sada, Al Hilafa, Al Ettehad, Paiki İslam* gibi yayınların ülkeye girmesi yasaklandı. Yasaklamalar, Fransızların Tunus'u, İngilizlerin Mısır'ı işgal ettiği 1881 ve 1882 yıllarında tırmanışa geçti.

Kara Tahsin'in gizli yönetmeliği

Sansür, 1888'de Basmahane Nizamnamesi'ne yapılan tadilatla (nizamname 1857'de çıkmıştı) iyice şiddetlendi. Nizamnameye göre sadece matbaacılar değil, kitapçılar, hurufat (harf) dökümcüleri, kitap ve süreli yayın çıkaracak olanlar; her türlü resim, tasvir, madalya, arma basıp satanlar "Padişah'ın hakkına ve devletin yararına dokunur" yayından kaçınacaklarına dair bir taahhütname imzalamak zorundaydılar. Ayrıca sayısız kural vardı uyulması gereken.

Bir de "Padişah hazretlerinin başkâtibi Kara Tahsin Paşa" imzasıyla yayımlanan gizli (belki de uydurma) bir yönetmelik vardı gazeteci ve matbaacıların başının üstünde Demokles'in Kılıcı gibi sallanan. "Fısıltı gazetesi" yoluyla yayılan yönetmeliğin maddeleri (sadeleştirilmiş dille) şöyleydi:

> 1- Sultanın sağlığının iyiliği, hasadın bolluğu, ticaretin ve sanayinin ilerlemesi haberlerine öncelik verin. 2- Ahlak açısından Maarif Nazırı'nca onaylanmamış hiçbir dizi romanı yayımlamayın. 3- Bir sayıda bitmeyecek edebi ve ilmi yazılar yayımlamayın. "Devamı var" deyimini kullanmayın. 4- Bir makalede beyaz boşluk ya da birkaç satırlık noktalı yerler bulundurmaktan kaçının. Şüphe uyandırır. 5- Şahsiyetlerden, özellikle yöneticilerin yolsuzlukları, suçları ve hatalarından bahsetmekten kaçının. 6- Kişilerin ve grupların yönetim aleyhindeki şikâyet başvurularını yayımlamayın. 7- Her türlü tarihî ve coğrafi isimleri kullanmak yasaktır. 8- Yabancı hükümdarlara yöneltilen suikastlardan ve dışarıdaki ayaklanmalardan bahsetmek yasaktır. 9- Bu yönetmelikten gazetelerde bahsetmek de yasaktır.

Düşen veya düşürülen hurufat

Ama dizgi sırasında kazara düşen (ya da bilhassa düşürülen) bir harf, Padişah'a yaranmak isteyen bir jurnalcinin gözüne takılınca olanlar oluyordu. Örneğin *Sabah* gazetesinin başlığında Abdülhamid'in sıfatlarından biri olan "Şevketlu" sözcüğünün "v"

(vav) harfi düşmüş ve sözcük şöyle okunur hale gelmişti: "Şu kötü Ulu Gazi İkinci Abdülhamid Han." Sonucu tahmin ediyorsunuzdur. *İkdam*'ın başlığında Abdülhamid'in tahta çıkışı için "mutlu gece" anlamına gelen *leyl-i mes'ude* tamlamasının ikinci kelimesi *mesude* diye basılınca tamlamanın anlamının "kara gece" olmasını affetmek mümkün müydü? *Servet-i Fünun* dergisinde Abdülhamid'in tahta çıkışıyla ilgili bir cümlede *ve'l-istihkak* (hakkı olarak) ibaresindeki "l", yani elif harfinin yeri değişince kelime *ve la istihkak* (haksız olarak) haline gelince neyse ki gazetenin sahibi yanlışlığı zamanında fark etmiş ve sansür heyetini uyarmış, basılan nüshalar yakılmış da belki de Fizan'a sürülmekten kurtulmuştu.

12 yıllık aradan sonra 1891 yılında yayımlanmaya başlayan "resmî gazete" *Takvim-i Vekayi*'nin bir yıl sonra tekrar kapatılmasına da bir dizgi hatası neden olacaktı. Gazetede Abdülhamid'in 12 yaşındaki Felemenk (Hollanda) Kraliçesi'ne verdiği nişandan bahsederken *nişan ita* (vermek) yerine *nişan hata* yazılınca, sansürden sorumlu müsteşar azledilmiş, düzeltmenler cezalandırılmış, gazete yeniden kapatılmıştı. (Bir daha yayımlanması da ancak 1908'de mümkün olmuştu.)

Külhanlarda yakılan kitaplar

1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması ve 1894-1896 arasında Doğu vilayetlerindeki toplumlararası çatışmalardan sonra Abdülhamid'in muhalefet alerjisi veya korkusu zirveye çıkınca, 1898'de "Bilumum matbaaların daima zaptiye nezareti altında bulundurulması hakkında" irade çıktı. Sansür heyetinin üyeleri arttıkça basılan kitap sayısı azaldı. "Tutuklu" kitaplar hamam külhanlarında (en çok da Çemberlitaş Hamamı'nda) yakıldı. Yurtdışından gelen postaların hepsi açıldı, muzır (zararlı) görülen kelimeler dantel gibi oyularak çıkarıldı. Bazı yabancı dildeki kitaplar sayfaları koparılarak içeri alındı, bazıları bir kelimeye kurban gitti. Örneğin *Termo-Dinamik* adlı Fransızca kitap, başlıktaki "dinamik", muhtemelen "dinamit" diye anlaşıldığı için; İngiltere'den gelen kibrit kutularının kapakları "kan

rengini andırdığı ve markası da kılıç şeklinde olduğu, üzerlerinde yazan Fransızca "Union" sözcüğü, "İttihat" anlamına geldiği için" gümrükte takılmıştı. Öyle ki Nicolaides adlı Yunan yazarın Abdülhamid'i ve Türkleri öven *Doğu'nun Altın Kitabı* adlı eseri bile, dil bilmeyen endişeli gümrük memurlarının kurbanı olmuştu.

Sansürcülerin altın makasından yerli yazarlar da nasiplerini alıyorlardı elbette. Örneğin Halid Ziya (Uşaklıgil) *Kırık Kalpler* adlı romanının sansür memurlarının kırmızı kalemiyle delik deşik edildiğini gördükten sonra 1908'e kadar yazarlığa ara vermişti. Benzer şekilde Tevfik Fikret de yazamaz hale gelmiş, Aşiyan'daki evinde inzivaya çekilmişti.

Muzır kelimeler listesi

Lise yıllarında bellediğimiz gibi "burun", "tepe" ve "Yıldız" kelimelerinin yasaklı olmadığını söyleyen kaynaklar varsa da Hüseyin Cahit (Yalçın), Pierre Loti'den çevirdiği *İzlanda Balıkçısı*'nda coğrafi bir tanım olan "burun" yerine "karaların denizlere doğru ilerlediği yer" dediğini anlatır. Aynı şekilde tiyatrocu Ahmed Fehmi Efendi, bir oyunda kadının gözlerinin "yıldız gibi parladığını" söylediği için jurnallendiğini belirtir. 1901'de bir Fransız kumpanyasının oynamak istediği Cyrano de Bergerac oyunu, Cyrano'nun büyük bir burnu olduğu ve oyunda buna dair bir tirat olduğu için yasaklanmıştır.

Dahası çeşitli kaynaklarda "muzır" (zararlı) bulunduğu için aforoz edilen kelimelerin epey uzun bir listesi olduğunu okuyoruz. Örneğin Ali Seydi Bey ve arkadaşlarınca 1908-1914 arasında üç cilt halinde yayımlanan *Resimli Kamus-u Osmani*'nin sonundaki bir listeye başka kaynaklardan yaptığım eklemelere göre, Abdülhamid döneminde şu kelimelerin kullanılması yasaktı: Adalet, arsenik, aksülmen (ikisi de zehir), anarşi, avam (halk), Ballı Baba (neden yasaklı olduğunu öğrenemedim), beynelmilel, bomba, büzürgvar ("değerli, yüce" anlamına geliyor ama kaba, müstehcen anlamlı "büzüg" kelimesine benzediği için olsa gerek), cemiyet, cumhuriyet, Darvinizm, demokrat, dikta-

tör, disiplin, dinamit, Ermenistan, grev, hafiye, hak, hal (tahttan indirmek), humbara (bomba), hürriyet, ihtilal, infilak, inkıraz (yıkılma), inkılap (reform), irtica (gericilik), irtiyab (kuşku), istibdat (baskı), ispirtizm (ruh çağırma), isyan, Kanun-ı Esâsî, klik (hizip), klerikal (kiliseye dair), konservatör (tutucu), mabad (arka), Meclis-i Ayan, Meclis-i Umumi, memorandum, Murad, mutlakıyet, müsavat (eşitlik), nihilist (yıkıcı), obstrüksiyon (engelleme), oportünist (fırsatçı), oligarşi, pancermenizm, panislamizm, psikolocya (psikoloji), radikal, randevu, sansür, siyanür, siyemma (özellikle), sosyalizm, suikast, Şura-yı Devlet, Şura-yı Ümmet, tahtakurusu ("tahtın kırılsın" diye okunabildiği için), teevvüh (feryat etmek), vatan, veliaht, veto, yıldız, zehir, zulüm...

Aforozlu kitaplar

Bunun dışında külliyen yasaklanan kitaplar, dergiler vardı. Örneğin *Kelile ve Dimne, Gülistan, Kitab-ı Muhammediye, Tarih-i Osmani, Ebu Müslim Kıssası,* Raşid Rıza'nın *Fatiha Tefsiri,* Kırk Hadis gibi İslami kitaplar, *Mezmurlar Kitabı* veya *Tevrat*'ın Arz-ı Mevud'un Beni İsrail'e döneceği hakkındaki bahsi gibi gayri İslami eserler, *Rüya Tabirleri*, Nasreddin Hoca'nın Cuha hikâyeleri gibi folklorik eserler, Abdülhak Hamid ve Namık Kemal'in bütün eserleri, İbn Batuta'nın ve Evliya Çelebi'nin seyahatnameleri gibi son derece geniş bir yelpazede yasaklı kitap vardı. *Seyahatnâme*'nin bütünü değil ama ilk altı cildi ancak 1896-1902 arasında *İkdam* gazetesinin sahibi Ahmed Cevdet Bey'in ("İkdamcı Cevdet") girişimleriyle basılabilmişti. Ancak Abdülhamid'in korkusundan, eser basımcıların sansürüne uğradığı gibi, eserin dilini sadeleştirmek adına pek çok terim ve kavram da çıkarıldı. Sansüre neden olan konulardan biri I. Ahmed'in talihsiz oğlu Genç Osman'ın kendisini tahttan indiren yeniçeriler tarafından öldürülmeden (1622) önce ırzına geçildiğine dair anlatıydı. Asım Bey bu eylemini şu tanıdık sözlerle gerekçelendirmişti: "Tarihimiz için bu sayfa kara bir lekedir. Bunu gelecek kuşaklara göstermek doğru olmadığı için yırttım!"

Bu tedbirlere rağmen Abdülhamid'in gadrine uğrayan kitaba daha matbaada iken el kondu ve basılan nüshaları bir depoya kilitlendi. Bu yasak 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanına kadar devam etti.* Ayrıca pek çok konuda resim, fotoğraf, bilgi verme yasağı vardı. Örneğin hepsi de anarşistlerce öldürülen Fransa Cumhurbaşkanı M.F. Sadi Carnot kalp durmasından (1894), Avusturya İmparatoriçesi (Sisi lakaplı) Elisabeth (1898) göğüs darlığından, ABD William Başkanı McKinley şirpençeden (1901) ölmüş gibi gösterilmişti, çünkü gerçeğin bilinmesi, Abdülhamid düşmanı anarşistlere esin kaynağı olabilirdi! 1897'de Girit Meselesi'nin yan etkisi olarak, Yunan Kralı ve veliahdının, Yunan ordusunun, gemilerinin resimlerinin yayımlanması düşünülemezdi elbette. Müslüman kadınların resimleri, elbette müstehcen resimler zinhar yasaktı. Ve nihayet, Abdülhamid'in ve çocuklarının resimlerinin, fotoğraflarının basılması kat'a yasaktı!

* Bu tarihten sonra kitabın ilk aşamada basılamayan 7. ve 8. ciltleri 1928'de Arap alfabesiyle; 9. ve 10. ciltleri ise Latin alfabesiyle 1935 ve 1938'de basıldı. Yıllar sonra bu baskıların da eksikler içerdiği anlaşıldı. Eserin eksiksiz baskısı ancak yakın tarihte Yapı Kredi Yayınları tarafından yapılabildi.

Özet Kaynakça

Bazin, Louis. "Osmanlı Sansürü ve Sözlük Yazarlığı: Sâmî Bey'in Kamus-i Fransevî'si", çev. Server Tanilli, *Tarih ve Toplum*, sayı 19, Temmuz 1985, s. 10-12.

Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Dönemi'nde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Koloğlu, Orhan. "Muzır Ararken Alay Konusu Olan Rejim: II. Abdülhamit Sansürü", *Tarih ve Toplum*, sayı 37, Ocak 1987, s.14-18.

Kudret, Cevdet. *Abdülhamid Dönemi'nde Sansür-I, II*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım*, haz. Alpay Kabacalı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Edebiyat Anıları*, haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975.

YENİÇERİ OCAĞI'NDAN MİLLET-İ MÜSELLAHA'YA

I. Murad döneminden (1326-1389) itibaren Osmanlı Devleti'nde askerlik teşkilatının belkemiği, Hıristiyan tebaa arasından seçilen ve Müslümanlaştırılan "devşirme"lerden oluşturulan Kapıkulu Ocaklarıydı. Ocaklardan en kalabalığı olan yeniçerilerin mevcutları 1480 yılında 10 bin, 17. yüzyıl başlarında 40 bin, ocağın kapatıldığı dönemde 70 bin civarında idi. Bugünden bakınca belki fark edilmiyor ama "gazilik" anlayışının terk edilerek yerine yeniçeri ordusunun kurulması toplumsal, siyasi ve kültürel anlamda büyük bir devrimdi. Bunun ilk adımı ise Osmanlı beyinin "gazilerin başındaki gazi" olmaktan çıkıp "sultan" olmasıydı elbette. 16. yüzyıl sonlarından itibaren "devşirme" sistemi zayıflamış, buna paralel olarak ordudaki disiplin gevşemiş, askerlerin evlenmeleri ve askerlik dışında başka işlerle uğraşmalarına göz yumulmaya başlanmıştı. Böylece o güne dek çıkarı savaş yapmaktan yana olan bir kastın yerini, artık askerlikle ilişkisi kalmayan, çıkarları farklılaşmış şehirli orta sınıfı mensupları, kışladaki kazan kaldırmaların yerini bir çeşit halk ayaklanmaları aldı. 17. yüzyıl başındaki Celali ayaklanmaları sırasında zayıflayan devletin hem asker hem de para eksiğini gidermek için, beylerbeylerine ve sekban birliklerine asker almak için vergi toplama yetkisi vermesi sadece küçük rütbeli komutanların halkı kendi hesaplarına soymasıyla değil, daha önemlisi Osmanlı'nın temel politikalarından olan askerî sınıfla reayanın, yani yönetenle yönetilenin birbirine karıştırılmaması ilkesinin de açıkça ihlal edilmesiyle sonuçlandı. Dolayısıyla ordunun siyaset sahnesinde etkin rol oynaması, sıkça ileri sürüldüğü gibi Tanzimat'la değil, daha bu dönemde başladı.

Nizam-ı Cedid

Silah ve teçhizat bakımından da çağa ayak uyduramayınca, Osmanlı orduları Batı orduları karşısında yenilmeye başladı. III. Selim dönemindeki Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) orduları Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa usullerine göre talim yapan ilk askerî örgütlenmeler olarak bir başka devrime işaret ediyordu. 1807'de patlak veren Kabakçı Mustafa İsyanı'yla III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra ilk iş bu birliklerin talim yaptığı kışlaların yıkılması oldu ama devlete istedikleri gibi nizam verebileceklerini düşünen "kalemiye" mensuplarının oluşturduğu bir çeşit "Sivil Nizam-ı Cedid" varlığını sürdürdü. Hariciye Nezareti ve Tercüme Bürosu gibi yenilikler bunun sonucuydu.

Orduda reform konusundaki ikinci ciddi adım II. Mahmud döneminde (1808-1839) kurulan, Sekban-ı Cedid adı verilen ve Batı usullerinde eğitim yapan birlikler oldu. Bu birliklerin sonunu da Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüyle biten Yeniçeri Ayaklanması getirdi. Haziran 1826'da Eşkinci Ocağı'nın kurulmasından üç gün sonra başlayan bir diğer isyan ise II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kapatmasına vesile oldu. Tarihe *Vak'a-yı Hayriye* (Hayırlı Olay) olarak geçen bu olaydan sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye, Prusya'dan getirilen askerlerin gözetiminde, çağın gereklerine uygun bir biçimde teşkilatlanarak göreve başlamıştı.

Dışlayıcı yaklaşım

Adından anlaşıldığı gibi tüm Osmanlı tebaasını değil, sadece Müslüman tebaayı kapsayan, dahası, lağvedilen Yeniçeri Ocağı'ndaki Bektaşiliğe karşı Sünniliğin egemen olduğu 12 bin kişilik ordunun da 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yetersiz kalması üzerine 1834'de hem Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yedek kuvvet hem de Mekteb-i Harbiye kuruldu. Okula öğrenci alımında seçkinci bir yöntem izlendi ve aynen Prusya'da olduğu gibi sadece *zadegân* denilen devletin tepesindeki asker ve sivil bürokratların çocukları alındı. Böylece bu grupların konumları biraz daha pekiştirilmiş oldu.

O zamana kadar her yıl veya ihtiyaç duyulduğunda hangi vilayet ve kazadan ne miktarda asker alınacağına Divan-ı Hümayun karar veriyordu. Tespit edilen miktar taşra valilerine bildiriliyor, onlar tarafından görevlendirilen memurlar o yerin ileri gelenleriyle birlikte istenilen sayıdaki eratı halk arasından seçiyorlardı. Yani kimlerin askere alınacağı, askerliğin ne kadar süreceği gibi konularda yazılı kurallar yoktu.

Tanzimat'ın getirdikleri

Batılılaşma hamleleri kapsamında, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ile yapılan düzenlemelerden devletin temel beklentisi giderek artan asker ihtiyacını karşılamaksa, ikincil beklentisi, İmparatorluğu oluşturan farklı etnik köken, dil ve dine sahip tebaayı vatandaş olarak eğitip onlara ortak bir kimlik kazandırmaktı. Nitekim fermandaki "Vatanın muhafazası için halkın askerlik yapmasının bir hizmet borcu olduğu" vurgusu bu amaca işaret ediyordu.

Fakat fermanda sözü edilen düzenlemelerin ilk adımı ancak dört yıl sonra atılabildi. Prusya sisteminden esinlenilerek hazırlanan 1843 tarihli Tensikat-ı Celile-i Askeriye Kanunu'na göre "muvazzaflık" (asıl askerlik) 5 yılla, "rediflik" (yedek askerlik) 7 yılla sınırlandı. Sisteme göre her yılın mart ayı başında orduların mevcudunun beşte biri terhis edilecek ve yerlerine kura ile yenileri alınacaktı. Ancak nüfus sayımı yapılmadığı için işler öngörüldüğü gibi gitmedi. Bunun üzerine 1846'da kura usulü getirildi. Ancak bu sefer de kanunun istisnalar bölümü çok genişti. İstisnalar arasında Osmanlı sülalesinden gelenler, Bilâd-ı Selâse (Galata, Üsküdar, Eyüp) halkı, Mekke ve Medine'de yaşayanlar, Yemen'deki Arap aşiretleri, gayri Müslimler, ilmiye, kalemiye ve mülkiye sınıfından bazı kişiler, müftüler, şeyhler, cami imamları, hatipler, müezzinler, kayyumlar, ulema sınıfından olanların çocukları, medrese öğrencilerinden kendilerine yapılan imtihanı başarı ile geçenler vardı. Böylece sonuçta sadece garibanlar "vatandaşlık" görevini yapar oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun modern anlamdaki

bu ilk vatandaşlarının onlarca yıl süren savaşlarda telef olduklarını hatırlatmaya gerek yok herhalde.

Bedel-i askeriye

Fermanlara göre "eşit vatandaş" olan gayri Müslimlerin askere alınmaları konusundaki ilk adım ise 1847'de atıldı ve bir miktar Rum, Bahriye'ye alındı. 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Avrupa masasında yer alabilmek için 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı arifesinde, konu tekrar gündeme geldi ama modernleşme hamlelerinin mimarlarından Ahmed Cevdet Paşa bile Osmanlı ordularının şimdiye kadar "Ya gaza, ya şahadet, haydi din-i mübin uğruna çocuklar!" nidalarıyla harekete geçirildiğini, gayri Müslimler askere alınırsa her taburda bir imamın yanı sıra papaz da bulundurmak gerektiğini, üstelik tek papazın da yetmeyeceğini; Ortodoks, Katolik, Ermeni, Yakubi, Protestan papazlar isteyeceklerini söyleyerek itiraz etti. Paşa'ya göre orduyu Batı'daki gibi vatan uğruna harekete geçirmek de pek mümkün olmazdı çünkü "bizde vatan deyince askerin aklına köylerindeki meydanlar gelirdi."

Sonunda gayri Müslimlerden alınan (baş, kelle vergisi) cizyenin *bedel-i askerî* şekline dönüştürülmesine ve eşitlik ilkesi uyarınca Müslümanların da isterlerse bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulmasına karar verildi. Ancak bu sistem de sorunu çözmedi. Hem Müslümanların ödeyeceği bedel (8 bin kuruş) gayri Müslimlerin ödeyeceğinden (5 bin kuruş) fazlaydı hem de peşin ödemek gerekiyordu. Öte yandan her 180 gayri Müslim'den birinin kurayla askere alınması kararlaştırıldığından, bir gayri Müslim'in bedelini 180 kişi paylaşarak ödemek zorundaydı. Bu da gayri Müslimlerin daha önce ödedikleri cizyeye yakın bir bedel oluşturuyordu.

Goltz Paşa ve "milleti-i müsellaha"

İlk kez 21 Ocak 1864 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde boy gösteren "asker-millet" kavramının yaşama geçirilmesi görüldüğü gibi kolay olmuyordu. Ama 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebep olduğu büyük subay kayıplarını gidermek için Mekteb-i Harbiye'nin kapıları Enver, Mustafa Kemal (Atatürk) veya İsmet (İnönü) gibi halk çocuklarına açıldı. Böylece askerlik giderek orta ve alt sınıfların ikbal ve ekmek kapılarından biri haline geliyordu.

Orduyu büyük gözaltına alan, donanmayı Haliç'te çürümeye terk eden, isyan bastırmaya giden birliklere bile silahlarını son anda verecek kadar "ordu-septik" olan II. Abdülhamid'in askerî uygulamalarına damgasını vuran kişi "yurttaşlar topluluğu bir ordu, her yurttaş bir askerdir" diyerek *Millet-i Müsellaha* (Silahlı millet/ordu millet) kavramını formüle eden Baron Colmar Freiherr von der Goltz idi. Savaştan sonra ordunun acilen modernleştirilmesi gerektiğini gören Abdülhamid'in isteği ve Kayzer II. Wilhelm'in emri ile 1883'te İstanbul'a gelen Goltz (Golç okunur), kısa sürede Padişah'ın güvenini kazanmış, tuğgeneralliğe (paşalığa) yükselerek Osmanlı Askerî Okullar Genel Müfettişi olmuştu. Abdülhamid 1885'te Goltz Paşa'nın *Das Volk in Waffen* adlı kitabını *Millet-i Müsellaha* adıyla Osmanlıcaya çevirtmişti. Goltz Paşa Osmanlı ülkesinde görev yaptığı yıllarda askerî teşkilatlanma ve askere alım sisteminden, askerî stratejilerin belirlenmesi, askerî okulların durumu ve ordunun mühimmat ihtiyacına kadar her konuda çalışmalar yaptı. Goltz'a göre savaş kaçınılmazdı, ancak bundan sonraki savaşlar topyekûn savaşlar olacaktı, yani halkın tamamı ordu gibi savaşa katılacaktı. Bu açıdan ordu bir kurum olarak ağırlığını siyasete koyacak, subayların rolü artacaktı.

İttihatçılar ve zorunlu askerlik

Esas misyonu "devleti kurtarmak" olan asker ve sivil bürokrat ittifakının cisimleşmiş hali sayabileceğimiz İttihat ve Terakki'nin

itici gücüyle 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı, ulus-devlet fikrinin belirginleşmesine işaret etti. 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra tahttan indirilen II. Abdülhamid'in yerine Mehmed (V.) Reşad geldi. 5 Mayıs 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde cemiyetten bakan yoktu ama Hüseyin Hilmi Paşa'nın Temmuz ayında kurduğu kabinede Talât Bey Dahiliye Nazırı'ydı. Bu tarihten itibaren hükümet işleri İTC Merkez Komitesi'nin eline geçmeye başladı.

Enver Paşa, Goltz Paşa'nın sözleşmesini uzatmayı önerdi. Çünkü *millet-i müsellaha*, İttihatçıların projelerinin ana fikrini oluşturuyordu. Tersten bakınca da İttihat ve Terakki Goltz'un kehanetlerinin gerçekleşmesi anlamına geliyordu.* 7 Ağustos 1909'da çıkarılan kanunla bedel-i askerlik kaldırıldı ve askerlik hanedan ailesi dışında bütün tebaa için zorunlu hale getirildi. Kanun görüşülürken, bazı Müslüman mebusların, gayri Müslimlerin askere alınması konusundaki tereddütlerini dile getirmeleri üzerine Rum, Ermeni ve Bulgar mebuslar bunu eşitlik adına hararetle savunmuşlar, ama cemaatleri üzerindeki etkilerinin zayıflayacağından korkan kiliseler, özellikle de Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi kanuna karşı çıkmıştı. Ancak gayri Müslimlerin silah altına alınması yine tam olarak gerçekleşmedi. Gerekçe ordunun mevcudunun zaten yüksek olmasıydı. Ama esas neden, gayri Müslimlerin devlete sadakati konusunda tereddütlerinin olmasıydı.

Asker kaçakları sorunu

Geleneğe göre "asker doğan" (!) bir halkın askerlikten kaçması fikrini kabul etmek kolay olmadığı için, Osmanlı ordusundan

* İttihatçıların perde arkasından iktidar olduğu 1909-1913 yılları arasında Sadrazamlık ve Harbiye Nazırlığı yapan Mahmud Şevket Paşa ile 1908-1911 arasında Genelkurmay Başkanı olan Ahmed İzzed Paşa, Goltz Paşa'nın öğrencisiydiler. Mustafa Kemal de 1909'da, Selanik'te kıdemli kolağası (yüzbaşı) iken Goltz Paşa ile bizzat tanışmış, hatta ikili Mustafa Kemal'in yaptığı plan uyarınca Vardar Nehri civarında düzenlenen bir manevraya birlikte katılmışlardı. Mustafa Kemal, Goltz Paşa'dan "Millet-i Müsellaha müellifi" ve "büyük âlim, filozof" olarak söz edecekti.

firar edenlerin sadece Hıristiyanlar olduğunu düşünmek eğilimi vardır. Halbuki Müslüman-Türkler de askerden kaçmışlardır. Üstelik bu oran Birinci Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'ya göre çok yüksekti. Avrupa'da seferber edilen orduların yüzde 0,7 ile yüzde 1 kadarını asker kaçakları oluştururken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu oran yüzde 20'lere varıyordu.

Savaş yıllarında Harbiye İkmal Şubesi Müdür Vekili olan Miralay Behiç (Erkin) Bey'e göre askerlikten kaçışın nedenleri şunlardı:

> Enver Paşa'nın kanaatince askerin firarı korkudan, benim ve daha birçok arkadaşlarımın kanaatince de eratın birçok yolsuzluklara tahammül edememelerinden ileri gelmekte idi. Bu mesele hakkında ordularımızın komutanlarının fikirlerini sorduk; aynı neticeye vardık. Yani fena ve az gıda, alışılmayan iklimlere tahammül edememek, fena giyinmek, kadın ihtiyacı, sigara ihtiyacı, ara sıra izin alıp ailesini görememek, siperlerde uzun müddet kalmak vs. Memleketimizin o zamanki perişan hâli bütün bu mahzurları izale edecek imkânları tahsile müsait değildi.
>
> Firar edemeyen erat arasında intihar edenler ve cinnet getirenler de vardı. Kasten kendini yaralayanlar eksik değildi. Bu sonuncular derhal idam olunuyorlardı. Firarın cezası idam olduğu halde, firarın önünü almak mümkün olamamış; bilakis günden güne artmıştır. Siper hayatından bıkanlar arasında mahsus kabahat işleyerek hapsolunmak ve bu sayede geriye gitmek vak'aları artmıştı. Bunun için bir kanun yapıldı; bu gibilerin hapis cezası dayak cezasına çevrildi. Enver Paşa, firara karşı esaslı tedbir alacak yerde şiddeti artırdı. (...) Firar meselesi öyle bir şekil almıştı ki bugün bir firariyi idam eden manga eratından bazıları ertesi günü kendileri kaçıyorlardı. Yani idam cezası dahi müessir olamıyordu. Bazıları kasten frengi hastalığı alarak askerlikten kurtulmaya teşebbüs ediyorlardı. Nihayet frengili amele taburları teşkiline mecbur olduk. Askerlikten kurtulmak için sun'î hastalıklar, sahte izin vesikaları misilli türlü türlü çarelere başvurulduğu gibi zenginlerin, bazı karakteri zayıf doktorlardan rapor almak, asker alma şubeleriyle anlaşmak gibi su-

istimaller günden güne artıyor, bunlarla başa çıkmak bizim için çok müşkül oluyordu...

Asker kaçakları anlaşılır nedenlerle Milli Mücadele döneminde (1918-1922) de büyük sorun olmaya devam etti. Silah altına çağrılanlar İstanbul Hükümeti'nin fetvasını ve Padişah'ın askerliği kaldırdığına dair fermanını dikkate alarak ya askere gelmiyor ya da şubelerden ve kıtalardan kaçıyorlardı. Kaçarken de kendilerine verilen silah ve cephaneleri beraberlerinde götürüyorlardı. Elbette köylerine kasabalarına rahatça giremedikleri için de dağa çıkıyor, yol kesiyor, halkın başına bela oluyorlardı. Ankara, bir ara sayıları yüzbinlere ulaşan asker kaçakları ile baş etmek için İstiklal Mahkemelerini kurdu. Bu mahkemelerde casusluk, bozgunculuk, askerden kaçma, eşkıyalık ve isyan suçlarından yaklaşık 60 bin kişi yargılandı, bunların 40 binine çeşitli cezalar verildi, 1054 idam cezası infaz edildi. Bu sert tedbirler sayesinde halk yavaş yavaş Kuva-yı Seyyare denilen çetelere katılmaya başladı. Ardından düzenli orduya geçildi ve disiplinsizlik azaldı.

Özet Kaynakça

Altınay, Ayşe Gül. *The Myth of the Military-Nation*, Palgrave MacMillan, New York, 2004.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Ordu-Millet Düşüncesi", *Toplumsal Tarih*, sayı 164, Ağustos 2007, s. 36-42.

Kuyaş, Ahmet. "Osmanlı Türk Modernleşmesi ve Ordunun Siyasetteki Yeri Üzerine", *Cogito*, sayı 19, 1999, s. 259-267.

Özdemir, Zekeriya. "Birinci Dünya Savaşı'nda amele taburları", 2000 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Parlar, Suat. *Askeri Modernleşme Yoluyla Bayraksız İstila*, Bağdat Yayınları, İstanbul, 2007.

Ünder, Hasan. "Goltz, Milleti Müsellaha ve Kemalizmdeki Spartan Ögeler", *Tarih ve Toplum*, cilt 35, sayı 206, Şubat 2001, s. 45-53.

Ünder, Hasan. "Millet-i Müsellaha ve Medeni Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, cilt 32, sayı 192, 1999, s. 48-56.

Zürcher, Eric Jan. "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi," *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

SİYASİ, MALİ ve PSİKOLOJİK CEZA OLARAK MÜSADERE

İslam devletlerinde "müsadere", "tazir cezası" hükmünde kabul edilirdi. Tazir cezaları, İslam hukukuna göre sınırları *Kuran* ve Sünnet tarafından belirlenmemiş cezalardı. Bu yüzden cezaya esas teşkil eden suçun ne olduğu ve cezanın nasıl uygulanacağı merkezi otoritenin veya onun atadığı hâkimin kararıyla belirleniyordu.

Doktrin böyleydi ancak uygulamada müsadereye tabi tutulacak kişinin yargılaması bile yapılmadan, müsadere kararıyla eşzamanlı olarak idam cezası veya sürgün cezasının ilan edildiği, dolayısıyla suçlamaya maruz kalan kişinin kendisini savunmasına imkân bile olmadığı yüzlerce örnek vardır. Müsadere durumunda ölenin mirasçıları hiçbir hak talep edemez, bazı istisnai durumlar haricinde kişinin ailesine hiçbir bedel ödenmezdi. Müsadereden kaçmak için en çok başvurulan yöntem vakıf kurmaktı. Çünkü İslam hukukuna göre vakıf malları Allah'a ya da cemaate devredildiği için müsadere edilemezdi.

İslam kaynaklarına göre ilk müsadere uygulaması İkinci Halife Ömer döneminde (bazılarına göre Peygamber döneminde) yapılmıştı. Peygamber ve İkinci Halife Ömer, haksız kazanç sağlayan yöneticilerin mallarına el koyarlardı. Yani ilk müsaderelerde ahlaki kaygılar öndeydi. Yine İslam kaynaklarına göre Emeviler bu yöntemi muhaliflerini tasfiye etmek için kullandılar. Abbasiler de selefleri Emevileri cezalandırmak için... Yani müsadere giderek bir siyasal mücadele aracı oldu.

Selçuklularda müsadere

Büyük Selçuklu Devleti döneminde de müsadere vardı. Örneğin Tuğrul Bey, Abbasi Halifesi'nin kızı Seyyide ile evlenmek istemiş, Halife bu evliliğe karşı çıkınca Halife ve erkanının bütün dirlikleri müsadereye tabi tutulmuştu. Sonunda Halife geri adım atmış, Ağustos 1062'de nikah kıyılmış, dirlikler iade edilmişti. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Seyyide, baba evine dönmek istemişti. Halife buna izin vermeyince bu sefer Tuğrul Bey'in yerini alan Alp Arslan, Halife'nin dirliklerini müsadere etmişti.

Alp Arslan'ın ölümünden (1072) sonra yerine geçen Melikşah'ın halası ve Erbasgan (Elbasan) Bey'in karısı Gevher Hatun, Melikşah'a karşı Kavurd Bey'in isyanını destekleyince, 50 bin dinarlık nakit ile mal varlığının büyük kısmını devlete bırakmak zorunda kalmıştı.

1075-1308 arasında hüküm süren Selçuklu Rum (Anadolu) Devleti'nde I. Süleyman Şah müsadereyi yasakladıysa da II. Kılıç Arslan, veziri İhtiyareddin Hasan'ın tüm mal ve mülkünü; I. İzzeddin Keykavus, devlete isyan ve ihanet ettikleri gerekçesiyle Antalya halkından bazı kişilerin mal varlıklarını müsadere etmişti. I. Alaeddin Keykubad kendisine yıllarca hizmet etmiş Emir Seyfeddin Ayaba, Emir Mübarizeddin Behramşah, Emir Zeyneddin Başara, Emir Bahaeddin Kutluğca gibi beylere isnat edilen isyan ve ihanet suçlamalarına inanmış, bunları idam ettirdikten sonra tüm varlıklarını müsadere etmişti. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, önemli beylerden zina gerekçesiyle Taceddin Pervane'nin ve bilinmeyen bir nedenle Ahi Evren'in mallarını müsadere etmişti.

Fetret Dönemi müsadereleri

Osmanlı döneminde herhangi bir sebeple hükümdarın gazabına uğrayan yüksek dereceli askerî ve sivil devlet görevlilerinin ("padişahın kullarının") hapis ve idamı ve mallarının beytülmal (kamu/devlet) namına zapt ve müsaderesi, sıklıkla karşılaşılan bir durumdu. Reaya (halk) ve ulema (alimler sınıfı) "padişahın

kulu" statüsünde olmadığından müsadereye tabi değildi. Yine de tarih içinde ilmiye sınıfından kişilerin bile müsadereden kurtulamadığına dair örnekler var. Zaten müsadere edilecek değerli malı olmadığından reaya müsaderesine dair tarihe geçmiş bir kayıt yok.

"İlk müsadeler Fetret Dönemi'nde (1402-1413) Edirne'de hüküm süren Musa Çelebi tarafından yapılmıştır" diyen kaynaklar olduğu gibi, diğer taht iddiacılarına karşı Musa Çelebi'ye destek vermek için isyan eden Şeyh Bedreddin'in mallarının bile idamından sonra müsadere edilmediğini ileri süren kaynaklar da var.

M. Zeki Pakalın'a göre ise Osmanlı tarihinde ilk kayıtlı-kuyutlu müsadere, Konstantinopolis'in fethinden bir gün sonra yapılmıştır. Malları ilk müsadere edilen kişi ise II. Mehmed'in "Fatih" unvanı almasında önemli rolü olan Vezir-i Azam Çandarlı Halil Paşa'dır.

Fatih ve Çandarlı Halil Paşa'nın katli

Babası II. Murad'dan kendisine miras kalan Çandarlı'nın neden II. Mehmed'in gözünden düştüğünün ve Konstantinopolis'in fethedilmesinin hemen ardından tasfiyesinin hikâyesi uzundur. Sadece şunu söylemekle yetineceğim: İsmail Hakkı Uzunaçarşılı gibi Çandarlı'nın taht devir teslimleri sırasında II.Murad'la II. Mehmed'in (yani baba-oğulun) arasını bozduğunu bu yüzden II. Mehmed'in garezini çektiğini söyleyenler olduğu gibi, Erdoğan Aydın gibi Türkmen asıllı Çandarlı'nın temsil ettiği yerli unsurlarla Zağanos Paşa'nın temsil ettiği devşirme unsurlar arasındaki iktidar mücadelesinde II. Mehmed'in Zağanos Paşa'dan yana tavır almasının kurbanı olduğunu ileri sürenler de var.

Arka planda böylesine büyük bir hikâye var ama Çandarlı'ya atfedilen suç Bizanslılarla işbirliği yaparak Osmanlı'ya ihanet etmekti. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın anlatımına göre, II. Mehmed Fetih'ten sonra sağ olarak ele geçirilen Bizans donanmasının amirali (*megas doux*) Notaras'a, "Niye bu kadar direnip de bunca felakete sebep oldunuz?" diye sorduğunda güya Notaras,

"Bundan başka senin adamlarından bazıları sözle ve mektupla imparatora haber gönderip 'korkma padişah size tahakküm etmeyecektir' diyorlardı" cevabını vermişti. İşte bu ifade Çandarlı'nın ihanetine kanıt sayılmıştı.

II. Mehmed derhal Çandarlı'nın yakalanıp hapsedilmesini emretmiş, Halil Paşa elleri ve ayakları bağlı şekilde Edirne'ye gönderilmişti. *Tacit'ül-Tarih*'e göre "enva-ı işkence ve azap ile öldürülmüştü." Bunlarla eş zamanlı olarak da Halil Paşa'nın "120 bin dukalık hazinesi ve mal ve mülk nesi varsa" müsadere edilmişti. Anlaşılan bu haksız infazın gözden ırak bir köşede yapılması uygun görülmüştü. Çandarlı'nın yerini alan Zağanos Paşa'nın da saltanatı uzun sürmeyecek, 1456 yılındaki Sırbistan Seferi sırasında Belgrad'ın alınamamasının faturası Zağanos Paşa'ya kesilecekti. Yine de Zağanos Paşa şanslıydı, malları müsadere edilmediği gibi Balıkesir'e sürgüne gönderilmesiyle yetinilmişti.

Fatih sonrası dönemde müsadere, ulema dışındaki devlet görevlilerinden kayda değer zenginliğe sahip kişilere uzanan geniş bir yelpazede, kişilerin suçlu olup olmadığına bakılmaksızın uygulanan bir yöntem halini almıştı. Öncelikle Osmanlı yönetim anlayışına göre, zaten devlet için çalışanların sahip olduğu herşey şahsa değil, makama aitti. Bundan dolayı devlet için çalışan bir kişinin devlet için ne kadar çalışırsa çalışsın vefatı halinde sahip olduğu bütün servetin asıl sahibine, yani devlet hazinesine aktarılması gayet meşru bir uygulamaydı. Böylece devletten bağımsız bir zenginler sınıfının ve bunlara bağlı güç odaklarının ortaya çıkması engelleniyordu. Zenginlik ve güç babadan oğula geçemediği için de tek ümit devlete kapılanmak oluyordu. Devlete kapılanma sırasında elde edilen zenginliğin o görevle sınırlı olduğunu da herkes peşinen kabul etmiş oluyordu.

Kanuni ve Defterdar İskender Paşa'nın katli

Müsaderenin sistematik hale geldiği Kanuni döneminin ünlü vakalarından biri Defterdar İskender Çelebi'nin infazı ve servetinin müsaderesiydi. İskender Çelebi'ye atfedilen suç, Irakeyn Seferi (1533-1535) sırasındaki bazı başarısızlıklar ve yolda ger-

çekleşen bir soygundu. İddialara göre soygunu İskender Çelebi düzenlemişti. Suçlama büyüktü ama daha sonraki dönemlerin Osmanlı tarihçileri, İskender Çelebi'nin katlinin haksız yere olduğunda birleşirler. Onlara göre katlin nedeni, Paşa'nın gücünün ve servetinin aşırı derecede büyümesi idi. Bu yüzden dönemin bir başka güçlü ve zengin adamı Vezir-i Azam "Makbul" (Pargalı) İbrahim Paşa'nın komplosuna kurban gitmişti. İskender Paşa iktidar savaşında, âdet olduğu üzere sadece mallarını değil, kafasını da kaybetmişti. Azledildikten dört ay sonra, 1535 yılında Bağdat'ta Atpazarı'nda asılmıştı.

Solakzade Tarihi'ne göre İskender Çelebi'nin muhallefatında (müsadere edilecek malların listesine *muhallefat* denirdi) 100'den fazla içoğlanı bulunmuş, bunlardan 10'u seçilip Kanuni'nin haremine gönderilmişti. Kanuni ise içoğlanların eğitimini ve edepli tutumlarını çok beğenerek geride kalanların hepsinin saraya alınmalarını emretmişti. İskender Çelebi'den yadigâr kalan bu "kullar" arasından Kanuni'nin damadı Vezir-i Azam Rüstem Paşa'nın damadı olacak Vezir-i Azam Ahmed Paşa, Kanuni döneminde 14 yıl kaptan-ı deryalık yapacak olan Piyale Paşa, Anadolu Beylerbeyi olacak olan Behram Paşa gibi önemli şahsiyetler çıkacaktı.

Pargalı'nın sonu

İskender Paşa'nın öldürülmesi "Makbul" İbrahim Paşa'nın sonunu getiren olaylardan biri oldu. İbrahim Paşa, Fransızlara verilecek olan kapitülasyonlarla ilgili çalışmalarını yürütürken, 14-15 Mart 1536 gecesi iftar için saraya davet edilmiş, iftardan sonra dört dilsiz cellat tarafından boğdurulmuştu. Ölümünden sonra unvanı "Makbul"den "Maktul"e dönecek, malları haraç mezat satılarak hazineye irat kaydedilecekti.

II. Selim döneminde (1566-1574) Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlar müsadere gelirleriyle finanse edilmişti. Bu tarihten sonra da müsadere sadece siyasi değil, mali bir silah olarak da kullanılacaktı.

Kanuni'nin *çaşnigircibaşısı* (yemek tadımcısı) olarak başladığı saray kariyerini III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde (yani 1574-1603 arasında) birkaç kez sadrazam olarak tamamlayan Koca Sinan Paşa'nın mallarının müsaderesiyle hazineye hatırı sayılır bir meblağ girdiğini yazar Osmanlı tarihçileri. Müsadereye tabi tutulan malların muhallefat defterine hangi ayrıntıda kaydedildiğine dair fikir edinmeniz için Koca Sinan'ın muhallefatından bir kaç başlık vereyim: "600 bin duka altın, 2.900.000 akça, 20 sandık zeberced, 15 inci tesbih, 30 rota elması, 20 miskal altın tozu, 20 ibrik, 1 satranç takımı, elmas ile süslenmiş meşinden 7 sofra örtüsü, 16 siperlik, 16 eğer, 34 üzengi, güzel taşlarla süslenmiş 32 kalkan, 140 miğfer, 120 kemer, kıymetli taşlarla süslü 16 bilezik, sahanlar, 600 samur kürk, 600 vaşak kürk, 30 siyah tilki kürkü, sırmalı ve ipekli 1075 parça kumaş, 900 diğer kürk, 61 ölçek inci, 2 elmas gerdanlık, murassa 2 örtü...."

Cinci Hoca ve Cinci Parası

Devlet bütçesinin kaybedilen savaşlar yüzünden daha büyük açıklar verdiği 17. yüzyılda birçok sadrazam, yeniçeri ağası katledilip malları müsadere edildi elbette. Hepsi de sadrazam olan Nasuh Paşa, Hüsrev Paşa, Receb Paşa, Derviş Mehmed Paşa, Silahdar Mustafa Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa bunlardan bazılarıdır. (Osmanlı döneminin sonuna kadar 44 sadrazam idam edilecek ve malları müsadere edilecektir.)

I. İbrahim döneminin ünlü isimlerinden olan Cinci Hoca lakaplı Karabaşzade Hüseyin Efendi'nin, Padişah'ın tahttan indirilmesini (1648) takiben katli ve mallarının müsaderesi hazineyi epeyce rahatlatmış, Cinci Hoca'nın toplam 2.700 kese kadar olduğu rivayet edilen altınları senelerce tedavülde kalmış, halk arasında "Cinci Parası" diye anılmıştı. Cinci Hoca'nın hamisi Kösem Sultan'ın mallarının da (ki I. İbrahim'in annesiydi) müsadere edildiğini de not edelim.

Bu tarihe kadarki uygulamalar yine de iyiydi çünkü en azından bir kişinin mallarına el konması için kamunun da kabul

edebileceği bir suç isnat edilmesi (yolsuzluk, isyan, casusluk vs. gibi) veya kişinin eceliyle ölmesi bekleniyordu. Ancak 18. yüzyıldan itibaren buna bile ihtiyaç duyulmadı. Malına göz konulan kişinin uydurma gerekçelerle veya hiçbir gerekçe gösterilmeden öldürülmesi yoluna bile gidildi. Özellikle taşrada, yerel yöneticiler kendilerine rakip gördükleri kişileri veya mallarına tamah ettikleri kişileri öldürmekten çekinmediler. Usule göre kişi İstanbul'da ölmüşse hemen, taşrada ölmüşse haber İstanbul'a gelir gelmez sultanın fermanıyla ölen kişinin yaşadığı mahaldeki valiye, kadıya, sancakbeyine veya yetkili kişilere sürecin başlatılması için emir gönderilmesinin beklenmesi gerekirdi. Bazı durumlarda merkezden görevlilerin gelmesi beklenmeden malların talanı yapılmış olurdu. Örneğin Pazarcık'ta yaşayan Hacı Ahmed Ağa'nın vefatının ardından daha defni bile gerçekleşmeden, o kazada yaşayan memurlar tarafından mallarının sayımına başlanmış ve mallara el konulmuştu.

II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa

19. yüzyılda "müsadere", özellikle "ayan" denilen yerel yöneticilerin gücünü kırmak için kullanıldı. "Ayan" deyince aklımıza merkezi devletin zayıflamasıyla ve dirlik düzeninin bozulmasıyla eş zamanlı olarak taşrada ortaya çıkan yerel beyler gelmeli. Bu yerel beyler başlangıçta devlet adına vergi ve asker toplama işini yürütürlerken, zamanla paranın ve silahın gücüyle palazlanmışlar, bazı durumlarda merkeze kafa tutacak güç odakları haline gelmişlerdi. II. Mahmud'un iktidara gelir gelmez (1808) yaptığı ilk işlerden biri ayanları zapturapt altına almak için onlarla bir anlaşma imzalamaktı. Tarihe *Sened-i İttifak* olarak geçen bu anlaşma hiçbir zaman uygulanmadı ama II. Mahmud'un ayanların gücünü kırmak için müsadere yöntemini rahatlıkla kullanmasına zemin hazırladı. Elbette ayanlar; ordusuyla teşkilatıyla, avanesiyle birer küçük padişah oldukları için onları sudan gerekçelerle, kurmaca mahkemelerle yargılamak kolay değildi, dolayısıyla ölümlerini beklemek icap ediyordu. Ama ölümden sonra ayanların ve onların kanadı altındaki zenginlerin malları haraç mezat

satılarak geliri hazineye irat kaydediliyordu. Taşrada devlet adına bu ölümleri takiple görevli memurlar, muhbirler istihdam ediliyor, ölüm haberini ilk getirene "ihbariye ücreti" veriliyordu.

Malları heyecanlı satışlara neden olmuş ayanların başında Alemdar Mustafa Paşa gelir. Okuması yazması olmayan, 40. Yeniçeri Bölüğü mensubu olarak başlayan kulluk kariyerini sırasıyla Rusçuk Ayanı, Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri ve nihayet III. Selim ve II. Mahmud'un sadrazamı olarak tamamlayan Alemdar Mustafa Paşa, Sened-i İttifak'ın da mimarlarındandı. Alemdar Mustafa Paşa'nın tarihe Alemdar Vak'ası olarak geçen bir yeniçeri isyanı sırasında ölmesini (16 Kasım 1808) fırsat bilen Mahmud, ayanların nüfusunu kırmak amacıyla bir çoğunu idam ettirip (Alemdar Mustafa Paşa'nınkiler de dahil olmak üzere) mallarını müsadere ettirmişti.

Ermeni Düzyan Ailesi'nin başına gelenler

Bugün bazı yazarlar, Osmanlı döneminde gayri Müslimlerin müsadereye tabi tutulmadığını (övünerek) söyleseler de II. Mahmud döneminde Ermeni Düzyan (Osmanlı kaynaklarındaki adlarıyla Düzoğulları) Ailesi'nin dört ferdi 1819'da idam edildikten sonra malları müsadereye tabi tutulmuştu. Barındırdığı unsurlar açısından vak'a analizine imkân sağladığından biraz ayrıntılı olarak ele almak istiyorum bu müsadereyi.

Ermeni kaynaklarına göre aile İran'dan İstanbul'a 1600 yılında gelmişti. Ailenin bilinen ilk üyesi Divriğili Artin 1600 yılında İstanbul'da bir kuyumcu dükkânı açmış, babadan oğula geçen bu meslek sayesinde ailenin üyeleri önce saray kuyumcubaşılığına ve daha sonra darphane sarraflığı ve ifrazcıbaşılığına gelmişti. İfraz mukataası, Darphane'de kullanılmak üzere piyasadan kıymetli maden toplama işi için oluşturulmuştu. Önceleri devlet eliyle yürütülen maden toplama işi 17. yüzyılın sonlarından itibaren daha düzenli bir şekilde yapılabilmesi için mukataa olarak teşkilatlandırılıp özel teşebbüse verilmiş ve mukataayı alan kişi "Darphane İfrazcıbaşısı" olarak anılmıştı. Aileye "Düzyan" adının verilmesi III. Ahmed döneminde (1703-1730) olmuştu. (Adın etimolojisi

konusundaki hikâyelere girmiyorum.) Ermeni kaynaklarına göre Düzyanlar, Osmanlı kaynaklarına göre Düzoğullar, 1758 yılında, o tarihe kadar Yahudilerin elinde olan ifraz mukataasına (darphane için kıymetli maden temin etme tekeline) sahip olmuşlar, böylece Darphâne-i Âmire İfrazcıbaşılığı babadan oğula geçerek yüz yıldan fazla bir süre Düzyanların elinde kalmıştı.

Kabakçı Mustafa İsyanı ve Düzyanlar

Bu süreçte büyük bir güç, prestij ve servet biriktiren Düzyanlar ilk tehlikeyi 1807 yılında çıkan Kabakçı Mustafa İsyanı sırasında yaşamıştı. Yeniçeriler, halkın gözünü korkutmak amacıyla gayri Müslim cemaaatlerinin ileri gelenlerini idam edip mallarını müsadere etmeyi planladıklarında seçtikleri ilk kişiler Rumlardan Meyhaneci Todoraki, Yahudilerden Şapçı Mois, Ortodoks Ermenilerden Harutyun Amira Noraduknkyan ve Katolik Ermenilerden Ohannes Çelebi Düzyan olmuştu. Neyse ki ifraz ve ipek mukaatasını işleten Kazaz Artin Bezciyan, bazı yeniçeri ağalarıyla arasının iyi olmasından faydalanarak bu idamları engellemeyi başarmıştı.

Kabakçı Mustafa İsyanı'yla başa geçen IV. Mustafa ve ondan sonra başa geçen II. Mahmud dönemlerinde (yani 1807-1839 arasında) Ohannes Çelebi Düzyan bu görevine devam etmekle kalmadı, Ohannes'in oğullarından Kirkor Saray Kuyumcubaşısı ve Darphane İfrazcıbaşısı olurken, kardeşi Sarkis Çelebi de aile işlerini yürüttü. İki kardeş II. Mahmud'un en mutemet adamlarından olarak Saray'a teklifsiz (örneğin bir ayrıcalık işareti olan "samur kürk giyerek") girip çıkabilmekteydiler. İlişkiler öyle iyiydi ki Düzyanların Yeniköy'de yaptırdıkları bir yalının inşaat masraflarının bir bölümü II. Mahmud tarafından ihsan edilmişti.

Düzyanların dönen talihi

Ne olmuştu da böylesine itibarlı bir aile birden kendisini okkanın altında bulmuştu? *Şanizade Tarihi*'ne göre Sarkis ve Kirkor'un debdebeli yaşama düşkünlükleri biliniyordu. Ancak Darphane

Nazırı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin de gösterişe düşkünlüğü ve işinde yeterince mahir olmadığı herkes tarafından gayet iyi biliniyordu. Bu kadro darphane hesaplarını ya yeteri kadar titiz tutamadığı ya da gerçekten kötü ve yersiz harcamalar yapıldığı için hesaplarda büyük açıklar ortaya çıkmıştı. Bu durum, halk arasında "Devlet Kâhyası" diye tanınan II. Mahmud'un başdanışmanı Halet Efendi'nin uzun süredir kafasındaki planı yürürlüğe sokmasına vesile oldu.

Darphane Nazırı Abdurrahman Fevzi Efendi ile arasının iyi olmadığı bilinen Halet Efendi, açığın en yüksek noktaya ulaştığı an duruma el koydu. Önce Abdurrahman Efendi'yi Darphane Nazırlığı'ndan azlettirip Dahiliye Nazırlığı'na tayin ettirdi. Yerine getirdiği yakın adamı Hayrullah Efendi darphane hesaplarını gözden geçirdi ve bütçede açık tespit etti. İddialara göre 20 bin keseden fazla (bazı kaynaklara göre yaklaşık 10 milyon, bazılarına göre 20 milyon kuruşluk) akçeyi zimmetlerine geçirmekle suçlanan Sarkis ve Kirkor önce Darphane'ye hapsedildiler, ardından da Düzyan Ailesi'nin tüm fertlerinden, Darphane'ye olan borçlarının ödenmesi için borç senedi imzalamaları istendi. Damat Oseb Aznavuroğlu hariç ailenin tüm fertleri borç senedini imzaladığı halde, damadın tavrı bahane edilerek Kaptan-ı Derya Abdullah Paşa, Tersane Kethüdası, Bostancıbaşı, Topçubaşı, Kaleağası ve beraberindeki yeniçeriler, Düzyanların ve yakınlarının evlerine baskınlar yapıp bütün mal varlıklarına el koydular. Ailenin akrabaları ve hizmetlerinde çalışanların erkek olanları hapishaneye, kadınlar ve çocuklar ise Kumkapı'daki Ermeni Patriklanesi'ne gönderildiler.

Bundan sonraki bir ay içinde Düzyanların idamı için gerekçe aranmaya başlandı. Çünkü ailenin mal varlığının satışı sonunda elde edilecek gelir Darphane'nin açığını kapatmaya yetiyordu, dolayısıyla idama gerek yoktu. Sonunda aranan gerekçe bulundu. Düzyanların yalısında yapılan aramalarda o tarihlerde devlet nezdinde henüz tanınmamış olan Katolik mezhebine (onun da Mıkhitarist koluna) ait ayin malzemeleri ve bir şapel bulunmuştu. İddialara göre Düzyanların idamına bir türlü gönlü razı olmayan II. Mahmud, şapel meselesiyle ikna olmuştu.

Düzyanların idamı

Sıra idamları yerine getirmeye geldi. 16 Ekim 1819 tarihinde Sarkis Çelebi ve ağabeyi Kirkor Çelebi Bab-ı Hümayun önünde idam edildiler. Aynı gün diğer kardeşleri Mikail ve amcalarının oğlu Mıgırdiç Kuruçeşme'deki yalılarında yeniçeriler tarafından pencereye asılarak idam edildi. Yerleşik teamüle göre denize atılması gereken cesetler Sadrazam Burdurlu Derviş Mehmed Paşa'nın sarrafı Matheos Amira Allahverdi Efendi tarafından 2.500 altına satın alınarak Kurçeşme'deki aile kabristanına defnedildi. Ağabeyleri idam edildiğinde Mora'da bulunan ailenin diğer oğlu Agop Çelebi daha sonra İstanbul'a getirildi ve diğer iki kardeşi Boğos Bey ve Garabed Çelebi'yle birlikte 26 Şubat 1820 tarihinde Kayseri'ye sürgüne gönderildi. Ailenin diğer üyeleri ise Niğde, Lefkoşa, Midilli, İstanköy, Limni, Rodos'a sürüldü. İlk fasılda kellesini kurtaran Darphane Nazırı Abdurrahman Fevzi Efendi ise 17 gün Dahiliye Nazırlığı yaptıktan sonra konağı ve yalısı mühürlenerek Dimetoka'ya sürgüne gönderildi ve ardından idam edildi.

Düzyanların muhallefatı

Düzyanların muhallefatının satışı ve alacaklarının tahsili 1820 yılı içinde bitirildi. Bazı müsaderelerden sonra mal varlığının nakde çevrilmesi işinin 40 yıla kadar yayıldığı bilindiği için bu süre çok hızlıydı. Satış sonrasında oluşan 16,5 milyon kuruşluk hasılat o dönem için çok büyük bir miktardı, çünkü örneğin 1814 yılında Hazine-i Âmire'nin toplam geliri 18 milyon kuruş civarındaydı. Dahası 28 yıllık süre zarfında Darphâne-i Âmire'ye aktarılan toplam muhallefat bedeli 11,5 milyon kuruş civarındaydı. Yani Düzyanların serveti hakikaten iktidar mahfillerini ve halk kesimlerini rahatsız edecek kadar büyüktü. Ancak bu servet asırlar içinde ve devletin koruması, izni ve teşviki ile edinilmiş bir servetti. Yani İslam hukukuna göre de örfi hukuka göre de meşru idi.

Bu 16,5 milyon kuruştan önce Darphane'nin alacağı olan 10,1 milyon kuruş kesildi, kalan paradan ailenin borçları öden-

di. Ancak kalan para borçları karşılamaya yetmediğinden alacaklılara, her 100 kuruşluk alacakları için 58 kuruşluk ödeme yapıldı. (Bu usule *garame* denirdi.) Merak edenler olabilir, Düzyanların müsaderesi sermayenin "İslamlaştırılması" değildi, çünkü 66 parçalık gayri menkulü satın alan toplam 16 kişiden 7'si sarraf olup, bunların biri dışındakiler yine gayri Müslim'di. İşin ilginç yanlarından biri de güya devletin zararını karşılamak için yapılan satışlar sırasında gayri menkulleri satın alan kişilerden bazılarının Darphâne-i Âmire'den borç almalarıydı!

Düzyanların katlinde önemli rolü olan Halet Efendi, 1822'de Tepedelenli Ali Paşa'nın katlini ve mallarının müsaderesini de örgütleyen kişiydi. Kaynaklarda, Halet Efendi'nin Yahudi Sarrafı Haskil'in de Darphâne-i Âmire'nin ifrazcıbaşılığı makamını Ermenilerden geri almak için Düzyanlara karşı komployu kışkırttığı belirtilir. Nitekim Düzyan kardeşlerin idamından sonra bu emelini gerçekleştirmek için girişimlerde bulunmuş ancak 1758 tarihli "Darphane başına Yahudi getirilemez" fetvasının Padişah'a hatırlatılması üzerine bu girişimi akim kalmıştı. Ancak Düzoğullarının Kuruçeşme'deki sahilhanelerinden biri sarraf Haskil'e verilmişti.

Düzyanların affı

Diyeceksiniz ki, Düzyanların suçu sabit olmasa bu kadar ağır cezalar verilir miydi? Haklısınız ama o zaman, sadece dört yıl sonra, 1823 yılında, Şehzade Abdülmecid'in doğumunun şerefine Saray'da yapılan kutlama sırasında, Düzyan Ailesi'nin kızlarının sürgündeki kardeşlerinin affını dilemesi üzerine II. Mahmud'un bu isteği kabul etmesini, Halet Efendi ve sarrafı Haskil'i idam ettirmesini, o sırada Darphâne-i Âmire ifrazcıbaşısı olan Kazaz Artin'in yanında çalışmaya başlayan Agop Çelebi'nin Kazaz Artin'in vefatından sonra Darphâne-i Âmire İfrazcıbaşılığı'na atanmasını, Agop Çelebi'nin İstanbul'daki ilk Katolik Ermeni Kilisesi olan Surp Pırgiç Kilisesi'ni kurmasına izin verilmesini, idam edilenlerden Sarkis Çelebi'nin oğlu Mihran Bey'in 1894 yılında vefatına kadar Darphane'de ve yeni

kurulan Maliye Nezareti'nde önemli görevlerde bulunmalarını, bununla birlikte saray kuyumcubaşılığını ve sarraflığını da yürütmelerini, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk bankaların (örneğin Osmanlı Bankası'nın) sermayedarları ve idarecileri arasında Düzyanların yer almasını nasıl açıklayabiliriz?

Sonuç olarak Düzyanların başına gelenlerinin pek çok nedeni vardır. Bunları özetlersek: 1) Düzyanların çok büyük bir servete kavuşması ve bu zenginlik hem Padişah'ı hem de Saray'daki pek çok kişiyi rahatsız etmiştir. 2) Darphane İfrazcıbaşılığı'nı ellerinden almaları Yahudi cemaatinin husumetini çekmiştir. 3) Düzyanlar Katolik oldukları için Ortodoks Ermenilerin düşmanlığını kazanmışlardır. 4) Düzyanların Katolikliğin Mıkhitarist kolundan oluşu, Katolikliğin Latin kolundan olanların canını sıkmıştır. 5) Halet Efendi'nin Abdurrahman Fevzi Efendi ile iktidar mücadelesi, Düzyanlar üzerinden yürütülmüştür. 6) Halet Efendi'nin Paris Sefiri olduğu yıllarda Sarkis Çelebi'den bir miktar borç aldığı ancak bu borcu geri ödeyemediği için Düzyanlara karşı mahcubiyeti olduğu söylenir. 7) Bazı kaynaklara göre Kazaz Artin Efendi'nin Düzyanlara yönelik hisleri de iyi değildir. 8) Düzyanların Darphane'yi kötü yönetmeleri eyleme geçmek için gerekli bahaneyi sağlamıştır.

Sonuç olarak "müsadere", tarih boyunca olduğu gibi bazen ahlaki gerekçelerle, bazen siyasi gerekçelerle, bazen mali gerekçelerle bazen bunların kombinasyonu halinde, devletin sıkça başvurduğu bir yöntem olarak tüm Osmanlı dönemine damgasını vurmuş, Düzyanların idamı ve müsaderesi ise tüm bu gerekçelerin üst üste düştüğü örnek bir olay olarak tarihe geçmiştir.

II. Mahmud, müsaderelerdeki keyfiliğe karşı saraydan ve halktan tepkiler artınca, 1826'da kendiliğinden vefat eden memurların mallarının müsaderesini yasaklayacak; 1838'de hâkim kararı olmadan sadece padişah emriyle müsadere yapılmayacağı güvencesini verecekti. Her türlü müsaderenin kesin olarak yürürlükten kaldırılması ise 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile olacaktı.

Özet Kaynakça

Akyılmaz, Sevgi Gül. "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 12, sayı 1-2, 2008, s. 389-420.

Aydın, Erdoğan. *Fatih ve Fetih, Mitler ve Gerçekler*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Aysan, Fatma Nur. "II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları", 2003 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Baysun, Cavit. "Müsadere", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s. 671-673.

Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (18. yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

Öztürk, Mensure. "Rusçuk Âyanı Alemdâr Mustafa Paşa ve Mallarının Müsâdere Sürecine Kısa Bir Bakış", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 7, Nisan 2015, s. 95-129.

Telci, Cahit. "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt 12, sayı 2, Aralık 2007, s. 145-166.

Ünal, M. Ali. "Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 1987, s. 95-111.

OSMANLI'DA HAFİYELİK ve JURNALCİLİK

16. yüzyıl devlet adamı Gelibolulu Mustafa Âli, Sasani Hükümdarı Ardeşir'in uygulamalarını örnek gösterip gizli polis teşkilatı kurulmasını önermiş, ama bu öneriyi yaşama geçirmek ancak yarım asır sonra mümkün olmuştu. Kaynaklara göre IV. Murad (hd 1623-1640) ilk kez muhbir (ihbarcı) kullanan padişah idi.

Ama ihbarcılık işinin sistematikleşmesine daha çok vardı. 19. yüzyıldan itibaren bu işin adı "jurnal" oldu. "Jurnal", Fransızca *journal* kelimesinden geliyor ve "günlük", "haber" gibi olumlu veya nötr anlamlardan "gizlice bildirme", "ele verme", "kötüleme" gibi olumsuz anlamlara uzanan geniş bir anlam yelpazesine sahip. "Jurnal" terimine ilk olarak II. Mahmud döneminde (1808-1839), merkezin baş belası olan Mısır Valisi (Hıdivi) Kavalalı Mehmed Paşa'nın yazışmalarında rastlıyoruz. Paşa, önce haftada bir, sonra her gün rapor istemiş bu işle görevlendirdiklerinden. II. Mahmud, ordusuyla Kütahya'ya kadar gelen Kavalalı'yı sevmiyor ama bu icadını çok beğeniyor ve jurnalcilik işini sistemli hale getiriyor. Öyle ki jurnal usulüne dair bir talimatname yayımlıyor.

Jurnaller Ceride Nazırı'na iletile!

II. Mahmud dönemi bildiğiniz gibi Sırp, Yunan isyanları, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa isyanları, Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali gibi olayların yaşandığı sıkıntılı bir dönem. 1826'de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlayan reformların bir parçası jurnalcilik.

Orhan Koloğlu'nun aktardığına göre II. Mahmud'un talimatnamesi (sadeleştirilmiş dille) şöyle:

Vilayet merkezleri, kaza ve kasabalarda yöneticiler ve ileri gelenler tarafından bir jurnal kâtibi atanacaktır. Bunlar, milletin malının korunması, refah ve halkın huzuru ile ilgili iyi ve kötü meydana gelen her türlü işin bilgisini toplamak, bunun için büyük ya da küçük her türlü işi kaydedip jurnali hazırlamak ve İstanbul'a ulaştırmakla yükümlü olacaklardır. Bu iş için nüfus defteri kayıt tutucuları da kullanılabilir. Jurnal kâtibi her gün meydana gelen davalar, hükümet işleri, kanunlar, evlenme, doğum, ölüm, hacca gidip-geliş, göç ve ticaret sebebiyle seyahat, ekinler, ürünler ve bütün gerçek ve açık hesapta olmayan şeyleri yazmakla görevlidir. Bunlar bir üst makamda toplanacak ve sonunda vali ya da mütesellim tarafından Ceride Nazırı'na (Takvim-i Vekayi Nazırı'na) ulaştırılacaklardır.

Abdülmecid ve kamuoyunun keşfi

II. Mahmud'un jurnalcilikten muradının bilgi edinmek ve ona göre politikalarını düzenlemek mi yoksa devlete, sultana, düzene karşı gelenleri cezalandırmak mı olduğunu bilecek kadar veriye sahip değiliz. Ama halefi Abdülmecid'in (hd 1839-1861) ilk dört yılına ait yüzlerce sayfalık "havadis jurnalleri"ni incelemiş olan Cengiz Kırlı, *Toplumsal Tarih*'in Temmuz 2009 tarihli 187. sayısında yayımlanan söyleşisinde şöyle özetliyor bulgularını:

Jurnaller İstanbul'da yaşayan veya geçici olarak İstanbul'a gelmiş olan sıradan insanların gündelik sohbetlerine kulak kabartan hafiyelerin, sohbeti yapanların kendi ağzından naklettiği raporlar. Sohbeti yapan kişinin ismi, hangi devletin tebaası olduğu, sohbetin hangi mekanda ve hatta hangi gün ve saatte yapıldığı gibi ayrıntılar da jurnallerde yer alıyor. Başka bir deyişle bu jurnaller halkın gündelik konuşmalarından fotoğraf kareleri. (...) Jurnallerin tamamı Türkçe olarak kaleme alınmış olmakla beraber İstanbul'da konuşulan farklı dillerde yapılmış azımsanamayacak sayıda sohbetin kaydı da tutulmuş. (...) Dolayısıyla jurnallerin bütününe baktığımızda odaklanılmış belirli bir grup göze çarpmaz. Mümkün olduğunca geniş bir

"kamuoyunun" nabzı tutulmaya çalışılmış. Bu nedenle jurnallere yansıyan sohbet konuları büyük çeşitlilikler gösterebiliyor. Kıyamet alametlerinden duvar altında kalıp ölmüş bir küçük kızın annesinin feryadına, geçim sıkıntısından devlet ricalinin atamalarına, İngiltere ile Çin arasındaki Afyon Savaşı'ndan Fransız Kralı'na suikast girişimine kadar dramatik, eğlenceli, kaygılı, umutlu ve meraklı her türlü sohbet jurnallerde yer almakta. 1840'lı yıllarda insanların ne konuştuklarına 170 yıl sonrasında kulak kabartmak için bu jurnaller gerçekten çok değerli bir pencere açıyor.

Abdülaziz'in talimatnamesi

Abdülmecid'in halefi Abdülaziz döneminde (1861-1876) ise "jurnalciler" adlı yeni bir memuriyet ortaya çıkıyor. Orhan Koloğlu'nun aktardığına göre 1871 yılında Tanzimat reformlarının takipçisi Âlî Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa şöyle bir talimatname göndermişti vilayetlere:

> Şura-yı Devlet muavinlerinden ve ülkenin çeşitli yerlerindeki yetenekli ve ahlak sahibi kimselerden jurnalci namıyla Anadolu'nun üç kolu için her yöne üçerden dokuz ve Rumeli cihetine dahi altı memur seçilerek, her bir ya da iki ayda, biri birinin ardından ülkeyi dolaşarak şahit oldukları ve topladıkları ülke ve halk ile ilgili haberleri jurnal ederek parça parça Bab-ı Ali'ye göndermeleri ve dönüşlerinde genel görüşleri ile ilgili jurnallerini vermeleri istenecektir. Bu şekilde yapılan çalışmalar neticesinde alınacak tedbir ve yapılacak ıslahatlar sultan tarafından verilecek fermana uygun olarak Bab-ı Ali tarafından gerçekleştirilecektir.

Yıldız Hafiyye Teşkilatı

Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da bir saray darbesi ile tahttan indirilmesi, 4 Haziran 1876 günü de öldürülmesi, yerini alan V.

Murad'ın da 93 gün sonra "ruhi bunalım" gerekçesiyle tahttan indirilmesi üzerine 31 Ağustos 1876'da tahta geçen II. Abdülhamid, kucağında birbirinden belalı pek çok mesele bulmuştu. Bosna-Hersek ayaklanması, Karadağ yenilgisi, Sırbistan'ın ve nihayet Rusya'nın Osmanlı'ya savaş açması yetmezmiş gibi, 1878 yılında Ali Suavi'nin ve Cleanti Scalieri-Aziz Bey Komitesi'nin darbe teşebbüsleriyle zaten evhamlı biri olan Padişah, "Dış ve iç tehlikelere karşı gereken tedbirleri almak korkaklık alameti değil, insanlık icabıdır" dedi ve Yıldız Sarayı'na kapandı. Ardından II. Mahmud döneminden beri gündemde olan jurnalcilik işinin deyim yerindeyse "suyunu çıkarttı".

Bölümün sonunda nedenlerini anlatacağım üzere, elimizde Abdülhamid döneminin jurnallerinin asılları yok. Öte yandan tüm jurnaller okunup tasnif edilmiş de değil. Yıldız Hafiyye Teşkilatı da kâğıt üzerinde bir örgütlenme. Her şey Abdülhamid, onun adamları ve jurnalciler arasında geçiyor. Bu ilişkilerin kaydı da yok. Bu yüzden ikincil, üçüncül kaynakların yorumlarına dayalı olarak değerlendirme yapabiliyoruz. Bildiklerimiz şunlar: Abdülhamid'in özel doktoru Mavroyani Paşa, 1891'de yayımlanan risalesinde ilk gizli teşkilatın İngiliz Elçisi Stratfort Cunning'in telkinleriyle kurulduğunu söylüyor. Paşa'ya göre Napolyon Bonapart döneminde Fransa'da gizli emniyet teşkilatını kuran Vidocq adlı kişinin tecrübeleri incelenmiş, Civinis Efendi adlı Korfulu ya da Kefalonyalı bir Rum, albay rütbesiyle polis şefi yapılmıştı. Polis Umumi Müfettişliği'ne de Kont Edouard Lefoulon getirilmişti.

Açılmamış binlerce jurnal

Orhan Koloğlu'na göre, bunun dışında doğrudan Abdülhamid'e bağlı olan Yıldız Hafiyye Teşkilatı vardı. ("Hafiyye", Arapçada "gizli" demek olan *hafa* kelimesinden geliyor.) Bunun başına da Fransa'dan getirttiği Mösyö Bonin'i getirmişti.

İlknur Haydaroğlu'na göre, Yıldız Hafiyye Teşkilatı şu 23 "cihet"te çalışıyordu:

1) Yıldız, 2) Beşiktaş (Sarıyer'e kadar), 3) Bâbıâlî, 4) Mekatib-i Askeriye, 5) Beyoğlu, 6) İstanbul ve Mevlevihaneler, 7) Üsküdar, 8) Çamlıca ve Zeşzadegan Kâşâneleri, 9) Bab-ı Seraskeri, 10) Fatih, 11) Medreseler, 1) Şeyhülislam Kapısı, 13) Adalar, 14) Liman İdaresi, 15) Makriköy (Bakırköy) ve Ayestefanos (Yeşilköy), 16) Şişli, 17)Tersane, 18) Yıldız Sergi Dairesi, 19) Anadoluhisarı-Kanlıca-Çubuklu, 20) Nefs-i Zaptiye, 21) Bilimum tekke ve zaviyeler, 22) Kadıköy, 23) Beykoz.

Bir de "Ser Hafiye-i Hazret-i Şehriyarı" unvanlı, doğrudan padişaha rapor veren, polisten bağımsız reisler altında çalışan örgütlenmeler vardı. Örneğin Kabasakal Mehmet Paşa Takımı, Fehim Paşa Takımı, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa Takımı, Yaver-i Şehriyarı Ahmet Celaleddin Paşa Takımı, Askerî Mektepler Müfettişi İsmail Paşa Takımı gibi. Anlaşılan o ki Abdülhamid bu ekipleri birbirinden bağımsız ve rekabet halinde çalıştırdı.

Jurnalciler ordusunun sayısı meçhul. 23 merkezde görevli 990 hafiyenin adını veren bir risale var. 1909'da jurnallerin tasnifinde çalışan Asaf Tugay'a göre tam olarak 1.058 kişiydiler. 1896'dan itibaren çeşitli devlet görevlerinde bulunan Süleyman Kani İrtem'e göre 30 bini aşıyordu. Sayı muhtelif ama bazı isimler var ki bütün kaynaklarda geçiyor. Bunlar arasında Abdullah Cevdet, Mihran Efendi, Ahmet Ziya Bey, Apik Bey, Ahmet İhsan Bey, Ohannes Ferid Bey, Tevfik Bey, Ali Saip Bin Hüsnü Bey gibi önemli gazeteciler, İzzet Paşa, Münir Paşa, Celal Paşa, Zeki Paşa, Memduh Paşa, Selim Melhame, Baba Tahir gibi yüksek devlet görevlileri var....

"Abdülhamid jurnalcileri hor görürdü"

Dönemin sansürü üzerine çalışan Cevdet Kudret Aksal'a göre, II. Abdülhamid, jurnalcileri hem kullanır hem de hor görürdü. Bir başka yazar Ahmet Semih Mümtaz'a göre, "Gerçi jurnalcileri o da sevmezdi. Lakin bin yalanın içinden bir doğrunun çıkacağını hayal ederek bu zararlı adamları terslemezdi. Hatta, ne

olduklarını bildiği için bazılarının jurnallerini hiç açmaz, bir tarafa atardı."

Gerçekten de 1909'da tahttan indirildikten sonra Yıldız Sarayı'nda bir oda dolusu hiç açılmamış jurnal bulunduğunu yazar kaynaklar. Peki Abdülhamid'in amacı neydi derseniz, selefleri II. Mahmud ve bir ölçüde Abdülmecid gibi "kamuoyu yoklaması yapmak" ve poltikalarını buna göre tayin etmek değildi öncelikli amacı. Abdülaziz'le başlayan "cezalandırmak için bilgi toplamak" fikrine daha yakındı ama Abdülhamid'in muhaliflerine karşı tavrı gayet yumuşak sayılabilir. Çoğu zaman maaşa bağlayarak sürgüne göndermeyi veya elverişsiz bir bölgede göreve atamayı tercih ederdi. Pişman olduğunu söyleyenleri affetmesi de hiç nadir değildi.

"El Üfürük" Ebulhüda'nın jurnalleri

Jurnalleri verenlerin kimliği, jurnallerin içeriği ve Abdülhamid'in tutumu konusunda fikir vermek için birkaç örnek aktarayım:

1876'dan itibaren Abdülhamid'in "üfürükçüsü" ve "muskacısı" olan Sayyadîzâde Ebulhüdâ Efendi (ki kendisi Rufai Tarikatı'nın şeyhlerinden olup, Abdülhamid'in bir rüyasını tabir ettikten sonra yıldızı parlamıştı), asılsız jurnalleri, adam kayırmacılığı, yolsuzlukları ve usulsüzlükleriyle meşhurdu ama kazaskerliğe kadar da yükselmişti. Ama bu yetmemişti, en büyük arzusu Şeyhülislâm olmaktı. Bu konuda en büyük rakibi olan Şazeli Tarikatı Şeyhi Zafiri'yi gözden düşürmek için, Padişah'ın bazen cuma namazını kıldığı Şazeli Dergâhı'nın camiinde bir bomba patlatılacağına dair sahte bir jurnali Romanya'daki adamı aracılığıyla Padişah'a gönderecek kadar gözü kararmıştı. Padişah jurnali Ebulhüdâ'nın gönderdiğini tespit ettiği halde bir daha o camiye ayağını basmamış, Zarifi gözden düşmüş ama Ebulhüdâ ayrıcalıklı konumunu sürdürmeye devam etmişti.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, 1878 yılı sonunda, Midhat Paşa'nın Suriye'de vali olarak göreve başlaması ile beraber "Deli" Nusret Paşa, Süruri Efendi ve Mahmut Celaleddin Bey gibi düşmanları-

nın Paşa'yı Saray'a jurnallemeye başladıklarını söyler. Öyle ki iddialar arasında Midhat Paşa hakkında Suriye'de hükümdarlığını ilan edeceği bile vardır.

Gedikpaşa Tiyatrosu'nu kapattıran jurnal

1859'da İstanbul'a çeşitli tarihlerde gelmeyi âdet edinen Souillier Sirki için yapılan, sirkin 1864'te Maslak'a taşınması üzerine Ermeni sanatçılar Hovan Kasparyan ve Karabet Papazyan ve topluluğu tarafından sözlü ve sözsüz pandomim gösterileri için kullanılmaya başlanan ve 1867'de ünlü tiyatro adamı "Güllü" Agop tarafından onarılan Gedikpaşa Tiyatrosu'nun ortadan kalkması, Ahmed Midhat Efendi'nin *Çengi ve Çerkez Özdenleri* adlı oyununda hem ahlaka aykırı hem de hanedana karşı halkı ayaklanmaya teşvik edici sözler bulunduğu yolundaki "jurnaller" sonucu olmuş, tiyatro 400 belediye çavuşu tarafından 1884'te bir gecede yıkılmıştı.

1892'de Trabzon Valisi Ali Bey hakkında, İstanbullu bir Rum olan Geogiades ile evli olduğu için yaşam tarzıyla halkı rahatsız ettiği, Ali Bey'in dans edip, kart oyunları oynadığı, içki içtiği belirtilmekteydi. 1894'teki büyük İstanbul depremi sonrasında Ali Bey'in halefi Kadri Bey için yazılan 20 kadar jurnalden birinde "İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı sallandı diye Trabzon'da Vali İbrahim Kadri Bey sevincinden bando mızıka çaldı" diye yazıyordu. Oysa Vali Bey, her hafta cumartesi günü bando çaldırırdı. Abdülhamid, kendisinden beklendiği üzere bu jurnale gülüp geçmedi ve ciddi bir soruşturma açtırdı. Ancak Kadri Bey'in 1903'e kadar görevde kalmasına ve her cumartesi bando mızıka çaldırmaya devam etmesine bakılırsa, Abdülhamid'i kötü bir niyeti olmadığına inandırmayı başarmış olmalıydı!

"Çerkes tarihi yazıyor efendim.."

Yıldız Sarayı'nda mabeyn kâtibi olarak çalışırken, Çerkes tarihini yazmaya kalkan Hacı Mustafa Raşit Bey, 1886'daki Kahire'de-

ki Çerkes cemiyetiyle ilişkili olduğu yolundaki jurnaller neticesinde önce beş değişik yere sürüldükten sonra Trablus'a İstinaf Mahkemesi Reisi olarak gönderilmişti. (Abdülhamid'in Çerkes alerjisinin nedeni, büyük kardeşi, sabık padişah V. Murad'ı hapis olduğu Çırağan Sarayı'ndan çıkarıp tekrar tahta geçirmek isteyen Ali Suavi'nin işbirliği yaptığı kişilerin arasında Saray'daki Çerkes kadınların olması idi.) Bu olayda muarızını maaşlı bir göreve atayan Abdülhamid'in bazı durumlarda maaşı kesmeden ama bir göreve de atamadan sürgünler yaptığını biliyoruz.

Hem jurnalci hem mağdur: Abdullah Cevdet

Askerî Tıbbiye öğrencisi iken 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran dört kişiden biri olan Abdullah Cevdet'in hem jurnal verdiğini hem de jurnal kurbanı olduğunu not edelim. Abdullah Cevdet, aleyhindeki jurnaller ciddi bir yekûn tutunca 1895'te Abdülhamid'e muhalefet suçundan tutuklanarak Trablusgarp'a gönderildi ama Abdülhamid'in yufka yüreği sayesinde, kısa bir hapislikten sonra Trablus Merkez Hastanesi'nde göz hekimliği yaptı, hastane yakınlarındaki evinde diğer sürgünlere hürriyetçi şiirlerini okudu. Ancak Trablusgarp'ın "cehennemi" Fizan'a gönderileceğini haber alınca, 1897 yazında bir maltız kayığı ile Osmanlı'nın Trablusgarp'taki varlığının sembolü olan köhne *Muzaffer* korvetinin gözünün içine baka baka önce Tunus'a, oradan da Avrupa'ya kaçtı.

5 Aralık 1896'da İstanbul'dan kalkan *Canik* vapuru ile Libya'ya gönderilen Hacı Ahmed Efendi'nin başını da Abdülhamid'i devirmek için komite kurduğuna dair jurnaller yakmıştı. Jurnalcilere göre komitenin üyeleri arasında İstanbul Merkez Kumandanı Müşir Kazım Paşa, Ayan Meclisi üyesi Kürt Seyid Abdülkadir, Numune-i Terakki Mektebi Müdürü Nadir Bey de vardı. Nadir Bey sarhoşlukla ağzından birkaç söz kaçırınca, Abdülhamid'in hafiyeleri olayı derhal Yıldız'a bildirmiş, diğerlerine bir şey olmamıştı ama Hacı Ahmed Efendi, Trablusgarp'ın yolunu tutmuştu. Yanında Kocamustafapaşa'daki Bedevi Tekkesi Şeyhi Naili Efendi ile Humus'a sürülen kardeşi Hakkı Bey ile Bingazi'ye

sürülen diğer kardeşi Yümni Bey de vardı. Bu ailenin suçu da Jön Türklerle ilişki içinde olmaktı.

Şeref Kurbanları

Trablusgarp'a Şeref vapuruyla geldikleri için başlangıçta "Şeref Yolcuları", sürgün uzayınca "Şeref Kurbanları", kurtuluşlarından sonra da "Şeref Kahramanları" diye anılan grup ise hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz sürgünler. Babası Sadullah Koloğlu, 1947-1948 arasında Libya Başbakanı olan tarihçi Orhan Koloğlu'na göre (ki ailenin soyadı Kuloğullarından geliyor), jurnallerle tespit edilen çoğunluğu Tıbbiye Mektebi öğrencisi olan 77 kişi, 28 Ağustos 1897'de *Şeref* vapuruna bindirilmiş, ambara doğru yürürken güverte üstünü dolduran sırmalı nişanlı subaylara "Yuha!" diye bağırmışlardı. Çoğu Padişah'a bağlı memur ailelerinin çocuklarının çektiği bu "Yuha" Abdülhamid döneminin sona ermekte olduğunu sanmalarıyla ilgiliydi.

Ancak Şeref Yolcuları dokuz aylık baskı ve beyin yıkama faaliyetinden sonra 21 Haziran 1898 günü valinin huzurunda "Bundan böyle padişaha sadakatle hizmet edeceklerine, fesatlarla meşgul olmayacaklarına, herhangi bir şekilde firar ederek Avrupa'da kötü yayınlar ile uğraşanlara katılmayacaklarına Vallah ve Billah" yemin ettiler ve "Padişahım çok yaşa!" diye bağırdılar. Rivayete göre bazıları, "Padişahım baş aşağı!" diye bağırmıştı. Sürgünlere eski rütbeleri verildi, asker olanlar orduda, mülkiyeliler vilayette, tıbbiyeliler hastanelerde Abdülhamid'i devirmek için çalışmaya devam ettiler...

Herzl, Newlinski ve Vambery

Siyonizm düşüncesinin müellifi Theodore Herzl, Yahudilere bir yurt temin etmek için II. Abdülhamid'le görüşme girişimlerinden ilkini, Haziran 1896'da Abdülhamid'in hafiyelerinden Leh asıllı Kont Philipp de Newlinski aracılığıyla yapmıştı. Bir başka girişim, Haziran 1900'de Abdülhamid'in bir başka hafiyesi Ma-

car Yahudisi Şarkiyatçı Arminius Vambery aracılığıyla yapılmıştı. 1901 sonu veya 1902 başındaki üçüncü girişim de muhtemelen Vambery aracılığıyla oldu.

17 Mart 1904 tarihli bir jurnal ise (1910'da İttihatçılarca öldürülecek olan), *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim Bey tarafından kaleme alınmış. Sadeleştirerek aktarıyorum: "Azori adında bir Suriyeli *Teyakkuz-ı Millet-i Arap* adında hükümdar aleyhinde gayet zararlı bir kitap yayımlamıştı. Padişahın kutsal çıkarlarına karşı olan bu olayı arz ederim..."

Bir başka ünlü gazeteci Ebuzziya Tevfik'in tarihini tespit edemediğim bir jurnali ise şöyle:

> Çakmakçılar yokuşundaki ünlü Vali Hanı İranlıların istilası altında olup ter türlü teftiş ve aramanın dışındadır. (...) Bu Valide Hanı'nda bir İran şirketinin matbaası vardır bu matbaada hiç kitap ayrımı yapılmadan [kitaplar] basılmaktadır. Örneğin Ziya Paşa'nın Zaptiye Nazırı Hasan Paşa'nın dilinden yazdığı ünlü *Zafername Şerhi* orada birçok kez basılarak ülkenin her tarafına dağıtıldı. Bu şirket Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adındaki tiyatrosu ile *Zavallı Çocuk* adındaki bir tiyatrosunu şimdiye kadar elli defa basmıştır. (...) Bu matbaalar ayrıca toplumun ahlakını bozacak eserler de basmaktadırlar...

Jön Türk hareketinin ünlü üyelerinden Emanuel Karasu Efendi'nin de iki jurnali vardı. Birincisinde sergiye gitmek bahanesiyle Avrupa'ya giden Tabip Rıfat ve Mehmed Aziz'in "aslında fesada katılmak amacında oldukları ve bunlara müsaade edilmemesi" isteniyordu. Karasu'nun "fesad" dediği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleriydi. İkincisinde "Avrupa'da yayımlanan, halkın düşüncelerini bozan gazetelerin Selanik'te umumi kahvehanelerde serbestçe okunduğu fakat bunların Polis Dairesi'nce katiyen engellenmediği" yolundaydı. İlginç olan Emanuel Efendi'nin 27 Nisan 1909'da Abdülhamid'i halleden beş kişilik heyette olması ve 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olarak Selanik Mebusu olması... Yani İTC aleyhine jurnalleri siyasi ikbalini önlememişti.

Jurnal işi öylesine dejenere olmuştu ki, 1905'te Beşiktaş Muhafızı olan Vasıf Paşa mealen şöyle yakınmıştı:

> Artık bizim gözetleme memurlarımıza iş kalmadı. Sadrazam [Ferit Paşa] bu görevi kusursuz şekilde yapıyor, durmadan jurnal veriyor. Sadrazam'ın görevine giderken yol üzerinde arabasından inip bir karakola girmesi bile Padişah'a ulaştırılıyor, o da Sadrazam'ı [Halil Rıfat Paşa] sorguya çekiyor. Yahut da biri misafir Alman İmparatoru'nun getirdiği örnek tüfek hediyelerinin kendisine suikast yapılması için kullanılacağını bildiriyor, Padişah da hediye sunma programını iptale kalkışabiliyordu. Nazırın halini ve yaptığı işleri müsteşarı, müşteşarın yaptığı işleri kalem müdürü, onu da daha altındaki jurnalliyordu. Babasını jurnallemiş evlat, damadının felaketine sebep olmuş kayınpeder, taşradan merkeze, yerli görevlilerden sefaretlerde çalışanlara herkes birbirini jurnalliyordu...

Abdülhamid, 21 Temmuz 1905 günü kendisine karşı bombalı suikast girişiminde bulunan Belçikalı anarşist Jorris'i bile affedip 500 altın ihsan ederek jurnalci yapmıştı. Jorris'ten beklenen Avrupa'daki Ermeni komitacılarını jurnallemesiydi. İleriki yıllarda ortaya çıkacağı gibi bu olayla ilgili olarak Ermeniler de jurnallemişti bombacıları. Hatta o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra Sefareti'nde üçüncü kâtip olan Esat (Paker) Bey anılarında Padişah'ın kendisine hazırlanan suikasttan haberdar olduğunu, Abdülhamid'in bu konudaki istihbaratı Londra Sefiri Kostaki Muzurus Paşa'dan, Muzurus Paşa'nın da bir Ermeni'den almış olduğunu yazmıştı.

Jurnallerin akibeti

1909'daki ünlü 31 Mart Olayı'nı takiben Abdülhamid tahttan indirildikten sonra Yıldız Sarayı yağmalanırken, gazeteler jurnallerin basına açıklanması için büyük bir kampanya yürütmüştü. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan konuyu görüştü ve Tedkîk-i Evrak Komisyonu oluşturuldu. Heyet tam jurnalleri incelemeye

başlamıştı ki 31 Mart Olayı'nı bastırmak üzere Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun kumandanı olan Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle jurnaller Harbiye Nezareti'ne taşındı. İddialara göre tam 330 sandık evrak gönderilmişti. Mahmud Şevket Paşa kendisine jurnallerin yayınlanmasını öneren birine sakalını sıvazlayarak "ne bilirsiniz benim de jurnalimin çıkmayacağını?" demişti. Tarihçi Mithat Sertoğlu'nun aktardığına göre hocası Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan dinlediği bir anekdot şöyleydi: İsmail Saib Sencer Efendi adlı biri Evrak Tetkik Komisyonu'ndaki görevini yaparken öyle önemli, öyle "muhalif", öyle karakter sahibi diye bilinen isimlerin jurnallerine rastlamıştı ki, ilerde selam verecek adam bulamayacağı korkusuyla görevinden ayrılmıştı.

Tasnif heyetinden Asaf Tugay'ın *İbret* adlı kitabında anlattığına göre jurnaller uzun süre ciddiyetle tasnif edildi, her biri mühürlenerek numaralandırıldı, metinler büyük bir deftere geçirilmeye başlandı. Önemli jurnallerin ve önemli şahısların jurnallerinin fotoğrafları alınarak bunlardan dört adet albüm hazırlamaya girişildi ama zamanla konu önemini yitirdi. Heyet, Yarbay Galip Bey adında bir zatın reisliğinde on kadar zabit azadan ibaret kaldı. Nihayet, 23 Ocak 1913'te Bâbıâlî Baskını ile İttihatçılar iktidara el koyduktan sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle jurnallerin hepsi yakıldı. Böylece tarihimizin çok önemli bir dönemine ait değerli bir arşiv imha edilmiş oldu.

İttihatçıların Yeraltı Örgütü: Teşkilat-ı Mahsusa

İttihatçıların gizli örgütü Teşkilat-ı Mahsusa adını taşıyordu. Bugüne dek bu örgüt hakkındaki bilgilerimiz daha çok Cemal ve Talât Paşa, Kress Von Kressenstein, Kuşçubaşı Eşref, Kâzım Karabekir, Ali İhsan Sabis, Ali Fuad Erden, Galip Vardar, Hüsamettin Ertürk, Fuat Balkan, Arif Cemil, Celal Bayar, Mustafa Ragıp Esatlı gibi şahsiyetlerin hatıratlarından geliyordu. Çünkü Teşkilat'ın son başkanı diye ünlenen (ama bugün öyle olmadığı anlaşılan) Hüsemettin Ertürk'ün anılarına bakılırsa Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Talât Paşa kabinesinin istifa etmesi

üzerine, 14 Ekim 1918'de kabineyi kuran ve Harbiye Nazırlığı'nı da üstlenen Ahmet İzzet Paşa'nın yaptığı ilk işlerden biri, "Teşkilat-ı Mahsusa Müdürlüğü'ne hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yok etmesi (...) talimatını" vermek olmuştu. Bu emrin yerine getirildiği sanılıyordu, halbuki Genelkurmay Bilgi ve Belge Merkezi ATASE'nin Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu içinde *Şube-i Mahsusa* adıyla tasnif edilmiş 40 bine yakın belgenin olduğu artık biliniyor.

Kuruluş tarihi ve amacı

Hatıratlardaki kuruluş tarihleri 26 Mart 1913 ile 5 Ağustos 1913 arasındaki bir gün iken ATASE'deki bir belgeye göre, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluş tarihi 17 Teşrin-i Sani 1329 yani, 30 Kasım 1913. Bu tarihi doğruysa, bugüne dek Teşkilat'ın başarı hanesine yazılan pek çok olay (Bâbıâlî Baskını, Mahmud Şevket Paşa suikastı, Edirne'nin geri alınması, Garbi Trakya Müstakil Hükümeti'nin kurulması, Birinci Dünya Savaşı'na girmek için Rus sınırında sabotajlar yapan Rauf Bey Müfrezesi, Hindistan'a giden kafile) Teşkilat'ın işi değildi.

Şükrü Hanioğlu'na göre bazı üyeleri üçü de Alman olan oyun yazarı Karl Georg Büchner, felsefeci Friedrich Nietzsche ve özellikle de felsefeci Arthur Schopenhauer'dan etkilenecek kadar entelektüel olan Teşkilat'ın ilk (küçük) amacı, 1908 öncesi tecrübelerden yararlanarak İTC'nin siyasi iktidarını garanti etmek ve aynı zamanda İTC'nin üç liderinin birbirine karşı gücünü kontrol etmekti. Teşkilat'ın büyük amacı ise, İmparatorluğun dağılmasını önleyici tedbirler almaktı. Nitekim İTC mensubu Muhittin Birgen 1936-1937'de yayımlanan hatıratında Teşkilat'ı "gizli harici siyasetçi" olarak nitelemişti. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Teşkilat-ı Mahsusa, bugünün MİT'i gibi bir istihbarat örgütü değildi. Hüsamettin Ertürk'ün sözleriyle bir özet yaparsak:

"Bu teşkilatın gayesi, bir taraftan bütün İslamları bir bayrak altında toplamak, bu suretle panislamizme vasıl olmaktır. Diğer

taraftan da Türk ırkını siyasi bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da pantürkizmi hakikat sahasına sokmaktır. Enver Paşa'nın bir yandan [Ali] Emirî Efendi'nin İttihat ve Terakki programındaki panislamizminden, diğer taraftan da Ziya Gökalp'in pantürkizminden ilham aldığı muhakkaktır."

İlk reisi Kuşçubaşı Eşref miydi?

ATASE belgelerine göre, Teşkilat'ın başkanları sırasıyla şu kişilerdi: Süleyman Askeri Bey (30 Kasım 1913'ten 6 veya 13 Kasım 1914'e), Halil (Kut) Bey/Paşa (Kasım 1914'ten 19 Aralık 1914'e), Cevad (Kızanlıklı) Bey (19 Aralık 1914'ten Mayıs veya Haziran 1915'e), Tunuslu Ali (Başhampa) Bey (Mayıs veya Haziran 1915'ten 31 Ekim 1918'e), Miralay Hüseyin Tosun Bey (31 Ekim 1918'den 15 Kasım 1918'e). Yine ATASE kayıtlarına göre, Süvari Kaymakamı Hüsamettin (Ertürk) Bey ise 5 Aralık 1918'de Teşkilat'ın tasfiyesi ile görevlendirilmişti.

Sondan başlayalım. Bugüne dek pek çok yazıda (aralarında benim yazılarım da var) Hüsamettin Ertürk, büyük ölçüde kendisini böyle takdim ettiği için, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın son reisi" olarak tanımlandı. ATASE belgeleri bunun böyle olmadığını, Ertürk'ün "tasfiye memuru" olduğunu gösteriyor.

Tarihçiliği hakkında epey tartışmalar olan Cemal Kutay'a göre ise Teşkilat'ı kuran ve ilk şefi olan isim Kuşçubaşı Eşref'tir. Halbuki bu konuda doktora çalışması yapmış olan Philippe Stoddard'a göre Eşref Bey sadece Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika şefi idi. Muhtemelen Enver Paşa'ya değil ama Süleyman Askeri, Cemal Paşa, Kress von Kressenstein ve Sapancalı Mümtaz Bey gibi kumandanlara bağlı olarak gönüllülerin başında idi. Kısacası iyi bir ajandan başka bir şey değildi. (Eşref Bey'in hatıratında Süleyman Askeri ve Mümtaz Bey'e yer vermeyişi bununla ilgili olabilir.)

Teşkilat'ın başkanlarından Miralay Cevad (Kızanlıklı), 1919 yılında İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfi'de verdiği ifadede, Teşkilat'ı İTC Merkez Komitesi'nden Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir

ve (Milli Emniyet Reisi) Erzurumlu Aziz'in kurduğunu açıklamıştı. Reisler olarak da sadece Süleyman Askeri, Halil Kut ve kendisini zikretmişti.

ATASE belgelerine göre Teşkilat'ın en uzun süreli başkanı olan Tunuslu Ali (Başhampa) adından, Philip H. Stoddard ve bu konuda çok önemli bilgileri sunan Tarık Zafer Tunaya da hiç söz etmiyor. Bu da gayet ilginç bir durum. (Bu arada Ali Başhampa'nın mezarı Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesi haziresinde imiş, 1962'de Tunus'a gönderilmiş.)

Teşkilat şeması

Üzerinde uzlaşma olan husus ise, Teşkilat'ın merkezinin, Nuruosmaniye'de, Tasvir-i Efkâr Matbaası'nın karşısında, 23 numaralı binada olduğu.

ATASE belgelerine göre Teşkilat'ın yürütme komitesi dört kişiden oluşuyor: Atıf Bey (Kamçıl), Aziz Bey (?), Dr. Nazım Bey, Dr. Bahaeddin Şakir. Komitenin altında Rumeli'den sorumlu Arif Bey, Kafkasya'dan sorumlu Yüzbaşı Rıza Bey, Afrika'dan (Trablusgarp) sorumlu Hüseyin Tosun Bey, Doğu vilayetlerinden sorumlu Dr. Bahaeddin Şakir ve Ruşeni Bey var.

Başka kaynaklardan, Teşkilat'ta görev yapmış olduğunu bildiğimiz bazı isimler ise şöyle: Yakup Cemil, Ömer Naci, Mehmed Akif Ersoy, Mithat Şükrü Bleda, Ohrili Eyüb Sabri, İsmail Canbulat, Galip Vardar, Filibeli Hilmi, Nuri Killigil, Ali Fethi Okyar, "Kel" Ali Çetinkaya, "Çerkes" Reşit ve Ethem Beyler, Fuat Bulca, Nuri Conker, Rauf Orbay, Emir Şekip Arslan, Abdülaziz Caviş, Abdürreşid İbrahim, Libyalı Şeyh Sunusi, Aziz el-Mısri, Zübeyde Saplı, Ahmet Salih Harb, Hilmi Musallimi...

Bölge başlıkları yukardaki gibi ama iddialara göre Teşkilat Arnavutluk, Trakya, Makedonya, Fas, Trablusgarp, Cezayir, Tunus, Mısır, Habeşistan, Sudan, Zanzibar, Somali, Yemen, Malay Adaları, Açe, Kırım, Kafkasya, Belucistan, Afganistan, Moğolistan, Çin, Türkistan gibi geniş bir coğrafyada faaliyet gösteri-

yordu. Ancak Teşkilat somut olarak neleri yaptı, neleri başardı, neleri başaramadı dersek, tahmin edileceği gibi elimize belgeye dayalı bilgi yok. Sadece sözlü tarih anlatıları ve dolaylı bilgiler var. Bunları bir araya getirerek şöyle bir resim çıkıyor ortaya:

Teşkilat'ın ilk "başarılı operasyonu" (!) Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı'na sokmak için Rusya'nın tahrik edilmesi olmalı. Enver ve Talât'ın 2 Ağustos 1914'te kotardığı Osmanlı-Alman ittifakı gereğince, 27 Ekim 1914'te Amiral Suchon komutasındaki *Yavuz* (aslı Goeben), *Midilli* (aslı Breslau), *Hamidiye*, *Berk*, *Gayret* ve *Numune* gemilerinden oluşan Osmanlı filosu Karadeniz'e açılıp 29/30 Ekim'de Rusya'nın Sivastopol ve Odessa limanlarını top ateşine tutup iki de Rus gemisi batırırken Alman görevlilerin başkanlığındaki Teşkilat-ı Mahsusa elemanları Erzurum'a ve Trabzon'a gönderilmişler, cezaevlerinden salınan mahkûmlar ve Gürcü sabotajcılar, Arhavi'den Rusya'ya sızmışlar ve sabotajlara başlamışlardı. O sırada Harekât Dairesi şefi olan Ali İhsan (Sabis) Paşa'ya göre bu iş için ayrılan ödenek 300 bin lira gibi büyük bir miktardı. En sonunda tahrikler meyvesini vermiş. 4 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da Britanya ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmişlerdi.

Ermeni Kırımı'ndaki rolü

Teşkilat'ın, "en başarılı" işi (!) 1915 Ermeni Soykırımı olmalı. Arşivlerde ve hatıratlarda, Teşkilat'ın adamlarının özellikle hapishanelerden salıverilen suçlulardan ve yerel aşiretlerin oluşturduğu çeteleri tehcirde ve kırımda istihdam ettiklerine dair pek çok ipucu var. Örneğin Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, 2 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'da bir konuşma yapan Meclis-i Ayan Reisi Çürüksulu Mahmud Paşa, sadeleştirilmiş dille şöyle demişti: "Gerek Ermeni, Rum gibi gayri Müslim ve gerek Müslim unsurlar hakkında yürütülen zulüm ve cinayet (....) birtakım araçlar ile çeteler denilen Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla icra edilmiştir."

Mütareke Dönemi'nde yapılan Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında, ana davanın 2. ve 5. oturumu özel olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehcirdeki rolünü incelemeye ayrılmıştı. İddianamede "Teşkilat-ı Mahsusa'nın imha göreviyle meşgul olarak cemiyetle (İTC) ilişkisi kesinleştirilmiş..." deniyordu. Sanıklar bu ilişkiyi önce şiddetle reddetmişler, ancak savcının belge ve tanıklar getirmesiyle pes ederek, kabul etmek zorunda kalmışlardı. Örneğin İTC'nin ve Teşkilat'ın önemli adamlarından olan Atıf Bey, davanın 7. oturumunda "İTC'nin Merkezi-i Umumisi gözetiminde, Teşkilat-ı Mahsusa bir seri suç makinesine dönmüştür" demişti.

Konunun uzmanlarından Tarık Zafer Tunaya, "dış" Teşkilat-ı Mahsusa'yı bu suçlardan muaf tutup, "iç" örgütte "eşkıya zihniyeti taşıyan gönüllüler, çeteler, mahkûmlarının" bulunduğunu kabul ederken; dönemin ünlü gazetecisi Ahmet Emin Yalman doğrudan "çetelerden oluşan Teşkilat-ı Mahsusa denen ekip, doğrudan doğruya bir imha hedefinin arkasından koşmuştur" diyecekti. 1915'te Eskişehir'de sevk komisyonu reisliği yapan Ahmet Refik Altınay ise, "Savaşın başında, birçok çete İstanbul'dan Anadolu'ya sevk edildi. Bunlar hapishanelerden salınan hırsızlar ve katillerden oluşuyordu. Harbiye Nezareti'nin açık eğitim sahalarında bir haftalık eğitimden sonra, Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla Kafkasya hudut bölgelerine sevk edildiler. Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika ettiler" diyerek Teşkilat'ın rolünü özetlemişti.

Şuayyibe hezimeti

Konunun uzmanları tarafından Teşkilat'ın başarısız sayıldığı yerler ise Irak ve Filistin-Suriye Cephesi. Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler Basra'yı ele geçirince, Teşkilat'ın ilk reisi Süleyman Askeri, Kürt ve Arap aşiretlerinden derlenmiş bir çeteyle İngilizlere karşı vur kaç saldırıları düzenlemiş, Abadan'daki petrol tesislerini yakmıştı. İngilizlerin buna tepkisi sert oldu,

12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe'de atlı birliklerle gelişigüzel saldıran Osmanlı birliklerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Süleyman Askeri, bunu kendine yediremedi ve 14 Nisan günü bir sahra çadırının içinde kafasına kurşun sıkarak intihar etti.

29 Nisan 1916'da Halil Paşa komutasındaki Osmanlı 6. Ordusu'nun İngiliz birliklerini Kut'ül Ammare'de yenilgiye uğratıp esir almalarından sonra, Nuri (Killigil) Paşa ve Rauf (Orbay) Bey yönetiminde bir Teşkilat-ı Mahsusa birliğinin savaşta tarafsız olan İran ve Afganistan'a girerek burada yerli kuvvetlerden oluşturacağı birliklerle İngilizleri arkadan vurma denemesini ise Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli Mareşal Liman von Sanders, Irak'taki yenilginin nedenlerinden biri saymıştı.

Kanal Harekâtları

Teşkilat'ın 2-3 Şubat 1915 tarihli Birinci Kanal Harekâtı ile Nisan-Ağustos 1916 tarihli İkinci Kanal Harekâtı sırasındaki rolü ise bir anlamda "başarılı", bir anlamda "başarısız" sayılır. Libya'da İngilizlerin Senusileri yanlarına çekmelerini önlemeleri, Darfur Sultanı Ali Dinar'ı Osmanlıların yanına çekmeleri, harekât öncesi, Suriye'deki Şam'dan Sina'daki Bir'üş-Şeba'ya, Libya'daki Sellum'dan Mısır sınırındaki Siva'ya kadarki bölgede ikmal merkezleri oluşturmaları ve yerel güçlerden 3 bin kadar kişiyi silahlandırmaları "başarı" öyküsü sayılabilir. Ancak Teşkilat'ın İngilizlere karşı yerel halkın ayaklanmasını örgütleyememesi (Şerif Hüseyin'i İngilizlerin örgütledikleri düşünülünce) "başarısızlık" sayılmalı. Elbette bu zor bir görevdi ancak Kuşçubaşı Eşref'in itiraf ettiği gibi Teşkilat, İngilizlerin Müslümanları yönetme kapasitesini küçümsemiş, Bedevilerin dinî bağlarını ve sadakat duygularını ise aşırı abartmıştı.

Teşkilat'ın örgütlediği Mevlevi Alayı'nın Hindistan yerine Türkistan'a gitmesi gibi ufak tefek başarısızlıklar da olmakla birlikte, Teşkilat'ın Müslüman halklar arasında yaptığı çalışma-

ların İngilizleri az da olsa endişelendirdiği, en azından Müslüman ülkelerde büyük miktarda güç bırakmak durumunda kaldıkları kabul edilir.

Sonuç olarak Teşkilat-ı Mahsusa, bugün MİT'in yaptığı gibi, bir yandan iktidar bloğu arasındaki güç mücadelesinde yer almaya çalışan, bir yandan dış politikada boyundan büyük işlere kalkışan, içteki kirli işleri gözlerden kaçırılırken dıştaki işleri efsaneleştirilen, resmî tarihçiler tarafından üzerindeki gizem perdesi kasıtlı olarak kaldırılmayarak cazibesi daim kılınmaya çalışılan, "şuyuu, vukuundan büyük" bir örgüttü....

Özet Kaynakça

Açık, Tuncay. "Osmanlı iktidar mücadelelerinde jurnal ve jurnalcilik: II.Abdülhamid örneği", 2011 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Balcı, Sezai- Balcıoğlu, Mustafa. "Teşkilat-ı Mahsusa başkanı Tunuslu Ali Başhampa", I ve II, *Toplumsal Tarih*, sayı 209, s.68-73 ve sayı 210, s.28-35.

Beyhan, Mehmet Ali. "II. Abdülhamit Döneminde Hafiye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler*, cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 939,-950.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

Haydaroğlu, İlknur. "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale (I. Kısım)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt XIX, sayı 30, 1998, s. 109-133.

İrtem, Süleyman Kani. *Abdülhamid Devrinde HaŞyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

Keleşyılmaz, Vahdet. *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999.

Kırlı, Cengiz. *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri", (1840-1844)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Koçak, Cemil. "Teşkilat-ı Mahsusayı Nasıl Bilirdiniz", *Tarih ve Toplum*, sayı 3, 2006, s. 171-214.

Koloğlu, Orhan. "Jurnal", *Osmanlı Ansiklopedisi (Tarih, Medeniyet, Kültür)*, cilt 7, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 60-64.

Said, Ali. *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1994.

Safi, Polat. "The Ottoman Special Organization- Teşkilat-ı Mahsusa: A Historical Assesment with Particular Reference to its Operations Against British Occupied Egypt (1914-1916)", 2006 yılında Bilkent Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Sarısaman, Sadık. "Trabzon Mıntıkası Teşkilat-ı Mahsusa Heyet-i İdaresinin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999'da sunulan bildiri, Ankara.

Stoddard, Philip H. *Osmanlı Devleti ve Araplar 1911-1918: Teşkilat-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma,* Arma Yayınları, İstanbul, 2003.

Tugay, Asaf. *İbret, Abdülhamid'e verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınları, İstanbul, 1967.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Birinci Kitap: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

OSMANLI'DA SİNEMA ve TİYATRO

28 Aralık 1895'te Auguste ve Louis Lumière kardeşlerin Paris'te halka açık film gösteriminden birkaç ay sonra, İstanbul'da yaşayan ve kaynaklarda "Mösyö Jamin" diye geçen film operatörü, sinematograf adlı aletin bozulan lambasının yenisini getirtmek için resmî kurumlardan izin istemişti. II. Abdülhamid'in elektrikli ve manivelalı aletlere olan alerjisi yüzünden kendisine izin verilmeyince, Mösyö Jamin vatandaşı olduğu Fransa'ya başvurdu. Fransa'nın talebi üzerine Osmanlı Devleti'nin Paris Sefareti Hariciye Nezareti'ne gereken iznin verilmesi için bir mektup yazdı. Hariciye Nezareti de Padişah'ı ikna etmesi için Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya bir mektup yazdı.

Sadrazam önce Posta ve Telgraf Nezareti'nden sinematograf hakkında bilgi istedi. Nezarethane kendisi açısından sakınca olmadığını belirtti ama Tophane-i Amire Müşirliği'nden görüş alınmasını önerdi. Müşirlik konuyla ilgilerinin olmadığını, yetkinin Telgrafhane Fen Komisyonu'nda olduğunu belirtti. Buradan gelen rapor olumluydu ancak Padişah'tan izin çıkması pek kolay olmadı, Mösyö Jamin sinematograf makinesinin lambasını ancak üç ay sonra değiştirebildi. Ancak bundan sonra işler hızlı gelişti. Çünkü Padişah ve ailesi sinematograf denilen aleti o kadar sevmişti ki sarayın gedikli hokkabazlarından Bertrant'ın düzenlediği film gösterileri Saray'ın başlıca eğlencelerinden biri olmuştu.

Birahanede ilk film gösterimi

Halka açık ilk gösteri ise 16 Ocak 1897 tarihinde Romanya doğumlu bir Polonya Yahudisi Sigmund Weinberg tarafından Ga-

latasaray'daki Sponeck Birahanesi'nde yapıldı. Weinberg daha sonraki yıllarda gezici sinemacılığı sürdürdü ve 1908'de Fransız Pathe Kardeşlerin sinema zincirinin bir parçası olarak, Tepebaşı'ndaki eski mezarlık yerinde, muhafazakârların "Ecdat mezarlığında sinema açılmaz!" itirazlarına kulak asmadan, Osmanlı Devleti'nin ilk yerleşik sineması olan Pathé Sineması'nı açtı.

Pathé'yi Rum asıllı Osmanlı tebaası Telemakos Sipiridis'in aracılığıyla Osmanlı ülkesine gelen Fransız Gaumont Şirketi ile Alman ve Danimarka filmlerini gösteren Union Cine Theatrale d'Orient izledi. Bu arada Batı'dan gelen pek çok kişi Osmanlı topraklarında çekimler yapıyordu. Örneğin Lumière Kardeşler'in temsilcilerinden Promio, İstanbul ve İzmir'de Türk piyadelerini çekmiş, Boğaziçi ve Haliç'i görüntülemiş, Anadolu ve Mısır'da çekimler yapmıştı. Fransızlarla beraber İngilizler, Almanlar ve İtalyanlar da Osmanlı topraklarında birçok belgesel filmi çektiler. 1909'da, II. Meşrutiyet'i konu alan bir film, 1910'da Osmanlı ordusunun manevralarını gösteren belgesel, Sultan Mehmed V. Reşad'ın gezintilerini, selamlığını ve Edirne seyahatinden dönüşünü veya Sırp Kralı'nın İstanbul seyahatini konu alan filmler İstanbul'da halka gösterildi.

Kadınlar sinemaya gidebilir mi?

Bunlar olurken, Şeyhülislamlık makamı, sinema aleyhine fetva vermemişti. Bu durum halkın sinemaya ilgisini arttırdıysa da kadınların sinemaya gitmesi veya gitmesi ihtimali muhafazakâr erkekleri kızdırmıştı. Gazetelere yansıyan ilk olayı İzmir'de yayımlanan *Ahenk* gazetesinin 18 Şubat 1912 tarihli nüshasından öğreniyoruz. Buna göre, şehir halkından bir grup, Vali Cemil Bey'e başvurarak Müslüman kadınların sinemaya gitmelerinin yasaklanmasını istemiş ve bu istek Vali tarafından yerine getirilmişti. Yasağın uygulanmasından sonra istek sahiplerinin Vali'ye gönderdikleri altı yüzden fazla imzalı teşekkür mektubu da basında yer almıştı.

Benzer bir olay Beyrut Vilayeti'nde yaşanmış, arzuhalci Maraşlı Mustafa'nın başını çektiği bir grubun Padişah'a gönderdiği

6 Ocak 1913 tarihli telgrafta "Şeriat ve İslam dininin âdetlerine aykırı bir surette gayet rezil bir şekilde adeta meyhane ve kerhane hükmünde bulunan sinematograf tiyatrolarına Müslüman kadınların gitmelerine izin veren vilayette bu yüzden sakıncalı durumların ortaya çıkabileceği" bildirilmişti. Aslında Beyrut'taki sinematograf tiyatrosunun hademesi bile kadındı. Dolayısıyla ortada ahlaksızlık suçlamasını haklı çıkaran en küçük bir durum yoktu. Ama daha önemlisi arzuhalin gönderildiği makam, yani Padişah, yüzlerce kadınını harem bahçesine toplayarak sinema seyrettirecek kadar sinema hayranıydı. Kısacası Mustafa ve şürekâsı baltayı taşa vurmuşlardı. Nitekim Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi'nin "Kadınlara sinematograf seyrettirilmemesi Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin temennisidir" şeklindeki tavsiye yazısına rağmen Beyrut Valisi Edhem Bey Müslüman kadınlara sinemayı yasaklamaya yanaşmadı. Bu tarihten itibaren kadınlar da erkekler gibi sinemaya rahatça gitmeye başladılar.

İlk "Türk" sinemacısı kimdi?

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kazanan Rusya'nın İstanbul'dan aldığı izinle Florya Şenlikköy'de yaptırdığı "Yeşilköy Abidesi"nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesini takiben, 14 Kasım 1914'te, halkı milliyetçilik duygusuyla kışkırtmayı hedefleyen İttihatçıların önderliğindeki halk tarafından dinamitle yıkılmasını filme çeken yedek subay Fuat (Uzkınay) Bey "ilk Türk sinemacısı", çektiği 150 metrelik belgesel film "ilk Türk filmi" olarak kabul edilir. Ancak bu filmi henüz gören olmadığı için bu iddialar şüpheyle karşılanır. Daha emin olduğumuz bilgiler ise şunlardır:

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Alman ordusunun bir sinema kolu olduğunu ve sinemanın ne kadar etkili bir araç olduğunu görerek orduda bir sinema kurulmasını emretmişti. Merkez Ordu Sinema Dairesi 1915'te kuruldu. İttihatçıların kurduğu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti sinema çalışmalarını ilerletti ve 1916'dan itibaren haber ve belgesel filmler çekilip bunlar ücret karşılığı halka gösterilmeye başlandı.

1917-1919 yılları arasında çekilen *Leblebici Horhor, Himmet Ağa'nın İzdivacı, Pençe, Casus, Binnaz* ve *Mürebbiye* filmleri yönetmenleri açısından ilk Türk filmleriydi ancak bunlardan *Himmet Ağa'nın İzdivacı*'nın oyuncu kadrosunu, bu filmin piyesini defalarca sahnede oynayan Arşak Benliyan'ın Operet Kumpanyası'nın oyuncuları oluşturmuştu. "İlk cinsel mesajlı" film sayılan *Pençe* filminin başrolünü Ermeni asıllı sanatçı Eliza Binemeciyan, "ilk tarihî film" diye bilinen *Binnaz*'ın önemli kadın rollerini ise Eliza Binemeciyan ile birlikte Rana Dilderyan üstlenmişti.

"Güllü" Agop ve Gedikpaşa Tiyatrosu

Tanzimat'la (1839) birlikte Levantenler sayesinde Osmanlı ülkesine giren tiyatronun kalıcı hale gelmesinde Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin çok büyük rolü vardır. Daha doğrusu onlar olmasaydı, tiyatro Karagöz-Hacivat oyunlarının gölgesinde kalırdı. 1844'te Beyoğlu'ndaki Halep Pasajı'nda Suriyeli bir Hıristiyan olan Mihail Naum Duhani tarafından kurulan Naum Tiyatrosu'nda sahneye çıkan İstepan Ekşiyan, Harutyun Çamaşırcıyan ve Bedros Mağakyan'dan oluşan ekip; aynı yıllarda ilk kez kadın kılığında sahneye çıkan Mardiros Mınakyan, 1856'da sahneye çıkan ilk profesyonel Ermeni kadın oyuncu Fanni (Ağavni Hamoyan), 1861'de Altunduri Arakel Efendi tarafından kurulan Şark Tiyatrosu'nda sahne alan Tovmas Fasulyeciyan, Bedros Aramyan, Mardiros Mınakyan, Serovpe Benliyan, Kurken Trentz ve Hovannes Acemyan bu alanın öncü sanatçılarıydı.

1859'da İstanbul'a çeşitli tarihlerde gelmeyi âdet edinen Souillier Sirki için yapılan Gedikpaşa Tiyatrosu, sirkin 1864'te Maslak'a taşınması üzerine Hovan Kasparyan ve Karabet Papazyan ve topluluğu tarafından sözlü ve sözsüz pandomim gösterileri için kullanılmaya başlamıştı. 1867'de "Güllü" Agop diye ünlenen Hagop (Agop) Vartovyan tarafından onarılan binadan günümüze sadece resimleri kaldı. Yaygın bir rivayete göre Beylerbeyi Sarayı'nın inşaatı sırasında sarayın sıva işlerine bakan bir inşaat işçisi iken, ustaların ve kalfaların bir türlü

yerine oturtamadığı balkon çıkmalarını kendi hazırladığı özel harçla yerleştirmesi dönemin padişahı Abdülmecid tarafından 500 altın ile ödüllendirilen Agop Efendi bu parayla tiyatro işine girmişti. Tiyatro-i Osmani adıyla tanınan kumpanyasının Ermenice ve Türkçe oyunlardan oluşan çift dilli bir repertuarı vardı. Agop'un talihi 1870 yılında hükümetten on yıllık bir Türkçe temsil verme tekeli almasıyla değişmiş, böylece İstanbul piyasasında suflörlü oyunlar kategorisinde rakiplerine karşı önemli bir üstünlük sağlamıştı. Namık Kemal, Şemseddin Sami, Abdülhak Hamit, Ahmed Midhat Efendi, Ebüzziya Tevfik gibi bir önemli Osmanlı edebiyatçıları ilk tiyatro eserlerini Tiyatro-yi Osmanî repertuarında yer alması için kaleme aldılar. İlginçtir, ilk Türkçe tiyatro eseri olan, Şinasi'nin 1860'ta *Tercüman-ı Ahval*'de tefrika edilen, 1873'te yazarın ölümünden sonra basılan ama aydınlarca alaya alınan *Şair Evlenmesi* (görücü usulüyle evlenmenin sakıncalarını anlatıyordu) adlı tek perdelik oyunu bu repertuarda kendisine yer bulamamıştı. (Eser ancak 1908'den sonra Selanik'te sahnelenecekti.) Refik Ahmet Sevengil'in iddiasına göre 1882 yılında Mızıka-i Hümayûn'da tiyatro sorumlusu olarak II. Abdülhamid'in sarayına alınan "Güllü" Agop bu tarihten sonra Müslümanlığa ihtida ederek adını Yakup olarak değiştirdi, 1891 yılında da vefat etti.

"Güllü" Agop'un ölümünden bir yıl sonra tarihe "Türk tiyatrosunun Batılı anlamda kurucusu" olarak geçecek olan Muhsin Ertuğrul doğmuştu. Muhsin Ertuğrul'un sahneye ilk adımı, 1909'da Erenköy'deki Burhanettin Tiyatrosu'nda, Arthur Conan Doyle'ın *Sherlock Holmes* oyunu ile olmuştu. 1911'de kişisel seçimi ile, 1913'te siyasi sürgün olarak Paris'e giden ve burada Batı ve dolaylı olarak Rus tiyatrosuna dair gözlemler yapan Muhsin Ertuğrul, 1914'te *Darülbedayi Osmani* adıyla kurulan (daha sonra İstanbul Şehir Tiyatroları adını alacak olan) Müzik ve Tiyatro Okulu'nun kuruluş çalışmalarında Reşat Rıdvan Bey ile Andre Antoine'a yardımcı olmuştu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında sekteye uğrayan tiyatronun yeniden popülerleşmesi için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecekti.

Özet Kaynakça

Abisel, Nilgün. *Türk Sineması Üzerine Yazılar*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Akı, Niyazi. *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi,* Ankara Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1963.

And, Metin. *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

—. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu: 1839-1908.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1972.

Beyoğlu, Süleyman. "Osmanlı Sinema Tarihine Dair Bazı Bilgiler", *Simurg*, cilt 1, sayı 2-3, Ekim 2000, s. 458-472.

Budak, Ali. "Ermenilerin XIX. Yüzyılda Yeni Bir Sosyal Hayat ve Edebiyatın Oluşum Sürecine Katkıları", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007.

Güllü, Fırat. *Vartovyan Kumpanyası ve Yeni Osmanlılar: Osmanlıya Has Çokkültürlü Bir Politik Tiyatro Girişimi*, BGST Yayınları, İstanbul, 2008.

Öztürk, Serdar. *Erken Cumhuriyet Döneminde Sinema, Seyir, Siyaset,* Elips Yayınları, İstanbul, 2005.

Scognamillo, Giovanni. *Türk Sinema Tarihi: 1896-1997,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.

OSMANLI'DA HEYKEL

Osmanlı ülkesinde heykel sanatı pek sevilmemiştir. Bunun en önemli nedeni İslam inancında heykelin yere düşen gölgesinin bir tasvir, bir put sayılmasıdır. Put ise doğal olarak akla İslamiyet öncesini getirir. Bu yasağa kulak asmayan Sadrazam "Makbul/ Maktul" İbrahim Paşa, 1526'da Macaristan (Mohaç) Seferi sonrası Budin'den getirttiği Herkül, Apollon ve Diana ile Macar Kralı Mathias Corvino'nun tunç heykellerini Atmeydanı'na bakan konağının* önüne diktirmişti. İbrahim Paşa'nın amacı, Osmanlı'nın hükmettiği ülkeleri simgelemekti muhtemelen ancak hem ulemadan hem halktan tepkiler olmuştu. Örneğin Figani Ramazan Çelebi adlı şair kendisini idama götürecek olan ünlü beytini yazmıştı: "Dü İbrahim amed bedeyr-i cihan / Yeki put-şiken şüt, yeki put-nişan" (İki İbrahim geldi dünyaya: Biri [Peygamber Halil İbrahim] putları yıktı, biri [İbrahim Paşa] putları dikti)

Bu heykellerden dolayı "Frenk" veya "Gâvur" lakabı ile anılmaya başlayan Paşa 1536'da Kanuni Sultan Süleyman ve gözdesi Hürrem Sultan tarafından boğdurularak öldürüldüğü halde 1553'te İstanbul'a gelen Hans Dernschwam seyahatnamesinde, Atmeydanı'nın ortasındaki kalın ve kısa boylu sütunların üstündeki büstlerin hâlâ mevcut olduğunu yazmıştı. Dahası 1582'de Atmeydanı'nı gezen İngiliz John Sanderson, Macar Kralı Mathias Corvino'ya ait tunç büstlerden söz ediyordu. Anlaşılan, İbrahim Paşa'nın başını yiyen "putlar" değildi...

1840'ta, Tanzimat Fermanı'nın birinci yıldönümünde, Gülhane Parkı'na Batılı anlamda bir anıt dikilmek istendi ama "Adalet Taşı'" adlı bu proje gerçekleşmedi. Aynı yıllarda İtalyan

---

* Günümüze kadar ulaşan bu yapı, bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır.

mimar Gaspare Fossati'nin projesi uyarınca, üzerine Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin (Tanzimat Fermanı) tüm metninin yazılacağı bir anıt yaptırılıp Beyazıd Meydanı'na dikilmesi planlandı ancak bu da gerçekleşmedi. Artin Bilezikçi adında Paris'te yetişmiş bir Ermeni mimarın çizmiş olduğu başka bir Tanzimat anıtı projesi, 1855'te Paris Uluslararası Sergisi'nde sergilendi, fakat heykelde "Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifakı" vurgulanıyor diyenler İstanbul'a getirilmesini engelledi.

Sultan Abdülaziz Avrupa'da gördüklerinden esinlenerek 1871'de C.F. Fuller adlı bir sanatçıya biri büst, diğeri atlı heykel olmak üzere iki sipariş verdi ancak Valide Sultan'ın hışmına uğrayarak önce Fuller'e poz vermekten vazgeçti, sonra da kendisinin bronz atlı heykeli ile Avrupa'dan getirttiği döküm hayvan heykellerini meydanlara değil, Beylerbeyi Sarayı'nın bahçesine ve sarayın Muayede Salonu'na koydurttu. Ancak bunun bile arkası gelmedi.

Yervant Oskan Efendi

Osmanlı ülkesinin ilk diplomalı heykeltıraşı Yervant Oskan Efendi, 1855'te Samatya'da doğmuş, ilk eğitimini İstanbul'daki Ermeni okullarında aldıktan sonra İtalya-Venedik'te Murad Rafaelyan Okulu'nda sanat eğitimi almıştı. Ardından Roma'da İmparatorluk Güzel Sanatlar Akademisi'nin heykel bölümüne girmiş, okulu bitirdikten sonra da Paris'e geçmişti. Burada büyük boyutlu figürler üzerinde çalışan Yervant Oskan çeşitli sergilere ve arkeolojik kazılara katıldı ve bunların restorasyonunda görev aldı. 1881 yılında aile sorunları nedeniyle İstanbul'a döndü. Pek çok önyargıya rağmen 1883'te faaliyete geçen Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (bugünkü Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) ve Arkeoloji Müzesi'nin kurucusu Osman Hamdi Bey'in yakın arkadaşı olan Oskan Efendi, mektebin kuruluş çalışmalarında görevler üstlendi. Okulun hem müdür yardımcısı hem de heykel bölümünün öğretmeni oldu. İşini öyle seviyordu ki alçı kalıpları, modelleri bizzat hazırlardı. Heykelleri ve resim çalışmaları, 1901-1903 yılları arasında açılan İstanbul Salon Sergileri'nde

sergilenen Oskan Efendi'nin en ünlü eserleri arasında Osman Hamdi Bey'in ve eşi Naile Hanım'ın büstleri, "V. Caillard büstü", "Tavuk Satan Kadın", "Kılıçla Dans Eden Zeybek" heykelleri vardı, ancak ne yazık ki pek çok eseri günümüze kadar ulaşmadı.

Ayastefanos Rus Abidesi

Osmanlı döneminde inşa edilen ilk anıtsal eserler II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü şerefine, İmparatorluğun çeşitli vilayet ve sancaklarına diktirdiği saat kuleleridir.* Bu bağlamda, günümüze ulaşan 52, çeşitli nedenlerle yok olan 20, günümüz sınırları dışında kalan 72 adet olmak üzere toplam 144 saat kulesi yapıldı.

Gerçek anlamda ilk anıt ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı kazanan Rusya'nın Florya Şenlikköy'de (eski Kalkıratya Köyü) yaptırdığı Ayastefanos Rus Abidesi idi. Anıtın yapılış nedeni savaş sırasında yaşamını yitiren 5 bin civarında Rus askerinin çok dağınık biçimde bulunan kemiklerinin sembolik olarak bir araya getirilmesiydi. Bâbıâlî'ye bu öneri getirildiğinde savaşın sonunda çok ağır şartlarda bir antlaşma imzalamış olan hükümet itiraz etmeyi aklına bile getirmemiş, aksine antlaşmanın yapıldığı ve Rus ordularının konakladığı Yeşilköy (o zamanki adıyla Ayastefanos) bölgesindeki Barutçubaşı Ailesi'ne ait bir araziyi kamulaştırarak anıt için Ruslara tahsis etmişti.

Başlangıçta Rusya'nın isteği zaferlerini anlatan bir anıt yapmaktı. Ancak Abdülhamid'in itirazı üzerine başka bir anıt üzerinde uzlaşıldı. Anıtın tasarımını Rusya'nın İstanbul'daki askerî ataşesi Peçkov yapmış ve üç yıldır İstanbul'da yaşayan Rus mimar Bozarov inşaatı yürütmüştü. Günümüze ulaşan nadir fotoğraflarından anlaşıldığına göre son derece görkemli bir yapı olan anıtın duvarlarında savaşta ölen Rus askerlerin isimleri yazılıydı, içerde ise ölülerin kemiklerinin saklandığı bölümler vardı.

---

* Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren görülen saat kuleleri İmparatorluğun Balkan topraklarında 16. yüzyıldan itibaren boy göstermişti ancak Abdülhamid'in kuleleri dikiş amacı farklıydı.

Ancak anıtın ömrü uzun olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesini takiben halkın "milli" hislerini galeyana getirerek savaşa hazırlamayı amaçlayan İttihatçıların organize ettiği halk tarafından 14 Kasım 1914'te içine yerleştirilen tahrip kalıpları ile yıkıldı.

İttihatçıların "Anıtkabir"i: Abide-i Hürriyet

Osmanlıların kendi arzularıyla inşa ettiği ilk anıt ise Abide-i Hürriyet'tir. 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra çatışmalarda hayatını kaybeden üçü subay 70 askerin cenazeleri törenlerle gömüldükten sonra şehitlerin anısına bir anıtın yapılmasına karar verilmişti. Anıt için açılan yarışmaya katılanlar arasında Vedat (Tek), Kemaleddin Bey, Alexandre Vallury, Konstantin Kiryadiki Efendi gibi dönemin ünlü mimarları vardı, ancak yarışmayı Mimar Muzaffer Bey'in projesi kazandı.

Şişli'de Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde iki yılda inşa edilen anıt, Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edildiği 23 Temmuz 1908'in üçüncü yıldönümü olan 23 Temmuz 1911 tarihinde halkın katılımıyla açıldı. Altıgen kaidenin üzerinde yükselen anıtın kaidesinin üzerinde "Hürriyet Şehitleri" olarak anılan 70 askerin adları, Padişah'ın tuğrası ve 1908 ile ilgili ifadeler yazılı. Kaidenin üzerinde örme taştan bir top namlusu, namlunun ucunda bronzdan Osmanlı sancağı, can simidi, çapa ve süngülü tüfekler yer alıyor. Taç kapısının üzerinde "Makber-i Şüheda-i Hürriyet" yazılı bir kitabe vardı. Birinci Ulusal Mimari tarzında olmasına rağmen Batı'da "kripta" (*crypta*) denilen yeraltı mezar odasıyla "modern" bir anıt olan Abide-i Hürriyet'in asıl modern olan yanı, şehitlik kavramının "din uğruna" değil, "vatan uğruna ölüm" anlamına gelmeye başladığı yeni bir dönemin sembolik ifadesi olmasıydı.

Tayyare Şehitleri Abidesi

Fatih-Saraçhanebaşı'ndaki Fatih Parkı'nda bulunan Tayyare Şehitleri Abidesi ise Mimar Vedat Tek'in eseridir. Abidenin yapılışı-

na neden olan olay ise şöyledir: Enver Paşa'nın emriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda havacılığın başladığını dünyaya göstermek amacıyla, İstanbul-Kahire uçuşunu gerçekleştirmek üzere 8 Şubat 1914 tarihinde Ayastefanos'taki (Yeşilköy) Tayyare Mektebi'nden uçuşa geçen Fethi Bey, Sadık Bey ve Nuri Bey adlı üç pilot iki uçakla yola çıkar. Pilotlardan Fethi Bey ile Sadık Bey 27 Şubat 1914'te Şam-Kudüs arasında, Nuri Bey ise 11 Mart 1914'te Yafa'dan kalkarken düşer ve şehit olurlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun "ilk hava şehitleri" sayılan pilotların cenazesi Şam'daki Emeviye Camii'nde bulunan Selahaddin Eyyübî Türbesi'ne gömülür ancak Enver Paşa'nın emriyle Edirnekapı'daki abidenin inşaatına karar verilir. Abidenin inşaasına 1914 yılına başlanmış, açılışı 1916 yılında yapılmıştır. Abide, beyaz mermer ve bronzdan dairevi bir kaidenin üzerinde yükselen, kırık mum şeklindeki 7,5 metre yüksekliğindeki bir sütundan oluşur. Kırık mum formu, pilotların yarın kalan seferlerini (hayal kırıklığını?) sembolize eder. Kaidenin iki yanında, eğer Kahire'ye ulaşmış olsalardı onlara takdim edilecek olan madalyanın büyütülmüş bir kopyası yerleştirilmiştir. Madalyanın üzerinde uçak figürü, Beyazıt Kulesi ve İstanbul manzarası vardır.

İttihatçıların "Anıtkabir"i

Açılışından itibaren vatanı tehlikede gören aydınların ve subayların, kamuoyuna siyasi mesajlarını ulaştırmak için toplandıkları yer olan Abide-i Hürriyet'e, 11 Temmuz 1913'te siyasi bir suikasta kurban giden Sadrazam Mahmud Şevket Paşa ve iki korumasının gömülmesi, anıtın İttihatçıların "Anıtkabir"i olarak görüldüğüne işaret ediyordu.

Bu durum İttihatçılıkla ilişkilerini kestiğini iddia eden kadroların kurduğu Cumhuriyet döneminde de devam etti. 15 Mart 1921'de Berlin'de, ailesini 1915 Ermeni Soykırımı'nda kaybeden Solomon Tehliryan tarafından öldürülen Talât Paşa'nın bir kilise mezarlığına defnedilen cenazesi, 25 Şubat 1943'te Türk-Alman ilişkilerini güçlendirmek isteyen Adolf Hitler tarafından, üzerinde Nazilerin sembolü gamalı haç bulunan bir

trenle Türkiye'ye gönderildi. Talât Paşa'nın cenazesi, Ermeni Meselesi'ne devletin nasıl baktığının da sembolik bir ifadesiydi, çünkü cenaze askerî törenle, Abide-i Hürriyet Anıtı'nın 50 metre yakınına defnedildi.

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı sırasında ihtilalci subayları cezalandırmak için Manastır'a gönderilen Müşir Şemsi Paşa'yı üç kurşunla öldüren Silahşor Mülazım Atıf Kamçıl -ki Cumhuriyet döneminde Çanakkale Milletvekili idi- 1947'de anıtın arkasına defnedildi.

24 Haziran 1951'de, II. Abdülhamid döneminde, Taif'te boğularak öldürülen Midhat Paşa'nın kemikleri, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın katıldığı bir törenle Abide-i Hürriyet'in karşısına defnedildi. (Midhat Paşa İttihatçı değildi ama İttihatçıların düşman olduğu Abdülhamid'in düşmanıydı.)

1908'de Ohri Milli Taburu adlı çetenin başında bulunan Binbaşı Eyüp Sabri Akgöl (Birinci Meclis'e Eskişehir Milletvekili olarak katılmıştı) 1953'te vefat ettiğinde Atıf Kamçıl'ın yanına defnedildi.

İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umumisi, Cumhuriyet döneminin Burdur ve Sivas Milletvekili Mithat Şükrü Bleda da 1956'da Abide-i Hürriyet'e defnedildi.

4 Ağustos 1922'de Orta Asya'da, Pamir Dağları eteklerinde, Balcuvan'ın Çeğen mevkiinde Kızıl Ordu birlikleri ile çarpışarak ölen, 1914 Sarıkamış Faciası ve 1915 Ermeni Tehciri'nin mimarı Enver Paşa'nın kemikleri 4 Ağustos 1996'da İstanbul'a getirildi ve yine devlet töreniyle Abide-i Hürriyet'in yakınında bir mezara defnedildi.

Aralık 2009'da İttihatçıların ünlü İzmir Valisi Rahmi (Aslan) Bey'in kemikleri, Feriköy Mezarlığı'ndan sessiz sedasız Mithat Şükrü Bleda'nın yanına nakledildi. İlginçtir, Rahmi Bey'in İttihatçı yoldaşı Celal Bayar döneminde bile cesaret edilemeyen 62 yıllık vasiyeti yerine getirmek, İttihatçı geleneği güya reddeden AKP'nin belediye başkanı Kadir Topbaş'a nasip olmuştu! Bakalım, 1922'den beri Erzurum'da gömülü bulunan Cemal Paşa'nın mezarını getirmek kime nasip olacak?

Özet Kaynakça

Batur, Afife. "Ayastefanos Rus Anıtı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1994, cilt 1, s. 467-468.

Giray, Kıymet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Heykel Sanatı'nın Gelişim Çizgisi", *Osmanlı Ansiklopedisi (Kültür ve Sanat)*, cilt 11, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 1999, s. 491-495.

İpşiroğlu, M.Ş. *İslamda Resim Yasağı ve Sonuçları*, YKY, İstanbul, 2005.

İstanbul'da Ölüm, haz. Edhem Eldem, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2005, s. 276-278.

Koç, Pınar Bolel. "İlk Heykeltraşlarımızdan Yervant Osgan ve Bilinmeyen Heykelleri", *Sanat-Antika Koleksiyon Dergisi*, yıl 1, sayı 4, Nisan 2003, s. 35-49.

Köksal, Ahmet. "Resim ve Heykel Sanatımızda 100 Yıl", *Milliyet Sanat*, sayı 68, 15 Mart 1983, s. 32-35.

OSMANLI KADIN HAREKETİ

Ayşegül Yaraman'a göre, Osmanlı kadın hareketinin filizlenmesi 1841'de kadı izniyle evlenme fermanı, 1854-1857'de esir pazarlarının kapatılması, 1856'da kadına veraset hakkı, 1869'da kız çocukları için zorunlu sıbyan okulu, 1870'de ilk kız öğretmen okulu ve ilk kadın müdire gibi adımlarla oldu. Bu sayede ilk imzasız kadın mektubu 28 Haziran 1868 tarihli *Terakki* gazetesinde boy göstermişti. Mektupta, "ne erkekler kadınlara hizmetkâr ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmıştır" denilerek kadınların "isyan hakkı" dile getiriliyordu. Serpil Çakır'ın araştırmalarına göre ilk kadın dergisi 1869-1870'de 48 sayı çıkan *Terakki-i Muhadderat* (Kapalı/örtülü/namuslu kadınların gelişmesi) idi. Aslında *Terakki* gazetesinin eki olan dergideki mektuplar genellikle kadının eğitimini konu alıyordu. 1875 yılında yayımlanan *Vakit* ve *Ayine*'de evlilik ilişkileri ve çocuk terbiyesi üzerine yazılar çıkıyordu. 1880 yılında yayımlanan *Aile*, kadınları bilgilendirme amacıyla Şemseddin Sami tarafından çıkarıldı. 1883'te çıkan *İnsaniyet* adlı dergide kadınların aydınlatılması amaçlanıyordu. 1886'da Arife Hanım'ın çıkardığı *Şükûfezar* (Çiçek Bahçesi) adlı dergi, yazı kadrosunun tamamının kadın olmasıyla diğerlerinden ayrılıyordu. 1895'te yayımlanan *Hanımlara Mahsus Malumat* adlı gazetede edebiyattan ahlaka, ev işlerinden iş hayatına kadar kadınlara faydalı olacağı düşünülen her türlü bilgiye yer veriliyordu. Kadın gazeteleri arasında en uzun ömürlüsü 1895-1908 arasında 612 sayı yayımlanan *Hanımlara Mahsus Gazete* idi. Gazetenin yazarları arasında Fatma Aliye Hanım, Şair Nigâr Hanım, Makbule Leman Hanım gibi dönemin entelektüel kadınları vardı. 1908'de *Demet*, *Kadın*; 1909'da *Mehasin* (güzel vasıflı); 1911'de *Musavver Kadın* (zihinde tasarlanmış kadın) dergileri kısa süreli de olsa yayımlandı.

Aslında Tanzimat sonrasında yapılan reformların ana fikri kadının yerinin evi olduğuydu ancak Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı bu paradigmaya önemli bir darbe vurmuştu. Çünkü erkekler askere gittiği için evin geçimini sağlamak, erkeklerden boşalan bazı toplumsal görevleri üstlenmek kadınlara düşmüştü. Kadınlar ilk kez bu dönemde askerlere giysi dikmek, çöp toplamak, posta dağıtmak, hatta erkek berberliği gibi işler vesilesiyle iş hayatına atıldılar. Kadınların saçından çorabına kadar her giysisi değişime uğradı. Tramvaylarda kadınlarla erkekleri ayıran perdelerin kaldırılması, Darülfünun'da (bugün İstanbul Üniversitesi) kadın-erkek birlikte eğitim verilmesi, muhallebicilerde kadın-erkek aynı masaların paylaşılması hep bu dönemde oldu. Ancak bu dönem, aynı zamanda büyük bir yıkım da getirdi. Müslüman kadınlar artık barlarda, dans salonlarında boy gösteriyorlardı. Yoksulluk yüzünden fuhuşa yönelen kadınların sayısı artmıştı. Öyle ki ilk kez Müslüman fahişe sayısı gayri Müslim fahişelerin sayısını bu dönemde geçmişti. Cephe gerisindeki en büyük afet frengiydi. İlk kez devlet bir "frengi mevzuatı" hazırlamış, resmî genelevlere izin vermek zorunda kalmıştı.

Ancak 1911-1918 arası, kadın örgütlenmesi açısından da çok verimli yıllardı. Bunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) kadınları veya kadınların adını kullanarak kurduğu dernekler aracılığıyla toplumsal yaşama nüfuz etme politikalarının da rolü vardı. Nitekim 1911'de Fatma Nesibe Hanım "Beyaz Konferanslar" adıyla dokuz konuşma yapmış, bunu bir çok kadın izlemişti. Konferanslardan birinde Fatma Nesibe Hanım şu cümlelerle öfkesini dile getirmişti: "Hilkat bana da demir bir pençe, sert bir kalp verseydi, yapacağım ilk iş birçok erkeğin kafasını paralamak olurdu."

Ayrıca Topkapı Fukaraperver Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukaraperver Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Harp Malülleri ve Şehid Kadın ve Çocukları Çalıştırma Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ve İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İTC tarafından kurulmuş, adından kadın olmasına rağmen kurucuları ve yönetim kurulları erkek (malul ve emekli subaylar) olan, görünüşte kadın dernekleriydi.

1913'te Selanik'te yayımlanan *Kadın* dergisi, aynı yıl yayına başlayan Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin yayın organı *Kadınlar Dünyası*, Ma'mulat-ı Dahiliye İstihlaki Kadınlar Cemiyeti'nin yayın organı *Siyânet*, Birinci Dünya Savaşı sırasında yayına devam eden nadir dergilerden biri olan *Bilgi Yurdu Mecmuası*, Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti'nin iki dilli yayın organı *Diyâne* (millet anası) Osmanlı kadın hareketinin önemli yayın organları arasındaydı.

Bu mücadeleler sonunda 1913 yılında bugünkü adıyla İstanbul Kız Lisesi açıldı. Bunu halen günümüzde de eğitim veren Erenköy, Çamlıca ve Kandilli Kız Lisesi'nin açılışı izledi. 1914'te Darülfünun'da kızlara yönelik derslere başlandı ve 1914'te ayrı bir İnas (Kız) Darülfünun'u kuruldu. Ayrıca 1915'te ilk defa İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde kızlar erkeklerle beraber yüksek öğrenim görmeye başladı. 1917 yılında kızlar için İnas Nefise-i Sanayi Mektebi (kız güzel sanatlar okulu) ve Konservatuvar, terzilik eğitimi veren okullar ile hemşirelik ve ticari derslerin verildiği okullar açıldı. Kız öğrenciler ilk defa eğitim için yurtdışına gönderildi. Aynı yıl ilk defa kadının hukuki statüsünün ve aile hukukunun düzenlendiği Hukuk-i Aile Kararnamesi yürürlüğe girdi. Bu kararname ile kızların evlenebilmesi için 17, erkekler için ise 18 yaşında olması sınır kabul edildi, çok eşlilik, eşin rızasının alınmasına bağlandı. Kadına da erkek gibi boşanma hakkı verildi.

Görmezden gelinenler

Ancak bu hareket sadece Türk kadınlarının eseri değildi. Hareketin içinde Kürt ve gayri Müslim (Ermeni, Yahudi, Levanten, vb.) kadınlarının da önemli rolü vardı. Ancak bu kadınlar hep görmezden gelindi. Örneğin 1862-63'te Osmanlı ülkesindeki ilk Ermenice kadın gazetesi olan *Gitar*'ı yayımlayan Elbis Gesaratsyan'ı, "bir kadın olarak yüklendiğim sorumlulukların altında ezilirken, bunun karşılığında bana verilen haklar yok denecek kadar azdı. Feminizmin 'bir adalet feryadı' olduğuna iyiden iyiye inanmıştım" diyen ve 1919'da yayımlamaya başladığı *Hay Gin* (Erme-

ni Kadını) dergisini tam 14 yıl ayakta tutan Hayganuş Mark'ı pek azımız bilir. Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul ve taşradaki Ermeni okullarında pek çok aydın Ermeni kadınını yetiştiren Sibil'i (Zabel Asadur), hem Ermeni toplumunun Osmanlı toplumunda yaşadığı acılara hem de savaşlara ve militarizme "Yeter!" diyen edebiyatçı Zabel Yesayan'ı veya kadın cinselliğini ima eden romantik aşk romanları ile muhafazakâr Ermeni toplumunu derinden sarsmış olan Sirpuhi Düsap'ı da tanımayız.

Bu Ermeni kadınlarının hem kendi cemaatlerinden hem de Osmanlı toplumundan talepleri vardı. Onlar da Müslüman kadınlar gibi kendilerine biçilen "iyi anne/sadık eş" rolüyle yetinmek istemiyorlar, aynı zamanda yazmak, felsefe yapmak, bilimle uğraşmak, siyasette ve yönetimde görev almak istiyorlardı. Ancak bunu yaparken, cinsiyetlerini etnik/ulusal kimliğin arkasına gizlemek zorunda kaldılar. Edebiyata yöneldiler ve mücadelelerini "yurtsever" Ermeni örgütleri bünyesinde sürdürdüler. Kimi hayır örgütlerinin başına geçti, kimi Ermeni çocukları için okul açtı, kimi öğretmenlik yaptı.

Benzer bir ihmal Kürt kadın hareketi konusunda da yapılır. Gerçi, Kürt kadınları adına en çok Kürt erkekleri konuşmuştur. Örneğin 1912 yılında kurulan Kürt Talebe Hevi Cemiyeti'nin yayın organı *Rûj'i Kürd* dergisinin dördüncü sayısında "Kürdlerde Kadın Mes'elesi" adlı makalesinde Ergani Mağdenli Y.C. adlı yazar, Batı Avrupa ve Amerika'da giderek yükselen kadın hareketinin, Asya'ya ve Japonya'dan sonra Müslüman Osmanlı kadınlarını da gayrete getirdiğinden bahsettikten sonra konuyu Kürt kadınlarına getiriyor ve "Erkeklerimiz baştan başa koyu bir cehalet içinde mahsurdurlar, kadınlarımız ise erkeklerimizin cahilane gururuna kurban olmuş, hem cahil hem de zavallıdırlar" diyordu. Yazara göre Kürt kadınlarının durumunu "ıslah etmek" için "kafaları akla sığmaz hurafelerin etkisi altındaki" şehirli Kürt kadınlarını bir kenara bırakıp, "cahil ve irfansız olmasına rağmen kuvvetli bir karaktere sahip olan" Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürt köylü kadınlarını model almak gerekmekteydi.

Aynı yıl yayımlanan bir başka yazının yazarı Halîl Hamid Bey, *Siyânet*'te yazdığı "Âlem-i Nisvân: Kürd Kadınları" başlık-

lı makalesinde "Kürt kadınlarını esaretten kurtarmanın" ancak eğitim ve öğrenimle mümkün olduğunu vurguluyordu. Yazara göre, ne yazık ki Kürt kadınlarının babaları ve kocaları "fazla bilgi edinen, okuyan yazan kadın dışarıda dost, yar bulur" diye bunu engellemekteydiler!

21 Mart 1919'da, Kürt Teâli Cemiyeti'nin yayın organı *Jîn*'de çıkan Vanlı M.C. Selim Beki imzalı yazıda ise Kürt kadınları folklor bağlamından çıkarılarak, milliyetçi bir bağlamda ele alınıyordu. Selim Beki'ye göre İslam dininde kadın haklarının yanlış uygulanmasından dolayı Kürt, Türk, Arap, Çerkes ve Arnavut gibi çeşitli Müslüman topluluklardan gelen kadınlar değişik türde tesettür uygulamaları ile karşı karşıya kalmakla birlikte Kürt kadınları bu kıskaca daha az girmişlerdi.

Kürt kadınlarının kendi yerlerine erkeklerin konuşmasına son vermesi 1919'da kurulan Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti ile oldu. Mezhep farkı gözetmeksizin tüm kadınları üyeliğe kabul edeceğini ilan eden cemiyet, Kürt kadınlığının medeni bir bakış açısına kavuşturulmasını ve ilerlemesini sağlamak, Kürt aile hayatında kurumsal ve toplumsal düzenlemeler yapmak, 1915 Ermeni Kırımı ve onu izleyen zorunlu göçler nedeniyle "sefil bir hale gelen" Kürt yetim ve dullarına iş bularak, maddi yardımlarda bulunarak onları sefaletten kurtarmak amaçlarını güdüyordu. Cemiyet bu amaçlarını gerçekleştirmek için gazete, dergi, kitap ve risaleler yayımlayacak, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde kütüphaneler ve tartışma salonları açacak, konferanslar ve dersler düzenleyecekti.

Cemiyetin ilk eylemi Sultanahmet Meydanı'nda bir Mevlid-i Şerif okutmak olmuştu. 21 Haziran 1919'da gerçekleşen bu olayın sonunda irticalen bir konuşma yapan cemiyet başkanı Encam Yalmuki Hanım (günümüz diliyle) şöyle demişti:

> Hanımefendiler, biz Kürtler, çeşitli kavimleri kardeşleştiren İslamiyetin ortaya çıkışından, yani asırlardan beri Türk milletinin en sadık bir seveni, en güçlü dostu, en coşkulu bir kardeşiyiz. Bugün bütün milletlerin alın yazıları başka şekiller aldığı ve herkese bir hak verildiği bir zamanda bizler de kendimizin hakkını istiyoruz, çünkü ortada milyonlarla Kürt var ve bü-

yük bir Kürdistan var. Mukaddes amaçlar uğrunda en ziyade çalışmak isteyenlere ve milletlerine olan sevgilerini göstermiş oldukları fedakârlıklarla ispat edenlere cümlemiz tüm varlığımızla teşekkür borçluyuz. Cemiyetin açılış törenine koşarak gelen muhterem hanımlarımız ve kardeşlerimiz her şekilde destek olacaklarına, Kürtlüğün yükselmesi için ne yapılması lazımsa tereddütsüz yapacaklarına Kürt sözü verdiler. Öteden beri "Kürt sözünden dönmez" cümlesi bir atasözü olmuştu. Ben kanaatlerim ile iman ederek söylüyorum ki Kürt her şeye söz vermez ama verdiği zaman da sözünden dönmez!...

Ancak cemiyet faaliyetlerine üç ay daha devam edebildi. Cemiyetin neden kapandığını bilmiyoruz ama 1928 yılında Tiflis'te yayımlanan *Zarya Vastoka* gazetesinin 297. sayısında yayımlanan ve eşi Dilara Hanım, cemiyetin İstanbul'daki faaliyetlerine katılmış olan Kamil Bedirhan tarafından kaleme alındığı sanılan makalede "Konstantinopolis milliyetçilerinin hilekârlıkları ve soruşturmaları yüzünden" kapatıldı deniyordu.

Nezihe Muhiddin

Kadın mücadelesini Cumhuriyet dönemine taşıyanların başında Nezihe Muhiddin (1889-1958) geliyordu. Nezihe Muhiddin, 1909'da başladığı öğretmenlik mesleğinin yanı sıra *Sabah*, *İkdam*, *Peyam-ı Sabah*, *Âtî* gibi gazete ve dergilerde psikoloji, toplumsal hayat ve edebiyat yazıları kaleme aldı. İlk romanı *Şebâb-ı Tebah* (Kaybolan Gençlik) 1911 yılında yayımlandı. Hayatı boyunca 20 roman, 300 kadar öykü, piyes, operet, senaryo kaleme aldı. Johann W. von Goethe ve Edgar Allen Poe gibi dünya yazarlarından çeviriler yaptı. 1913'te bir hayır kurumu olan Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin kuruluşunda yer aldı ve ilk yıllarda derneğin sekreterliğini üstlendi. Aynı dönemde Osmanlı donanmasını desteklemek için kurulan Donanma Cemiyeti'nin Kadınlar Şubesi'nin de kurucuları arasında yer aldı. Ancak hayır işleri ile uğraşırken bir yandan da kafasındaki esas mesele,

kadınların siyasi hayata katılması ve birliği idi. İki kez evlenen, ancak ikisinde de mutsuz olan Nezihe Muhidddin'in Cumhuriyet dönemindeki kadın hakları mücadelesi de çok sıkıntılı geçti. Hayatı 1958'de bir akıl hastanesinde son buldu.

Özet Kaynakça

Alakom, Rohat. "Araştırmalarda Fazla Adı Geçmeyen Bir Kuruluş: Kürt Kadınları Teali Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, sayı 171, Mart 1998, s. 36-40.

Bir Adalet Fermanı, Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, der. Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.

Demirdirek, Aynur. *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Hikâyesi*, Ayizi Kitap, İstanbul, 2016.

"Kadın Dosyası", haz. Hülya Balcı Akarlı, *Toplumsal Tarih*, sayı 99, Mart 2002, s. 6-57.

Karakışla, Yavuz Selim. "Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti (1919)", *Toplumsal Tarih*, sayı 111, Mart 2003, s. 14-23.

Özkiraz, Ahmet-Arslanel, Nazan. "2. Meşrutiyet Dönemi'nde Kadın Olmak", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt 3, sayı 1, 2011, s. 1-10.

Yaraman, Ayşegül. "Kadını İçermeyen Siyaset", *Toplumsal Tarih*, sayı 156, Aralık 2006, s. 14-22.

—. *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

OSMANLI'NIN AVRUPA'YA BAKIŞI

Osmanlı'nın "Frengistan", "Kâfiristan", "Gâvuristan" dediği Avrupa ile ilişki kurması ilk kez "Cem Sultan Olayı" ile olur. Fatih Sultan Mehmed'in üçüncü oğlu olan Şehzade Cem, babasının ölümünden sonra ağabeyi Bayezid ile giriştiği taht mücadelesinde yenilince önce Kahire'ye, sonra da Saint-Jean Şövalyelerinin memleketi olan Rodos Adası'na, buradan da Roma ve Napoli'ye gider. II. Bayezid, Cem Sultan'ı kontrol etmek için Avrupa'ya casuslar gönderir, Avrupa'yı anlamaya çalışır, onlar hakkında bilgiler toplar. Bu çabanın sonucu yazılan *Vâkı'ât-ı Sultan Cem*, *Kitâb-ı Cem Sultan* veya *Gurbetnâme-i Cem Sultan* diye anılan kitabın yazarına göre kâfirler, ikiyüzlü melain (kötücül) ve ukaladırlar. Cem Sultan'ın şehzadeliği sırasında verdiği talimatla Ebu'l Hayr er Rumi tarafından altı yıllık bir çalışma sonunda 1480'de tamamlanan *Saltuknâme*'de de "Frenkler" hep korkak, pısırık; "Gaziler" ise cesur ve cengâver olarak tasvir edilir.

"Karganmış" Frenkler

Hakan Y. Erdem'den öğrendiğimize göre padişahların savaşlardaki kahramanlıklarının anlatıldığı gazavatnamelerde de benzer bir "Frenk" tasviri vardır. Örneğin hepsi de 15. yüzyıl yazarı olan Ahmedî'nin *Dâstân ve Tevârîh-i Mülûk-i Âl-i Osman*; Şükrüllah'ın *Behçetü't Tevârîh*; "Nişanî" mahlasıyla yazan Karamanî Mehmed Paşa'nın *Osmanlı Sultanları Tarihi* isimli eserlerinde Frenkler "karganmış", yani lanetlenmiş, Tanrı'nın gazabına uğramış olarak tarif edilir. Osmanlı Sultanı ise gazilerin ve din uğruna savaşanların ağası, kâfirlerin ve kötülükle direnenlerin yok edicisidir. Âşıkpaşazâde, *Tevarih-i Âli Osman* adlı eserinde

Osmanlı'yı bozan "kâfir âdetleri"nden söz ederken Osmanlı'yı "kâfir kıran" olarak adlandırır. 16. yüzyıl yazarı Suzi Çelebi *Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi* adlı eserinde, Osman Gazi'yi kahramanlar kahramanı; düşmanı ödlek, savaş meydanından kaçan, pısırık kâfir taifesi olarak adlandırır. Suzi Çelebi, "Bir Türk dünyaya bedeldir" sözünün de sahibidir.

"Altın Çağ" algısı

Yine Eldem'e göre Kanuni Sultan (I.) Süleyman'ın, 1538'de Bender Kalesi'ne yazdırdığı kitabede veya Fransa Kralı Fransuva'ya (I. François) gönderdiği mektupta kullandığı kibirli anlatım, kendini herkesten üstün görme hali çarpıcıdır. Kanuni'nin Protestanları koruma konusundaki taahhüdü ise İsa'ya tanrılık atfeden Papalığa karşı olmalarıyla ilgilidir, yoksa Osmanlı'nın yüce gönüllülüğünden değil. (Osmanlı'nın İngilizlere yakınlaşması da din meselesiyle ilgilidir.) Bu dönem Müslüman'ın gayri Müslim'e üstünlüğünün kurumsallaştığı dönemdir. Örneğin Şeyhülislam Ebusuud Efendi'nin fetvalarına göre kâfirlere selam verilip alınması caiz değildir. Bu dönemlerde hem bu üstünlük duygusundan hem de *Darü'l-Harp*, *Darü'l-Cihad*, *Darü'l-Küfr* gibi İslami kavramsallaştırmalar dolayısıyla Osmanlı Devleti "gâvur" memleketlerinde daimi elçi bulundurmaz, onların dilini öğrenmeye teşebbüs etmez. Osmanlı'da bir elçinin veya tercümanın dövülmesi, hapsedilmesi hatta öldürülmesi gayet olağandır. Hatta çoğu zaman elçilere "köpek muamelesi" yapılır, bu durum elçiye de hissettirilir.

Evliya Çelebi'nin özgüveni

Avrupa'ya bakış konusunda Evliya Çelebi bir istisnadır. Osmanlı orduları Viyana önlerindeyken 1665'te Diyarbekir Beylerbeyi Kara Mehmed Paşa'nın mahiyetinde Avrupa'ya giden Çelebi, Avusturyalılardan yetenekli zanaatkârlar, sanatkârlar olarak söz eder. Çelebi, Avrupalının okuma merakından, canlı yayın haya-

tından, kadınların toplum hayatında önde olmasından hayretle söz eder; teknik, adabımuaşeret, kıyafet, hayat telâkkisi başta olmak üzere her şeyin Osmanlı'ya göre üstünlük gösterdiğini ifade etmekle yetinir, bu durumun altında ezilmez, kendini eksik, küçük hissetmez. Çelebi ayrıca kendi toplumunu da eleştirir; nelerin eksik olduğunu söyler. Çelebi'nin Osmanlı'nın Avrupalıdan üstün olduğu dönemde yaşaması böylesine âlicenap davranmasına neden olmuş gibidir. Kara Mehmed Paşa ise tam dokuz ay boyunca Viyana halkına zorla mehter marşı dinletir. Bu zoraki konserlerin olumlu etkisi Mozart'ın ve Beethoven'ın bestelerinde görülecektir. Ertesi yıl Paris'e giden "fevkalade" elçi Süleyman Ağa ise Fransa Dışişleri Bakanı'nı küçük düşürür, Kral XIV. Louis'yi ayağa kaldırmak ister, Kral'ın debdebesinin en aşağı Türk padişahının atında bile bulunduğunu söyler ama kendi toplumuna da ilk eleştirileri yöneltir.

Halil İnalcık'a göre, Batı'nın özellikle giyim kuşam gibi kültürel unsurlarını reddetme tavrı, çöküş döneminde ortaya çıkmıştır. Dışarıdan hiçbir korkusu olmadığı yükselme çağında ise Osmanlılar, Batı'dan kültür aktarırken hiç çekinmemişler, tersine, başlangıçtan itibaren Batı'dan etkilenmişlerdir. Etkilenme, daha Orhan Bey zamanında sakalın Frenk usulü kesilmesi, börklerin renginin kızıldan beyaza çevrilmesi (*ak börk* Bizans'ta rahipler sınıfının başlığıdır) ile başlamış, daha sonra özellikle teknik konularda Batı taklit edilmiştir. Daha sonra Âşıkpaşazâde, I. Bayezid'in 1402'deki Ankara felaketini yorumlarken, bunu Osmanlı beylerinin Frenkleri taklit ederek sakal kesmeye başlamasıyla açıklar.

1000. yıl sendromu

Hakan Y. Erdem'e göre, Kanuni döneminin bitiminden (1566) itibaren Osmanlı'da bir paradigma değişikliği olur. Hicri 1000 yılının yaklaşması, çağdaşlarına göre daha az olmakla birlikte, dönemin en parlak düşünürü Gelibolulu Mustafa Âli'nin 1590 tarihindeki veba salgınını kıyametin işareti olarak görmesine neden olur. Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, toplumsal düzenin altı

üstüne gelmiştir. Ulema artık ne bilgili ne dindardır. İblisler ve yalancılar devletin temel direği olmuşlardır. Dünyayı yok eden veba yalnız fiziksel değil, ahlaki bir çöküşe de neden olmaktadır. Rüşvet ve yoksulluk her yeri sarmış, dünya "budala bir kocakarıya" dönmüştür. Norman Itkowitz'e göre Hicri 1000. yılda (Miladi 1591/1592) kehanet gerçekleşmeyince Osmanlılar bunu Allah'ın rızasının işareti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir İslam devletinin ulaşmadığı en yüce mükemmeliyete ulaştığının ispatı saymışlardır. Bu tarihten sonra Osmanlı yüzünü geleceğe değil, geçmişe döner. "Asr-ı Saadet", "Kanuni Dönemi" gibi "altın çağ" güzellemeleri, Osmanlı'nın ayağını bağlar.

Müminlerin cehennemi, kâfirlerin cenneti

İbrahim Şirin'e göre, "Farkların fark edilmesi"nden "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" fikrine, "Gerileme Devri"nin başlangıcı sayılan 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra geçilir. Karlofça'dan sonra savaşın yerini diplomasi almaya başlar, elçilere kötü davranma biter. Buna karşılık, Osmanlı'yı Avrupa'da temsil eden Fenerli Beylerin güncelerinde eskiden Türkler yiğit, cesur, bilge, adil, sabırlı olarak nitelenirken, artık Türklere kaba, kibirli, cahil gibi sıfatlar layık görülmeye başlanır.

Karlofça'nın tarihini yazmakla görevlendirilen Naima, yenilgiyi kabul etmekte zorlanmış ve bunu Hazreti Muhammed'in taktik icabı yaptığı Hudeybiye Barışı ile karşılaştırmıştır. Viyana'da yedi yıl esirlikten sonra 1699'da kurtulup yurduna dönen Temeşvarlı Osman Ağa ise Viyana'da gördüklerini "acaip-i garaib" diye anarken bu acayipliklerin ne olduklarını anlatmaz. Ama şöyle der: "Dünya müminlerin cehennemi, kâfirin ise cennetidir." Bu hadis, Müslümanların kolektif bilincinin oluşmasında çok etkili olmuş tipik bir hadistir. Müslüman Osmanlı, cennetle meşgulken; "kâfirler dünyayı ele geçirmişler", dünyayı tat alınması, sevilmesi, keşfedilmesi gereken bir yer olarak değerlendirmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak da Avrupalı bilim ve teknikte ilerlemiştir. Aradaki fark arttıkça, yenilgilerin sayısı artmıştır. Osmanlı bir tehdit olmaktan çıkmış, aksine kendisi

tehdit altına girmiştir. Bu durum, Osmanlı'nın içe dönüklüğüne son verir, Batı'ya karşı bakışını radikal biçimde değiştirir. Nizam-ı Âlem'den Nizam-ı Cedid'e geçiş başlar...

Lale Devri'nin mimarı

1711'de Avusturya'ya Prens Eugen'e gönderilen "fevkalade" Elçi Seyfullah Ağa'nın görevi, Osmanlı-Prusya ilişkilerinin gerginleştiği ve savaş aşamasına gelindiği bir noktada Avusturya'nın tarafsızlığını sağlamaktır. Ama esas başarısı Fransa'yı kahve ile tanıştırmak olur. 1718 tarihli Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Batı'yı tanımak şart olunca, 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Paris'e daimi elçi olarak atanır, elçinin oğlu Said Efendi de ilk yabancı dil öğrenen Osmanlı diplomat olarak tarihe geçer. (Ama ilk Tercüme Dairesi'nin kurulmasına daha bir asır vardır.) Elçi'yi karşılamaya gelen kalabalığın izdihama yol açtığı ve çıkan arbedede iki kişinin öldüğü doğrudur, ancak artık Evliya Çelebi'nin veya Süleyman Ağa'nın mağrur bakışı yoktur. Çünkü ne Fransa Osmanlı'dan yardım isteyen Fransa'dır ne de Osmanlı o günlerdeki Osmanlı. Yirmisekiz Çelebi, "kâfirlerin cennetini ülkesine kurmak için" şehir planları ile döner ve bu planlara göre Kâğıthane'de yapılan "Frenk tarzı" köşkler, bahçeler, parklar, oğlu Said Efendi'nin getirdiği matbaa, Lale Devri'nin simgeleri haline gelir.

Bu ilk ciddi Batılılaşma hamlesi 1730'da Patrona Halil İsyanı ile biter ama Batı'ya ilgi devam eder. 1757'de Viyana'ya, 1763'te Berlin'e giden Ahmed Resmî Efendi'nin Prusya askerî sistemine, silah teknolojisine ilişkin tavsiyeleri; kayınbiraderi Ahmed Azmi Efendi'nin rüşvetin kaldırılması, köylünün korunması, ticaretin düzenlenmesi gibi bürokratik devlete ilişkin tavsiyeleri; Londra elçisi Mahmud Raif Efendi'nin parlamentonun işleyişi, özgürlükler, liberalizm gibi konulardaki gözlemleri, "kadim olanın artık işe yaramadığını" zihinlere işlemeye başlar.

Kadın-erkek ilişkilerindeki serbesti

Nitekim 1791 tarihli Ziştovi Antlaşması'nın şartlarından biri olarak Viyana'ya gönderilen Ebubekir Râtib Efendi'nin sefaretnâmesinde "dünya müminlerin cehennemi, kâfirlerin cenneti" hadisi bambaşka bir bağlamda yer alır. Gerçi Râtib Efendi de aynen Seyfullah Ağa ve Yirmisekiz Çelebi gibi kadın erkek ilişkilerindeki serbestliğe şaşar (ve bu şaşkınlık 10. yüzyılda Arap seyyah İbn Fadlan'ın Türk kadınının Arap kadınından daha özgür olması karşısında duyduğu şaşkınlığa benzer) ama Râtib Efendi genel olarak olumlu bir Avrupa portresi çizer. Dahası "Frengistan" yaşamını çok sever; balolara, karnavallara katılır; kerhanelere gider; operalar, baleler, konserler izler ama sonu pek güzel olmaz, 1799'da Rodos'ta idam edilir. Halefi Halet Efendi ise ilmiye sınıfının muhafazakârlığı içinde aynı şeylere baktığında "çürümüş, yozlaşmış bir hayat" görecek, ancak onun da sonu boğdurulmak olacaktır. 1830'larda Viyana elçisi olan Sadık Rıfat Paşa ise Namık Kemal'lerin esin kaynağı olacaktır. (Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki bazı fikirler Rıfat Paşa'nın risalesinde aynen vardır.)

"Batı üstündür" algısı

İbrahim Şirin'e göre, bu gözlemler II. Mahmud'un "Nizam-ı Cedid" reformlarında çok etkili olur. Ancak Sultan'ın Batılı tarzda kurduğu yeni orduya Asakir-i Mansure-i Muhammediye gibi İslam'a gönderme yapan bir isim takması, "manevi" kaygıların hâlâ çok önemli olduğunu gösterir. Tanzimat'a gelindiğinde Batı medeniyetinin "üstün" olduğu şeklinde bir kabul yerleşmeye başlamıştır. Dönemin padişahı Abdülmecid, Batı eğitimi almış ve Fransızca öğrenmiştir, çevresinde de Batı eğitimi almış gençlerden oluşan bir grup vardır. Ancak Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa, yapacağı reformlarda yardım etmesi için Şeyhülislâm'dan kendine bir yardımcı göndermesini istemeyi ihmal etmez. Verilen yardımcının Ahmed Cevdet Paşa olması Şeyhülislamlığın bile paradigma (!) değiştirdiğini düşündürür.

Tanzimat aydınları uzun süre *civilization* kelimesinin karşılığını ararlar, sonunda "medeniyet"te karar kılarlar. Ziya Paşa ve Namık Kemal'e göre "medeniyet" iyidir. (Mehmet Akif'in "tek dişi kalmış canavar"ına daha çok vardır.) Ziya Paşa İsviçre'yi gezer ve "Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, kâşâneler gördüm / Dolaştım mülk-i İslam'ı bütün viraneler gördüm" diye yazar. *İbret* gazetesinin Kasım 1872 tarihli sayısında Londra'yı anlatan Namık Kemal, Charles Dickens'ın romanlarındaki yoğun sömürüyü, ahlaksızlığı, sefaleti değil; "Ruy-i arzda mevcut olan asar-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hazırayı" görür.

Namık Kemal, Batı medeniyetinin eksikliğini (ahlaksızlığını, cinselliğe düşkünlüğünü), Doğu'nun meziyetleri ile (İslamiyet'in eski "saf" halinin diriltilmesiyle) tamamlamayı düşünmektedir. Bu, Şinasi'nin "Asya'nın akl-ı piranesi ile Avrupa'nın bikr-i fikrinin izdivacı" düşüncesi ile çok benzeşir. Ernest Renan'ın, "İslam'ın terakkiye karşı olduğu" fikrine karşı bir reddiye (İslam Risalesi) yazan Namık Kemal, orada bile Renan'ın düşüncelerini sorgulamaya kalkmaz. Dahası bir "ters Şarkiyatçılık" yaparak Batı uygarlığının felsefi uyanışına kaynaklık eden düşünürlerinin hepsinin Arap olduğunu öne sürer. Halbuki hem bu doğru değildir hem de Renan sadece Arapları değil, Türkleri de hedef tahtasına koymuştur.

Çözüm İslam'da

Tunuslu Hayreddin Paşa halkı Avrupa medeniyetine ısındırmak için Avrupa medeniyetinin kökünün İslam olduğu fikrini savunur. Benzer bir tutum Fuad Paşa'da da görülür. Sadrazam Âli Paşa ile Sultan Abdülaziz arasındaki konuşmada Padişah, "Paşa hazretleri aslımıza halel getirmemek üzere ne alabilirsek almaya mecburuz" der. Buna karşılık Sultan Abdülaziz'in onur konuğu olarak katıldığı 1867 Paris Uluslararası Sergisi'nde her devletin geniş pavyonları olduğunu, pavyonlarda kitapların, mecmuaların, afişlerin olduğunu görüp gizli gizli ağlayan İstanbul Şehremini Ömer Faiz Efendi Sadrazam'a, "Hıristiyanlar ilim, irfan, medeniyet,

çalışkanlık, müsavat gibi aslında Müslümanlara ait olan emirleri Hıristiyan olmalarına rağmen tatbik etmektedirler. Yani bilmeden hidayete ermişlerdir" der. Ömer Faiz Efendi'ye göre, "celaheti bırakıp ilmi, iptidailiği bırakıp medeniyeti, tembelliği bırakıp çalışkanlığı, el emeğini bırakıp makineyi, şehirde ve köyde pisliği bırakıp temizliği, üfürüğü bırakıp ilacı, deveyi bırakıp treni, yelkeni bırakıp uskurlu gemiyi alır, kadınlı-erkekli birlikte ve beraber tam millet olursak, hem dinimizin hem de devletimizin bekasını ve izz-ü şan ile devamını temin edebiliriz." Ama bu radikal cevabın arka planında Avrupa'nın meydan okumasına karşı koyma isteği, Avrupalıyı kendi silahıyla yenme dürtüsü vardır.

Taklitçilik ve reddediş

1876'da 93 gün tahtta kalan V. Murad'ın, "Eğer Avrupalılara benzemezsek bize yaşama hakkı tanımazlar" dediği bilinir. İslamcı damarı güçlü olan Ali Suavi'ye göre "halkın yararı ve hakkın hâkimiyeti" anlamına gelen "medeniyet" Osmanlı ülkesine ters taraftan girmiştir ve Osmanlı'nın çöküşünün nedeni işte bu taklitçiliktir. Şehzade iken Avrupa seyahatine çıkan II. Abdülhamid de vızır vızır işleyen trenlerden, gemilerden, her yerdeki muazzam faaliyetlerden çok etkilenmiştir ama onun döneminde taklitçiliğin yerini "Altın Çağ" vurgusu alır. Taner Timur'a göre bu vurgu o kadar aşırıya kaçar ki Batı'daki çağdaş anayasal rejimin yaratıcısının Araplar olduğu, bütün Batı bilim ve teknolojisinin Arap uygarlığının ürünü olduğu, Avrupalılar vahşet ve karanlıklar içinde yüzerken, Arap uygarlığından öğrendikleriyle uygarlaştıkları öne sürülür.

Çöküş döneminin sadrazamı Said Halim Paşa, Osmanlı insanının Batılı değerlerle eski değerleri arasındaki sıkışmışlığı pek veciz biçimde özetler: "Gerçek hayat görüşümüzün dışında kalıyor. Biz doğruyu yanlışa, gerçeği hayale, hak yolunu sapkınlığa, olmamışı olmuşa, mümkünü imkânsıza katarak en olmayacak plan ve hayallerden saadet umuyoruz..." Bunu Sakallı Celal'in "Biz Doğu'ya doğru giden bir geminin içinde Batı'ya gitmeye çalışan zavallılarız" istihzası izler. Batı algısı 20. yüzyılla birlikte aşkla nefret arasında gidip gelmeye başlar.

Edebiyatta Batı Düşmanlığı

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılın sonralarından itibaren Avrupalı devletlerle baş etmekte zorlanmaya başladığında, o güne kadar "kâfir" diye anılan Batılıların yaptıkları, yani "modernleşme", İmparatorluğun yok olup gitmesini önlemenin neredeyse tek yolu olarak görülmüştür. Tanzimat döneminde İstanbul'da Batı saraylarının benzerleri inşa edilir, şatafatlı seromoniler düzenlenir, Batılı uzmanlar başkente doldurulur; şimendiferler, gemiler getirtilir. Herkül Millas'a göre dönemin fikir adamları, eserlerinde Batılıları dengeli bir dille, hatta beğenerek ele alırlar. Örneğin Şemseddin Sami *Taaşuk-i Tal'at ve Fitnat* adlı romanında Batılı kadınların "ırzına halel getirmeyecek bir yere gidip kemal-i edeple" oturduğundan bahseder. Aynı şekilde Ahmet Midhat'ın *Hasan Mellah* adlı romanındaki kahramanlar sevecen bir dille ele alınır, din ve mezheplerini koruma istekleri anlayışla karşılanır. Yazar gayri Müslimlerde, Osmanlı ahlakını görür.

Bu eserlerde Batı'nın simgesi olarak görülen ve Rumların yoğun olduğu Beyoğlu bölgesi de olumlu, revaçta ve modern bir yer olarak tasvir edilmektedir. Beyoğlu hakkında olumsuz bir söze rastlanmaz. Hatta Halit Ziya'nın (Uşaklıgil) *Mai ve Siyah* (1871) adlı eserindeki Alman fahişe, Polonyalı çalgıcı kız bile olumlu tiplerdir, çünkü Halit Ziya, eğitimini bir papaz okulunda tek Türk çocuğu olarak geçirmiştir.

Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş dönemi edebiyatında Batı genel olarak düşman ama üstündür. Bu dönemin en tipik edebi temsilcilerinden Hüseyin Rahmi ilk romanlarında Osmanlı, Türk, Rum, Ermeni, Frenk gibi tanımları hümanist bir bağlamda kullanırken, 1899'da yayımlanan *Metres* adlı romanındaki bir kahraman, "Ben şarklıyım. Avrupa âdetlerine gösterdiğim hayranlığa bakma, bu halim dıştadır, bende o kadar medeni Avrupalı havası yoktur" der. 1908'de Jön Türkler devlet aygıtını modernleştirmeye hız verdikleri ve parlamentonun gücünü artırdıkları için Avrupa kulübüne kabulü beklerken, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Batı'dan şiddetli bir tokat yiyince,

ülkede yavaş yavaş Batı düşmanlığı uç vermeye başlar. Örneğin Hüseyin Rahmi 1912 Balkan felaketi sırasında yazdığı *Cadı*'da, "Bu memlekette üstün ve başarılı yaşamak için Türk'ten başka şey olmak gerekiyor. Yurdumuzda Alman, İngiliz, Fransız, Rus üstünlüğü her şeye söz geçirmesi her gün bizi biraz daha kaplayarak boğuyor" diyecektir. Bu dil Batı'nın artık Osmanlı'yı geliştiren değil, Osmanlı'yı engelleyen bir güç olarak algılanmaya başladığını gösterir. Mehmed Akif'e (Ersoy) "Çanakkale Şehitleri" şiirinde, "Nerde gösterdiği vahşetle bu bir Avrupalı / Dedirir, yırtıcı, his yoksulu, sırtlan kümesi! / Varsa gelmiş, açılıp mahbesi, yahûd kafesi" dedirten de bu ihanet eden Batı'dır.

İmparatorluğun tarihe gömülmek üzere oluşunun acısını en derinden hissedenlerden biri olan Ömer Seyfeddin ise yeni filizlenen Türk milliyetçiliğinin tüm karakteristik temalarına yer verdiği "Primo Türk Çocuğu" adlı hikâyesinde kahramanı genç ve güzel Grazya'yı "muzaffer, genç, kavi ve uyanık Turan'ın muhakkak galebesi altında ezilecek olan zayıf, hasta ve miskin Garb'ın korkak ve kadından bir timsali gibi" hıçkıra hıçkıra ağlarken tasvir eder. "Topuz" adlı öyküsünde istiklal sevdasına düşen Hıristiyan Avrupalılara, eziklik ve korku içinde Türk'ün elini öptürür. Ancak aynı zamanda, "Garp medeniyetinin en bariz seciyesi milliyetler, harslarıdır... Hele bu cihan harbinden sonra mutlak millet haline geleceğiz. Rumlar gibi, Ermeniler gibi, Yahudiler gibi..." diyerek nefretle andığı azınlık ve Batı kültürüne gizli bir hayranlık beslediğinin ipuçlarını verir. Herkül Millas'a göre, bu dönemin özelliklerinden biri de Batı düşmanlığı ile azınlık (gayri Müslim) düşmanlığının artık örtüşmeye başlamasıdır. Yani eleştirilen Batı mı yoksa Hıristiyanlık mı ya da azınlıklar mı anlaşılamaz. Bu nefretle flört eden eleştirel damar capcanlı biçimde günümüze kadar ulaşmıştır.

Özet Kaynakça

Dünya'da Türk İmgesi, yayına hazırlayan: Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Millas, Herkül. *Türk ve Yunan Romanlarında "Öteki" ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Şirin, İbrahim. *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2006.

Timur, Taner. *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, İmge Yayınları, Ankara, 2002.

"ÖTEKİ"NİN GÖZÜYLE OSMANLI ÜLKESİ

Osmanlı ülkesini ziyaret eden yüzlerce seyyah arasında Pierre Loti, Claude Farrere, Lady Montagu gibi "Türk dostları" da vardır, Gerard de Nerval ya da Theophile Gautier gibi yansız gözlemciler de vardır ama Gustave Flaubert veya Mark Twain gibi gezdikleri yerleri iğneleyici ve küçümseyici bir dille tasvir edenler de az değildir. Bir de hem öven hem iğneleyenler vardır elbet: Gelin bunlardan bazılarını tanıyalım.

Bir İspanyol: Ruy Gonzales de Clavijo

Soylu bir ailenin oğlu olarak Madrid'de doğan Clavijo, Kastilya Kralı III. Henrique'in Timur'a gönderdiği elçilik heyetiyle o sıralar Ceneviz kolonisi olan Galata'ya ayak bastığında takvimler 24 Ekim 1403'ü göstermektedir. Hemen gözlemlere başlayan Clavijo'ya bakılırsa o günlerde kentin üç sahibi vardır. Suriçi'nde Bizans, Galata'da Cenevizliler, Üsküdar'da ise Türkler... Seyyah Türklerin her gün Galata ve Konstantinopolis pazarlarına gelerek alışveriş yaptığından, Bizanslıların ve Latinlerin de haftada bir gün Üsküdar pazarına gittiğinden söz eder. 28 Ekim'de Bizans İmparatoru'nu ziyaret eden heyet iki gün kentte gezinti yaptıktan sonra, 14 Kasım'da Galata'dan yola çıkar. Yolda Tarabya'dan su alırlar, Kavaklar'daki metruk Bizans kulesinden geçerler ve Anadolu yakasındaki bir tepede Türk askerlerine rastlarlar. Karadeniz'e açılan gemi Kerpe yakınlarında fırtınadan batınca heyet Galata'ya geri döner ve kışı orada geçirir. 1404 yılında yeniden yola çıkarlar ve nihayet Trabzon'a varırlar. Oradan Erzurum, Bakû, Hoy, Tebriz, Tahran ve Nişabur üzerinden Timur'un başkenti olan Semerkand'a ulaşırlar. 8 Eylül-20 Kasım

1404 arasında orada kaldıktan sonra aynı yoldan geri dönerler. 23 Ekim-3 Kasım 1405 arası yine Galata'da geçer. Bu seyahate ilişkin anılar ancak 1582'de Sevilla'da basılır ve birden ünlü olur.

Bir Fransız: Bertrandon de la Broquiere

Seyyahımız 1400'lerin başlarında Fransa'nın Toulouse kentinde doğan Gaskonyalı küçük bir asilzadedir. Bilinen yaşamı Burgonya Dükü III. Philippe'nin hizmetinde geçmiştir. Adı ilk defa 1421'de geçer ve 1423'ten itibaren Dük'ün casusu olarak çeşitli görevlerde kullanılır. Bu görevlerden en önemlisi ise yeni bir Haçlı seferi olanaklarının olup olmadığını anlamak üzere 1432-1433 yılları arasında Ortadoğu'ya yaptığı yolculuktur. Bu yolculuğun dönüşünde bir ticaret kervanına dahil olarak Osmanlı ülkesine doğru yola çıkar. Afyon, Kütahya ve Bursa üzerinden 1432'de İzmit'e ve oradan da Üsküdar'a varır. Bu tarihte Osmanlıların elinde olan Üsküdar'dan Bizans toprağı olan karşı yakaya geçenlerden para alındığını onun anılarından öğreniriz.

Bertrandon, Üsküdar'dan o sıralar bir Ceneviz kolonisi olan Pera'ya geçer. Burada Cenevizliler, Rumlar ve Yahudilerin nasıl Türk korkusu içinde olduklarını gözlemler. Ertesi gün karşı yakaya geçer ve orada, "Roma kadar büyük ancak suriçinde boş yerlerin dolu olanlardan fazla olduğu, sanki köy gibi bir kent bulduğunu" kaydeder. Ayasofya'da Batı'da *mystere* denilen bir dinsel ayini izler ki onun bu tanıklığı bu tür ayinlerin Bizans'ta da yapıldığına dair tek tanıklıktır. Bertrandon daha sonra Hipodrom'u, Ayasofya'yı ve önündeki Justinianus Sütunu'nu ve heykelini, Pantokrator (Zeyrek) Kilisesi'ni, Havariyyun ve Blahernai kiliselerini gezer. Bu sonuncusu onun tanıklığından bir yıl sonra yanarak yok olacaktır.

Seyyahımız 23 Ocak 1433'te o sıralar Bizans'ın elinde olan Rhegium (Küçükçekmece), Athyra (Büyükçekmece) ve Selembria'dan (Silivri) geçerek Osmanlıların elindeki Çorlu'ya ulaşır. Buradan Edirne'ye gider ve II. Murad'ın huzuruna çıkar. Batı Trakya'da yaptığı kısa bir gezintiyi takiben ülkesine döner. Şehrin 1453'te Osmanlılar tarafından fethinden sonra Haçlı Seferle-

ri tekrar gündeme geldiğinde Burgonya Dükü, Bertrandon'dan seyahatnâmesini kaleme almasını ister. Günlük ancak 1840 yılında basılabilir. Eserin asıl nüshası bugün Paris'teki Bibliothèque nationale'dedir. Bu nüshada yer alan bir minyatür Türklerin İstanbul'u almalarını betimler. Minyatürde Türk kadırgalarının karadan Haliç'e indirilişi ile Haliç'in kuzey ucunda fıçılar üzerinde kurulan bir köprü de gösterilmektedir.

Bir Ermeni: Simeon

Kırım'ın Kefe şehrinden Polonya'nın Lvov şehrine göçmüş bir Ermeni ailesinin çocuğu olan Simeon Kudüs'e gitmek üzere Tuna Nehri üzerinden gemi yolculuğu ile 10 Eylül 1608'de İstanbul'a geldiğinde henüz 24 yaşındadır. İlk kez 1936 yılında Ermenice, 1964 yılında Türkçe basılabilen seyahatnamesinde şehirdeki Ermeni mahallelerinden, Ayasofya'dan, Atmeydanı ve Topkapı Sarayı'ndan kısaca söz ettikten sonra Sulu Manastır'da Patrikhane olarak hizmet veren Surp Kevork Kilisesi'ni, Arkadios Sütunu'nu, Çemberlitaş'ı, Yedikule'yi, Balat-Edirnekapı arasında Kefeli Katolikler ve Ermeniler tarafından ortaklaşa kullanılan Saint Nikolaos Kilisesi'ni anlatır. Simeon'dan öğreniriz ki o yıllarda Galata'da, 10 Katolik, 10 Ortodoks ve bir Ermeni kilisesi (Surp Lusaroviç) vardır. Simeon, 1609'da İstanbul'dan ayrılır ve Marmara ve Ege bölgesine bir gezi yapar. Ardından yine İstanbul, oradan da ver elini Venedik ve Roma... 1613'te tekrar İzmir'e gelir. Sonra Anadolu içlerine doğru yola koyulur. Bursa, Bolu, Merzifon, Tokat, Maraş, Malatya üzerinden Muş'a kadar gider. 1614'te tekrar İstanbul'a döner. Seyyahımızı yerinde tutmak imkânsız gibidir. Çünkü Polonya'ya temelli döneceği 1618 yılına kadar Mısır ve Filistin bölgesini de ziyaret eder.

Bir Felemenk: Cornelius de Bruyn

1652 yılında Hollanda'nın Den Haag şehrinde doğan Bruyn resim eğitimini tamamladıktan sonra Viyana'ya ve Roma'ya gider.

İtalya şehirlerine yaptığı kısa gezilerden sonra 16 Haziran 1678 yılında bir Doğu turuna çıkar. Ege adalarına uğradıktan sonra 17 Temmuz'da İzmir'e gelecektir. Buradaki Hollanda kolonisinin misafiri olarak Efes'e gezi yaptıktan sonra Manisa ve Susurluk yoluyla Marmara kıyılarına, oradan da gemiyle İstanbul'a geçen Bruyn, İstanbul'da 1,5 yıl kaldıktan sonra 1 Temmuz 1680'de deniz yoluyla İzmir'e döner. Kısa bir sure sonra yine bir Doğu seyahatini takiben Venedik'e gittiği bilinmektedir.

Doğu ülkelerine yaptığı bu seyahatlere dair izlenimlerini resme döken Bruyn, ağırlıklı olarak İzmir ve İstanbul'a ait 200 gravürden oluşan ilk kitabını ilk kez 1698'de basmıştır. Ancak bazı araştırmacılar bu gravürlerin bir kısmının Bruyn'dan on yıl önce İstanbul'u ziyaret eden Grelot'nun gravürlerinin kopyası olduğunu ileri sürerler.

Bruyn'un şehirlere ilişkin gözlemleri ne yazık ki önemli ayrıntılar içermez. İçine girmemiş olduğu anlaşılan Ayasofya ve diğer önemli camilere kısaca değinilir. Kulaksız'daki Avrat Pazarı'nda yer alan Arkadios Sütunu'nun etrafındaki evler yüzünden görülmez olduğunu; Divanyolu'ndaki Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin üstünün, mezarın üzerine yağmur yağması için 1673 ya da 1674'te açıldığını ondan öğreniriz.

Bir Alman: Carsten Niebuhr

Orta halli bir köylü ailesinin oğlu olan Niebuhr, ancak 20 yaşında Hamburg'a gittiğinde öğrenim görme fırsatı bulur, haritacılık ve matematikte uzmanlaşır. 1758'de ilahiyatçı ve arkeolog Michaelis'in etkisiyle *Tevrat*'ta geçen coğrafi bilgileri doğrulamak için Danimarka Kralı V. Frederich'in desteklediği bir Arabistan seyahatine çıkar. Niebuhr'un içinde olduğu heyet deniz yoluyla 30 Temmuz 1761'de İstanbul'a varır. Birkaç ay İstanbul gezildikten sonra heyet tekrar yola koyulur. Kasımda Kahire'ye varılır. Ardından ver elini Cidde ve Sana. Yol arkadaşlarını bu yolculukta öteki dünyaya uğurlayan Niebuhr, Bombay'a kadar uzanır. 14 ay burada kaldıktan sonra Pers ülkesini, Basra-Bağdat-Musul-Diyarbakır çevresini gezer, Kıb-

rıs'a uğrar, Torosları aşıp Bursa yoluyla İstanbul'a döner. Yıl 1767, aylardan Şubat'tır.

İstanbul'da dokuz ay geçirdikten sonra Danimarka'ya dönen Niebuhr'un İstanbul'a ait bilgilere en önemli katkısı şehrin modern anlamdaki ilk planını çizmesidir. İstanbul'un önemli binalarını bu plana birer numara ile işleyen Niebuhr'a bakılırsa, yer kazanmak için denizi ilk dolduranlar Osmanlılardır. Sadece Haliç değil, Marmara kıyıları da toprakla doldurulmuş ve üzerlerine evler inşa edilmiştir.

Bir Rus: Aleksandr Sergeyeviç Puşkin

28 Ocak 1837'de, henüz 38 yaşındayken, bir düelloda hayatını kaybeden Rus edebiyatının kurucusu Puşkin'in sanatındaki Doğu temalarının Besarabya'da bulunduğu 1820 yılında İstanbul'dan buraya göçen Kalipso Polihroni adlı bir Rum kızıyla tanışmasıyla ilintili olduğu sanılır. Puşkin'in bu genç kızdan pek çok Türkçe şarkı ve şiir öğrendiği bilinmektedir. Bu ilişkinin izlerini "Ey gül kız, ben senin esirinim" adlı şiiriyle "Greçanke" (Rum Kızına) adlı şiirinde görebiliriz.

Bu tarihlerden itibaren İslamiyete ilgi duymaya başladığı da bilinen Puşkin, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cepheye gitme izni ister. 1839 yılında yayımlanan *Erzurum'a Seyahat*, Puşkin'in bu ilk "Doğu" seyahatindeki gözlemlerini yansıtır.

Eserin son satırları Puşkin'in yola çıkarken kafasında var olan Doğu imgesinin epey zarar gördüğünü düşündürür:

> Asya ihtişamı. Bu söz herhalde fakir şövalyelerin çıplak duvarları ve kalelerinin meşe koltuklarını bırakıp Haçlı Seferlerine çıktıkları, ilk kez güzel divanları, alaca halıları ve sapları renkli süslemeleri hançerleri gördükleri zaman doğmuştur.

Nitekim, Türklerin vebalı hastalara insancıl yaklaşımı karşısında "Avrupalı korkularımdan büyük bir utanç duydum" diyen Puşkin, 21 Temmuz 1829 günü, ellerini hiçbir vebalıya sürmeden Erzurum'dan ayrılacaktır...

Bir İngiliz: Julie Pardoe

14 yaşında yazdığı şiir kitabıyla edebiyat dünyasına adımını atan Julie Pardoe'nun babası Britanya İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin Rus tehlikesine karşı derinleştiği bir dönemde muhtemelen önemli bir görevle İstanbul'a gönderilmiş bir askerdir. Pardoe'nun Osmanlı ülkesine dair başlıkları çok çeşitlidir. Siyasetten kültüre, bitkilerden ekonomiye her konuda kalem oynatmış biridir Pardoe. Kitaplarında o yıllarda İngilizlerin çok ilgi duyduğu Osmanlı saray âdetlerinin, düğünlerinin, bayram şenliklerinin, çarşı pazarlarının, Osmanlı aile yaşamının ve Osmanlı kadınının çok ayrıntılı tasvirlerini yapar. Yazar İstanbul'un bitkilerini, kuşlarını, balıklarını tek tek sayar, bu açıdan seyahatnamesi bulunmaz bir bilgi hazinesidir. Bu yanıyla, kendisinden 118 yıl önce İstanbul'a gelen Lady Montagu ile birlikte, Osmanlı toplumu hakkında en bilgili kadın yazar sayılır.

Satırlarından sıcakkanlı, zeki, yaratıcı, neşeli biri olduğu anlaşılan Pardoe, kendini titiz bir vakanüvis olarak tanımlar. Gerçekten de Türkçe bilmemesinin eksikliğini hissettirmez, gözlemlerini ayrıntılı ve gerçeğe sadık bir dille anlatır. Kadınlardan yana tutumuyla feminist izlenimi verir. Ancak daha çok saraylarda, konaklarda, yalılarda gezindiği için halk kesimlerine dair gözlemleri yetersizdir. Ayrıca yorumları bütün Şarkiyatçılarda görülen klişelerle doludur. Mesela, "heybetli Türk, ciddi Ermeni, düzenbaz Yahudi, açıkgöz Yunanlı, zarif Çerkes, avare Arap, şehvetli İranlı, saygılı Frenk" der.

Bir Amerikalı: Mark Twain

Çocukluğumuzun unutulmaz kahramanları Tom Sawyer'ın ve Huckleberry Finn'in yaratıcısı Mark Twain'in İstanbul ve İzmir seyahatleri ile politik kimliği ülkemizde pek bilinmez. Halbuki yazarın "Kutsal Topraklar"a yaptığı gezinin ardından yazdığı kitap, uzun yıllar Amerikalıların Avrupa ve Şark denen yer hakkındaki düşüncelerini şekillendirmiştir. Politik konularda yaptığı

müdahaleler ise ABD tarihi açısından tam anlamıyla devrimci niteliktedir.

30 Kasım 1835'te, Halley Kuyrukluyıldızı Florida semalarında iken doğan ve asıl adı Samuel Langhorne Clemens olan yazarın ilk gençlik yılları Missisipi bölgesinde, buharlı gemilerin, kereste taşıyan mavnaların, gezgin kumarbazların ve dolandırıcıların, hızlı silah çeken bıçkınların arasında geçer. Daha sonra New York ve Philadelphia'daki gazetelerde çalışan, Iowa'da matbaacılık yapan Samuel, 1861-1865 arasındaki İç Savaş'ta kısa süreliğine Konfederasyon Kuvvetleri'ne katıldıysa da bu işin kendisine göre olmadığını çabuk anlar. Biraz Nevada havası kokladıktan sonra soluğu Virginia'da alır ve burada, henüz yeni filizlenen Kaliforniya tipi hiciv tarzına yönelir. Bir gemicilik terimi olan *Mark Twain* (iki kulaç) adını alması da bu sırada olur.1864'te gezgin gazeteci olarak çalıştığı Kaliforniya'da o yıllarda pek moda olan Şark seyahatlerinin kendisini göstermek için iyi bir fırsat olduğunu keşfeden Twain, San Fransisco'da yayımlanan *Daily Alta California* gazetesi ile anlaşır ve 1867'de *Quaker City* adlı gemiyle Avrupa'yı ve Kutsal Toprakları kapsayan bir geziye çıkar. Gazete ile anlaşmasına göre 1.250 dolar karşılığında gözlemlerini gün gün gazeteye yazacaktır. Gezi yaklaşık beş ay sürer ve bu süre içinde Twain, gazeteye geziyle ilgili tam 51 mektup gönderir. Bunlar ve ilave edilen 12 yeni mektup, 1869 yılında büyük fırtınalar koparan *The Innocents Abroad* (Masum Seyyahlar) adlı kitabı oluşturur.

Geziye gelince; 10 Haziran'da New York limanından ayrılan gemi Azor Adaları ve Cebelitarık üzerinden Marsilya, Cenova, Roma, Napoli, Venedik ve Atina'ya uğradıktan sonra 17-19 Ağustos'ta İstanbul limanında demirlemişti. İstiklal Caddesi'nde bir otelde kalan Mark Twain Ayasofya'yı, Kapalı Çarşı'yı, Binbirdirek Sarnıcı'nı, Sultan I. Mahmud Türbesi'ni ziyaret etmiş, muhtemelen Galata Mevlevihanesi'nde bir sema ayini izlemiş, bir Türk hamamına gitmiş, kayıkla Haliç gezilerine çıkmıştır. İtalyan müzelerindeki ünlü Rönesans resimlerini sıkıcı bularak alay eden, 140 sayfa tutan Fransa izlenimlerinde taşkın bir Fransız düşmanlığı sezilen yazarın İstanbul'u tanımlarken seçtiği tüm kelimeler, eşanlamlıları arasında en kaba, en aşağılayıcı, en alay-

cı olanlardır. Onun gözünde, kara "uçsuz bucaksız bir sirktir", "arıdan daha zayıf erkekler saldırgan, garip, putperest, hırpani giysiler içinde" dar sokaklarda gezerler. Ayasofya "kâfir dünyanın en yaşlı, en külüstür ahırıdır", Türk kahvesi "dudaklarına değen kâfir içeceklerin en berbatıdır." Dilenciler, kapkaççılar, hamallar, üzüm, mısır, kabak satıcıları "iblisler gibi bağırırmakta", bütün bu gürültü patırtı arasında İstanbul'un bitli köpekleri büyük bir huzur içinde uyuklamaktadır. Mevlavi dervişlerinin uhrevi dansını uzun uzun tarif etmesine bakılırsa epeyce etkilenmiştir ancak yine de kusur bulmakta gecikmez. Müzik gayet kabadır ve dervişlerin bir dairenin dışına çıkmasına izin verilmediği için bugüne dek gördüğü "en barbar" gösteridir! Ve sıkı durun: Türkler "Türk gibi kokarlar!" Görüldüğü gibi gittiği ülkelerden egzotik tadlar almaya, orada bir masal dünyası yaratmaya çalışan tipik bir şarkiyatçı değildir Mark Twain.

Ama 23 Ağustos 1867'de İstanbul'dan postaya verilen 18. mektupta, "New Jersey'nin vahşi topraklarından çıkıp gelen ve bir fresk ile ihata duvarı arasındaki farkı bilmeyen ya da resim sanatından bir kangurunun astronomiden anladığı kadar anlayan birinin, Ayasofya'yı görünce nasıl kendinden geçebileceğini anlıyorum. Bu tipleri daima 'Ne harika resimler! Ne muhteşem heykeller! Ne görkemli binalar!' diye haykırırken görebilirsiniz. Ne utanmaz meczuplar yarabbim! Sanki ömürlerinde saraylara ve sanat atölyelerine gitmişler gibi! Sanki eğitimlerini kara sabanın üzerinde almamışlar gibi!" dediğini okuyunca, yazarın sadece Şark'ı değil, kendi deyimiyle "ne görmeleri, ne hissetmeleri gerektiğini gezi rehberlerinden öğrenen" orta sınıftan Amerikalıları da aynı acımasızlıkla eleştirdiğini anlarız. Benzer biçimde, Sultan'ın (Abdülmecid) 800 karısı olduğundan söz ederken, "Türkiye'de böyle şeylere izin verildiğini görünce yüzümüz kızarıyor. Ne var ki aynı şey [Salt] Lake City'de olunca pek aldırmıyoruz!" diyerek çuvaldızı yine Amerikalılara batırır. "Böyle düşler ülkesinde gazete satan çocuklar görmek insana bir garip geliyor" diye Twain'liğini yaptıktan sonra İngilizce yayımlanan *The Levant Herald*'ın "Sultan'ın gözüne girmek için, bastırıldığı iddia edilen Girit ayaklanmasına dair haberler vermediğini, buna karşılık Amerikalılar için iyi şey-

ler yazdığını" söyleyerek o günlerin siyasi atmosferini ustalıkla özetleyiverir.

21-28 Ağustos arasında Sivastopol ve Odessa gezilir, Yalta'daki yazlık sarayında dinlenmekte olan Çar II. Aleksandr'ın misafiri olunur. Sonra ver elini İzmir. Efes'in kutsallığı, Twain'in keskin dilini biraz yumuşatmış gibi görünür. Gerçi "Müslüman evleri karanlık ve basık ve bir mezar kadar rahatsız, sokaklar dar ve çarpuk çurpuktur" ama İzmir'in Türk, Yahudi, Levanten ve Ermenilerden oluşan çok kültürlü atmosferinden etkilendiğini saklamaz. "Hıristiyan olan Ermenilerin geniş, temiz, havadar, siyah ve beyaz mermerlerle döşenmiş avlularını", "Ermeni kadınların güzelliğini, çapkın bakışlarını ve sosyalliğini" vurgular. Hatta bu güzellerden biriyle flörte kalkışır ama dil engeline çarpar. Yine de nihayet dengini bulmuş gibi sevinçlidir. İzmir'den sonra Beyrut, Şam, Galilee (Celile), Nazareth (Nasıra) ve nihayet Kudüs gezildikten ve buralar da yazarın keskin dilinden nasibini aldıktan sonra İskenderiye üzerinden dönüş yolculuğu başlar. Sardinya, Cezayir ve Malaga üzerinden Atlantik'e açılan gemi 11-15 Kasım tarihleri arasında Bermuda Şeytan Üçgeni'ni kazasız belasız geçer, 19 Kasım'da New York'a varılır. İşin hoş yanı ise sonra ortaya çıkacaktır. Twain'in *The Innocents Abroad*'u yazarken tanıştığı ve evlendiği zengin ve akıllı bayan Olivia Clemens de *Quaker City*'nin yolcularındandır, ancak çift nedense gemide rastlaşmamışlardır. Twain sonradan Olivia'ya ait bir resmi, gemi İzmir Körfezi'nde demirliyken, kızın ağabeyinin kamarasında gördüğünü anımsar. Böylece İzmir Körfezi çiftin romantik anıları arasında yerini alır.

Bir çeşit edebiyat hacılığına soyunan yazarın alışılmadık bir açıksözlülükle Amerikalı okurların kafasındaki Avrupa ve Şark imajını yerle bir etmeye yönelik tavrı hem okuyucuları hem de editörleri kızdırmış olmalıdır ki *The Innocents Abroad*'un basılışı uzun süre ertelenir. Ancak Twain bu engellemelere boyun eğmez. Nitekim dönemin bir duvar ilanına bakılırsa, kitap daha çıkar çıkmaz 70 bin adet satar. Böylece de sıradan Amerikalının zihninde Şarklı imajı yerini sağlamlaştırmaya başlar. O yıllarda çok genç ve derinlikten yoksun olan Mark Twain'in Şark düşmanlığının kasıtlı olmadığını ileriki yıllarda takındığı politik

tavırdan anlarız. Yaşı ilerledikçe ateşli bir insan hakları savunucusuna dönüşür. 1894'te Fransa'yı sarsan Dreyfus Davası'yla yakından ilgilenir, 1899'da ABD'nin Filipinler, Porto Riko, Guam ve Küba'ya karşı yürüttüğü emperyalist politikalara şiddetle karşı çıkar. 1900 yılında Çin'deki Boxer Ayaklanması'na destek verir. 1904'de Belçika Kralı II. Leopold'un Kongo'yu talan etmesine karşı savaş açar. 1905 Rus Devrimi'ni destekleyen gruplara katılır, 1906'da Rus yazarı Maxim Gorky'nin devrime destek toplamak amacıyla ABD'ye yaptığı geziye ev sahipliği yapar. Kısacası nerede bir haksızlık varsa ona karşı çıkar.

1909'da, "Dünyaya Halley'le geldim. Halley önümüzdeki yıl tekrar gelecek ve onunla gitmeyi umuyorum. Tanrı'nın şöyle diyeceğine eminim: Şu iki sorumsuz serseri dünyaya birlikte gelmişlerdi, şimdi de birlikte gitmeliler!" dediğinde kimse ona kulak asmaz. Ancak 21 Nisan 1910'da Halley yeniden Amerikan semalarında görüldüğünde, Mark Twain kehanetini gerçekleştirir ve hayata gözlerini yumar. Boylece hem kültürlü, hem cahil, hem saldırgan, hem şefkatli, hem konformist hem de devrimci biri yıldızlara karışmış olur.

Bir İtalyan: Edmondo de Amicis

İtalya'nın Omeglia şehrinden bir askerdir Edmondo de Amicis. Modena'da askerî eğitim gördükten sonra, o sıralarda Birleşmiş İtalya'nın başkenti olan Floransa'da yayımlanan *L'Italia militare* adlı askerî gazetenin önce muhabiri, ardından da başyazarı olmuştur. Bu sıfatla 1870'teki Roma kuşatmasını izledikten sonra Avrupa'nın birçok şehrine seyahatler yapar. 1875 ya da 1876 yılında İstanbul'a geldiği tahmin edilir. İki yıl sonra bu seyahati anlattığı kitabı *Constantinopoli* yayımlanır ve eser büyük ilgi görür. Kitapta İstanbul seyahati sırasında de Amicis'e eşlik eden Biseo adlı İtalyan ressamın çizdiği 183 desen de vardır. Anılarında de Amicis İstanbul'un denizden görünüşüyle yakından görünüşü arasındaki zıtlığa dikkat çeker. Beyoğlu'nun kozmopolit yapısı, kentin Suriçi bölgesindeki durgun yaşamla karşılaştırılarak anlatılır.

Dönemin seyyahları tarafından değinilmesi âdet olan yerlerin dışında o sıralarda yeni yeni gelişen Pangaltı, Aya Dimitri ve Tatavla semtleri ile Kasımpaşa ve Piyalepaşa bölgelerini gezerek Okmeydanı'na geçen yazar bir Yahudi mahallesi olan Hasköy'e, nüfusu karışık olan Halıcıoğlu'na da ziyaretlerde bulunur. Ayrıca bir Hıristiyan mahallesi olan Sütlüce'den bahseder. De Amicis, Kapalıçarşı'yı ziyaretini anlatırken, İstanbul'un giderek batılılaşmasının yaratacağı sahneleri hayal etmekten kendini alamaz. Ve kehanetini açıklar:

> Tepeler düzelecek, atölyelerin katı uzun çizgileriyle kapanacak ve bunların arasında binlerce fabrika bacası tütecek. Yollar ve kavşaklar büyük dikdörtgenler halinde uzayıp gidecek ve telgraf telleri gürültülü kentin damlarında sonsuz bir örümcek ağı gibi yayılacak...

Ve maalesef haklı çıkar...

"Türk Dostu" Pierre Loti

Piyer (aslı Pierre) Loti'nin asıl adı Louis-Mari Julien Viaud'dur. Protestan olan ailesi, 1598'de Protestanlara özgürlük veren Nantes Fermanı'nın kaldırılmasından sonra, Atlantik sahilindeki Oleron Adası'na sığınmış ve kuşaklar boyunca denizle iç içe yaşamıştı. Piyer Loti de bu adada doğmuş, 17 yaşında denizcilik okuluna girmiş, deniz subayı olarak İzlanda'dan Japonya'ya uzanan geniş bir coğrafyada dolaşmıştı. Piyer Loti'nin Doğu aşkı da denizciliğinin ürünüydü. 1870'te İzmir'e, 1876'da Selanik'e, oradan da İstanbul'a geçen Loti, bu ilk ziyaretinde İstanbul'da 18 ay kaldı. Harem mensubu yeşil gözlü Hatice adlı bir kızla yaşadığı aşkı anlatan *Aziyade* isimli romanı ile ilerde ünlü olacağının ilk işaretini verdi.

1887'de ve 1890'da bir kez daha İstanbul'a gelen Piyer Loti'yi Şark'a iten, o dönemde Avrupa'ya hâkim olan *Fin de Siècle* (Yüzyıl Sonu Nevrozu) diye adlandırılan hüzünlü ve kötümser

havaydı. O yıllarda Avrupalı entelektüeller sürekli yaşadıkları yerlerden kaçma, uzak ve güzel diyarlara gitme, kılık değiştirerek o diyarların gizemli hayatına dalma, yasak zevklerini tatma gibi güçlü arzularla doluydular.

Ülkesine döndükten kısa süre sonra, 1891 yılında, radikal sol düşüncelere sahip ünlü yazar Anatole France'ın desteğini alarak Fransız Akademisi'ne seçilen Loti'nin rakibi bir başka ünlü yazar Emile Zola'ydı. Bundan da anlaşılacağı üzere, Pierre Loti o günlerde saygın bir şahsiyetti. 1903'te bu sefer Fransız Sefareti'ne bağlı *Vautour* gemisinin kaptanı olarak İstanbul'a gelen Piyer Loti, *Fin de Siècle* ruhuna uygun olarak, muhafazakâr bir semt olan Eyüp'e yerleşti. Üzerine garip giysiler giydi, şehrin mezarlıklarına takıntılı ziyaretler yaptı. Sadece bunlarla da yetinmedi elbette. 1890'da yakınlık kurduğu II. Abdülhamid tarafından, rahatsız edilmemesi için tüm polis teşkilatına resmi dağıtıldığı için, büyük bir rahatlıkla şehrin tüm batakhanelerini dolaştı, gemisinde verdiği ziyafetler ve balolarla İstanbul'un en gözde kişisi oldu. Ama ilginçtir, gayri Müslim nüfusun yoğun olduğu Pera ve Beyoğlu'ndan, yüksek bürokratlardan, aydınlardan hep küçümsemeyle bahsetti.

Kadınlara ilgi duymadığı halde kadınların peşini bırakmadığı Loti, Osmanlı hariciyesinin yüksek rütbeli bir memurunun kızlarının, Fransızca öğretmenleri ile birlikte kaleme aldıkları Harem hayatının sıkıntılarına ilişkin uydurma mektuplardan öğrendiklerini *Mutsuz Kadınlar* adlı eserinin malzemesi yaptı. Fransa'ya dönüşünden hemen sonra (1906) basılan roman 220 bin satarak döneminin en ünlü kitaplarından biri oldu. Daha sonra böyle bir haremin olmadığı, hikâyenin tamamen uydurma olduğu ortaya çıktığı halde ününe halel gelmeyecekti. Kitap sadece Avrupalı aydınları değil, Osmanlı aydınlarını da etkiledi ve onları Harem, kadınların durumu gibi sorunlarla ilgilenmeye yöneltti.

Abdülhamid'le yakınlığına rağmen, 1909'da tahttan indirilmesinden sonra da gözden düşmeyen Pierre Loti, 1911 Trablusgarp, 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında iki kez daha İstanbul'a geldi. Her iki savaşta da ülkesinin politikalarını şid-

detle eleştiren ve ateşli bir Osmanlı-Türk dostu olan Pierre Loti 1913'te yazdığı *Can Çekişen Türkiye* adlı eserinde, Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma politikalarına sert eleştiriler getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aşamasını oluşturan Çanakkale Savaşı sırasında, Cenevre'de İtilaf Devletleri ile İTC liderleri arasında arabuluculuk yaptı. Bir subayın ülkesinin politikalarına karşı çıkması ve böyle gizemli misyonlara soyunması bazı kesimlerde Loti'nin bir ajan olduğu kanısını uyandırdı, ancak bugüne dek buna dair bir kanıt ortaya çıkmadı.

1915 Ermeni Soykırımı hakkında başlangıçta ağzını açmayan Pierre Loti 1918 yılında yayımlanan *Ermenistan'daki Katliamlar* adlı eserinde, Türk sevgisi ile hümanist değerler arasında bocalayacaktı. Daha önce "Dünyada Türk ırkından özü itibariyle daha iyi, daha mert, daha sadık ve daha uysal bir olduğuna inanmıyorum" diye yazan Loti bu kitabında Ermenilere karşı hiç onaylamadığı korkunç kırımlar yapıldığını, "bahtsız Ermenistan'a hatalarıyla son derece orantısız bir şekilde zulümler uygulandığını ve bunların kendisinde derin bir merhalek uyandırdığını" yazıyordu. Kendisini bu duruma bir açıklama getirmekle yükümlü gören Piyer Loti'ye göre Türk halkı dürüstlük, misafirperverlik, sadakat gibi erdemlerine karşılık, hâlâ "kör bir bağnazlık" içinde yaşıyordu. "Tehcir yer yer kırıma dönüşmüşse de bunun nedeni bahtsız Ermenilerin Türklere karşı uğursuz ve ikiyüzlü jurnalciler gibi davranmasıydı" ve "Ermenilerin uğradığı kırımlar Batı'ya hep abartılarak aktarılmıştı." "Bütün bu olanlarda en aşağılık pay da Alman Kayzeri II. Wilhelm'e aitti!"

1918'de Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransızların Kilikya'yı (Adana havalisi) işgal etmesi üzerine, Loti'nin Fransızlara yönelttiği ağır eleştiriler, "Türk dostu" imajının tazelenmesine neden oldu, dahası adeta bir Pierre Loti kültü doğdu. 17 Mart 1919'da Veliaht (1922-1924 arası Halife) Abdülmecid Efendi'den; 5 Haziran 1919 tarihinde 81 Osmanlı-Türk aydından minnet ifadeleri dolu mektuplar aldı. Aynı yılın Aralık ayında ise İstanbul'un önde gelen basın mensupları Pierre Loti Cemiyeti'ni kurdular. Loti, İstanbul'un fahri hemşerisi ilan edildi,

Divanyolu'nda bir caddeye adı verildi. Dahası 1920 yılında 23 Ocak günü Pierre Loti günü olarak kutlandı.

Pierre Loti, 1920'de *Sevgili Fransa'mızın Doğudaki Ölümü*, 1921'de *Doğudaki Hayalet* kitabını yazarak ateşli Türk dostu tavrını sürdürdü. Bu durum, o sıralarda bütün hızıyla süren Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal'in de sempatisini uyandırdı ve 1922 yılında TBMM'nin gönderdiği bir heyet, Oleron Adası'ndaki Rochefort şehrinde yarı felçli olarak yatağa bağlı yaşayan Piyer Loti'yi ziyaret etti. Heyet yanında Mustafa Kemal'in minnettarlığını belirten bir mektup ve Anadolulu kızların dokuduğu bir halıyı hediye olarak getirmişti. Loti bu halinde bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımını hedefleyen 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nı kastederek, "Ah şu melun Sevr Anlaşması nasıl düzeltilmeli!" diye söyleniyordu.

Ancak bu sıcak ilişki umulmadık biçimde sona erdi. Pierre Loti, 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılmasının ardından Mustafa Kemal'in kafasındaki modern Türkiye ile kendisinin hayranlık duyduğu eski düzenin hiç benzemediğini fark etmiş ve yeni Türkiye'ye bazı eleştiriler yöneltmişti. "Şark meftunu Frenk"in eleştirileri, 20 senelik Pierre Loti efsanesini sonlandırdı ve yazarın Türkiye'ye girişine yasak konuldu. Zaten Loti'nin de gelecek hali yoktu. Yazar 9 Haziran 1923'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen ve geri dönüşsüz olarak sonlandırılması demek olan Cumhuriyet'in ilanını görmeden öldü.

Özet Kaynakça

Andreasyan, Hırand D. *Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1616)*, http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuturkiyat/article/view/1023000845/pdf.

de Amicis, Edmondo. *İstanbul*, çev. Sevinç Tezcan Yarar, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2009.

Koloğlu, Orhan. "Loti, Pierre", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1995, s. 228-229.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Erzurum Yolculuğu*, çev. Ataol Behramoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Timur, Taner. "Bir Zamanlar Pierre Loti", *Toplumsal Tarih*, sayı 158, Şubat 2007, s. 18-27.

Twain, Mark (Samuel Clemens). *The Innocents Abroad*, http://publicliterature.org/pdf/3176.pdf.

Yenen, Mehmet. "Pardoe, Julia", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını, 1995, s. 221-222.

Yerasimos, Stefanos. "Clavijo, Ruy Gonzales de", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını, 1995, s. 437-438.

—. "Bertrandon de la Broquiére", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını, 1995, s. 159.

—. "Bruyn, Cornelius de", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını, 1995, s. 325.

—. "Niebuhr, Carsten", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, Tarih Vakfı-Kültür Bakanlığı ortak yayını, 1995, s. 71-72.

BİR "KITSCH" ÖRNEĞİ OLARAK ARMA-İ OSMANİ

Edhem Eldem'e göre Avrupalı seyyah ve tarihçiler tarafından, erken tarihlerden beri hilalin Osmanlıların arması (terim Latincede kalkan, silah, zırh, ordu anlamına gelen *armorum*'dan geliyor) olup olamayacağı tartışılmıştı. Örnek vermek gerekirse, 1529'da Viyana'daki Aziz Stefan Katedrali'ne (Sankt Stephans Dom) ateş etmedikleri için Osmanlılara şükran ifadesi olarak katedralin kulesinin tepesine ay-yıldız yerleştirildiği, ama 1683'te aynı katedral topa tutulunca alemin indirilip yerine haç konduğu 18. yüzyılın sonlarında anlatıldığında, bu simgeyi tarif etmek için arma anlamına gelen *armoiries* tabiri kullanılmıştı.

Kemal Özdemir'e göre ise bir devlet armasını ilk oluşturan kişi ilk Osmanlı/Türk matbaasını açan İbrahim Müteferrika idi. Müteferrika'nın 1720 yılında bastığı bir haritanın sol üst köşesinde haritanın altıda birini kaplayacak büyüklükte, Batılı uslüpta bir arma vardı. Bu armayı şöyle tarif ediyor Özdemir:

> Üzerine yukarıya doğru bakan bir hilâl çizili arma kalkanının çevresinde mızraklar, flamalar, irili ufaklı toplar, bunların altında ok ve yay, zurna görülmektedir. Arma kalkanının etrafında 12 adet top namlusunun belirgin bir şekilde çizilmesi, o yıllarda humbaracı ocağındaki yenileşme çalışmalarının armaya yansıması olarak düşünülebilir. Bu görünümü ile humbaracı ocağına özgü bir armaya daha çok benzemektedir. (...) Ancak bu armanın ilgililerce kabul görmediği, daha sonra basılan Karadeniz, İran ve Mısır haritalarında yer almamasından anlaşılıyor.

Yine Özdemir'e göre, Osmanlı Arması'nın ilkel denilecek örneklerine III. Selim döneminde tercüme edilmiş/basılmış olan *Fenn-i Harp*, *Fenn-i Lağım*, *Fenn-i Muhasara* ve *Usul-u Hendese*

adlı kitaplarda rastlanırdı. Bunların daha gelişmişi III. Selim'in armalı mührüydü. Bu mühür ayla yıldızın yan yana görüldüğü ilk örneklerden biriydi.

Edhem Eldem'e göre, "Aydınlanma"nın meşhur bilim abidesi *Encyclopédie*'nin armalara ayrılmış bölümündeki hilalli kolye, "II. Mehmed tarafından ihdas edilmiş olan Hilal Nişanı" olarak tarif edilmişti. Bu durum Osmanlı topraklarında yıllarca görev yapmış olan Baron de Tott'un dikkatini çekmiş ve bu hatayı düzeltmek üzere ansiklopedinin yayın kuruluna bir mektup yazma ihtiyacı duymuştu. Tott, Osmanlı topraklarında geçirdiği dokuz sene boyunca tuğra dışında arma yerine geçebilecek herhangi bir şeye rastlamadığını belirterek, bu hatanın kaynağının "vecize, alâmet, sembol gibi şeyleri armayla karıştırmak olduğunu" belirtiyordu.

Kraliçe Victoria'nın hediyesi

Eldem'e göre Şark mühür ve alametleri konusunda uzman olan Fransız Şarkiyatçı Joseph T. Reinaud da Osmanlıların armasızlığına tek bir istisna olarak III. Selim'in yaptırmış olduğu bir mührü gösteriyordu. Bu mührde Padişah'ın tuğrasını içeren oval kalkan şeklinde arma levhasının arkasından çapraz olarak geçen altı adet kılıç, üzerinde sancak, altında ise kundağında bir havan topu ve toplar, en altta gülleler ve benzer eşyalar vardı. Britanya Kraliçesi Victoria tarafından Abdülmecid'e 1 Kasım 1856'da İngiliz Dizbağı Nişanı verilmesinin ardından bu nişanın, geleneğine uygun olarak, Windsor Şatosu'ndaki Saint George Kilisesi'nde bu yeni şövalyenin (Abdülmecid) armasının da yer alması gerektiği, ama elde bir Osmanlı arması bulunmadığı anlaşılınca, Charles Young adlı ressam İstanbul'a gönderilmiş ve bu armayı resmetmişti. (30 kadar unsurun yer aldığı bu arma halen kilisede görülebilmektedir.)

Tanzimat Madalyası'na sığdırılanlar

II. Abdülhamid tarafından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın anısına çıkarılan gümüş madalyanın tuğra yüzünün arkasında

bir arma görülür. Bu şekil, altta çapraz iki top, altında bir gülle, topların üzerinde çapraz iki çift bayrak ve tüfek, bayrakların arasında doğan güneş ve güneşten dağılan ışınların üzerine konmuş beş köşeli bir yıldız ve topların üzerinde bir hilalden oluşur. 17 Nisan 1882'de bir adım daha atılır ve bugün "Arma-i Osmani" diye bilinen tasarım ortaya çıkar. Bu tasarımın kime ait olduğu, ne gibi aşamalardan geçtiği, ilham kaynakları, ön çizimleri, taslakları, denemeleri bir muammadır ancak 1851'de Belçikalı hakkak Laurent Joseph Hart'ın ürettiği iri Tanzimat Madalyası'ndan esinlenildiği sanılır. Bu öyle bir tasarımdır ki unsurlarını saymak dakikalar alır. Elbette bir de bu unsurların neyi temsil ettiğini merak ederseniz işiniz epey zordur!

Bu zor işi üstlenmiş olan Kemal Özdemir'e göre madalyanın ön yüzünde, en üstte güneş ışınları arasında Abdülmecid'in tuğrası, altta, ortada üzeri on iki yıldızlı altı şualı kalkan ve kalkan üzerinde bir serpuş, kalkanın sağında Batı tarzı bir zırh, top ve top gülleleri, tuğ, sancak, mızraklar, kılıç, balta, tüfek ve ok bulunmaktadır. Sol yanda bereket boynuzu ve boynuzdan çıkan meyve, çiçek ve başaklar, onun üst tarafında bir asa, Helen mitolojisinin haber tanrısı Hermes'e ait bir işaret olan Kadüse, terazi ve Tanzimat Fermanı yer almaktadır. Kalkanın tam ortasına Osman Gazi'nin, sancağın üzerine Sultan II. Mehmed'in, topun üzerine Kanuni Sultan Süleyman'ın, zırhın üzerine II. Mahmud'un, kalkanın altına Köprülü'nün adları yazılmıştır. Madalyanın kenarlarında Tanzimat ile gelen yenilikler Fransızca olarak belirtilmiş ve "Herkese Eşit Adalet", "Yaygın Eğitim", "Barış Sanatlarının Desteklenmesi", "Azınlıkların Haklarının Korunması", "İmparatorluğun Saygınlığının Yüceltilmesi", "Güçsüzün Korunması" slogan halinde konulmuştur. En altta Fransızca "Abdülmecid Tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun İhyası" yazısı yer almaktadır. Madalyanın arka yüzünde sağlam ve kadim bir devleti temsil eden kabaran dalgalar üzerinde yükselen bir kale ve kalenin üzerinde cami kubbesi, minareler ve çok şualı bir ayyıldızın yer aldığı dalgalanan bir sancak bulunmaktadır. Resmin üzerinde, kenar boyunca Fransızca "İmparatorluk Var Olacak, Tanrı İstiyor" sloganı yer almıştır. En alta 1850 tarihi yazılmıştır!

Küçücük bir madalyaya ne ağır yük değil mi?...

Arma-i Osmani kimin tasarımı?

II. Abdülhamid 1905'te, o tarihe kadar ortaya çıkan birbirinden farklı pek çok armayı tektipleştirmeye karar verdiğinde armanın unsurlarının neler olduğunu sormuş, ancak ortada armanın resmî bir versiyonunun olmadığı anlaşılmıştı. Sonunda bürokratlar armanın unsurlarını tarif eden bir rapor hazırladı. Edhem Eldem ve Selim Deringil'den öğrendiğimize göre, 18 Nisan 1906 tarihli bu rapora göre çevre dairesinde *el-müstenid* ibaresi nakşolunup elips şeklinde, eski zamanda savunma aracı olarak kullanılan kalkan, armanın merkezini oluşturuyordu. Kalkandaki ana motif, şanlı Osmanlı padişahlarının onurlu başlığı olan taç (keçeden mamul sarıklı başlık) olup, ortasında ve üstünde altın ışınlar içinde padişahın yüce tuğrası çizilmişti. Bunun yanında biri Şeriat'ı biri dünyevi nizamı temsil eden iki kalın cilt bulunuyordu. Bunların altında adaleti simgeleyen bir terazi, armanın sağ yanında Osmanlı Devleti'ni temsil eden kırmızı sancak, sol yanında ise hilafeti temsil eden yeşil sancak-ı şerifi vardı.

Ana motif, birbirini dengeleyecek şekilde düzenlenmiş eski ve yeni silahlarla çevriliydi. Eski silahlardan tek ve çift ağızlı birer adet teber ile birer adet kargı, piyade ve süvari İmparatorluk askerlerine has yeni tarzda bir kılıç ile top ve bir adet zırh ve eskiden kullanılan aşiret kılıcı ile tomar, armanın sağ tarafını süslüyordu. Yeni silahlardan süngülü tüfek ve bunun altında tek ağızlı bir adet teber, bir adet revolver ve daha aşağısında buna bağlı olarak terazi ile kefeleri altında gösterilen kitaplar vardı. Sancak-ı Şerif'in altında "devletin yüce merhametini" temsil eden çiçek açan güller ve günlükle dolu bir vazo ile onun altında İmparatorluk gemilerine has çapa vardı. İmparatorluk armasının kaidesini oluşturan ve İmparatorluk nişanlarının asılması için ayrılan süs ile kalkanın arasındaki boşluğun ortasına İmparatorluk askerlerine has boru ve bunun sağ yanında okluk ve sol tarafında meşale ve iki adet ok ve bir adet yay vardı. En altta II. Mahmud'un ihdas ettiği Osmani, Şefkat, İftihar, Osmanlı, Mecidi ve İmtiyaz nişanları asılıydı.

"Görmemişin arması olmuş!"

Bir armada bu kadar çok (tam 37 adet!) unsurun/sembolün yer alması neye işaret ediyordu? Edhem Eldem bu durumu şu sözlerle açıklıyor:

> Bütün bu farklar ve uyumsuzluklar, Osmanlı armasını iğreti, suni, zorlama ve nihayetinde zevksiz kılan şeylerdi. Olmayan bir geleneği taklit etmek her zaman sorunludur, bu durumda da aynı türden hazmedilmemiş bir özentililik göze çarpmaktadır. "Görmemişin arması olmuş" dedirten bu durumun başlıca nedeni, tarihi boyuttan yoksunluğun yarattığı anlaşılan bir tür kompleksten kaynaklanan bir ifrattır: Vur deyince öldürmek kabilinden bir şevkle akla gelen ve elde bulunan bütün simgeleri tıkıştırmak, "kör kör parmağım gözüne" üslubunda her objeye neredeyse çocuksu bir heyecanla mana yüklemek: tuğra, şua, motto, bayrak, saltanat, hilafet, gelenek, cengâverlik, modernlik, teknoloji, ordu, donanma, refah, adalet, kanun, şeriat, onur, taltif... Genellikle asırlardan beri taşıdığı ve çok sembolik bir lisanla az ama öz asalet mesajını aktaran sade ve sakin bir arma geleneğinin karşısında onu taklit eden ama köklerine sahip olmadığı için yüzüne gözüne bulaştıran, kalabalık, karmaşık, ağır, yüklü, "yeni zengin" bir tarz...

Edhem Eldem, "Bu konuda fazla sert davranıyor olabilirim, ama eğer bir arma oluşturmak şart idiyse, bu armayı daha sade ve sakin bir şekilde tasarlamak, mesela mavi zemin üzerine üç adet altın zambaktan oluşan Fransız kraliyet armasından mülhem kırmızı zemin üzerine üç hilalden veya tek bir ay-yıldızdan oluşan bir arma çok mu sönük kalırdı?" diye soruyor ve devam ediyor:

> Sanırım mesele biraz da Batılılaşma bağlamında Osmanlı kültüründe hissedilen ve sıkça zevksizliğe dönüşebilen bir süreçle de ilgilidir. Bu anlamda Osmanlı armasının, Yıldız Sarayı'ndan mobilya ve eşya seçimlerine kadar bu tür bir "burjuva" zevke sahip olduğu anlaşılan II. Abdülhamid'in döneminde tasarlanmış olması pek de şaşırtıcı gelmiyor. Ancak kabul etmek gerekir ki

pek bir zevklilik numunesi olmasa, hatta birçok açıdan ilginç bir "kitsch" [zevksizlik] örneği sayılabilse de, Osmanlı arması yaratıcısının ivme ve desteğiyle çok başarılı bir simge sayılmalıdır. Bu açıdan II. Abdülhamid gayet akıllıca bir strateji takip ederek bu başarıyı büyük ölçüde sağlamış ve yönlendirmiştir. Bir taraftan bu yeni sembole hemen hemen herkesin bir şekilde katılabileceği veya benimseyebileceği unsurları katarak yaygın bir kabul görmesini temin ederken, devlet tarafından kullanımını inanılmaz derecede teşvik ederek görünürlüğünün aynı hızla artmasına gayret etmiştir. Diğer taraftan ise bu tür objelerin karşılaştığı en büyük tehlike olan değer kaybı ve "ayağa düşme" riskini azaltmak için devletin ve kendisinin dışındaki kullanımı konusunda son derece titiz ve seçici davranarak kıymetini artırmayı başardı.

Arma-i Osmani'nin 25 yıllık saltanatı

Tolga Akay'ın makalesinden öğrendiğimize göre Arma-i Osmani'ye, Sisam Adası'nda bir Rum'un tütün fabrikasının, Beyrut'ta bir Musevi'nin sahip olduğu dükkânın, Bursa'da bir Türk'ün şekerci dükkânının kapısında veya İstanbul'daki Singer dikiş makinesi firmasının yanı sıra aynı firmanın Konya ve Mersin Şubesi'nde veya Almanya'nın Kologne (Köln) şehrinde bir saatçinin kapısında, Viyana Fiume'de bir Musevi'nin imal ettiği soda, sabun ve mum fabrikasının kapısında rastlanabiliyordu. Ayrıca devletten izinsiz kullanımlar da (özellikle sigara kağıtları üzerinde ve kutularda) söz konusuydu. Özetle Arma-i Osmani icat edildiği 1882-1883'ten 1908'e kadarki 25 yıl içinde gerçek anlamda bir devlet armasına dönüşmüş, akla gelebilecek hemen her zeminde kullanılarak son derece kuvvetli, görünür ve başarılı bir simge haline gelmişti.

Ancak Eldem'e göre bu simgenin başarısının bir kısmı orta vadede Padişah'ın aleyhine işlemişti. Armanın neredeyse II. Abdülhamid'in ayrılmaz bir parçası olarak algılanmasından olacaktır ki Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (1909) sonra kullanımı net bir şekilde azalmış, yerini tuğra ve giderek artan bir milli kimlik kazanan ay-yıldız almaya başlamıştı. Saltanatın

2 Kasım 1922'de lağvedilmesiyle birlikte ise Osmanlı arması bütün meşruiyetini kaybetmiş, hatta özellikle İstanbul'da mevcut bulunduğu birçok yapıdan kazınarak yok edilmiş, tuğra ile birlikte Cumhuriyet rejiminin ortadan kaldırmaya çalıştığı simgelerin arasında yerini almıştı.

Özet Kaynakça

Akay, Tolga. "Osmanlı Devleti'nde Arma-i Osmani ve Tuğra-yi Hümayun'un Alamet-i Farika Olarak Kullanımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, Bahar 2012, s. 1-15.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri Ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi, (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Eldem, Edhem. "Geç Osmanlı Döneminden Günümüze İntikal Eden Bir Kitsch Numunesi: Arma-i Osmani", *Toplumsal Tarih*, sayı 192, Aralık 2009, s. 56-65.

Özdemir, Kemal. *Osmanlı Arması*, Dönence Yayınları, İstanbul, 1997.

OSMANLI'DA TÜTÜN, KAHVE ve KAHVEHANELER

Tütün, patlıcangiller *Solanacease* familyasından altmış dört cinsi içinde barındıran, bilimsel adı *nicotiana* olan türün bir üyesi. Tütünün ana vatanının Asya mı, Avustralya mı yoksa Amerika kıtası mı olduğu yolunda değişik teoriler varsa da genel kabul, tütünü Avrupa'ya tanıtan kişinin 1492 yılında Amerika kıtasını "keşfeden" Kristof Kolomb olduğu. Kaynaklara göre, Kolomb'un adamları, tütünle ilk kez Venezuela kıyılarının açıklarındaki bugünkü adıyla Trinidad ve Tobago adalarında tanışmışlardı. Yerlilerin bir bitkinin yapraklarını bir çubuğa yerleştirdiklerini, daha sonra yakarak dumanını içlerine çektiklerini gören Kolomb ve arkadaşları, yerlilerin *tobacco* adını verdikleri tütünü Avrupa'ya getirdiklerinde bu kadar tutulacağını muhtemelen tahmin etmemişlerdi. Gerçekten de daha sonraki yıllarda Amerika kıtasına adını veren Amerigo Vespucci, dünyanın çevresini dolaşan Ferdinand Macellan ve Güney Amerika'daki Aztek uygarlığının sonunu getiren ve kıtayı İspanya'nın sömürgesi yapan Hernando Cortez gibi Kolomb'un ardılları, Kolomb ve yerliler gibi tütün tiryakisi olmuşlardı. Onların da etkisiyle tütün Avrupa'da öyle bir moda olmuştu ki 1550'lere kadar, başta İspanya ve Portekiz olmak üzere, Belçika, İsviçre, İtalya, Fransa ve İngiltere'de tütün tanınıyor, hatta küçük çapta üretiliyordu.

Tütünün Osmanlı'ya gelişi

Tütünün Osmanlı coğrafyasına girişi ise 1570'lerde olmuştu. 1580 yılında III. Murad'ın Polonya Kralı'na gönderdiği hediyeler arasında "şifa verici" olduğu düşünülen bu bitkinin kurutulmuş yapraklarının da olduğu, hatta Polonya'nın tütünü bu hediye ile

tanıdığını belirten kaynaklar var. İlk tütün tarımının ise Aydın Vilayeti'ne bağlı Milas kazasında, 1583 yılında başladığı sanılıyor. 1598 yılından itibaren Avrupalı tüccarlar, özellikle İngiliz, Fransız ve Hollandalılar, Amerikan tütününü başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun büyük şehirlerine getirmeye başlamışlar, bu da tütünde çeşitlenmeye ve modaya neden olmuştu.

Osmanlı toplumunda tütün, lüle veya nargile yardımıyla yakıp içilerek, toz halinde (enfiye) burundan çekilerek ve ağızda çiğnenerek tüketilirdi. Macar asıllı Osmanlı tarihçisi Peçevî, 1600'lü yılların ilk yarısına dair gözlemlerini içeren tarih kitabında, "Tütüne insanlar o kadar rağbet etmişti ki, ayaktakımından bazı insanların tütünü çok içmelerinden dolayı kahvehanelerde insanların birbirini görmeleri güçleşmişti" der. Peçevî'ye göre sokaklarda ve pazarlarda insanlar lüleleri ellerinde gezer, birbirinin gözüne "puf puf ederek" sokakları ve mahalleleri kokuturlar ve tütün üzerine birtakım manzumeler yazarak münasebetsiz bir şekilde okurlardı. Bu yüzden insanlar arasında pek çok kavgalar çıkıyordu. Tütünün kokusu insanların elbiselerine, evlerine siniyor; külleri etrafı kirletiyor, izmaritlerden yangınlar çıkıyordu. İşte bu sevimsiz sonuçları yüzünden, Avrupa'dakine paralel olarak Osmanlı ülkesinde de tütüne yasak konulacaktı.

Kahvenin yolculuğu

Osmanlı-Türk içecek kültüründe özel yeri olan kahvenin tarihçesi hakkında ise daha az bilgi var. Arapça *qahwah*'dan gelen Türkçe "kahve", Fransızca *café*, İngilizce *coffee*, Almanca *kaffe*, Macarca *kávé* gibi terimlerin etimolojisi hakkındaki iddialardan en ünlüsü kahvenin ilk yetiştirildiği bölgelerden biri olan Güney Etiyopya'nın Soha bölgesindeki Kaffa şehrinden geldiğidir, ancak Soha bölgesindeki kahveye *bunn* (çekirdek) denmesi bu etimolojinin doğru olmadığını düşündürür. Bir başka iddiaya göre kahve, koyu/kara anlamına gelen İbranice *qehe(h)* kelimesinden gelmektedir. Arap diline de *Tevrat* yoluyla girmiştir.

Etimolojisi ne olursa olsun, şimdilik Latince adı *coffea Arabica* olan ve yalnız tropikal bölgelerde yetişen *rubiacceae* familya-

sına bağlı, ortalama 7-8 metre boyunda bir bitkinin kiraza benzeyen meyvesinin yeşil renkli çekirdeği olan kahvenin 1100'lü yıllardan beri kavrularak tüketildiğini, ilk kez 1511'de Mekke'de açılan bir kahvehanede içecek olarak satıldığını, ardından Kahire, İstanbul ve Avrupa'ya doğru yayıldığını biliyoruz.

Fernand Braudel'e göre İstanbul'a ilk kahve 1511 yılında gelmişti. Kâtip Çelebi ise *Mîzânü'l-Hak Fî İhtiyâri'l-Ahak* adlı eserinde 1543 yılında gemilerle İstanbul'a kahve geldiğini söyler. Kahveyi de şöyle tanıtır:

> Aslı Yemen diyarından çıkıp tütün gibi dünyaya yayıldı. Kimi şeyhler Yemen dağlarını mesken edinip dervişleriyle bir tür ağaç yemişi bulup kalb ve bûn dedikleri taneleri döğüp yerlerdi ve kimisi de kavurup suyunu içerdi. Riyâzat ve sülûke uygun ve şehveti kesmeye elverişli soğuk ve kuru gıda olduğundan Yemen ahalisi birbirinden görüp şeyhler ve sûfîler ve başkaları kullandılar.

Âşık, hayalci, semavi kahveleri

16. yüzyıldan itibaren, değişik halk kesimlerinin toplumsal iletişimi sağlamak, boş zamanlarını değerlendirmek, eğlenmek gibi din dışı ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikteki ticari mekânlar olan ilk kahvehaneler Peçevî'ye göre, 1550-1554 yılları arasında bir tarihte iki Suriyeli tarafından Tahtakale'de (bazı kaynaklarda Kapalıçarşı'da) açılmıştı. Kahvehaneler başından itibaren gündelik hayatın en önemli unsurları olmuştu. Esnaf zümreleri, yeniçeriler, tulumbacılar kendilerine has kahvehanelerde toplanmış, iş arayanlar kahvehanelere gelmiş, ticaret anlaşmaları kahvehanelerde yapılmış; âşıklar, halk sanatçıları kahvehanelerde ünlenmiş, mahalleler kahvehanelerden idare edilmiş, heterodoks tarikatlar ve yönetime karşı muhalefet kahvehanelerde örgütlenmişti.

Ama kahvehaneler aynı zamanda fuhşun yapıldığı, içki, tütün, nargile, esrar, afyon gibi yasak maddelerin tüketildiği ve satıldığı mekânlardı. Bu özellikleri yüzünden de yöneticileri

rahatsız etmişti. Kahve içmeye ilk yasak Kanuni döneminde (1520-1566) konuldu. Dönemin güçlü Şeyhülislamı Ebusuud Efendi'nin kömür derecesinde kavrulmuş maddeleri yemenin İslamiyete aykırı olduğu yolundaki fetvasından sonra İstanbul'a kahve getiren gemiler dibi delinerek batırıldı. Bu tarihten sonra pek çok padişah kahvehaneleri yasaklama yoluna gitti. Ama kapanan kahvehanelerin işlevini berber dükkânları üstlendi. Yine de Evliya Çelebi'ye göre 1650'lerde sadece İstanbul'da 55 kahvehane vardı, buralarda 200 kişi çalışıyordu. Bursa'da ise 75 kahvehane vardı. Evliya Çelebi ayrıca Mısır evliyasından Tantalı Ahmed Bedevî'nin mevlûd-ü şerîfi adına yapılan şenliklerde Mısır'dan, Şam'dan, Haleb'den, Acem'den Tanta'ya gelen ayân-ı eşrâf ve fukarayı ağırlayan 600 çadır kahvesinin olduğunu ve her bir kahvenin ikişer bin insan aldığını yazmıştı.

1655-1656'da Osmanlı ülkesine Fransız seyyah Jean Thévenot Osmanlı kahvehaneleri ile ilgili olarak şunları yazmıştı:

> Türkler günün her saatinde kahve içerler. Kahvehanelerde höpürdeterek içilen kahvelerden oldukça eğlenceli bir ahenk işitilir. Kahve hem mideye iyi gelir hem de uykuyu açar. Kahvehanelere ne mevki farkı ne de din ayrılığı gözetilmeden herkes girer oturur. Kahvehaneye gitmek ayıp değildir. Birçok kimseler buralara arkadaşları ile buluşmak için gider. Kahvehanelerin dışında da toprak sundurmalar vardır. Üzerlerine hasır serilir. Birçokları da hava almak ve gelip geçenleri seyretmek için burada otururlar. Hemen daima, kahvehanelerde bir kemancı yahut bir zurnacı, bir saz heyeti bulunur. Kahvehanelerde oturan bir adam samimi tanıdıklarının da kahveye girdiklerini görürse kahveciye onlardan para almamasını emreder. O zaman kahveci kahveleri koyarken: "Caba!" diye bağırır.

İddaya göre IV. Mehmed'in 1669 yılında Fransa Kralı XIV. Louis'ye gönderdiği Osmanlı Sefiri Süleyman Ağa'nın yanında götürdüğü kahve Paris'te kahve tutkusunun başlamasına neden oldu. Yine aynı Padişah döneminde, 1683 yılındaki başarısız II. Viyana Kuşatması sonrasında, Osmanlı ordusunun geride bıraktığı 500 çuval kadar kahvenin de Viyana'da kahve modasını

başlattığı böbürlenmesi çok revaçtaysa da İtalya'da 1600'lerin başından itibaren Yemen kahvesi tüketilmekteydi ve 1644'te Marsilya, 1650'de Londra, 1651'de Viyana'da kahvehaneler vardı.

18. yüzyıl yazarı Ignatius Mouradgea D'Ohsson Osmanlı halkının kahve sevgisini şöyle anlatır:

> Doğu'nun bu içeceğe karşı olan ihtirası her türlü tahminlerin fevkindedir. Devletin bütün kademelerinde, erkekler, kadınlar, çocuklar, sadece kahvaltıda değil, öğle yemeğinden sonra, akşam yemeğinden sonra değil, günün her saatinde hiç tereddütsüz kahve içerler. Nerede olursa olsun, ister bir devlet büyüğü, ister bir şehirli, ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun, ister evde, ister dükkânda, ister dairede, ister mağazada bulunsun; ister köyde, ister şehirde bir ziyarete gittiğiniz zaman, ev sahibi size mutlaka kahve ikram eder. Eğer ziyaret uzun sürerse; bir müddet sonra bir kahve daha, hatta biraz sonra bir üçüncü kahve gelir.

Yasaklar başlıyor

Devlet katında kahveye karşı hoşgörü vardı ama tütüne bakış farklıydı. I. Ahmed'in tütünü yasaklayan 1609 tarihli fermanında, bir iki yıldan beri İngiltere'de *tabaga* adı verilen bir yaprağı lülelere konup içilen bir nebatın devlet görevlilerinin, esnaf ve zanaatkârların işlerinden geri kalmalarına neden olduğu, bu nedenle bu nebatın Osmanlı ülkesinde ekilmesinin, ticaretinin ve içilmesinin yasaklandığı belirtiliyordu. Tütün içenler, burnuna lüle denilen içme çubukları sokularak sokaklarda teşhir edileceklerdi. Bu yasaklamanın arkasındaki esas neden o yıllarda, sarayın ihtiyacı olan balmumunun tütün ilaçlamasında kullanılması yüzünden balmumu fiyatının aşırı şekilde artmasıydı. Ancak balmumunun fiyatını artıran tütün ilaçlamasında kullanılması değil, Avrupalı tüccarların Anadolu'dan ucuza topladıkları balmumunu Avrupa'ya götürmeleriydi. Saray sorunu yanlış teşhis etmişti. Benzer fermanlar 1610, 1614, 1618-1619

yıllarında tekrarlandığına göre, yasaklama pek işe yaramamıştı ancak 1622 yılında Sultan II. Osman'ın bir yeniçeri ayaklanması sonunda öldürülmesi ve ardından patlak veren Abaza Paşa İsyanı'nın bastırılmasından sonra devlet işi sıkı tuttu ve 1630 yılında, tütün yasağı daha sert olarak tekrar uygulanmaya başlandı.

IV. Murad'ın şedit politikaları

Ama en ağır tedbirler IV. Murad tarafından alındı. Padişah altı kızdan sonra ilk erkek çocuğu doğduğu için yapılan eğlenceler sırasında, 1 Ağustos 1633'te, Cibali'de bir kadırgada çıkan ve karada 20 bine yakın evi yok eden büyük yangından sorumlu tuttuğu tütünü tamamen yasakladı. Esas neden tütünün zararlarından çok, bu şenliklerle yangın arasında bağlantı kurarak Padişah'a kızan halkın, tütünün en çok tüketildiği mekânlar olan kahvehanelerde Padişah aleyhine konuşmalara başlamasıydı. Rivayete göre Padişah öyle öfkelenmişti ki kahvehaneleri yıktırmakla kalmamış, tebdili kıyafet edip sokaklarda tütün kullananları ve sarhoş gezenleri elleriyle öldürmüştü. Padişah böylece İslam'ın katı bir yorumunu egemen kılmaya çalışan ve Kadızadeliler denilen medreseli zümreye de destek vermiş oluyordu.

Tütün yasağı, Murad'ın 1640 yılında ölümüyle sona erdi. Hatta kendisi de sıkı bir tütün tiryakisi olan IV. Mehmed döneminde, 1633'te tütün içtiği için Halep Kadılığı'ndan azledilerek Kıbrıs'a sürgün edilmiş olan Bahaî Efendi'nin 1649'da Şeyhülislam olmasından itibaren tütün iyice serbest oldu. Tütünle ilgili dinî tartışmalar da bu tarihten sonra başladı. Tütünün İslam'a göre haram mı, mekruh mu yoksa mubah mı olduğu konusu günler ve geceler boyunca tartışıldı. Her bir iddiaya ayetler ve hadisler delil gösterildi, hatta yepyeni hadisler üretildi. Ancak bu tartışmalar tütünü yasaklamaya yetmediği gibi bu tarihten itibaren Yenice, Kavala ve İskeçe bölgesinden başta olmak üzere, Osmanlı ülkesinin dört bir yanında tütün ekimi, ticareti ve tüketimi yaygınlaşırken, tüm dünyada "Şark tütünü" diye yeni bir tür meşhur oldu.

Devletin başı sıkışınca

1683 tarihli Tahrir Defteri'ne göre, o yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam 41 kazasında tütün tarımı yapılıyor, 10 binden fazla aile geçimini tütünden sağlıyordu. Ancak aynı yıl yaşanan II. Viyana bozgunundan sonra, devlet hazinesini düzenlemeyi aklına koyan Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa, 1688'de, İmparatorluğun gayri Müslim tebaasını devletten soğuttuğu gerekçesiyle alkollü içeceklerden alınan "hamr-ü arak" vergisini kaldırarak, yerine tütün vergisi koydu. 1691 yılında verginin şekli değiştirildi ve çiftçinin ürettiği tütünün yarısını aynî (mal) olarak veya nakdî (para) olarak devlete vermesi zorunlu kılındı. Bu ağır vergiye çiftçilerin tepkisi tütün üretimini durdurmak, tütün tarlalarını eksik göstermek veya hiç göstermemek oldu. Bu dönemde tütün kaçakçılığı hızla arttı. Özellikle kıyı bölgelerinde kayıklarla ülkeye tütün sokulması pek sıradan bir olay oldu. Sonunda 1697 yılında devlet bu gaddar usulden vazgeçerek, yerine dönüm başına 2,75 kuruşluk maktu bir vergi koydu. Bu uygulama Tanzimat'ın ilanına kadar tam 143 sene kesintisiz uygulandı. Devletin tavrını yumuşatması üzerine tütün tarımı tüm ülkeye yayıldı. Öyle ki 19. yüzyılın ikinci yarısında tüm İmparatorluk'taki kazaların yüzde 40'ına tekabül eden 400 kadar kazada, 150 bin çiftçi hanesi, 1 milyon dönümü aşkın alanda tütün tarımı yapıyordu.

Tütünün bir ihtiyaç maddesi değil de keyif verici bir madde olduğu, dolayısıyla tüketicinin fiyatı ne olursa olsun tütünden vazgeçmeyeceği fikri ilk olarak II. Mahmud döneminde (1808-1839) oluşmaya başladı. Bu tarihten sonra, özellikle askerî alanlarda yapılan reformlar yüzünden artan ordu masraflarını ve savaş giderlerini karşılamak için paraya ihtiyaç duyulduğu her durumda ilk akla gelen tütün vergisi oldu.

Rüsum-ı Sitte İdaresi

1853-1856 Kırım Savaşı'ndan itibaren artan devlet borçlarının ödenmesi için Kasım 1879 tarihinde çıkarılan bir kararname ile

damga (pul), tütün, müskirat (içki) balık avı, tuz ve bazı yerlerin ipek vergilerinin 10 yıl süreyle Galata bankerlerine bırakılmasına karar verildi. Bunun için de *Rüsum-ı Sitte* (Altı Vergi) idaresi kuruldu ve başına Bank-ı Osmani-i Şahane adına Fransız Hamilton Long getirildi. İstanbul bankerlerine verilen bu imtiyaz, dış borçların sahiplerini de harekete geçirdi. Rüsum-i Sitte'den pay almak isteyen Fransa ve Britanya'nın baskıları sonucu II. Abdülhamid, tüm Osmanlı borçlarının tek merkezde hesap edilip oradan ödenmesini taahhüt eden 23 Ekim 1880 tarihli kararnameyi yayımlamak zorunda kaldı. Yabancılarla yapılan uzun pazarlıklar sonucu, 20 Aralık 1881 tarihinde çıkarılan bir başka kararname ile borçların alacaklıların oluşturacağı bir meclis tarafından yönetilmesi kabul edildi. Rumi takvime göre 28 Muharrem 1299 günü yayımlandığı için tarihe *Muharrem Kararnamesi* olarak geçen bu kararnamenin 15. maddesi uyarınca, tahvil sahiplerini temsil etmek ve haklarını korumak için Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu. Bu tarihten itibaren tütün ve içki üretiminden ithaline kadar bütün işlemler Düyun-u Umumiye İdaresi'nin denetiminde gerçekleşti.

Kurukahveci Mehmet Efendi ve Mahdumları

19. yüzyıl sonlarına kadar Türk kahvesi, çiğ çekirdek olarak satılıyor ve evlerdeki kahve tavalarında kavrulduktan sonra el değirmenlerinde çekilerek içilebiliyordu. Bu durum; Hasan Efendi'nin işlettiği baharat ve çiğ kahve satan dükkânın, oğlu Mehmet Efendi tarafından devralınmasına kadar sürdü. 1857'de İstanbul Fatih'te doğan Mehmet Efendi, Süleymaniye Medresesi'nde eğitim gördükten sonra babasının dükkânında çalışmaya başladı. 1871 yılında işin başına geçen Mehmet Efendi, çiğ kahveyi kavurup dibeklerde öğüterek müşterilerine hazır olarak satmaya başladı. Böylece İstanbul Tahmis Sokak'ta taze kavrulmuş, mis gibi kahvenin kokusu da çevreye yayıldı. Kahveyi öğütüp ilk kez hazır olarak kahveseverlere sunan Mehmet Efendi, bu yenilik ve müşterilerine sağladığı kolaylıkla kısa

sürede tanınarak "Kurukahveci Mehmet Efendi" diye anılmaya başlandı. 1931 yılında vefat eden Mehmet Efendi'nin ardından oğulları Hasan Selahattin, Hulusi ve Ahmet Rıza Beyler baba mesleğini sürdürdüler. Aile 1934 yılında Kurukahveci soyadını aldı. Mehmet Efendi'nin vefatından sonra ailenin en büyüğü Hasan Selahattin (ö.1944) yurtdışının önemini kavrayarak uluslararası etkinliklere katılmaya karar verdi. Böylece "Türk kahve"sini yurtiçine olduğu kadar yurtdışına da pazarlıyordu. Hulusi Bey (ö.1934) dönemin gelişen teknolojisini göz ardı etmeyerek toplu üretimi gerçekleştirdi. Ayrıca İstanbul Tahmis Sokak'taki dükkânın yerine, dönemin ünlü mimarı Zühtü Başar'a günümüzde de kullanılmakta olan "art deco" tarzında bir bina inşa ettirdi. Yine bu dönemde kahve, parşömen kâğıt paketlere konularak şehir içindeki bakkallara otomobil ile dağıtılmaya başlandı. Böylece Türkiye'de bir ilk daha gerçekleştirilmişti. İstiklal Caddesi'nde de bir şube açıldı. Genç yaşta hayata veda eden Hulusi Bey'in ardından yönetimi, yurtdışında eğitim görmüş olan en küçük kardeş Ahmet Rıza Kurukahveci devraldı. Ahmet Bey'in dünyadaki gelişmeleri yakından takip ediyor olması, onu reklama ve firmayı çağdaşlaştırma yönünde adımlar atmaya yöneltti. 1933 yılında, dönemin usta grafikeri İhap Hulusi Bey'e bir amblem çizdirtti. Bu amblem günümüzde de kullanılmakta.

Özet Kaynakça

EhlikeyŞn Kitabı, haz. Fatih Tığlı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol", *Toplum ve Bilim*, sayı 83 1999-2000, s. 58-79.

Koçu, Reşad Ekrem. "Osmanlı Tarihinde Yasaklar", *Tarih Dünyası Dergisi*, Özel Sayı, 1950.

Tunç, Şafak. "Osmanlı Payitahtında Kahvehane ve Kahvehane Kültürünün Yeri", 2014 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Tütün Kitabı, haz. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Yılmaz, Fehmi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)", 2005 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde kabul edilmiş doktora tezi.

OSMANLI'DA SPOR

Tarihçi Tursun Beğ'in deyimiyle "Kisralar üslubundaki Çinili Köşk", yaklaşık 350 yıl boyunca Osmanlı sarayının bir spor-eğlence köşkü olmuştu. Adı daha önce Sırça Saray olan Çinili Köşk Sur-ı Sultani'nin kuşattığı saray bahçelerindeki en eski, mimarisiyle tekil, ayakta kalabilmiş biricik yapıdır. Padişahların, içoğlanlarıyla zenci haremağalarının müsabakalarını seyretmek veya dinlenmek için Şimşirlik'e, Sarayburnu tarafındaki Gülhane, İshakiye, Sinanpaşa köşklerine, Kabak ve Cebehane meydanlarına bakan diğer köşklere fakat en çok da buraya indiklerini saray tarihine dair kaynaklardan öğreniyoruz. Buralarda yapılan spor müsabakaları ve savaş oyunları hem minyatür albümlerinde, hem yabancı sanatkârların gravürleri arasında, hem de eski kitaplarda ve saray arşivinde var. Necdet Sakaoğlu'ndan öğrendiğimize göre, Fatih'in 15. yüzyılda örgütlediği saray kadrolarındaki gençler, hizmet, nöbet, ibadet, istirahat saatleri dışındaki zamanlarını hobilerine ayırabilirler, meşk atölyelerinde, kütüphanelerde çalışırlar, saray meydanlarında koğuş amirlerinin ve ustaların gözetiminde atıcılık, okçuluk, binicilik, cirit, güreş, lobut, tomak, top, topuz, şeşper, gürz, halka güreş vb. savaş talimlerine ve idmanlara katılırlardı. Bu etkinlikler, II. Mahmud'un Enderun'u ve geleneksel saray örgütlerini dağıtmasına (1826) kadar sık sık yinelenmişti.

Bamyacı-Lahanacı müsabakaları

Enderunlular gibi, Bostancı hasekileri, eski ve yeni saray baltacıları, harem ağaları, yeniçeriler, vezir içoğlanlarının da padişahın uygun gördüğü zamanlarda "kıran kırana" Bamyacı-Lahanacı

müsabakaları düzenlemeleri de bir saray âdetiydi. Rivayete göre şehzadeliğinde güreşçiliği, okçuluğu ile nam salan Çelebi Mehmed (hd 1413-1421), şehzadeliğinde Amasya'da valiyken cündilerini (binicileri) yarıştırırdı. Bir seferinde, Suluova'da düzenlenen at yarışı ve cirit oyununda, lahanasıyla ünlü Merzifon'dan, bamyasıyla ünlü Amasya'dan ikişer yüz süvari karşılaşarak kıyasıya cirit oynamışlar, izleyen halk yığınları da "Ha Bamyacılar", "Ha lahanacılar!" diye süvarileri teşvik etmişlerdi. Bundan sonra saray örgütleri arasındaki karşılaşmalarda taraflara "Bamyacı"-"Lahanacı" demek âdet olmuş, Fetih'ten sonra Çinili Köşk'te bu oyunlar gelenek haline getirilmişti.

Düzenlenişi, izlenişi, taraftarları, gördüğü ilgi ve uyandırdığı heyecan bakımından günümüzün maçlarından farkı olmayan bu karşılaşmalarda, örneğin, "beyaz tenli" Enderun içoğlanları "Bamyacı", Harem'in genç zenci köleleri (acemi ağalar) de "Lahanacı" takımını oluştururlardı. Müsabakalarda taraflar atlı olarak cirit ve lobut, yaya olarak tomak oynarlardı. Cirit uzun ince sopalara, lobut ise kısa ve kalın sopalara denirdi. Ciritle atlılar birbirini vurmaya çalışır, lobut yarışında ise lobutu en yükseğe atmak başarı sayılırdı. Tomak ise dışı meşe, içi keçe, saç örgüsü biçiminde bir tür kamçı idi. Yarışmacılar tomakla birbirini vurmaya çalışırlardı. Bu oyunları saz, söz, çengi, rakkas, tavşan oğlanı, cambaz, hokkabaz gösterileri izlerdi. Padişahla maiyetinin, hatta ulemanın da izlediği bu müsabakalardan dışarıdaki halkın haberi bile olmazdı. Bir saray geleneği olarak dört yüzyıl boyunca yinelenen Bamyacı ve Lahanacı müsabakalarının son dönemdeki en heyecanlısı 1812 yılında Büyükdere'de, Padişah II. Mahmud'un huzurunda yapılmıştı. Ancak bu geleneğin sonunu da yine aynı padişah getirdi. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra bir ocak geleneği olan bu müsabakalar da unutulmaya terk edildi.

Okçuluk

Okçuluk spor dalı olmaktan ziyade savaşçılıkla ilgili bir maharetti. İstanbul'un fethedilmesinden hemen sonra bir "ok meyda-

nı" kurulmuş, meydanın sınırlarının çizilmesine bizzat Fatih'in hocası Akşemseddin nezaret etmişti. II. Bayezid döneminde (1481-1512) bu yere bir Okçular Tekkesi ile ok ve yay imal eden ustaların toplandığı bir çarşı kuruldu. "Kemankeş" denilen okçular bu tekkede bedavaya kalır, ders alır, meydanda ok çekerlerdi. Ancak Okmeydanı'nda yay gerip ok savurmak için "kabze" denilen bir çeşit lisans alınması gerekiyordu. "Kabze" almak için de en az 900 "gez", yani 594 metre ok atmak gerekiyordu. Okçular ya "menzil'" denen uzun mesafe atışları ya da "puta" denen hedefe yönelik atışlar yaparlardı. En uzak mesafeye ok düşüren kemankeşin adına mermerden bir "menzil taşı", en başarılı puta atışını gerçekleştiren kemankeşin adına mermerden bir "nişan taşı" dikilirdi. Bu alandaki rekor 1.281 gez (845,66 m) ile Tozkoparan İskender Ağa'ya aitti ve 1550 yılında kırılmıştı.

Meydanın Haliç'e bakan kısmında dinlenme mekânı olarak kullanılan bir gül bahçesi vardı ve adı "Çıksalın"dı. (Bu güzel isim, halen bir semt adı olarak yaşıyor.) 1683-1691 yılları arasında hazırlanıp Okçular Emiri Abdullah Efendi tarafından kaleme alınan ve ünlü 41 kemankeş tarafından müzakere edilip imzalandıktan sonra II. Süleyman tarafından onaylanan *Tezkire-i Rumat* (Atıcılar Tezkiresi) bu işle uğraşanların uyacağı kuralları anlatıyordu. Padişah dahi bu meydana geldiğinde bu kurallara uymak zorundaydı. Bu kurallar hiçbir zaman değiştirilmemiş, Okmeydanı'nın varlığı büyük titizlikle korunmuş, yapılan tecavüzler Galata Kadısı tarafından şiddetle cezalandırılmıştı. Osmanlı padişahları Okmeydanı, Nişantaşı ve Maçka'da adlarına taş diktirmişlerdi. Bunlardan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) en uzun mesafeli atışı 1.225 gez (808,5 m) idi. Okçuluk, ateşli silahların bulunmasıyla önemini yitirdi.

Güreş

17. yüzyıl yazarı Evliya Çelebi'ye göre pehlivanların Küçükpazar'da Şüca Tekkesi ve Zeyrek Yokuşu'nda Demir Tekkesi adlı iki tekkesi vardı. Bunlar 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılırken

dağıldılar, ancak ocağı kaldıran II. Mahmud'un güreş merakı sayesinde İstanbul'un çeşitli mekânlarında güreş tutulmaya devam edildi. II. Mahmud'un oğlu Abdülaziz (hd 1861-1876) de güreş severdi. Nitekim tahta çıktığında maiyetinde ünlü güreşçilere de yer vermişti. Abdülaziz'in huzurunda yapıldığı için "Huzur Güreşleri" denilen karşılaşmalarda, güreşçiler kıran kırana güreşirken, Padişah'a arkalarını dönmemeye itina ederlerdi.

Halefi II. Abdülhamid'in Saya Ocağı'ndaki tüm pehlivanları sürgüne göndermesinden sonra güreş ancak köy meydanlarında yapılan yasak bir spor oldu. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (1909) sonradır ki, güreş tekrar eski itibarına kavuştu. 1911'de Macar güreşçi Çaya'nın yönetiminde İstanbul'a gelen bir grup güreşçinin Talimhane Meydanı'nda kurulan çadırda yerli güreşçilerle yaptıkları güreşlerden sonra bu spora ilgi alevlendi.

Futbol

Türklere futbolu sevdirenler Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Yahudiler, Rumlar, Ermeniler ve Levantenlerdi. Osmanlı ülkesindeki ilk futbol karşılaşması, 1875'te Selanik'te, 1880'lerde İzmir'de, 1890'larda ise İstanbul'da yapıldı. Bu işin öncüsü olanlar, tütün ve pamuk ticaretiyle uğraşan İngiliz aileler ile bu ailelerin yanlarında çalışanlardı. Onların yaptıkları ilk maçları, İzmir-İstanbul'un Rum-Ermeni-İngiliz karmalarının maçları, bunları da Kadıköylü Rumlarla Ermenilerin rekabeti izledi. Müslüman-Türk gençleri ise yabancıların bu eğlenceli yaşamını gıptayla izlemekle yetindiler; çünkü hem Sultan II. Abdülhamid futbolu "haram" sayıyordu hem de muhafazakâr halk bu tür etkinliklere "gâvur işi" diye bakıyordu. Bu bakışın temelinde, *Kuran*'ın insanoğlunun bütün eğlencelerini yasaklarken sadece Tirmizî'nin "sahih" olduğunu söylediği bir hadiste "Atıcılık, at terbiyesi ve eş ile oynaşma dışında her oyun batıldır" denmesi yatıyordu.

Abdülhamid'in gazabından kurtulmak için, 1901'de ilk futbol kulüplerini Black Stockings (Siyah Çoraplar) adıyla kuran

Müslüman-Türkler, daha ilk maçlarında Rumlara karşı 4-1 yenik iken, ünlü jurnalci başı Ali Şamil ve adamlarına yakalandılar. Maçta Türk tarafının tek golünü atan Fuad Hüsnü Bey, maçı izlemeye gelen babası Hüseyin Hüsnü Paşa'nın faytonuna atlayarak kaçabilmiş, yakalanan diğer kurucu Reşat Danyal Bey, mensubu olduğu Hariciye Nezareti tarafından ceza olarak Tahran Sefareti'ne sürülmüştü. Fuad Hüsnü Bey de sonra yakalanarak Divan-ı Harb'e verilecekti. Hüsnü Bey zorla da olsa paçayı ihtarla kurtardı ama bir daha da Black Stockings adını duyan olmadı.

1903'te 26 Müslüman-Türk genci tarafından kurulan Beşiktaş takımı da aynı akıbeti paylaştı. Kulüp yöneticileri Abdülhamid'in başyaveri Mehmed Paşa'nın himmetiyle bir daha futbol oynamamak kaydıyla cezalandırılmaktan kurtuldular da kulüp, Osmanlı Bereket Jimnastik Mektebi adıyla faaliyete devam edebildi. (Abdülhamid'in futbolcuları hafiye olarak kullanmak istediği için okula izin verdiği rivayet edilir.) İzmir'de ise 1905'te Amerikan Koleji öğrencileri Talat (Erboy), Şerif Remzi (Reyent), Sabri Süleymanoviç ve Nejat Evliyazade okul takımlarıyla sahaya çıkan ilk Türk futbolcular oldular. Ancak bu gençler, dönemin İzmir Valisi Kâmil Paşa'nın baskıları sonucu okullarından uzaklaştırılarak cezalandırıldılar.

Halk arasında "Pazar Ligi" diye anılan "Constantinople Football League" adlı ilk lig, 1904'te oluşturuldu. Moda, Elpis ve Imogene takımlarının mücadelesinde ilk kupayı, Britanya Sefaret gemisi tayfalarının takımı Imogene kaldırdı. Türkler bundan sonra cesaretlerini topladılar ve 1905'te Galatasaray, 1907'de Fenerbahçe kulüpleri kuruldu. 1908'de Meşrutiyet'le birlikte Vefa, Beykoz, Türk İdman Ocağı, Darülfünun ve Şehremaneti takımları başta olmak üzere sayısız yerli kulüp açıldı ve 1912'de İstanbul'da, sadece Türk takımları için "Cuma Ligi" adıyla yeni bir lig kurulması icap etti. Anadolu'da ise Rum ve Ermenilerin kurduğu 100'den fazla spor kulübünün kendi futbol ligleri vardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), İzmir'de yıllardır faaliyet gösteren Panianios, Apollon, Pelops, Evangelidis, İskoş, Krakoviri, Midilli Karması gibi Rum; Vaspurakan ve Armenion gibi Ermeni, Maccabi gibi Yahudi takımlarına karşı "sağlam

bedenli, milli şuura sahip Türk gençleri yetiştirmek" için 1912'de Karşıyaka Spor Kulübü'nü (nam-ı diğer "Kaf Sin Kaf"), 1914'te "Rum, Ermeni ve İngilizlere karşı 'milli tavır' koymak üzere" Altay Kulübü'nü kurdu. Aynı yıl Altay'ın Ermeni takımı Armenion'u yenerek kupayı alması; 1916-1917'de tüm Rum ve Ermeni takımlarını yenmesi kulüp tarihinin en şanlı sayfalarını oluşturdu. Bu arada, İTC'nin Türkçülük politikaları uyarınca Fenerbahçe ve Beşiktaş kulüplerinin tüzükleri "millileştirildi."

Bisiklet, eskrim, halter, yüzme

1900'lerin başında bazı bisiklet acenteleri Tepebaşı'nda beton bir velodrom yaptırarak reklam amaçlı bisiklet yarışları başlatmışlardı. Bu spor öylesine tutmuştu ki, 1908 sonrası ilanından sonra Fenerbahçe Spor Kulübü bünyesinde bir bisiklet şubesi kurulmuştu. Vecdi (Çağatay), Şinasi ve Alber adlı üç Fenerbahçeli bisikletçi bu sporu halka sevdirmek için ellerinden geleni esirgemediler.

Bugün çoğu kişinin adını bile telaffuz edemediği eskrimin 1900'lerin başlarında İstanbul'a girmesi de ilginçtir. Hem de Müslüman-Türk asıllı muallim Hüsnü Bey'in çabalarıyla... Hüsnü Bey'in yetiştirdiği gençlerin II. Abdülhamid'in huzurunda İtalyan eskrimcilerle yaptıkları maçlarda gösterdikleri başarı o kadar etkileyiciydi ki Padişah bu sporun Mekteb-i Harbiye'ye ders olarak konmasını emretmişti. Ayrıca İtalyanlara karşı çok başarılı maçlar çıkaran Fuat (Balkan) Bey'i Edirne'deki Mektebi-i Harbiye'ye eskrim hocası olarak atamış, Fuat Bey'in kardeşi Hikmet (Balkan) Bey ve arkadaşı Mazhar (Kazancı) Hoca kurdukları Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü'nde eskrim sporuna da yer vermişlerdi.

"Türk gibi güçlü" sözünü tekrarlamayı çok seven Türklerin halter sporu ile tanışması 1890'larda oldu. Mekteb-i Sultanî'nin (Galatasaray Lisesi) beden eğitimi öğretmeni Mösyö Moiroux tarafından tanıtılan halterde en başarılı öğrenci Ali Faik (1934'te Üstünidman soyadını aldı) olmuştu. Ali Faik Bey her gün 115 kilo ağırlık kaldırarak antrenman yapardı. 1896

Atina Olimpiyatları'nda altın madalya kazanan Yunanlı halterci Yatagonas'ın 112,5 kilo kaldırarak birinci olduğu anımsanınca Ali Faik Bey'in başarısı anlaşılır. Halterde diğer ünlü isimler eskrim sporunda da başarılı olan Mazhar (Kazancı) jimnastikçi Selim Sırrı (Tarcan), Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucularından Ahmet Fetgeri Bey'di.

1800'lerin sonlarından itibaren askerî okulların programlarına giren yüzme sporunun modern anlamda yapılması 1910'lu yıllarda oldu. Selahaddin (Türsen) ilk mukavemet yüzücüsü; Fenerbahçeli futbolcu ve avcı Said Salahaddin (Cihanoğlu) ilk süratçi; Kemal ve Fahri (Ayad) Beyler ilk tramplen atlayıcılarıydı. İlk düzenli yarışlar 1920'li yılların başında yapılmaya başlandı. İstanbul'daki ilk ciddi yatırım 1931'de Ekrem Rüştü (Akömer) Bey'in girişimleri ile Şirket-i Hayriye tarafından Büyükdere sahilinde yaptırılan ahşap yüzme havuzu oldu. Burada Galatasaray, Fenerbahçe, Ortaköy, Vefa ve Beykoz kulüplerinin çalışmaya başlamasıyla halkın yüzme sporuna ilgisi arttı.

Özet Kaynakça

"Arsadan borsaya futbol", Dosya, *Toplumsal Tarih*, sayı 102, Haziran 2002, s. 42-69.

Atabeyoğlu, Cem. "Futbol", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 345-346.

—. "Güreş", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 454-455.

—. "Okçuluk", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 125.

Düşünen Siyaset, Futbol Özel Sayısı, sayı 2, Mart 1999.

Güneş, Günver. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla... İzmir'de Futbol", *Toplumsal Tarih*, sayı 142, Ekim 2005, s. 68-77.

Sakaoğlu, Necdet. "Bamyacı Lahanacı Müsabakaları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, İstanbul, 1995, s. 43-45.

OSMANLILAR ve OLİMPİYATLAR

Atletizm deyince akla ilk olarak koşma sporları gelir ama yürüyüş, atma ve atlama yarışları da atletizmin kapsamındadır. Tahmin edileceği gibi, atletizm dünyanın en eski sporlarından biridir. MÖ 4000'li yıllarda Mısır'da atletizm yarışmaları yapıldığına dair kayıtlar var ama atletizmi geniş kitlelere sevdiren, MÖ 776 yılında ilk olimpiyatı düzenleyen Eski Yunanlılar oldu. Bu topraklarda atletizmin öncüleri ise 1870'li yıllardan itibaren Robert Kolejli Amerikalı öğretmenler ve onların Rum öğrencileriydi. 1908'den sonra ise atletizm daha modern usullerde yapılmaya başlandı; Fenerbahçe, Beşiktaş ve Anadolu kulüplerinin kurucularından Burhan (Felek) Bey'in çabalarıyla tüm ülkede yaygınlaştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern olimpiyatlara katılımı konusundaki bazı iddialar ne yazık ki kesin değil. Bunlardan biri, 20 yaşındaki Deliormanlı Koç Mehmet Pehlivan'ın kendi olanakları ile 1896 Atina Olimpiyatı'na gitmesi, ancak Atina'daki heyet tarafından geri çevrilmesi hikâyesi. O sırada Girit dolayısıyla Yunanistan ile savaşta olan bir ülkenin vatandaşı olan Mehmet Pehlivan'ın dönemin baskıcı padişahı II. Abdülhamid'den korkmasa bile Atina'da iyi kabul göreceğini düşünmüş olması pek inandırıcı olmadığı için bu iddiayı kuşkuyla karşılamakta yarar var.

Aynı şekilde Cem Atabeyoğlu gibi önemli spor yazarlarının "İttihatçıların gayri resmî spor nazırı" diyebileceğimiz Selim Sırrı (Tarcan) Bey'e atıfla, Baron de Coubertin'in 1907 yazında İstanbul'a geldiği ve Selim Sırrı Bey'e Uluslararası Olimpiyat Komitesi (IOC) üyeliği teklif ettiği, Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Mösyö Juery tarafından Coubertin'i gezdirmekle görevlendirilen Tatavla Heraklis Kulübü sporcularından Aleko

Mulos'un, Coubertin tarafından Londra'da yarışmaya gönderildiği iddiaları da belgelenmiş değil.

Efsane olmadığı belgelerden anlaşılan ise IOC'nin 9-14 Haziran 1905'te Brüksel'de yapılan 7. toplantısına davet edilen "üye olmayan ülkeler" arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun da bulunduğu. Ancak toplantıya katılan Paris Büyükelçiliği'ne bağlı Brüksel Maslahatgüzarı Mihran Kavafiyan Efendi'nin (resmî raporlarda adı Mihran Efendi Canaffian olarak geçiyor) Bâbıâli'ye gönderdiği rapor ortada yok.

Ara Olimpiyat'ta Osmanlılar

1906 yılında, modern olimpiyatların 10. yıldönümü nedeniyle Atina'da düzenlenen "Ara Olimpiyat"a 30 kişilik bir atlet grubu katılmıştı. Heyette, İstanbul'dan sekiz Rum, İzmir'den bir Ermeni ve 10 Levanten (İngiliz), Selanik'ten 10 Rum ve bir Yahudi vardı. Yarışmalarda, Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nden (daha sonra Kurtuluş Kulübü) Yorgo Alibrantis, 10 metrelik ipe tırmanma yarışında 11,4 saniyelik derecesi ile dünya rekoru kırmış, ancak Yorgo'nun II. Abdülhamid'in korkusundan kaydını Osmanlı olarak yaptırmamasını değerlendiren Yunanlılar Alibrantis'in başarısını kendi ülkelerinin hanesine yazmışlardı. (Bu dal, ertesi yıldan itibaren olimpiyat yarışları listesinden çıkarıldığı için, rekor hâlâ Alibrantis'e aittir.)

1908 sonrası ise atletizm daha modern usullerde yapılmaya başladı; Fenerbahçe, Beşiktaş ve Anadolu kulüplerinin kurucularından Burhan (Felek) Bey'in çabalarıyla tüm ülkede yaygınlaştı.

Atletizm yaygınlaşmıştı ama 1912'de Stockholm'de yapılan olimpiyat müsabakalarına Osmanlı İmparatorluğu adına katılan iki Ermeni genci, Vahram Papazyan ve Mıgırdıç Mıgıryan, masraflarını kendi ceplerinden karşılamışlardı. Yine de ilginç olaylar yaşanmıyor değildi. Örneğin 1913'te, Anadoluhisarı'ndaki "Er Meydanı" denilen çayırda düzenlenen yarışmalara katılan Naile, Fahriye ve Faide Hanımlar "ilk Türk hanım atletleri" olarak tarihe geçeceklerdi.

Stockholm'de iki Ermeni sporcu

1912 Stockholm Olimpiyatları'nda Osmanlı Devleti'ni temsil eden iki Ermeni genci Vahram Papazyan ve Mıgırdıç Mıgıryan'ın hikâyelerine gelince; Bebek'te oturan bir gazete bayii sahibinin oğlu olan Robert Kolej öğrencisi Vahram, her sabah alacakaranlıkta Bebek'ten koşarak Bâbıâli'ye gelir, oradan aldığı gazeteleri yine koşarak Bebek'e getirip babasının dükkânına bıraktıktan sonra okul çantasını kaptığı gibi Bebek sırtlarındaki okuluna koşardı. Okul arkadaşı Mıgırdıç ise varlıklı bir ailenin spora meraklı oğluydu. Selim Sırrı'nın *İkdam* ve *Sabah* gazetelerine verdiği ilanı okuyan iki genç heyecanla Selim Sırrı'nın kurduğu iddia olunan "Milli Olimpiyad Komitesi"ne başvurmuşlardı ancak Selim Sırrı Bey'den aldıkları cevap pek ilginçti. Olimpiyata katılacak sporcuların Stockholm'e kendi paralarıyla gidip gelmeleri gerekiyordu. Ailesi zengin olduğu için Mıgırdıç sorun yaşamamıştı ama Vahram yol parasını denkleştirmek için üyesi olduğu Ardavast Kulübü'nün yardımını istemek zorunda kalmıştı. Kulüp, Arnavutköy'deki Rum Tiyatrosu'nda *Fedakâr Gemici* adlı bir piyes sahnelemiş, piyeste Vahram da oynamış, izlemeye ise saray mensubu beyler ve hanımlar da gelmişti. Piyesin gelirleri ile Vahram'ın Stockholm'e gitmesi mümkün olmuştu.

Bayrak ve forma krizi

Bütün engelleri aşıp Stockholm'e varan iki atlet, organizasyon alanında Osmanlı bayrağının olmadığını görünce, hemen organizasyon komitesine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Stockholm Büyükelçisi Ahmed Bey'e koşmuşlardı. Bayrak işi halledildikten sonra forma meselesi çıkmış, büyükelçinin eşi Vahram'a kolej arkadaşlarından Kerim (Kanok) Efendi'nin hediye ettiği düz kırmızı atlet fanilasının üzerine kendi eliyle birer beyaz ay-yıldız işlemişti. Bundan sonrası biraz karışık. Bazı kaynaklara göre Vahram Papazyan 1.500 metre yarışına katılmış, ancak varışa 25 metre kala heyecandan bayılmıştı. Dolayısıyla birinci

olabileceği bir yarışta dereceye bile girememişti. Yakın tarihe kadar Mıgırdıç'ın disk atma, sağ ve sol elle gülle atma, uzun atlama, yüz metre, pentatlon ve dekatlon yarışlarına katıldığı; en iyi derecesini dördüncü olarak pentatlonda yaptığı; ünlü Kızılderili dekatloncu Jim Thorpe ile yarışırken bileğinden sakatlanınca dekatlon yarışmasından çekilmek zorunda kaldığı sanılıyordu.

Ancak Lozan'daki IOC arşivlerine göre Vahram 6 Temmuz 1912'de katıldığı 800 metre seçmelerinde sonuncu olmuş, 8 Temmuz'daki 1.500 metre seçmelerinde ise yarışmayı terk etmişti. Mıgırdıç ise 7 Temmuz 1912'de sırasıyla uzun atlama, mızrak, disk, 200 metre, 1.500 metre yarışmalarından oluşan pentatlon branşında 5,59 metre uzun atlamış, mızrağı 36,87 metreye fırlatmış ve 200 metrede 26,4 koşmuş fakat son iki yarışmaya katılmamıştı. O yıllarda bir atletin ferden katılacağı atletizm branşlarının sayısı kısıtlanmadığından Mıgırdıç bunlarla yetinmeyerek, 10 Temmuz'da yapılan gülle atma yarışmasında 10,63 metre ile 22 atlet arasında 19. olarak yerini almış, ertesi gün yapılan sağ ve sol elle gülle atma yarışmasında da sağ elle 10,85 metre ve sol elle de 8,93 metre atarak yedinci olmuştu. Ertesi gün yapılan disk atma yarışmasında 40 atlet arasında 32,98 metre atarak ancak 34. olabilmişti. 13-15 Temmuz günleri yapılan dekatlon yarışmalarına yazılan Mıgırdıç, ilk gün programdaki üç yarışmaya katılmış ve sırasıyla 100 metreyi 13,3'te koşmuş, 5,43 metre uzun atlamış, gülleyi de 11,05 metreye ulaştırmıştı. Bu belgelere bakılırsa, dereceleri uluslararası ölçülerde kötü olsa da Mıgıryan'ın girdiği yarış sayısı bakımından bir olimpiyat rekoru kırdığı açıktı.

Spora "milliyetçilik kurdu" girince

Buraya kadar her şey güzel ancak Selim Sırrı Bey, Stockholm'den İstanbul'a döndüğünde gazetecilere, "Gözlerim doldu. Olimpiyatlarda bütün milletler temsil edilirken Türkler yoktu" mealinde sözler sarf edince, Ermeni cemaatinin haklı olarak tepesi atmıştı. Örneğin Osmanlı ülkesinde yayımlanan ilk spor

dergisi olan *Marmnamarz*'ın (Atletizm) baş editörü Savaraş Kirişyan, makalesinde şunları yazmıştı:

> Türkçe yayımlanan bir makaleyi anlayamayacağımızı sanarak yazı yazanlar var. İki Ermeni Stockholm'e gittiler. Bu iki kişi Ermeni oldukları için değil, Osmanlı oldukları için orada bulundular. Aynı zamanda forma üzerinde Osmanlı hilali vardı. Kendileri Osmanlı'yı sporda tanıtmaya çalıştılar. Onları seyredenler Ermeni oldukları için değil, Osmanlı oldukları için alkışladılar. Neden iki Osmanlı'nın adını anmıyorsun?

Kirişyan makalesini o günlerde orduya gayri Müslimlerin de alınmaya başlamasına atıfla "Osmanlı sanıldığı gibi sadece Türklerin değil. Balkanlar'da elinde silahla Ermeniler de vatanı, Osmanlı'yı koruyor" diye bitirmişti. Bildiğimiz o ki, bu satırların yazarı Kirişyan, İttihatçılar tarafından 24 Nisan 1915'te Çankırı ve Ayaş'a sürülen ilk Ermeni grubun üyesi olarak Ayaş'ta öldürülürken, Stockholm'de Osmanlı ülkesini başarıyla temsil eden Vahram Papazyan Çanakkale Cephesi'nde Osmanlı ordusunun telgrafçısı olarak kopan kabloları birbirine bağlıyordu...

Birinci Dünya Savaşı, her şeye olduğu gibi spora da sekte vurunca (örneğin 1916 Berlin Olimpiyatları iptal edilmişti, Osmanlı ülkesinde atletizm unutulmaya yüz tuttu.) 1920 Anvers Olimpiyatları'na Osmanlı İmparatorluğu "savaş çıkaran ülkelerden biri olduğu için" davet edilmedi. Ancak 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra, "Büyük Devletler", yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni 1924 Paris Olimpiyatları'na çağırarak yeni bir sayfa açınca, devlet atletizme yatırım yapmaya başladı. Öyle ki Paris'teki olimpiyatlara katılacak atletlerimizi çalıştırmak üzere Almanya'dan Alexy Abrahams adlı bir uzman getirilmiş, ayrıca savaş sonrasının sınırlı bütçesinden 17 bin lira ayrılmıştı. Bu tarihten sonra atletizm popülerleşti ve özellikle İstanbul bölgesinden çok başarılı atletler çıktı.

Citius, Altius, Fortius

"Daha hızlı, daha yüksek, daha güçlü" anlamına gelen bu Latince sözler, 1924 yılından beri olimpiyatların simgesi. Yunanca "Olimpiyat" kelimesi, Türkçeye Fransızcadan geçmiş. Bu kelime ise sanıldığı gibi oyunların şerefine yapıldığı Yunan mitolojisinin baş tanrısı Zeus'un oturduğu Olimpos Dağı'ndan değil, muhtemelen Olimpia Şehir Devleti'nden geliyor. Olimpia'daki ilk atletizm müsabakalarının kaç yılında yapıldığı konusunda pek çok rivayet var. Bazı araştırmacılara göre ilk olimpiyat MÖ 776'ta başlamıştı. Bazı araştırmacılar ise MÖ 9. yüzyıl yazarı Homeros'un MÖ 11. yüzyılda geçen olayları anlattığı *Illiada* adlı eserlerindeki atlet tasvirlerinden hareket ederek, olimpiyatları çok daha önceye götürüyorlar.

MÖ 586 yılından itibaren Olimpia'dan başka Pythia, Nemea, Isthmia, Elis ve Pisa şehir devletlerinde de yapılan olimpiyatların ilk altı yüzyılında yarışmalara sadece "Yunanca konuşan özgür ve genç insanlar" katılabilirdi, ancak Yunan Yarımadası'nın Romalıların eline geçmesinden sonra yarışmalara Yunan olmayanların katılmasına da izin verilirdi.

İlk 13 olimpiyat boyunca, oyunlar yalnızca kısa mesafeli koşulardan oluşuyordu. Daha sonra, uzun mesafe koşuları (MÖ 490 yılından itibaren maraton), boks, atlı arabayla yarış, güreş ve zırhlı yürüyüş yarışmaları da yapılır olmuştu. Antik olimpiyatlarda hepsi de erkek olan atletler çıplak olarak yarışırlar ve bu yarışları kadınlar, köleler, yabancılar ve yüz kızartıcı suç işleyenler izleyemezdi. Ama olimpiyatlar dolayısıyla ülkenin dört bir yanından bu merkezlere gelen tarihçiler, şairler, felsefeciler, heykeltıraşlar birbiri ile tanışır, verimli tartışmalar yaparlardı. Bazı araştırmacılar olimpiyatlar sırasında savaşların durdurulduğunu, bazıları ise durdurulmadığını, ama olimpiyatlara katılacak sporculara geçiş izni verildiğini söylüyorlar.

Anadolu'daki ilk olimpiyat, MS 44 yılında Antiokheia (Antakya) şehrinde yapıldı. 393'te ise son Doğu-Batı Roma İmparatoru I. Theodosious, Papalığın simgesi olduğu gerek-

çesiyle olimpiyatları yasakladı. Olimpiyatların, 1.500 yıl sonra modern anlamda yeniden ortaya çıkışını, Society of Dilletanti (Sanatseverler Topluluğu) adına 1766'da Yunanistan'ın Olimpia şehrine bir seyahat yapan İngiliz din adamı ve eski eser meraklısı, Şarkiyatçı Richard Chandler'a ve bazı Alman arkeologlara borçluyuz. Daha sonra İtalyan kökenli aristokrat bir Fransız ailenin oğlu olan tarihçi, pedagog ve başarılı sporcu Baron Pierre de Coubertin, Fransa'nın 1871'de Prusya'ya yenilmesini "Fransız gençliğinin fiziksel olarak iyi yetişmemesi"ne bağlayınca, 1892'de Fransa'nın Sorbonne şehrinde, bir "Uluslararası Atletizm Kongresi" düzenlemiş ve oyunların yeniden başlatılmasını teklif etmişti. Bu kongredeki konuşmasını "Savaşların ortadan kalkacağını söyleyenlere ütopist diyoruz. (...) Ben bunda bir ütopya görmüyorum. Telgraf, telefon, bilimsel araştırmalar, uluslararası sergiler, kongreler, diplomatik ilişkilerden ve antlaşmalardan daha fazla barışa yardımcı oluyor. Ümit ediyorum ki atletizm bundan daha fazlasını yapacaktır" diye bitiren Baron de Coubertin'in çabaları ile ilk modern olimpiyat 1896'da Atina'da başladığında katılan sporcu sayısı 250'yi bile bulmamıştı ama bu sayı o tarihe kadarki en büyük uluslararası katılımı gösteriyordu. O günden beri savaşa rastlayan 1916 Berlin, 1940 Helsinki ve 1944 Londra Olimpiyatları hariç, her dört yılda bir olimpiyatlar düzenleniyor.

Özet Kaynakça

Atabeyoğlu, Cem. *Olimpiyat Oyunlarının 100. Yılında Türkiye*, TMOK Belgesel Yayınları, İstanbul, 1997.

Demoyan, Hayk. *Armenian Sport and Gymnastics in the Ottoman Empire*, AGMI, Erivan, 2009.

Fişek, Kurthan. *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1985.

Koryürek, Cüneyt. *Olimpiyatlar*, Akbank Yayınları, İstanbul, 1976.

OSMANLI'DA DİNÎ ve MİLLİ BAYRAMLAR

Divanü Lügati't-Türk adlı eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud'a göre (ö.1105), "bayram" kelimesi Farsça *bezrem/bezram* kelimesinden gelir. *Bezrem*, "yiyip içme, konuşup eğlenme meclisi" anlamına gelen *bezm* ile "hoş ve sevinçli" anlamı taşıyan *ram* kelimesinin birleşmesinden oluşmuş, kelime zamanla bazı seslerini kaybederek "bayram"a dönüşmüştür. Arapçada ise bayram kelimesinin karşılığı *i(y)d*'dir ki "tekrar dönmek" anlamına gelen *ivd* kökünden gelmektedir. İbnü'l-Arabi gibi lügatçiler, "bayramın her yıl kutlanması" ile "dönmek" fiili arasında bir ilinti kurarlar.

İdü'l-fıtr ve idü'l-adha

İslam öncesinde Mekke ve Medineliler, İranlı Mecusilerden (Ateşetapanlar) aldıkları iki bayramı kutlarlardı. Bunlardan birincisi ilkbaharın müjdecisi olan Nevruz, ikincisi ise sonbaharın müjdecisi olan Mihrican'dı. Nevruz (veya Newroz) Farsçada "yeni gün" (Nev= yeni, roz= gün) anlamına geliyor. Çeşitli Orta Asya dillerinde ufak tefek farklılıklarla (Noruz, Noruz, Naras, vb.) karşımıza çıkan Nevruz/Newroz, gece ile gündüzün eşit olduğu ilkbahar gündönümünün (ekinoks) ilk günü, yani 21 Mart günüdür. Eskiden pek çok kültürde 21 Mart yılbaşı günü sayılırdı. Örneğin Babillilerin Akitu bayramı, Hititlerin Purulliyas festivali bir çeşit Nevruz/Newroz töreni idi. Daha yakın yüzyıllarda özellikle tarım topluluklarının yeni yıl başlangıcıdır. Bugün İran'da, Afganistan'da, Azerbaycan'da ve pek çok Orta Asya (Türkî) devletinde yeni yıl 21 Mart'ta başlar. Zerdüştlerde, Alevilerde, Bahaîlerde Nevruz kutsal gündür. Hıristiyanlar İsa'nın çarmıha gerilişinden üç gün sonra yeniden dirilişinin 21

Mart'ta veya ondan sonra dolunayın çıktığı ilk pazar gününe rastladığına inanırlar. O gün Hıristiyanların en büyük bayramı olan Paskalya'dır. Dahası, bazı kültürlerde "ilkbahar gündönümü" (21 Mart) ile "sonbahar gündönümü" (23 Eylül) yer değiştirmiştir. Örneğin İran kültüründe Mihrigan Bayramı, İran güneş takviminde yedinci ay olan ve 23 Eylül-22 Ekim arasını kapsayan "Mihr" ayının 16-21. günlerine denk gelir. Yani Nevruz nasıl baharın başlangıcı ise, Mihrigan da sonbaharın başlangıcıdır. Nevruz geleneğinin bir versiyonu da Hıdrellez kutlamalarıdır. Miladi takvime göre 5/6 Mayıs gecesi baharın gelişi su boylarında çeşitli adaklarla, dileklerle sevinçle karşılanır.

Rivayete göre Hicret'in (622) ikinci yılından itibaren Hazreti Muhammed bu bayramları oruçla geçirilen Ramazan ayını takip eden Şevval ayının ilk üç günü kutlanan Ramazan Bayramı ile Hicri yılın son ayı olan Zilhicce ayının 10. gününden itibaren dört gün kutlanan Kurban Bayramı ile değiştirmişti. Ancak ilginçtir, *id* kelimesi *Kuran*'da sadece Maide 114'te geçer. Bu bayramlardan ilkine Arapçada *idü'l-fıtr* denir çünkü bayramdan önce veya bayram süresince *sadaka-i fıtr* (oruç bozma sadakası) verilmesi vaciptir. İkincisinin Arapça adı ise *idü'l-adha*'dır (adha "kurbanlar" demektir) çünkü bu bayramda adanan kurbanlar kesilir.

"Ramazan Bayramı" Türkler tarafından "Şeker Bayramı" diye de adlandırılır ki bu adlandırma bazılarının iddia ettiği gibi "modern zamanlardaki yozlaşma" sonucu değildir. Hadislere göre Peygamber'in Ramazan Bayramı namazına gitmeden önce bir hurma yemesinin bu bayramda ve genel olarak bayramlarda tatlı yeme alışkanlığının yaygınlaşmasında etkili olduğu sanılır. Nitekim Şemseddin Sami tarafından hazırlanan *Kamus-ı Türki*'de (1901) "bayram" kelimesinin karşısında şunlar yazar: "Bir dinde mübarek addolunan gün, şeker bayramı."

Fetih Bayramı kutlanır mıydı?

Ramazan ve Kurban bayramı, Hıdrellez, Nevruz kutlamaları ve Kerbela anmaları ile her yıl Mekke ve Medine'ye hediyelerin

götürüldüğü "Surre Alayı" dışında, Osmanlı döneminde çağlar boyunca ritüelleşmiş, dünyevi konulu anma töreni âdeti yoktu. Örneğin bugün büyük şevkle kutlanan Fetih Bayramı, 1900'lere kadar gündeme bile gelmemişti. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden (1909) sonra senelerce doktorluğunu yapan ve hükümdarın kayda geçmiş "gerçek" sözlerinin yer aldığı tek eser olma kimliği taşıyan Âtıf Hüseyin Bey'in, Prof. Metin Hülâgü'nün yayına hazırladığı *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri* isimli hatıralarının 11. defterinde Abdülhamid'in bu konuda şöyle söylediği naklediliyor:

> Rumlarla ahval iyi gitmiyor... Bir şey çıkartacaklar. Ben olsam ne yapardım?.. Patrik ile iyi geçinirdim... Patriği ele alırdım... Patrikhane demek, Yunanistan demektir... Yunanistan'a da, bütün Rumlara da Patrikhane hükmeder... Bilmem, bizim hükümet neden bunu böyle düşünmüyor? Rumlar'ın Patrik'ten başka bazı ileri gelen, nüfuzlu adamları var, onları da okşamalı... Hâsılı, Patrikhane'yi okşamakla işler sükûnet bulur itikadındayım (inancındayım)... Ben, Rumları hep okşardım. Benim içtihadım hâricinde bir kere Babıâli'nin Patrikhane ile arası açılır... O vakit Yunanistan ile muharebe zuhur etti (çıktı)... Ne vakit Patrikhane ile aramız bozulursa, arkadan Yunanistan ile mutlaka harp olur... Bu da pek tabiîdir... Biz, İstanbul'u Rumlardan zaptettik... Fetih günü onlar matem tutmak isterler... Biz tezahürde bulunursak (ortaya çıkarsak) onların hissiyatını rencide ederiz (duygularını incitiriz). Benim zamanımda bir kere İstanbul'un fethi günü merasim yapmak istediler... Ben bu hissiyat noktasını nazara alarak müsaade etmedim... Bunlar hikmet-i hükûmettir, çünki her hükûmet teb'asının hepsinin hissiyatını da rencide etmemeğe çalışmalıdır... Her nedense biz kendi kendimize mesele çıkarıyoruz...

Bu yaklaşım ilginçti çünkü II. Abdülhamid dönemi, o tarihe kadar söz konusu olmayan bazı kutlamaların, anmaların, törenlerin "icat edildiği" bir dönemdi. "İcat" diyorum çünkü Marksist tarihçi Eric Hobsbwam'a göre tarihsel olarak yeni bir kategori olan ulus-devletleri inşa edenler, toplumda özdeşlik duygusu-

nun kurulmasına, ulusun özgüveninin oluşmasına veya tazelenmesine yardımcı olmak üzere bazı "gelenekler icat ederler." Milli bayramlar, milli marş, bayrak, arma, başkent, meydanlar ve daha nice sembol bu kapsama girer. Hobsbwam'a göre, bu gelenekler/normlar icat edilirken gökten zembille indirilmez, aksine belli bir tarihsel geçmişe referans yapılır ve geçmişle bir süreklilik kurulmaya çalışılır. Hobsbawam'ın ulus-devletlerin kuruluşuyla ilgili bu saptaması, dağılma sürecine girmiş Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir kimlik ve enerji vermek isteyen II. Abdülhamid'in bazı "icat"larını da açıklayabilir.

Selim Deringil, Abdülhamid döneminin simgelerini dört gruba ayırır. İlk grupta kamusal binalardaki armalar, resmî müzik, törenler ve kamusal işler gibi padişah/halifenin kişiliğinin kutsiyeti ile bağlantılı simgeler vardır. İkinci sırada nişanlar, özel olarak ihsan edilmiş *Kuran* nüshaları, İmparatorluk sancağı ve öteki törensel ziynetler gibi İmparatorluğun cömertliğinin daha özgül ve kişisel tezahürleri gelir. Üçüncü grupta saraydaki İslam'ın önde gelenlerine ait olduğu ileri sürülen hat örnekleri gibi malzemeler vardır. Dördüncüsü farklı bir kategoridir. Belgelerdeki kilit ibareler ve sözcükler gibi Osmanlı resmî dokümantasyonlarındaki dil sembolizmiyle ilgilidir.

Konumuzla ilgili olan birinci kategoriye dair birkaç örnek vermek gerekirse, belgelerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan "memâlik-i mahrûsâ-i şâhâne" olarak bahsedilmesi, devletin kuruluş yerinin Söğüt olduğu iddiası, II. Abdülhamid döneminde "imal edilmiş" tarihin bir unsuruydu. Abdülhamid bununla kalmamış, 1885'te Bursa'daki Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerini onartmış, Söğüt'te Ertuğrul Gazi'ye atfedilen türbeyi yeniden yaptırmış, yanına da babası Osman Gazi'nin mezarını taşıtmıştı. Civardaki bir köye annesi Hayme Ana için bir mozole yapılmıştı. Söğüt her yıl Abdülhamid'e göre özgün bir Türk aşireti olan Karakeçililerin üzerlerinde sırmalı cepkenleri, mor püsküllü serpuşları, başlarında miğferleri, ellerinde yatağanları, mercanlı hançerleri ve sancaklarıyla at üstünde resmî geçit yaptıkları şölenlere ev sahipliği yapmaya başlamıştı. Deringil'e göre böylece, o güne dek hatırlanmasına pek de ihtiyaç duyulmamış köken miti ile Abdülhamid'in tahta çıkışının hikmeti birleştiri-

lerek hem Padişah'ın muğlak imgesine hem de oldukça eprimiş olan Osmanlı kimliğine yeni bir enerji kazandırılmasına çalışılıyordu. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in Fetih olayını es geçmesi şaşırtıcıydı benim için.

İlk Fetih kutlaması

Bunun yanına Fetih'le ilgili bir anma günü ekleme fikri İttihatçılara değil, dönemin padişahı Mehmed V. Reşad'a aitti. Babası Abdülmecid'den dinlediği bir rivayetten esinlenen Mehmed Reşad 1911 yılında Fatih'in "gemileri karadan yürütmesi" olayının anısına Dolmabahçe'den Nişantaşı'na çıkan caddeye "Kadırgalar Caddesi" adını vermiş, caddedeki karakola olayı anlatan bir kitabe yerleştirmiş (karakol yıkıldığı için bugün kitabe Topkapı Sarayı'ndadır), Fetih gününde Fatih Türbesi'ni ziyaret etmeyi âdet haline getirmişti.

İlk görkemli kutlama ise Rumi takvime göre 29 Mayıs 1914 günü (Miladi takvime göre 11 Haziran) yapılmıştı. Bu tür olaylarda eğer tarih boyunca her yıl düzenli anma yapılmadıysa, 10'lu, 25'li, 50'li, 100'lü yıllarda anma yapmak âdetken, 461. yılına rastlayan bir yılda birden bire Fetih'in böyle coşkulu biçimde hatırlanmasının elbette bir nedeni vardı. Birinci Dünya Savaşı yaklaşıyordu ve İttihatçıların savaşla ilgili planları vardı.

İttihatçılar "duygudaşlık" yaratmakta başarılı olmuşlardı çünkü dönemin gazetelerine göre şiddetli yağmura rağmen Ayasofya'dan Fatih Camii'ne yapılan yürüyüşe 100 bin civarında kişi katılmıştı. Cemal Paşa, Hüseyin Ragıp Bey, Ömer Naci, Hamdullah Suphi, Celalettin Arif, Şefik, Enis Avni (ilerde Aka Gündüz adıyla tanınacak) gibi İttihatçılar Türklük, Turancılık temalı konuşmalar yapmışlar, Abdülhak Hamid, Fatih Sultan Mehmed'i öven şiirler okumuştu. Ancak Fetih günü ile ilgili "gelenek" yaratma çabası, Birinci Dünya Savaşı ve onu izleyen olaylar ile sekteye uğradı.

İdman Bayramı

İttihatçıların "gelenek icadı" konusundaki başarılarından biri İdman Bayramı'dır. İki yıl İsveç'te eğitim gören Selim Sırrı (Tarcan), Avrupa'da sporun kitleleri belli bir ideal etrafında toplamakta ne kadar etkili olduğunu gözlemlemiş ve aynını Osmanlı ülkesinde de gerçekleştirmek istemişti. Selim Sırrı Bey, ilk "İdman Bayramı"nı, 29 Nisan 1916'da Kadıköy'deki İttihat Spor Kulübü'nün çayırında düzenlemişti. "Şakıyan Üç Genç Kız" adlı bir İsveç halk şarkısına yeni sözler yazılarak oluşturulan "Dağ Başını Duman Almış" marşı eşliğinde yapılan gösterilere Darülmuallimin-i Aliye'den (öğretmen okulu) 200 erkek öğrenci katılmış, üzerlerinde beyaz gömlek, siyah pantolon ve kırmızı kuşak olan öğrenciler önce İsveç jimnastik hareketlerinden örnekler sunmuşlar, ardından aletli jimnastik gösterilerine geçmişlerdi. Kasadan atlayan, taklalar atan, 100 metre sürat yarışı, halat yarışı, koltuk değnekleriyle oynanan bir çeşit futbol maçı yapan gençler seyircilere sevinçli bir gün yaşatmışlardı.

Marşın "millileştirilmesi" hikâyesini İstanbul Erkek Muallim Mektebi Türkçe öğretmeni Ali Ulvi (Elöve) Bey'den okuyalım:

> Bir gün okulun uygulama odalarından birinde çalışırken Selim Sırrı Tarcan ziyaretime geldi. O günlerde pek gözde olan bir İsveç marşı için güfte yazmamı istedi. İstenilen güfte 4x4 veya 8 heceli olacaktı. Vakit geçirmeden çalışmaya koyuldum. I. Dünya Savaşı'nın aleyhimize döndüğü yıllardı o yıllar. Gençlik ve halk kaygıya kapılmıştı. Marş yazarken başlıca amacım bu havayı dağıtmak, gençlere azim, ümit ve kalp vermek oldu...

Marş ilk kez Ali Ulvi Bey'in okulunda (bugün St. Joseph Koleji) çalınmış ve pek sevilmişti. Okul dışındaki ilk icrası ise 1916 yılının ilkbaharında Kadıköy'de, İttihat Spor Çayırı'nda oldu.

11 Mayıs 1917'de yapılan ikinci İdman Bayramı'nda jimnastik yarışmaları çeşitlenmiş, yüksek atlama, uzun atlama, sırıkla yüksek atlama, cirit atma, disk atma, halat çekme, 100 metre sürat koşusu, 800 metre mukavemet koşusu ve bisiklet yarışına ek olarak sakatlanan, yaralanan ve bayılanlara nasıl müdahale

edileceğine dair tatbikatlar yapılmış, müsabakalarda kazananlara ödüller verilmişti. İddialara göre, atanmak istendiği Hicaz Kuvve-yi Seferiyesi Komutanlığı'nı kabul etmeyip, İstanbul'da yeni görev bekleyen Mustafa Kemal de gösterileri şeref tribününden izlemişti.

Gösteriler sırasında bir de protesto olayı yaşanmıştı. Protestoya neden olan olay, Alman jimnastik ekolünü izleyen Kuleli Askeri Mektebi takımının, davetli olmamasına rağmen sahaya girip gösteriler yapmasıydı. Bu durum İsveç ekolünün fanatik izleyicisi Selim Sırrı Bey'in gösteri alanını terk etmesine neden olmuştu. Ancak izleyiciler Kuleli takımının gösterilerini başarılı bularak alkışlamıştı. Ayrıca İTC'nin kurduğu Osmanlı Genç Dernekleri Genel Müfettişi Hoff Paşa'nın, Kuleli'nin öğretmen ve öğrencileriyle nezaketen selamlaşması ertesi gün İTC'nin yayın organı *Tanin* gazetesince Paşa'nın Alman jimnastiklerine olan desteği şeklinde yansıtılmıştı. Bunun üzerine Hoff Paşa şu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştı:

> Birçok senelerden beridir yaptığım tecrübenin neticesi olarak genç çocukların cambazlık suretinde yapacakları jimnastiklerin aleyhinde bulunduğumu beyana mecburum. Bizim maksadımız adetleri kısıtlı olacak olan bir kısım hünerbaz yetiştirmek olmayıp kuvvi ve büyük bir millet meydana getirmektir. Kadıköyü'nde idman bayramında yapılan bazı hünerli talimlerde bulunulduğu, bundan maksat Kuleli Mektep talebesinin yaptığı cambazlıklardır. Ve bu talimleri takdir ettiğim hakkındaki neşriyat doğru olmayıp bir yanlış anlamanın neticesi olarak ileri gelmiş olmalıdır.

Bu olaydan sonra Alman ekolü tümüyle gözden düşmüş, İsveç ekolü hâkimiyetini ilan etmişti.

Üçüncü İdman Bayramı 1918 Mayıs'ının ilk Cuma günü Kadıköy İttihat Spor Kulübü meydanında yapıldı. Bayrama ilk, orta ve lise seviyesindeki okullardan iki bine yakın öğrenci katıldı. Öğrenciler Selim Sırrı Bey'in denetiminde İsveç usulü jimnastik hareketleri, atlamalar, top oyunları oynadı ve bir yenilik olarak zeybek dansı ile gösteriler sonlandı.

1917 ve 1918 yılında Bursa, Antalya ve Eskişehir'de de İdman Bayramı kutlamaları yapılmıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın hezimetle sonuçlanması, İdman Bayramı'nın da sonunu getirdi.

Şekerci Hacı Bekir Muhiddin

Bayram deyince akla ilk gelenlerden biri şeker olmalı. Kuruluşa adını veren Hacı Bekir aslen Kastamonu'nun Araç ilçesindendi. Küçük yaşta İstanbul'a gelen Hacı Bekir, önce Hamidiye Medresesi'ne kaydoldu ancak okulu bırakıp bir şekerci dükkânında çırak olarak çalışmaya başladı. Burada mesleğin inceliklerini öğrendikten sonra 1777 yılında (o sırada 18 yaşında olduğu sanılıyor) Bahçekapı'daki ilk şekerci dükkânını açtı. Önceleri "Araçlı Şekerci", 1817-1820 yılları arasında Hacca gittikten sonra ise "Hacı Bekir" adıyla tanındı. II. Mahmud döneminde (1807-1839) Saray'ın şekerlemeleri Hacı Bekir'in dükkânından alınmaya başlandı ve kendisine Saray tarafından "şekercibaşılık" unvanı verildi. 1851'de İstanbul'a gelen Maltalı ressam Amadeo Preziosi tarafından dükkânında şeker satarken bir resmi yapıldı. Hacı Bekir'in zamanında bugünkü anlamda şeker ve nişasta yoktu. Bu yüzden ilk lokumlarında tatlandırıcı olarak bal ve pekmez, mısır nişastası yerine de un kullanmıştı. 18. yüzyılın sonlarına doğru Güney Amerika'dan getirilen şekerkamışlarından elde edilen şeker Avrupa üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başladı, nişasta ise 1811'de keşfedildi. Böylece Hacı Bekir üstün kalitedeki akide ve lokumlarını imal etmeye başladı. Tarçınlı, güllü, portakallı, limonlu, sakızlı akideler onun buluşudur. Dükkânında sadece memleketi Araç'tan getirdiği kalfa ve işçileri çalıştıran Hacı Bekir temizliğe de büyük önem verirdi. Lokumun Avrupa'da *Turkish delight* adıyla tanınması da onun dükkânından götürülen lokumlar sayesinde olmuştur.

Hacı Bekir 1856 ila 1861 arasında bir tarihte öldüğünde 90-95 yaşındaydı. Dükkânı önce oğlu Mehmed Muhiddin devraldı. Mehmed Muhiddin, Hacı Bekir lokum ve akidelerini

uluslararası fuarlara götürdü; 1873 Viyana Fuarı'ndan ve 1888 Köln Fuarı'ndan gümüş, 1897 Brüksel Fuarı'ndan ve 1906 Paris Fuarı'ndan altın madalya ile döndü. Hacı Bekir'in ABD, Fransa, Hollanda ve İngiltere'de şubelerini açtı. (Bu şubeler bugün temsilcilik olarak faaliyet gösteriyor.) Onun ölümünden sonra da görevi, torunu Ali Muhiddin devraldı. Ali Muhiddin Bey'in dönemi Hacı Bekir'in en parlak dönemi oldu; Bahçekapı'daki dükkâna ek olarak Karaköy, Galata, Tepebaşı, Pangaltı, Çarşıkapı, Beyoğlu, Parmakkapı, Kadıköy şubeleri ile bugün faaliyette olmayan Mısır'daki Kahire ve İskenderiye şubeleri kuruldu. 1911'de Mısır Hıdivi tarafından Ali Muhiddin'e "şekercibaşılık" unvanı verildi. Ali Muhiddin Bey'in 1974'te öldüğü tarihte İstanbul'da altı satış mağazası, üç imalathanesi ve bir fabrikası vardı ancak firma 1980'den itibaren eski parlaklığını kaybetti.

Özet Kaynakça

Acet, M.-Yıldıran, İ. "İsveç Cimnastiğinin Dünya'da ve Türkiye'deki Gelişimi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 2, 1999, s. 291- 300.

Güven, Özbay. "Osmanlı"dan Cumhuriyete gençlik ve spor bayramları", *Toplumsal Tarih*, sayı 65, Mayıs 1999, s. 33-38.

Kandil, İsmail. "Türk Basınında Osmanlı Bağımsızlık Günü Kutlamaları", 2010 yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Sakaoğlu, Necdet. "Fetih Bayramı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı ortak yayını, 1995, s. 305-307.

Sırrı, Selim. *Terbiye-i Bedeniye Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

OSMANLI'DA YILBAŞI KUTLAMALARI, KERBELA ANMALARI

Hicri ve Rumi takvimi kullanan Osmanlı ülkesinde Rumi takvimin ilk ayı Mart'tı. Ercüment Ekrem Talû'ya göre, "Mali yılın başı olan martta Düyun-u Umumiye'ye bağlı birtakım müesseselerde kutlama törenleri yapılır. Ezcümle o gün, balıkhanede mezada çıkan nadide balıklar maliyece satın alınarak saraya takdim edilirdi." Elbette bu günde tatil yapılmazdı.

Halkın değilse bile saray mensuplarının Miladi yılbaşı kutlamalarına katılımı ilk kez 1 Ocak 1829 günü olmuştu. O yılbaşı, İstanbul'daki İngiliz Elçisi, Haliç'teki bir gemide büyük bir balo düzenlemişti. Baloya Osmanlı devlet adamları da davet edilmişti. Davetliler yatsı namazını Tersane Divanhanesi'nde kıldıktan sona sandallarla gemiye gitmişler ve sabaha kadar eğlenmişlerdi. Katılımcılardan Serasker Hüsrev Paşa, Kazasker Yahya Bey'in sorusu üzerine balonun kâfir işi olduğunu ancak devletçe katılmanın icap ettiğini söylediyse de, Padişah II. Mahmud'a baloyu ballandıra ballandıra anlatmıştı.

Tanzimat modernleşmesi ve özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı yıllarında İstanbul'a gelen yabancı askerler yılbaşı âdetinin yaygınlaşmasına katkıda bulundular. II. Meşrutiyet'i (1908) izleyen yıllarda yılbaşı âdeti, Müslüman-Türklerin aydın kesimleri arasında yayılmaya başladı. İstanbul'da kadın ve erkeğin beraber yılbaşını kutladığı ilk mekânın açılışını Enver Paşa'nın yaptığı söylenir.

Refik Halit Karay'a göre, halkın Miladi yılbaşı adetiyle tanışması 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra İstanbul'a akın eden Beyaz Ruslar (Haraşolar) sayesinde olmuştu:

Mütareke yılbaşılarına kadar bizler, saat 12'yi çalarken ışıkların söndürülmesi düzenbazlığını bilmezdik; limandaki vapurların da bu merasime düdük çalarak katılmalarını işgal senelerinde öğrenmiştik. Esasını ararsanız, müslüman halkı Beyoğlu tarafına alıştıran da haraşolar oldu... Arkasından gelen garblılaşma hareketi, kaç göçün kalkması, balolara rağbet, bize yılbaşı geceleri sabahlama adetini de kabul ettirdi. Ama dikkat ediniz: Bu adetin sadece eğlence tarafını almışızdır. Zira bizdekinin Hıristiyanlardaki gibi dinle alakası yoktur, hayır ve hasenat işlemekle de, hele bir hafta evvel gelen Noelle de! Tuhafı şudur ki, tek geleneğimize dayanmayan bu yeni adete, yani yılbaşı sabahlamasına, bütün adet ve bayramlarımızdan fazla gayretle, dört elle sarılmış haldeyiz! Meğerse lazımmış. Bakalım şehirden köye de gidecek mi?

Sefahat geceleri

Cevabını açık sözlü yazarlarımızdan Ahmet Rasim şöyle verecekti:

Evvelleri biz Türkler yılbaşı günlerinde başımızı sokmadığımız yer kalmazdı... Galata, Beyoğlu, kısacası Ortodoks takvimini tutan milletlerin cümlesine kendimizi davet ettirir, sabahlara kadar eğlenirdik. O ne hovardalık rezaleti, ne sefahat gecesi idi!... Aşağıda, yukarıda ne kadar genelev varsa, kapılar çekilir, her gazino, kahve, her koltuk (meyhanesi) bir kumarhane. Her sokakta çalgı, saz eğlencesi, çengi, köçek... Her evin odasında bir ziyafet sofrası... Üstünde hindiler, yemişler, rakılar, biralar, etrafında türlü türlü erkekler... Evin birinden çık ötekine gir... Kumarhanenin birinde yutul, ötekinde kazan!... Fuhuşa, sarhoşluğa ait hangi ve kaç türlü vasıta varsa hepsi ayakta, bildiğimiz karnavallar, yahut eski Roma'nın satürnalleri burada akşamleyin dirilir sabahleyin can çekişirdi...

Gayri Müslimlerin yılbaşı gelenekleri

Gökhan Akçura'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlar için yılbaşı, "Noel" dönemi anlamına gelirdi. Aralık ayının 15'inden sonra hareketlenen bu cemaat, 24 Aralık gecesini 25'e bağlayan gece İsa'nın doğuşunu (Doğuş Yortusu) kutlardı. Ortodoks Rumlar ise aynı geceye "Hristugenna" adını verirlerdi. 24 Aralık gecesi çocuklar evden eve dolaşır ve "Kalanda" adlı Noel şarkıları söyleyerek İsa'nın doğuşunu kutlarlardı. Noel sabahı kilisedeki ayine gidilir, öğle saatlerinde de akrabalar, dostlar bir araya gelerek yemek yenirdi. Özellikle çocuklar için çam ağaçları süslenirdi. Yılbaşına doğru çiçek satıcılarının tezgâhlarını dolduran "kokina" (Rumca kırmızı) adlı, kırmızı taneli yeşil dallar evleri süslemede yaygın olarak kullanılırdı. Aslında dinsel açıdan pek anlam taşımayan 31 Aralık tarihi de kimi kesimlerde İsa'nın sünnet günü olarak anılırdı. Bu gece de Noel gününe benzer kutlamalar yapılırdı. Rumlar arasında geleneksel olarak yılbaşı gecesi hindi yenir, dans edilir ve eğlenilirdi. Ayrıca Sakız Adası'ndan getirilen sakızla (mastika) yapılan ve üzerinde yeni yıl yazan yuvarlak Yılbaşı Pidesi pişirmek de geleneksel bir olaydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ise 1 Ocak'ta kutladıkları yılbaşına "Gağant" adını verirlerdi. Bu sözcük, zengin bir ziyafet sofrasıyla eşanlamlıydı. Bütün aile 31 Aralık gecesi bir araya gelir ve gece yarısına kadar sofrada birlikte olunurdu. İstanbullu Ermeniler yılbaşı için günler öncesinden alışverişe başlarlardı. Zeytinyağlı yaprak ve midye dolması, hindi ve "anuşabur" (aşure) yılbaşı sofrasının vazgeçilmez yiyecekleriydi.

Piyangosuz olmaz!

Bugün yılbaşı kutlamalarının ayrılmaz parçası olan piyangoya gelince, kumara ve şans oyunlarına iyi gözle bakmayan İslam dininin egemen olduğu Osmanlı ülkesinde piyango düzenlemeye ilk niyet eden kişi, Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefiri Ebubekir Râtib Efendi idi. 1792 yılında Padişah III. Selim'e sunduğu bir

raporda Avrupa'daki piyangoları ballandıra ballandıra anlatan ve 300 bin fiorint ödüllü bir piyango kurmak için izin isteyen Râtib Efendi teklifine karşılık bulamamıştı.

1834 yılına ait *Journal de Smyrne* gazetesinde yayımlanan bazı ilanlara bakılırsa, ilk piyangoları İzmir'deki Levantenler düzenlemiş. İstanbul'daki ilk piyango ise 1853'te müşteri azlığı yüzünden ekonomik krize giren Naum Tiyatrosu tarafından düzenlenen eşya ve sezonluk bilet piyangosudur. Naum Efendi, seyirciler oyunu sonuna kadar izlesinler diye, çekilişi en sonda yapardı. Benzer bir piyango Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu tarafından da düzenlenmişti. 1856'da Ermeni Katolik Kilisesi'nin kefaleti ile düzenlenen Ayastefanos Piyangosu'nun ödülü ise Yeşilköy'de evler ve arsalar ile bir miktar para idi. Ancak Abdülmecid 1857-1861 arasında piyangoyu yasakladı.

> Bizim nesil çok iyi bilir. Galata'da, şimdiki postanenin önünden Tünele sapılacak köşeye kadar olan mesafe dahilinde, karşı tarafta Havyar hanının altındaki sıralı sarraf dükkanlarının önünde bir sürü Rum, Yahudi çığırtkanlar "Haydi çekiliyor! Vakit kalmadı, çekiliyor. Kazanan 600 bin Frank kazanıyor!" diye avaz avaz bağırırlar, gelene geçene piyango bileti satmaya savaşırlardı. Bu biletler Şark Şimendiferleri Piyangosunun biletleriydi. Ve halk bunları kapışa kapışa alırdı.

Bu satırların sahibi ünlü gazeteci Münir Süleyman Çapanoğlu'nun (ö.1973) sözünü ettiği demiryolları tahvillerine bağlı bu para piyangosu, 1870'ten 1910'a kadar pek popülerdi. Piyangonun biletleri 1883'ten sonra halk arasında "promes" olarak anılmıştı.

1897'de Osmanlı-Yunan savaşı biter bitmez şehit ailelerine yardım için açılan yardım kampanyasında toplanan değerli eşyaların ve paraların ödül olarak konduğu İane Piyangosu için Yıldız Sarayı'nda bir sergi açılmış, sergiden önce Padişah sonra da başkaları alışveriş yapmış, geriye kalanlar ise 150 bine yakın biletle 1898'den itibaren hiç boş çıkmamacasına halka dağıtılmıştı. Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Avlonyalı Ferit Paşa Hükümeti'nce 1906

yılında düzenlenen Ziraat Bankası Piyangosu ise sık sık fikir değiştiren II. Abdülhamid yüzünden bir kaldırılmış, bir başlamıştı.

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra düzenlenen piyangolar arasında Etfal Hastanesi yararına, Mısır Ermeni Fukaraperver Cemiyeti yararına, Midilli Adası'ndaki Müslüman yoksullar yararına, Beşiktaş Rum Kız Okulları yararına, Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti yararına düzenlenen piyangoları sayabiliriz.

Kerbela anmaları

Hicret'in 61. yılında, Arabi ayların ilki olan Muharrem ayının 10. gününde, Dördüncü Halife Ali'nin oğlu Hüseyin'in ve yakınlarının, Muaviye'nin oğlu Yezid'in ordularınca önce susuzluğa mahkûm edilmeleri, ardından katledilmeleri Osmanlı ülkesinde de anılırdı. Rus Şarkiyatçı Gordlevski'ye göre İstanbul'da ilk kez 10 Muharrem anması Tanzimat döneminde, Şiiliği benimseyen bir Rus'un evinde yapılmıştı. Sonradan Bektâşi Sadrazam Âli Paşa'nın himayesiyle, anmalar kamusal alana taşınmıştı. Muharrem'de on gün boyunca Şiiler, Karacaahmet'te Seyid Ahmet Deresi'ndeki tekkelerinde geceli gündüzlü matem ayini yaparlar, sonra alacalı bulacalı bayraklarla donanmış bir kafile halinde İstanbul'daki hanlarına (Valide Hanı, Vezir Hanı ve Yıldız Hanı) dönerlerdi.

Bu hanlarda yapılan matem yürüyüşüne "deste" denirdi. Eyüp Baş'a göre destelerin en önünde yeşil sarıklı, kara cübbeli, şal kuşaklı, kınalı sakallı, sürmeli gözlü İran hocaları, ahundlar, muntazam halkalar şeklinde geçerlerdi. Arkalarından gür, güzel sesli mersiyehanlar acıklı kasideler okurlardı. Bu mersiyelerin her mısrasını can yırtıcı, göğüs ve kulak paralayıcı haşin bir inilti, derin bir uğultu takip ederdi. Bütün kafilenin gözyaşlarıyla karışık nedamet çığlıkları, acı parçalarda can yakan ahlar, ateşten gözyaşlarıyla karışır ve matemi bir kat daha galeyana getirirdi. Arkalarından sıra sıra beygirlerin üstünde beyaz örtülere bağlı ve kanatları kanla boyanmış beyaz güvercinler geçerdi. Daha arkada, kafilenin iki tarafında, iki sırada açık göğüslerini parçalamak

ister gibi yumruklayan fedailer vardı. Bunların peşinde dört köşe veya daire şeklinde toplanmış birtakım avareler ki bunlar üstleri başları kanlar içinde, göğüsleri ve sırtları çıplak adamlardı. Yumruklar, kasidelerin, mersiyelerin ahenklerine uydurularak vurulurdu. Çığlıklar sessizliği boğarcasına yükselirdi: "Yâ Ali! Yâ Hüseyin! Mazlum!"

Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde geçen bazı terimlerin açıklamaları şöyle: *Zincir-zen*, zincirlerle kendilerini dövenlere deniyor. *Ağ köyneh*, yani beyaz gömlekler giyen ve iki ucu keskin kılıçlarla (gaddare) kendi kanlarını döken gaddareciler, dileklerinin yerine gelmesi için hançerle bedenlerinden kan çıkaranlara *hançer-zen*, göğüslerine vuranlara *sine-zen* deniyordu. Bir de goygoycular vardı. M. Selim Gökçe'den öğrendiğimize göre başlarında sarık, omuzlarında iki keseli bir heybe, ayaklarında yarım mes, ellerinde değnekle birbirinin omuzuna tutunarak altışar kişilik mangalar halinde (altı kişi ikişer heybeden 12 heybe ediyordu ki böylece 12 İmam'a telmih yapılmış oluyordu) Muharrem ayı boyunca İstanbul'un sokaklarını mersiyeler söyleyerek dolaşan goygoycular, evlerden aşure malzemesi toplarlardı. Toplanan erzak, Şehzâde Câmii'nin karşısındaki Tabhâne'deki karargâha yığılır ve orası adeta zahire borsasına dönerdi. Yarı derviş-yarı dilenci bu topluluk Muharrem'in 10'undan sonra adeta sırra kadem basardı. Yüzyıllarca devam eden bu âdet II. Abdülhamid'in son zamanlarında sadece adı geçen hanlarda yapılmak üzere sınırlandı. Abdülhamid bunu telafi için Muharrem'in 10'unu izleyen hafta boyunca, Yıldız ve Beşiktaş saraylarının mutfağında hazırlanan *daneli*'yi, yani zengin türde aşureyi hem törenle devlet ricalinin konaklarına hem de Yıldız Talimhane Meydanı'na konan 50-60 kazan vasıtasıyla İstanbul halkına dağıttırırdı.

Pirinç, kuru fasulye, nohut, kuru üzüm, kayısı, incir, fındık, ceviz, badem gibi yiyeceklerden yapılan "Aşura yemeği"nin (İstanbul diliyle "aşure") Nuh Gemisi ve Tufan inancından kalma bir âdet olduğu sanılır. Aşura adının etimolojisi konusunda anlaşma yok. Sünniler arasında Arapçada 10 rakamı için kullanılan *aşr* ve *aşir* ile veya develerin güdülmesiyle ilgili bir terim olan *ışr* ile ilişkilendirenler olduğu gibi Arapçada *Aşura* kelimesinin

vezni olan *fâûlâ* vezninin olmadığından hareketle, kelimenin İbraniceden geldiğini kabul edenler de vardır. Nitekim bir hadiste, Peygamber, Hicret sırasında Yahudilerin Aşura günü oruç tuttuklarını görünce, "Bu neyin orucudur?" diye sormuş, (mealen) "Tanrı'nın İsrailoğullarını Firavun'un şerrinden kurtarışı üzerine Musa'nın tuttuğu orucu tutuyoruz" cevabını alması üzerine "Bu hayırlı bir oruçtur" diyerek Müslümanlara da tutmalarını söylemişti.

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra Kerbela anmalarının kanlı kısmı yasaklandı, daha sonra diğer unsurlar da kaldırıldı.

Özet Kaynakça

Abdülaziz Bey. *Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye* (Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri), haz. Kâzim Arısan ve Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Akçura, Gökhan. "Yılbaşıdır Bunun Adı", *Toplumsal Tarih*, sayı 132, Aralık 2004, s. 32-37.

And, Metin. "İslam Folklorunda Muharrem ve Taziye", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, sayı 3, 1976, s. 1-38.

Baş, Eyüp. "Aşûra Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dinî Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *AÜİF Dergisi*, cilt XLV, sayı 1, 2004, s. 167–190.

Erbaş, Ali. "Noel ve Yılbaşının Dini ve Kültürel Boyutu", *İlim ve Sanat Dergisi*, sayı 46-47, s. 143-153.

Piyangonun Dünü, Bugünü ve Milli Piyango İdaresi, haz. Mete Tunçay, Milli Piyango İdaresi Yayını, Ankara, 1994.

GELENEK, İNANÇ, SİYASET KISKACINDA KADIN GİYİMİ

Adı biçimi, rengi, deseni farklı olsa da örtünme insanlık tarihi ile yaşıt sayılır. Bazen vücudu doğadan korumak için; bazen âdet, ergenlik, evlilik, savaş, zafer, çile, ölüm ve yeniden diriliş gibi olayları simgeleştirmek için kadının örtünmesi istenmiştir. Mitoloji, büyü ve çok tanrılı dinler de kadınların örtünmesine bolca gerekçeler sunmuş, normlar koymuşlardır. Örneğin Asur kanunlarının 40 ve 41. maddelerinde "tanrılara adanmış fahişe olmayan" kadınların örtünmesi emredilmiştir. İyonlarda, Hititlerde, Yunanlarda, Frigyalılarda ve Romalılarda başlar sadece gözler ortada kalacak şekilde örtülmüştür.

Yahudilerin kutsal kitabı *Talmud*'a göre, başına örtü örtmeden sokaklarda dolaşan bir kadını kocası mehir denen bir tür nafaka ödemeksizin boşanma hakkına sahipti. *Eski Ahit*'te (Tevrat) kadının başını örtmesi ile ilgili üç bölüm vardır. İşaya 3/20'de başa giyilen kıyafet anlamında *fara*, İşaya 3/23'te başörtüsü anlamında *tsnyafaah*, Tekvin 24/65-38/14,19'da yüzü örten örtü anlamında *tsaayafa* kullanılmış, erkeklerin Tanrı'ya hürmet için başlarını örttükleri gibi, kadınların da erkeklere hürmetinin işareti olarak başlarını örtmeleri gerektiği söylenmiştir.

"Kadın erkeğin yansımasıdır"

Hıristiyanlıkta örtünme ilgili emirler Aziz Pavlos'un *Korinthoslulara Mektupları*'nda (11/4-16) boy gösterir:

> Şunu bilmenizi istiyorum: Her erkeğin başı, İsa'yı, ama bir kadının başı kocasını [temsil eder] ve İsa'nın başı ise tanrıyı temsil eder. Buna karşılık kadının başında örtü olmaksızın ibadet etmesi onun başını kirletir. Çünkü böyle bir kadın, saçları kökünden kazınmış bir kadının kendisidir. Bir kadın başını örtmüyorsa, saçını kestirsin. Ama saçlarını kısa kestirmek veya kazıtmak, bir kadın için aynı şekilde utanç verici bir şeydir. Kadın saçı uzun olmakla kalmamalı, başını örtmelidir. Erkek tanrının kopyası ve onun yansımış ışığı olduğu için, başını örtmez. Ama kadın örtünmeli çünkü o erkeğin yansımış ışığıdır. Çünkü uzun saç, kadına örtünmesi için verilmiştir.

Sonraki yıllarda Hıristiyanlarda başını örtmek yaygınlaşmış, namuslu her kadının başını örtmesi zorunlu olmuştur.

Hicaz örfü

İslamiyet öncesinde tüm Arap dünyasında egemen olan "Hicaz örfü" yüzünden kadın olsun erkek olsun, hür sınıftan tüm insanlar başlarını örterlerdi. Örtünmenin (Arapça *tesettür*) sosyal bir statü simgesi olması sayesinde Arap kadınlarının İslamiyete kolay uyum sağladığı iddia edilse de, *Kuran*'da örtünmeye 10 ayette değinmek gerekmesi işin pek öyle olmadığını düşündürüyor. O günden beri bu ayetlerde geçen "ziynetler", "avret yerleri" gibi terimlerle neyin kastedildiği, örtünmenin "iman" meselesi mi, yoksa "amel" meselesi mi olduğu tartışmaları sürüyor. Nitekim bugün İslam coğrafyasında tek tip örtünme şekli yok.

Sonuç olarak örtünme ile gelenek, inanç ve siyaset arasındaki ilişkileri analiz etmek kolay değil. Ancak toz duman arasında görülen o ki insanlık tarihi boyunca gelenek de, inanç da siyaset de tüm enerjisini kadını "görünmez" kılmaya, en azından toplumsal hayattan dışlayarak eve hapsetmeye hasretmiş. Muhafazakârlar bu işi kadını örterek yapmış, modernleşmeciler açarak yapmış. Belki de meselenin çözümü sadece kadın ve erkek cinsleri arasındaki ilişkilerde yatıyor.

Türk gelenekleri

Türkler Müslümanlarla 7. yüzyıldan itibaren temas etmişlerse de İslam dinini topluca seçmeleri ancak 10. yüzyılda gerçekleşmişti. 922'de Abbasi Halifesi'nin elçisi olarak Aral Gölü ve Hazar Denizi arasında kalan bölgede yaşayan Oğuz Türklerini ziyaret eden İbn Fadlan, Oğuz kadınlarının başlarını örtmediğini söyler. 11. yüzyılda Anadolu'ya gelen Selçuklularda da kadının örtünmesi kısmen sürmüştür. Örneğin Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan Karahanlılar (MS 960-1212) zamanında yazan Yusuf Has Hacip, 1067-1068 yıllarında yazdığı siyasi ahlak kitabı Kutadgu Bilig'de, "...kadınlardan hayâ gitti, yüzlerini örtmezler" diye yakınır. 1325-1340 yılları arasında birtakım Türk ülkelerini dolaşan Faslı gezgin İbn Batuta'nın anlattığına göre o tarihlerde Türk kadınları örtülü değildir. 1333 yılında İznik'i ziyaret eden gezgin, o zamanlar Osmanlı hükümdarı olan Orhan Bey'in karısı Nilüfer Hatun'un huzuruna kabul edildiğini ve beraber yemek yediğini anlatır. Ahalisinin Türkmen olduğunu söylediği Alanya ile ilgili olarak da, "Bu ülkede bir eve indiğimizde kadın, erkek durumumuzu soruştururlardı. Burada kadınlar erkeklerden kaçmazlar, ayrılacağımız zaman sanki akrabaymış gibi bizimle vedalaşırlar ve gözyaşı dökerlerdi" der.

Şikarî'ye göre örtünme

Osmanlı ülkesine örtünmenin girişini, 16. yüzyılda kaleme alındığı sanılan *Karamanoğulları Tarihi*'nin meçhul yazarı Şikarî şöyle anlatır:

> Yüz örtmek sonradan âdet oldu. Karamanoğlu Alaüddin'in Hamidoğlu İlyas diyarını katliam ettiğinde üç kabile Diyar-ı Osman'a firar etmişlerdi. O vakit bunları Murad Han [I. Murad, 1360-1389] görüp pek temiz ve uslu adem olduklarından kendi şehrinde [Bursa'da] yerleştirilmiş. İşte bu kabile kadınları pek güzel olduklarından herkes bunları temaşa etmeye [seyretmeye] başlayınca ulema tarafından bu kabilenin hatunlarının yüz-

> leri siper edilmesi [yüzlerinin saklanması] emredilmiş. İşte ne vakit taşra [dışarı] çıksalar, o kabile hatunları yüzlerini siper ederlerdi. Fakat bu hal sonradan diğer kadın ve kızların da pek hoşuna geldiğinden herkes daima güzelce her tarafını örtmeye başladı.

Bundan anlaşıldığına göre, İslamiyetin kabulünden 400 yıl sonra bile Bursalı kadınlar açıktır ama 1453'te İstanbul'un fethedilmesinden sonra Bizanslı kadınların da yüzlerini peçe ile örtmelerinin etkisi ile durumun değiştiği sanılır. Her ne kadar bir 16. yüzyıl minyatüründe Fatih Sultan Mehmed'in eşi Siti Hatun yüzü açık, bol ve rahat bir başörtüsü ve kapalı olmayan bir giyimle resmedilmişse de bu tarihten itibaren gerek İran kültürünün gerekse Halifelik kurumunun etkisiyle kadınlar konusunda muhafazakâr yorumlar egemenliğini ilan eder. Bu tarihten itibaren ferace, yaşmak ve pabuçların şekil ve renklerini, feracelerin yaka boylarını ve üzerindeki nakışları, yaşmakların biçimlerini, kumaşların kalınlığı-inceliğini düzenleyen fetvalar ortaya çıkar.

1436'da Osmanlı topraklarında yaşamış olan Salamon Schweigger, Osmanlı Devleti hakkında yazdığı kitapta kentli ve köylü kadınların giyimlerini şöyle anlatmıştı:

> Bir kadını başı açık giysiler ve başörtüsüz bir halde erkeklerin görmesini hiç iyi karşılamıyorlar. Kadınlar başlarında perdeli başlık taşıyorlar ve sokağa çıkmak istedikleri zaman örtülerini yüzlerine indiriyorlar, bunu sadece şehirdeki kadınlar değil, köydeki kadınlar da yapıyor. Yüksek mevki sahibi bir adamın karısı sokağa çıkarken yüzünü ince bir ipek örtüyle örtüyor.

17. yüzyılda kadınlar evde başlarına kırmızı kumaştan yapılmış dört parmak yüksekliğinde, etrafı bir sıra inci ile süslenmiş hotoz giyerlerdi. Hotoz, bir tarafı eğik olarak muslinden bir mendil ile çenenin altından bağlanırdı. Sokağa çıktıklarında ise başlarına beş-altı köşeli altın yaldızlı mukavva veya altın işlemeli brokar kumaştan yapılmış bir hotoz geçirirlerdi. Yine bu yüzyılda yapılmış bir minyatürdeki kadının şalvarı çiçek desenli ve üzerinde bürümcük kumaştan tül bulunuyordu. Belinde altın

bir kemer vardı. Feracesi yeşil renkte ve yaprak desenliydi. Aksesuarları inci ve altındandı.

Lale Devri'nin yaramaz kadınları

Müslüman Türk kadınlarının sokaklarda, zamanın ölçülerine göre açık sayılacak şekilde dolaşmalarını önleme konusunda ilk yasaklar Lale Devri'nde konulmuştur. 1717–1718 yıllarında Osmanlı ülkesinde bir elçi eşi olarak bulunan Lady Montegu, dostlarına yazdığı mektuplarda, o yıllardaki bir kesim kadınların giydikleri kıyafetleri şu şekilde belirtmişti:

> Hangi mevkide olursa olsun bir kadın feracesiz sokağa çıkamaz. Bu feracenin kolları dar, uzunluğu parmaklara kadardır. Ferace kışın çuhadan, yazın ince yünlü veya ipekli bir kumaştan yapılıyor. Kadınlar bu ferace ile o kadar kıyafet değiştiriyorlar ki en kıskanç bir koca bile zevcesini sokakta görse tanıyamaz. Yaşmaklardan biri ile gözler müstesna olmak üzere yüzlerini örtüyorlar, öbürü ile saçlarını örtüp bedenlerinin yarısına kadar arkalarından sarkıtıyorlar.

Ancak dönemin padişahı III. Ahmed tarafından 1725'te çıkarılan bir fermanda (sadeleştirilmiş dille) şöyle denir:

> İstanbul, memleketimizin yüzü suyu, bilginler, dürüstler ve edipler beldesidir. Halkının da günlük kıyafetlerinin şeriata uygun olması devlet namusu gereğindedir. Fakat savaşlar yüzünden çok önemli işlerle uğraşılırken bu husus ihmal edilmiştir. Bazı yaramaz kadınlar bunu fırsat bilip, sokaklarda halkı baştan çıkarmak gayesiyle aşırı süslenmeye başlamışlardır. Yeni biçimlerde çeşitli esvaplar yaptırmışlar. Hıristiyan kadınlarını taklit ederek başlarına acayip serpuşlar geçirmişlerdir. Bundan böyle kadınlar bir karıştan ziyade büyük yakalı ferace ve üç değirmiden fazla baş yemenisi ile sokağa çıkamayacaklardır. Feracelerde süs olarak bir parmaktan enli şerit kullanılmayacaktır. Bu yasakları dinlemeyecek olan kadınların sokakta yakaları kesi-

leceği ve esvaplarının yırtılacağı ilan olunsun. Dinlememekte ısrar edenler yakalanıp başka şehirlere sürüleceklerdir.

1736'da I. Mahmud fermanında, "Müslüman kadınlar başlarını Hıristiyan kadınlarını taklit eder şekilde yapıyorlar. Bu hal ve eninin en fazla üç misli boyunda yemeniden büyük başörtüsü kullanılması ve büyük yakalı ferace giyilmesi yasaktır" der ve 1751'de yine aynı padişahın fermanı, "Kadınlar piknik yerlerinde açık saçık dolaşıyorlar. Bu durumun önüne geçilmelidir" diyerek yasakları tekrarlar.

1754–1757 yıllarında padişahlık yapan III. Osman döneminde kadınların sokağa çıkmaları yasaklanmış, çıkmak zorunda kalanların ise yüzlerini siyah ve kalın peçe ile örtmeleri zorunlu olmuştu. Peçe zorunlu hale gelirken, yaşmaklar incelerek kadınların güzelliğini öne çıkarmaya başladı. Feracelere yaka takılarak gerdanın açıkta kalması sağlandı. Yüzyılın sonlarına doğru ferace yakaları bele doğru uzadığından, kadınlar peçe takmaktan vazgeçtiler.

III. Mustafa (hd 1757-1774) saltanatının ilk yıllarında bazı hanımların verilen emirlere aykırı olarak, açık ve bed renk çuhadan ve büyük yakalı ferace giydiklerini görmüş, buna mani olunması, kadınların koyu yeşil, güvez ve nefti gibi koyu renkli çuhalardan yapılmış ve küçük yakalı ferace giyinmelerini, aksi hareket ederlerse cezalandırılmalarını ve bunların terzilerinin de dükkânlarının kapatılıp uzak yerlere sürülmelerini emretmişti. "Modernleşmeci" diye bilinen III. Selim 1792'de, "Kadınların feraceleri öylesine incedir ki feracenin altına giyilen elbise görülüyor. Bundan böyle giymemelidirler" derken, 1819'da bir başka "modernleşmeci" padişah, II. Mahmud, "Müslüman kadınları sarı, pembe ve buna benzer açık renk; Hıristiyan kadınları siyah ve buna benzer renklerden ayrı feraceler giymeyeceklerdir" diyordu.

Tanzimat Dönemi yasakları

II. Mahmud (hd 1808-1839) bir fermanla Hıristiyan kadınların Müslüman, Müslüman kadınların ise Hıristiyan kadınları taklit eder şekilde örtünmelerini yasaklayarak herkesin kendine ait kılığı giymesini istedi. Padişah'ın tüm buyruklarına rağmen giyimde kadın başkaldırısının önüne geçilemediği gözlendi.

Kırım Savaşı sırasında (1853–1856) İngiliz ve Fransız subay eşlerinin Batı modasını İstanbul'a taşımaları bu değişim sürecini hızlandırdı. Saray halkı ile üst tabaka ailelerinin kıyafetleri doğrudan Paris'ten getirtildi. Dönemin tanıklarından İtalyan edebiyatçı-seyyah Edmondo de Amicis, yaşanan değişimi şöyle anlatıyordu: "Kadınlar eski yaşmağı ve hatlarını gizleyen feraceyi muhafaza ediyorlar; gel gelelim yaşmak tüylü bir hotozu gösterecek kadar şeffaflaşmış ve ferace ekseriya Paris modasına göre dikilmiş bir elbisenin üzerine giyilmektedir." Giyimdeki bu değişim, Amicis'in deyimiyle "Türk kadınının yüzünü artık bir sır" olmaktan çıkarıyordu.

Çarşaf modası

Ancak tam ters yönden gelen bir moda daha vardı. 1850'lerde Suriye Valiliği'nden dönen Suphi Paşa'nın karısı tarafından İstanbul'a getirilen çarşaf ancak 1880'lerde yaygınlaşmış, çarşaf yasakları da bu dönemde başlamıştı. II. Abdülhamid 1882 yılında bir cuma namazından dönerken yolda siyah çarşaflı ve çok ince peçeli bazı kadınlar görmüş; tam olarak örtünmemiş olan bu kadınları matem elbiseli Hıristiyan kadınlarına benzettiğinden Müslüman olup olmadıkları hususunda şüphe duymuştu. O sırada bazı münasebetsiz erkeklerin çarşaf giyerek hırsızlık ya da diğer maksatlarla öteberiye girdikleri de işitilmiş olduğundan, gerek dindarlık gerekse bu tür hırsızlıkların önlenmesi amacıyla modaya uygun türde çarşafların giyilmesini yasaklamıştı. Ancak bu durum sadece İstanbul için geçerliydi. Örneğin 27 Temmuz 1882'de *Levant Herald* gazetesinde şöyle bir haber çıkmıştı:

> Yeni İzmit Valisi, civar köylerden pazarda satmak için pazara mal getiren, ferace giymemiş ve ayağında pabuç olmayan Türk kadınlarının beş gün hapis ve bir Mecidiye para cezasına çarptırılacağı konusunda bir yasak çıkardı. Bu yasağa karşılık köylü kadınlar, atalarından kalmış gelenek ve göreneklerini hiçe sayıp baskı altına alan bu yeni kanuna uymaktansa, köylerinde kalmayı yeğlediler.

Anlaşılan Türkmen kadınları henüz İslamiyete teslim olmamışlardır. Gerçekten tarih boyunca sadece İstanbul ile taşra arasında değil, İstanbul'un Kadıköy ve Boğaz bölgeleri ile Üsküdar ve Beyoğlu arasında bile örtünmenin derecesi konusunda ciddi farklar olacaktı.

II. Meşrutiyet döneminin gerilimleri

Murat Aksoy'a göre II. Meşrutiyet dönemi aynı zamanda kadın üzerine yürütülen çalışmaların çoğalıp yoğunlaştığı bir dönemdi. İstanbul'da kadınların peçesiz dolaşmaya başladığının görülmesinden dolayı daha önce örtünme konusunda konulan yasaklar yumuşamaya başladı. Avrupalı gözlemcilerin ilk saptaması, Meşrutiyet'in sokakta yarattığı ilk değişimin kadınların peçe ve çarşaflarını çıkarmak biçiminde olduğu yönündeydi. Bu dönemde meydana gelen "Asrileşme merakı", ev içinde tesettüre önem vermeden yabancı erkeklerle bir araya gelip "asri" kadınlar gibi dans edebilen Avrupai kadın tipini ortaya çıkarmasıyla beraber lüks ve israfı artırdı. Giyim, kuşam, tuvalet ve davranışlarda Batı taklitçiliğiyle alafranga, züppe, şık, stilize, asil, sosyetik, snop, monden, bopstil gibi sıfatlar gündelik hayatta kullanılır hale geldi. Kadın giysisine Batı'dan alındığı belli olan biçimler girmişse de bunlar topyekûn bir değişikliği ifade etmedi ve geniş halk kitlelerine yayılmadı. Kadının sosyal hayata katılmayışı, halk tabakasından olan kadının iş ve meslek hayatında yerini almayışı kadın kıyafetindeki değişimi dar bir çerçevede bıraktırdı. II. Meşrutiyet'in ilanıyla (1908) kapalı giyim aleyhine yayınlarda artış görülürken, Paris modasını takip eden dergilerde elbise ve tuvalet reklamları yapılır hale geldi.

İslamcı-Batıcı-Türkçülerin tartışmaları

Yeni dönemle birlikte değişime direnen bazı kişiler, "açık-saçık" giyindikleri ileri sürülen Müslüman kadınları takip ederek arabalarını taşladılar. Hatta Hukuk Mektebi öğrencilerinden bir grubun, böylesi kadınlara tacizlerde bulunmak için "bir cemiyet" kurdukları basına yansıdı. Zaptiye Nezareti halk üzerinde uyanan bu heyecanı yatıştırmak için gazetelere olayların bireysel olduğunu açıklamak zorunda kaldı. İstanbul'da kadınların karşılaşmış olduğu bu durumlar halktan da tepki çekti.

Bazı hocalar peçesiz kadınların yüzüne tükürmenin, hırpalamanın ve faytonlarını taşlamanın vacip olduğuna dair fetvalar verdiler. Özellikle de 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra, "çarşaf giymemek", "içki içip havaya ateş açmak" gibi "asayişi bozucu" bir eylem sayılacak ve sürgün ile cezalandırılacaktı.

Kadının örtünmesiyle ilgili konularda Batıcılarla İslamcılar karşı karşıya geldiler. Batıcılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşunu Batılılaşmakta buluyor ve bu yönde adımlar atılmasını istiyorlardı. Batı'nın her açıdan model alınması ile devletin kurtulacağını düşünen "Radikal Batıcılar" ile Batı'nın kısmen model alınması gerektiğini savunan "Ilımlı Batıcılar", *İçtihat* dergisi etrafında toplanarak görüşlerini savundular. Bu dönemde Batıcıların yazdıkları şöyle özetlenebilir: Türk toplumunun geriliğinin başlıca nedeni kadınların durumuydu ve bunun sorumlusu da dindi. Bu durumun sürüp gitmesini sağlayan da din adamlarıydı. Batıcıların en önemli liderlerinden olan Abdullah Cevdet, örtünmeye karşı savaşı ilk veren kişiydi. Tesettüre olan karşıtlığını "hem *Kuran*'ı hem de kadınları aç" sloganıyla dile getiren Abdullah Cevdet'e göre kadınlar gelecekte "fanatik ulema ya da serserilerin söz hakkı olmadan", istedikleri gibi giyineceklerdi. Kadının yozlaşmasını çarşaf giyimine bağlayan ve "genç kızlar evleninceye kadar çarşaf giymeyeceklerdir" diyen Abdullah Cevdet 1915'te yayımladığı "Kadın ve Tesettür" başlıklı makalesinde, "Tesettürden matlub olan netice kadının her tarafını sıkı sıkı örtüp, kendisini bir ucubeye çevirmek değildir. Maksat kendisinin muhafazai iffetidir" diyerek görüşlerini daha da netleştirdi.

Türkçülerden Ziya Gökalp, kadınların örtünmesi meselesini ele alarak, çarşaf ve örtünme aleyhine çalışmalar yaptı. Gökalp'e göre örtünmenin devamı Türk kadını için en büyük hakaretti. Rıza Tevfik ise tesettürü dinî değil, sosyal bir mesele olarak gördüğünü belirterek *Kuran*'da böyle bir emire rastlamadığını, tesettürün Bizans'tan alınmış olabileceğini ileri sürdü. Ancak bu konudaki değişim birdenbire olursa tepki doğabileceğinden, yavaş bir değişim süreci izlenmesi gerektiğini söyledi. Halide Edip, tesettür konusunda ayrı bir yazı yazmamakla birlikte, "Yeni Turan" romanında, "ideal Türk kadını"nı çarşafını atmış, yüzü açık, saçları kapalı, mantolu olarak tasvir etti. Türkçüler kadının örtünmesi ve sosyal konumu konusunda Batıcılara yakın, İslamcılara mesafeli bir görüş taşımaktaydılar.

İslamcıların programında kadın ve tesettür konusuyla ilgili olarak, "saçları dahi dâhil olduğu halde vücutlarını ziynetten arî bir şeyle calib-i şehvet olmayacak bir libasla örtmelidirler. Fakat bu tesettür kadına hiçbir meşru hakkını kaybettirmez" maddesi yer almaktaydı. *Kuran*'dan, hadisten örnekler veren *Sebirü'r-Reşad* dergisi tesettürün gereklerini açıklamaya çalışan İslamcıların görüşünü desteklemeye çalıştı.

Hem Mason hem Şeyhülislam olan Musa Kazım, tesettürü, özellikle genç ve güzel kadınları yabancı erkeklerin bakışlarından koruduğu için gerekli buldu. II. Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal bir düzenlemeye gidildiği ve bu durumun kadınlarda örtünme meselesine uymadığını, bundan dolayı Müslümanlar arasında büyük bir fitnenin çıkacağını işaret etti. Giyimdeki başıboşluğu gidermek amacıyla "bizim giyim şeklimizin Avrupalıların giyim şekli gibi olmasının mümkün olmadığını" ileri sürerek, çarşaf giyilmesini zorunlu kılacak bir yasayla hükümete başvurdu. Müslüman kadının örtüsünün Batılılaşmayı önlediğine inandıkları için İslamcı düşünürler, Avrupa'yı kıyafetle de olsa taklit etmemek için kamusal alanda tesettür meselesini hep canlı tutmaya çalıştılar.

Savaşların etkisi

Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında Yunanistan'ın Selanik'i işgali sonrasında buradan İstanbul'a göç edenler oradaki yaşam tarzlarını da buraya taşıdı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'un İngiliz, Fransız, İtalyanlar tarafından işgaliyle yabancı askerlerle birlikte İstanbul'a gelen Avrupalı kadınlarla bu süreç hızlandı ve giyim konusundaki Batılılaşma önemli bir mesafe katetti. Kısalan ve daralan çarşaflar faytona binmeyi zorlaştırınca, çarşafta yırtmaç kullanılması gündeme geldi. Yırtmacı ve başı kapatmak için de pelerin giyilmeye başlandı. İlerleyen yıllarda pelerin yerini, siyah ve dörtgen şeklindeki örtünün başın arkasından bağlanması ile oluşan "sıkmabaş"a bıraktı.

Orduya katılan erkeklerin yerini kadınların almasıyla kadınların giyimi biraz daha serbestleşti. 1915 yılında yayınlanan bir İrade-i Seniye ile kadınların devlet dairelerinde çalışma saatleri içinde çarşafı çıkarmalarına izin verildi. Bu gelişmenin yanında kadınların etek boylarının yönetmeliklerde belirtilenden daha kısa olması yüzünden polis tarafından evlerine geri gönderilmelerine de rastlandı. Bu gelişmeler başın örtülmesini süse ve örtünme şeklini de bir modaya dönüşme sürecini başlattı. Ayrıca ayakları açıkta bırakarak rahat yürümeyi sağlayan kloş etekler geleneksel eteğin yerini almaya başladı. Kadınların dış giyimindeki değişmeler, geçmişte rastlanan yasakları yeniden gündeme getirdi. Ancak geçmişten farklı olarak Şeyhülislamlık yerine bu kez Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü yasakları ilan ediyordu:

> Türk kadınlarının ince kumaşlardan yapılmış çarşaf ve yeldirme giymeleri yasaktır. Çarşafın üst kısmı, kolları örtecek uzunlukta olmalı. Çarşafın ve yeldirmenin bacakları örtebilmesi için boyu ayak bileklerine kadar uzun olmalı. Ayrıca yeldirme, altına giyilmiş elbisenin kesiminde de olamaz. Örtü başı tamamen örtmeli. Bu yönetmelikte tanımı yapılan giysilere uymayan kılıklar en geç iki haftaya kadar uygun olan giysilerle değiştirilmelidir.

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra İstanbul'a akın eden Rus göçmenleriyle birlikte İstanbul'da bir salon hayatı başladı ve sü-

ren savaşlara rağmen İstanbul'da başka bir dünya kuruldu. Peş peşe açılan gece kulüpleri ve eğlence mekânlarıyla Beyoğlu, bu yeni hayatın merkezi haline geldi. Bu yeni hayat tarzına katılan kadınların giyiminde de önemli değişmeler yaşandı. Yoksulluk ve olanaksızlık yüzünden saçlarına bakamayan Rus kadınları saçlarını kısacık kestirdiler ve çirkin görünümlerini şapka ile çarşaf arası "türban" denilen başlıklar altına saklamaya çalıştılar. Ancak zorunluluktan doğan bu baş giyimi bir süre sonra Türk kadınları arasında moda oldu. Bir ara durum öyle bir hal aldı ki duvarlarda şöyle bir ilan boy gösterdi: "Son aylarda başkent sokaklarında utanç verici modalar görülmektedir. Tüm Müslüman kadınları eteklerini uzatmaya, korse giymekten sakınmaya ve kalın çarşaf giymeye çağrılmaktadır. Bu emirnamelerin buyruklarına uymaları için onlara azami iki gün süre tanınmıştır." Ancak bunlar etkili olmadı.

Mütarekenin imzalanmasından sonra Şeyhülislam Haydarîzâde İbrahim Efendi tesettür meselesine bir düzen getirmek için bir komisyon oluşturdu. Ancak bu komisyon istenilen düzenlemeyi gerçekleştiremedi. 4 Mart 1919'da kurulan Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde, "tesettür" hakkında bir nizamnamenin hazırlanmakta olduğu haberi ile ilgili olarak görüşlerine basvurulan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ise gerekirse kadınların İslami kurullara uygun tarzda giyinmelerini sağlamak üzere nizamnamenin de ötesinde bir kanun düzenlenmesi gerektiğini açıkladı. Ölüm kalım savaşının olduğu Milli Mücadele yıllarında ise peçeli-peçesiz tartışması bir süre için de olsa rafa kaldırıldı.

Özet Kaynakça

Abalı, Nurullah. *Geleneksellik Ve Modernizm Açısından Kılık Kıyafet*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Aksoy, Murat. *Başörtüsü-Türban, Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Aktaş, Cihan. *Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2006.

Bilgen, Sıdıka. "Osmanlı Dönemi Türk Kadın Giyimi, 16.yy-19. yy.", 1999 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş doktora tezi.

İlbeyi, Özer. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.

Kadının Tarihi Dönüşümü, ed. Yıldız Ramazanoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.

Uyar, Hakkı. "Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar", *Toplumsal Tarih*, sayı 33, Eylül 1996, s. 6-11.

HAREM: EFSANELER ve GERÇEKLER

Harem kelimesi, Arapça *h-r-m* kökünden türetilmiştir. Aynı ailenin diğer üyeleri mahrem, muharremle birlikte birbiriyle ilişkili iki anlama gelir: Yasak, dokunulmaz veya kutsal, tabu.. Harem deyince elbette akla saray gelir. Saray deyince de Yahya Kemal Beyatlı'ya kulak verelim:

> Saray kelimesinin bizde de, Frenk'te de bir kadın rayihası vardır. Daha ilk ziyaretinizde sezersiniz ki Topkapı Sarayı erkek değil dişidir. Birinden ötekine geçilen yüzlerce oda, bir vücut ve ten cenneti imiş. Mermer vücutlu, sarı saçlı, mavi gözlü İslav kızları, kömür gözlü Rum kızları, ela gözlü Latin kızları, saz benizli Çerkez kızları...

Altın Kafes'teki köleler

Halbuki bugün Topkapı Sarayı'nın Harem kısmına girildiği zaman insan âdeta ürker. Kalın duvarlar, harem ağaları ve diğer ocakların daireleriyle adeta bir iç kale görünümündeki Harem, rutubetli odaları, daracık kafesli dehlizleri, karanlık bölmeleriyle hiç de Yahya Kemal'in çizdiği tabloya uymaz. Nitekim Batı edebiyatı ve tarihinde harem deyince akla çeşitli Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerinden köle veya esir olarak elde edilmiş genç ve güzel kadınların padişahın kalbini kazanmak için yarıştığı ve gücü ele geçirmek için en tehlikeli planlar yaptığı ve rekabetin gizliden gizliye acımasızca sürdüğü bir "Altın Kafes" gelmiştir. Hatta bazı eserlerde "iğrenç bir hapishane"dir harem...

Bence de Harem'i anlamak için öncelikle "kölelik", "cariyelik" gibi statüleri anlamak gerekir. Harem'in esas olarak özgür

olmayan kadınların mekânı olduğunu, ayrıca yine kölelik veya esirlikten gelme hadımları da eklersek, Harem'e girenin bazı istisnalar dışında bir daha çıkmadığını, güneşi bile çoğu zaman görmediklerini bilirsek, Harem'in aslında Batılıların zihninde canlanan "hapishane" kavramına çok da uzak olmadığı açık.

Saray-ı Atik, Saray-ı Cedid

Bugün Harem deyince çoğumuzun aklına Topkapı Sarayı gelir muhtemelen. Halbuki Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u alınca, bugünkü Üniversite merkez binasının bulunduğu yere önce "Sarây-ı Atik" (Eski Saray) adıyla ilk Osmanlı sarayını; 1472-1473'te Çinili Köşk'ü, 1465-1478 arasında da Sarayburnu'ndaki "Sarây-ı Cedid-i Âmire"yi (Yeni Saray) yaptırmıştı. İşte bugün Topkapı Sarayı dediğimiz yapı, sonuncusudur. Ancak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindeki bazı ifadelerden anladığımıza göre Eski Saray'daki harem teşkilatının buraya taşınması 1541 yılında olmuştu.

Harem'deki en büyük imar faaliyeti ise III. Murad döneminde (1574-1595) oldu. Kanuni Sultan (I.) Süleyman ve II. Selim yani 1520-1574 arasında sultanlar Harem'de vakit geçiriyorlardı, ama asıl yaşam mekânları hala Üçüncü Avlu'daydı ve henüz Harem, Sultan'ın asıl ikametgâhı olmamıştı. Ancak Murad'ın Harem'de kendisine büyük bir oda ve hamam yaptırması Harem'in artan önemine işaret ediyor. Valide Sultan Nurbanu öldükten sonra Safiye Sultan'ın siyasete daha çok karıştığı düşünülünce, Harem artık hem siyasi hem de özel hayat açısından birinci mekândı denilebilir. Hekime göre Sultan'ın ayrı daireleri bulunan kırk kadar hasekisi vardı. Peçevî de, Padişah'ın kadınlara olan düşkünlüğünün aşırıya kaçmış olduğunu ve hareminde yatağına aldığı hasekilerinin sayısının bazen kırka yaklaştığını, bazen de aştığını söylüyor.

Eski Saray'daki Harem hakkında neredeyse hiç bilgi yok ama "Topkapı Sarayı'ndaki Altın Kafes'te mutlu muydular?" derseniz, buna cevap vermek kolay değil. Çünkü bu Harem konusunda da birinci elden bilgiler çok az. Malum "harem"

demek, yasak demek. Bırakın yabancı erkekleri; hadımlar, çocuk şehzadeler ve padişahlar dışında Müslüman erkeklerin bile giremediği bir yer demek. Haremağalarının bile kadınların dairesine aksi buyrulmadığı sürece giremedikleri, girdiklerinde yüzlerini asla açık görmedikleri bir yer demek. Doktorların bile ancak çok önemli durumlarda Harem'e kızlar ağası ve zenci haremağalarından bir muhafız eşliğinde girebildiği ve Harem'de bulundukları sürece hiçbir cariyenin başını bölmesinden uzatamadığı bir yer demek. Saraya satış yapan kadınların bile onlara ayrılan bölümde haremağaları aracılığıyla satış yapabildiği bir yer demek...

Dolayısıyla, özellikle de 15, 16 ve 17. yüzyıl gibi modernliğin henüz rüşeym halinde bile olmadığı dönemlere dair bilgi yok, ama bol bol rivayet var, dedikodu var, efsane var. 18 ve 19. yüzyıllardaki kaynaklar (ki hepsi de Batılı seyyahların hatıratları, raporları) bile çok dolaylı yollardan aktarıyor bize Harem'i. (Bu tarihlerde artık Topkapı Sarayı değil, Dolmabahçe, Beylerbeyi, Yıldız Sarayı'nın haremleri söz konusu elbette.) Aktarılanların büyük bir kısmı da mimari özelliklere, dekorasyona dair. Orada yaşayan kadınları görebilen, onlarla konuşabilen, hele de hayatlarına şahit olabilen bir iki istisna dışında kimse yok. Onlar da geç dönemde. Bunlar III. Ahmed'in haremine giren Lady Montagu, Abdülaziz'in haremini anlatan Leyla Saz Hanım, II. Abdülhamid'in hayatına ve haremine ait bilgiler veren kızları Ayşe Osmanoğlu ve Şadiye Osmanoğlu, Mehmed V. Reşat'ın haremlinde öğretmenlik yapan Safiye Ünüvar ve Vahdettin'in ilk eşi Nazikeda Hanım'ın nedimesi Leyla Açba idi.

Harem'i ilk gören erkek Müslüman biriydi. Ama çok geç bir tarihte gördü, daha doğrusu görecek bir şey kalmamıştı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Topkapı Sarayı'na girmesine izin verilen Abdurrahman Şeref Bey binalar, daireler, kadınlar, cariyeler, şehzadeler ve sultanlar hakkındaki makalelerini 1910-1911 yılları arasında *Tarih-i Osmani Encümen-i Mecmuası*'nda yayımladı.

Dolayısıyla bugün Harem hakkında (hele de 19. yüzyıl öncesine dair) söylenenler gerçekten ziyade, bu bilimsel olmayan malzemeyi kendi meşrebine, ideolojisine, amacına göre yoğu-

ranların ortaya çıkardığı formlar. Ne demek istediğimi örneklerle anlatmak istiyorum.

1532-1540 arasında Kanuni'nin çevresinde bulunan Luigi Bassano şöyle demişti hatıratında:

> Büyük Türk'ün sarayından epey uzakta bir kadınlar sarayı vardır. Burada çok sayıda genç Hristiyan köle kız bulundurur... Büyük Türk bunlar arasından en hoşuna gideni seçer, onun iki ay diğerlerinden ayırır, istediği gibi hoşça vakit geçirir, eğer kadın hamile kalırsa onu kendine eş olarak alır, yoksa adamlarından biriyle evlendirir.

Başka kaynaklardan öğrendiğimize göre Kanuni'nin sadrazamlarından Ayas Paşa, cinselliğe çok düşkündü. Rivayete göre evinde aynı anda 45 beşik doluydu. Öldüğünde hayatta kalan 20 çocuğu vardı.

Nicolas de Nicolay'ın fantazileri

Batı dünyasını Harem ile tanıştıran ilk kişi 1551'de Fransa Kralı II. Henry'nin elçilik heyetiyle İstanbul'a gelen coğrafyacı Nicolas de Nicolay'dır. Barbaros'un eski hadımlarından Ragusalı Zafer Ağa ile dostluk kuran Nicolay, Zafer Ağa'nın anlattıklarından bir saray imgesi yaratmış, yine onun yardımıyla model olarak getirttiği iki sokak kadınını bedestenden aldığı giysilerle saraylı gibi süslemiş, sonra onların resimlerini çizmiş, Fransa'ya döndükten on iki yıl sonra yayımladığı *Türkiye Seyahatnamesi*'ne koymuştu. Büyük ilgi gören kitap 16. yüzyılın sonuna kadar her yıl, çeşitli Avrupa dillerinde 2, 3 hatta 4 baskı yapmış, 1750'ye kadar da aralıklarla ve farklı başlıklarla yeniden yayımlanmıştı. Yani Nicolay'ın kulaktan dolma bilgileri yaklaşık 200 yıl Avrupalıların Harem fantazisini beslemişti.

Doktor Hierosolimitano'nun gördükleri

III. Murat döneminde (1574-1595) sarayda çalışmış İtalyan bir doktor olan Domenico Hierosolimitano Harem'e giren nadir erkek olarak bazı mekânların tasvirini yapabilmiştir. Bunlardan Altın Yol diye tabir edilen koridoru şöyle anlatır doktorumuz:

> Yukarıda sözü geçen meydandan bir koridor ile sultanın odalarının bulunduğu başka bir bahçeye girilmektedir. Anahtarları yalnız zenci kızlar ağası ve sultana hizmet etmek isteyen kadınlarda bulunan bu odalar, sadece sultanın kullanımına ayrılmıştır. Bir tarafta, her birinin içinde hamamlar ve fıskiyeler bulunan ve birbirini görmeyen bağımsız odalar bulunmaktadır. Sultan istediğinde gizli koridorlardan geçerek diğerleri görmeden istediği odaya ulaşabilmektedir. Kadınların girebilecekleri diğer bir kısım ise sultanın erkek çocuklarının büyütüldüğü dairelerdir. Kız çocukları anneleriyle birlikte yaşamakta ve erkek çocukları altı yaşına geldiklerinde annelerinden alınıp, kendilerine eğitim verecek olan hocalar nezaretinde ayrı odalarda büyütülmektedirler. Sultana ait olduğunu söylediğimiz odalar erkeklerin dairelerinin yanından başlayıp, kadınların odalarına kadar uzanmaktadır. Şaşırtıcı bir zekâ ile inşa edilen ve her birinin kendilerine ait salonları, yatak odaları, hamamları, fıskiyeleri, çiçek bahçeleri ve kuş bahçeleri bulunan bu geniş dairelerde, insan figürleri kullanılmayan, yalnız çiçek resimleri ile süslenmiş sırmalı perdeler, değerli halılar, sırma bezeli minder ve yastıklar, fildişinden ve doksan bin akçeye mal olan iri mercanlarla işli ve sandal ağacından yapılma divanlar bulunurdu.

Org ustası Dallam'ın anlatıları

İngiliz org ustası Thomas Dallam, Kraliçe I. Elizabeth tarafından III. Mehmed'in gönlünü hoş etmek için saraya bir org kurmak üzere İstanbul'a gönderildiğinde şansı yaver gitmiş ve bu yasak bölüme göz atabilmişti. 1599'da Kraliçe'nin elçisi ile birlikte *Hector* gemisiyle yedi aylık bir yolculuktan sonra İstanbul'a gelmiş,

dönüşte gördüklerini seyahatnamesinde anlatmıştı. Ancak bugün uzmanlar Dallam'ın gördüğü bölümün Harem'in kadınlara tahsis edilen ana mekânı değil, Hünkar Sofrası denilen bölümü olduğunda birleşiyor.

III. Mehmed'in kendisine sarayda kalıp düzenli müzik ziyafetleri vermesi karşılığında hareminden iki kadını eş olarak teklif ettiğini anlatan Dallam, iddiasına göre ailesinin onu beklediği gerekçesiyle aynı yıl memleketine geri dönmüştü. Ancak bu anlatılar İngilizler tarafından ancak 1848 yılında okunabildi. Çünkü seyahatnamesi 300 yıl boyunca British Museum'un tozlu raflarından birinde unutulmaya terk edilmişti.

Venedik elçisi Ottavinano Bon ve mendil hikâyesi

I. Ahmed döneminde, 1606-1609 yılları arasında İstanbul'daki Venedik Elçisi Ottavinano Bon, Padişah'ın avda olduğu bir gün, ahbaplık kurduğu bahçıvan sayesinde saraya girdiğini, Has Bahçe'yi, I. Ahmed'in yatak odasını ve Revan Köşkü'nü gördüğünü iddia etmişti. Ama daha önemlisi şu anlatıyı da kazımıştı Batılı belleklere:

> Padişah cariyelerden birisinin oyununu seyretmek, müziğini dinlemek ve eğlenmek isterse onun adını başkadına söyler. Başkadın cariyeleri hükümdarın yanına gönderir. Padişah, cariyelerin önünden birkaç defa geçer, hoşuna gidene mendilini verir, kendisiyle geceyi geçireceğini bildirir.

İngiliz elçinin kâtibi Robert Withers (1610'lar), Bon'un anlatılarını tekrarlamıştır:

> Yatakları yündendir ve çok kaba ve serttir [çünkü Türkler ne kuştüyü yatak ne de karyola kullanırlar] ve her on bakireden sonra bir yaşlı kadın yatar ve bütün gece boyunca birçok lamba yanık tutulur. Böylece bütün odanın içi görülebilir ki hem genç kadınların yaramazlık (şehevi anlamda) yapmaları hem de geceleyin meydana gelebilecek olaylar önlenmiş olur. Bu yatak

odalarının yanında her zaman kullandıkları, suları akan birçok çeşmeleri olan hamamlar vardır ve yatak odalarının üstünde çeşitli odalar vardır. Burada oturur ve dikiş diker ve aletlerini muhafaza ettikleri kutularını, sandıklarını saklarlar. Bunun yanında onlara özel olarak başka yerler de vardır. Orada okula gider, Türkçe konuşmayı, okumayı [eğer isterse], keza dikiş dikmeyi ve çeşitli müzik aletlerini kullanmayı öğrenirler. Böylece günlerini, eğlenmeleri için bahçelerde dolaşma ve kendilerinin bildikleri sporları yapmak için ayrılan saatler dışında hep yaşlı kadınlar olan öğretmenleriyle geçirirler.

Tavernier'nin meçhul devşirmeden duydukları

Hindistan-Fransa ticaretinin öncülerinden olan Jean Baptiste Tavernier 22 yaşındayken Avrupa'da İngiltere'den başlayarak Fransa, Hollanda, Almanya, İsveç, Polonya ve Macaristan'ı gezmiş, 1631'de ilk kez Doğu'nun Kapısı olarak gördüğü İstanbul'a gelmişti. 1638-1663 arasında birkaç kez daha İstanbul'a gelen Tavernier'nin ilk kitabı 1675'te Paris'te basılan, Osmanlı Sarayı'nın ve padişahların saraydaki yaşantılarının anlatıldığı *Büyük Padişah Sarayının İçyüzü Üzerine Yeni Anlatı* adını taşıyordu. Ancak Tavernier de Harem'i gözleriyle görmemişti. Anlatılarını Harem'de 50 yıldan fazla içoğlanlığı yapıp sonra hazinedarbaşılığa kadar yükseldikten sonra, gözden düşerek Bursa'ya sürgün edilen, oradan Hindistan'a kaçtığını söyleyen Sicilyalı bir devşirmeden ve yine sarayda 15 yıl içoğlanı olan bir Parisliden dinlediklerine dayanarak kaleme almıştı.

Fransız doğabilimci Joseph P. de Tournefort'un 1701'de İstanbul'da olan şu anlatımı da doğrudan kendi gözlemleri değildi:

Prenslerin, doktorların bile alınmadığı bir yer hakkında ne söylenebilir ki. Doktor ne bu kadınları görebilecek ne de onlar onu görecek. O içeri girdiğinde öyle az bir görüntüye imkân verilir ki, görüntünün duvarlar mı yoksa kadınlar mı olduğu anlaşılmaz. Kadınlar hastalarla kendileri ilgilenir. Doktor geldiğinde ona bilgi vermezler. Çünkü o geldiğinde kaçarlar ve onun et-

rafında kadın hastayı görmeye izin vermeyecek hadım ağalar kalır ve yatağının üstündeki örtüyü hafifçe kaldırır. Bazen de gerekirse kollarını dışarı çıkarırlar. Eğer doktor hastanın dilinin ucunu görmek veya ellemek isterse hemen oracıkta bıçaklanır. Eğer onun zamanında Müslümanlar olsaydı Hipokrat ve tüm bilim çok zorlanırdı. Onun bilimini takip ederek büyümeme rağmen hangi tarafı tutacağımı bilemedim. Kadınların bulunduğu dairelere çağrıldım. Yatakhaneleri rahibelerin yatakhanelerine benzer. Her kapının üstünde bir delik açılmış ve o delikten giyinik bir kol, elinde gaz lambası tutan giyinik bir kol çıkmaktaydı. İlk ziyaretlerimde bunların tahta veya bakırdan yapılma ve geceleyin aydınlatma için yapılmış kollar olduğunu düşündüm. Ama bunların tedavi edilmesi gereken kollar olduğunu öğrenince çok şaşırdım. Yahudi kadınların bu kadınların odalarına girdiklerine dair verilen bilgiler yalandır. Onlar ticaretin yapıldığı odadan başka bir yere giremezler. Kapı hadım ağalar tarafından üzerleri iyice arandıktan sonra açılır. Eğer bir adam kadın kılığına girmiş olursa orada hemen boğazlanır. Bir Hıristiyan hiç iyi karşılanmaz. Hadım ağalar oranın tek habercileridir. Mücevherleri onlar taşırlar ve onlar getirirler. Fakat bu zahmetleri için para talep etmeyi de çok iyi bilirler.

Edmund Chishull ve A. De La Motraye

Batı'da Harem bilgisinin dayandığı bir başka kaynak, Londra merkezli bir şirketin İzmir fabrikasına rahip olarak gönderilen Edmund Chishull ile birlikte 1698'de Gravesend'den hareket eden İngiliz bandıralı bir gemiyle başlayan ve tam 14 yıl devam eden Osmanlı ülkesi seyahatine dair gözlemlerini 1723'te İngiltere'de bastırdığı 2 ciltlik seyahatnamesinde anlatan A. De La Motraye adlı Fransız seyyahtı. Mortraye güya bir saatçi yamağı kılığında Harem'e girmişti. Anlatımlarından Motraye'in kadınları görmese bile Harem'in bazı odalarını gördüğü anlaşılıyor.

Motraye'in Harem tasvirleri ünlü İngiliz şair Lord Byron'ı etkilemiş ve onun en meşhur oyunu ve bir başyapıt sayılan *Don Juan*'da Harem'e yer vermesinde ilham kaynağı olmuştu.

1740-1755 arasında I. Mahmud ve III. Osman döneminde İstanbul'a gelip giden Fransız tüccar Jean Claude Flachat bu 15 yıl içinde Kızlar Ağası Hacı Bektaş ile dostluk kurmuş, bu sayede Harem'e çeşitli görevlerle defalarca girip çıktığını iddia etmişti. Flachat seyahatnamesinde Harem'in fiziki yapısına en geniş yer veren seyyahtı. Tasvirleri Dallam'ın anlattıklarına çok benziyordu.

Kadın seyyahların nesnelliği

Arada kulaktan dolma bilgileri bizzat şahit olmuş gibi anlatan başka erkek seyyahlar da var elbette ama bunların hiçbiri Harem'deki canlılara dair bir şey anlatmıyor. Julia Pardoe, Ellison Grace ve Mary Lucy Jane Garnet, Annie Jane Harvey gibi kadın seyyahlar kadın olmanın avantajıyla hemcinslerinin yaşamına daha yakından göz atabilmişler ve de erkeklerden daha tarafsız anlatılarıyla 15. yüzyıldan beri Batı'da yaygın olan barbar, kaba, despot, bağnaz, tembel Türk gibi negatif tanımları "sevecen, hayvan ve doğa dostu, nazik, cömert, neşeli, kadına değer veren" gibi pozitif anlamdaki sıfatlarla değiştirmişlerdir.

Bu kadınların en ünlüsü ve Harem'e girmeyi başaran tek kişi Lady Mary Wortley Montagu'dür. Eşinin 1716'da İstanbul'a elçi tayin edilmesiyle İstanbul'a gelen Lady Montagu Harem'e dair ilk ve son doğrudan gözlemleri yapan yabancı kadındır. Lady Montagu Harem'i pek çok seyyahın yaptığı gibi cinsellik değil de özgürlük mekânı olarak tasvir etmiştir. Bu yüzden de anlatıları kimi çevrelerce kabul görmemiştir.

Harem'de kaç kadın vardı?

Sayı tarih içinde sık sık değişmiştir. Örneğin Constantino Garzoni (1574) Eski Saray'da 150, Yeni Saray'da 1.500 kadın vardı der, ancak II. Selim öldüğünde sarayın maaş kayıtlarında 73 kadının adı vardır. Nicolas de Nicolay (1585) 200'den fazla olduğunu söylerken; Robert Withers (1610–1620) 1.100-1.200 civarında olduğunu, Ubucini (1855) hazinedeki sorunlar yüzünden sa-

yının 300'e indiğini yazmıştı. Modern dönemde yazan Çağatay Uluçay, 18. yüzyılda bu rakamın 400 ila 800 arasında değiştiğini söyledi.

Saray kayıtlarından öğrendiğimize göre Harem'de yaşayan bu kadınlar ordusu Daye Hatun (Sultan'ın sütannesi hanım), Kethüda Hatun (harem kâhyası hanım), Haznedar Usta, Çeşnigir Usta, Çamaşırcı Usta, Berber Usta (tıraş teçhizatlarından sorumlu hanım), Kahveci Usta, Kilerci Usta, Kutucu Usta (saç süsü ve başörtüsünden sorumlu hanım), Külhane Usta (banyodan sorumlu hanım), Kâtibe Usta, Hastalar Ustası, Ebe ve Dadı gibi unvanları olan görevlilerin eşliğinde din eğitimi alır, dikiş, nakış, oya gibi el işlerini; ut, tef, saz gibi müzik aletlerini çalmayı öğrenirlerdi. Ancak bu bir konservatuvar eğitimi değildi, hem kendilerini hem de padişahı eğlendirmek içindi. Harem'den yetişmiş müzisyenlere tek örnek Abdülmecid döneminde 80 güzel kızdan oluşan Harem-i Hümayun bandosudur. Bandocu kızlar, vücutlarını saran kadife elbiseler giyer, fes takarlardı. Padişah salona girdiğinde Marş-ı Hümayun'u çalarlardı. Ancak bir sonraki padişah Abdülaziz'in Batı müziğini sevmemesi yüzünden bu bando kaldırılacaktı.

Kadınlar saltanatı

Harem'deki kızların bazıları hat, tezhip öğrenirlerdi ancak Kanuni'nin karısı Hürrem Sultan gibi şiir yazacak düzeye gelen biri çıkmadı. Hele de bilimde öne çıkmış kimse olmadı. Ancak Hürrem, Nurbanu, Safiye, Kösem, biraz da Turhan Sultan gibi devlet işlerine karışan hatta 17/18. yüzyıl tarihçisi Naima'nın iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin bozulmasında önemli rol oynayan kadınlar da çıktı Harem'den. Ancak bu kadınlar bile Batı'daki muadilleri gibi kültürlü değillerdi. Özellikle Tanzimat döneminde İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde yaşayan sıradan ailelerin kız çocukları bile devletin veya misyonerlerin açtığı okullara giderken, zengin aile kızları evlerinde mürebbiyelerinden ve hocalarından özel dersler alırken, Harem'de verilen eğitimin çok zayıf olduğu ortadaydı. Zaten esas olarak

Harem mensupları, padişahın gözüne nasıl gireceklerini, girdiklerinde ona nasıl muamele edeceklerini, ondan çocukları olursa o çocukları nasıl kıskanç hemcinslerinden ve onların uzantılarından koruyacakları konusundaki bilgilerle donatılırlardı. Çünkü en ateşli mücadeleler bu alanda verilirdi.

Padişah-cariye ilişkileri

Padişahların genel olarak beğendikleri kadınlarla ilişki kurmaları hiç zor değildi. Hele de klasik dönemde. Padişahın ilgisinin yön değiştirmesi büyük kıskançlıklara hatta trajik olaylara neden olurdu. Örneğin IV. Mehmed'in büyük aşkla bağlandığı Gülnaz Sultan'dan bir süre sonra soğuyup Gülbeyaz adlı cariyeye tutulması üzerine Gülnaz, Gülbeyaz'ı kayalıklardan denize yuvarlayarak öldürmüştü. Yine bazı seyyahların aktardığına göre cariyeler arasında kıskançlıktan yatağa düşenler, aklını yitirenler, birbirini yaralayanlar, zehirleyenler olurdu.

Ancak emeline ulaşamayan padişahlar da vardı. Örneğin I. Abdülhamid cariyesi Ruhşah'a, "Senden şefkat beklerken sen ziyaretime gelmiyorsun. Sen bana merhamet etmezsen kim eder?", "Efendim sana bağlanmış bir köleyim. İster döv, istersen öldür. Bu gece gelmen arzumdur. Aksi halde vallahi hastalanmama ve belki de ölümüme sebep olursun. Ayağın altına yüzümü, gözümü sürerek rica ederim. Allah için kendimi durduramıyorum" diye mektuplar yazdığı halde Ruhşah'ı razı edememişti.

Bazı padişahlar Harem'deki her çiçeğe konmak isterken (örneğin III. Murad sadece Harem'deki kadınlarla değil, saray dışındaki kadınlarla da pek ilgiliydi. Nitekim dünya tarihine geçmiş bir rekorun sahibi olarak 100 ila 130 arasında çocuğu olduğu sanılır), bazıları kadınlarla karşılaşmak bile istemezdi. Örneğin III. Osman Harem'deki bütün hanende, sazende ve rakkaseleri kovmuş ve Harem'deki kadın ve cariyelerle karşılamamak için gümüş çiviler çakılmış ayakkabılarla dolaşmış; bununla da kalmayarak İstanbul'da dolaşmaya çıktığı haftanın üç gününde şehirdeki kadınların sokağa çıkmalarını ve evlerinde olsa bile süslenmelerini yasak etmişti.

Abdülmecid kadınlara pek düşkündü, 22 veya 26 eşi olmuştu. İlk eşlerinden Şevketza, Tirimüjgan ve nikâhlısı Gülcemal hemen hemen aynı günlerde iki erkek, bir kız doğurduklarında Abdülmecid henüz 17 yaşındaydı. İlk şarabı da bu yaşta tatmış ve bir daha bırakmamıştı. Her gün düzenli içerdi. Bazen sızıncaya kadar içerdi. İçkiyle tanıştıktan sonra kadınlara ilgisi daha da artmıştı. Kayıtlara bakılırsa, harreminde tam 688 cariye vardı. Elbette bunların çoğu hizmetkârlık, çocuk bakıcılığı gibi işleri yaparlardı ama Abdülmecid'in 16 erkek çocuğundan 8'i yaşamıştı ve 19 kızı vardı. Abdülmecid, karılarına hep sevgili, saygılı davranmıştı. Öyle ki Gülcemal'in ölümünden sonra nikâh kıydığı Bezmera, Tirimüjgan'dan olma Abdülhamid'e (geleceğin "Ulu" ya da "Kızıl" sultanı) hayatının ilk ve son tokadını attığında bile sesini çıkarmamıştı. Sadece bir süre sonra kıskançlığına dayanamayıp Bezmera'yı boşadı ve o tarihe kadar görülmemiş bir şey daha yaptı. Bezmara gözüne kestirdiği bir paşayla evlenmeye kalktığında, "Ben karışmam, ne isterse yapsın" deyip "padişahın çırak çıkardığı kadınla evlenilmez" tabusunu yıktı. Dahası var. Bezmara Tevfik Paşa'yla evlenmiş ama Abdülmecid'i hiç affetmemişti. Hatta bir keresinde evinin önünden geçerken pencereden, "Abdülmecid iki gözün kör olsun!" diye bağırmıştı. Abdülmecid de her zamanki çelebiliğiyle gülüp geçmişti. İşte böyle sıra dışı bir Osmanlı padişahıydı Abdülmecid.

II. Abdülhamid tam 16 kadınla evlendi. Sekizinci karısı Ayşe Pertevniyal Abdülhamid'in hallinden sonra da yanından ayrılmayan tek kadındır. II. Abdülhamid'in başkadını Nazikeda beş yıl sonra çocuk doğurmuş, bir kızı olmuştu. Kız 8 yaşındayken kibritle oynarken kendini yakmış ve ölmüştü. Abdülhamid bir daha o kadınla birlikte olmadı, ancak Nazikeda saraydan da çıkamadı; dahası başkadın statüsünü aynen devam ettirdi.

Abdülhamid'in şehzadeliğinde beğendiği ve Pertevniyal Valide Sultan'ı zorla ikna ederek evlendiği ikinci hanımı Nurefzun Hanım, 10 yıl içinde çocuğu olmaması ve Abdülhamid'in başka kadınlarla da ilgilenmesi üzerine boşanmak istemiş, Abdülhamid boşanmaya bir türlü razı olmamış ancak kadının yalvarmaları karşısında boşamış, güzel bir konak ve yüklü bir maaş bağlatmıştı. Kadın bir süre dul oturduktan sonra Hamid

kendisini İkinci Esvabcı Fehbi Efendi'nin oğlu Safvet Bey ile evlendirmişti. Kadının bu evlilikten bir oğlu olmuştu. Bu hanım öldükten sonra Safvet Bey, İttihatçılar tarafından Hamid'in eski gözdelerinden Dürdane ile evlendirilecekti. 14. karısı Dürdane Hanım'ı esvabcıbaşısı İsmet Bey'in oğlu Târik Bey'le evlendirdi. 15. karısı Calibos Hanımı (adı yanlışlıkla konmuş) Emin Paşa ile evlendirdi.

Mutlu evlilik var mıydı?

Padişah kızları eşlerini seçebiliyorlardı ancak çoğunlukla bu seçim padişahın onayladığı adaylar arasından olduğu için mutlu evlilik ihtimali sınırlıydı. Çoğu zaman kocalar çok yaşlı oluyordu.

Örneğin IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan 13 yaşında iken 55 yaşındaki Melek Ahmed Paşa ile evlendirilmişti. Kaya, zifaf gecesi onu bıçıkladığı gibi yedi yıl boyunca da yanına yaklaştırmadı. Yedi yıldan sonra araları düzeldiği gibi gayet mutlu bir evlilikleri oldu. Öyle ki Kaya Sultan 26 yaşında hayatını kaybettiğinde Melek Ahmed Paşa öyle perişan oldu ki cenaze töreninde hıçkıra hıçkıra kendini tabutun üstüne atarak büyük bir skandala sebep oldu. Dahası var. Melek Ahmed Paşa bundan sonra Kaya'nın teyzesi 60 yaşındaki Fatma Sultan'la evlenmek zorunda kaldı. Paşa'yla çekişmesi olan Sokollu Mehmed Paşa, "Melek'e öyle bir fil verdim ki doyursun bakalım" diyecekti. Neyse ki Melek Ahmed Paşa çok yaşamadı da "fili doyurmak" zorunda kalmadı.

Kocalar öldükten sonra padişah kızları tekrar evlenebilirlerdi. Örneğin IV. Mehmed'in kızı Ayşe Sultan tam altı kere evlenmişti.

Ancak padişah kızlarının tekliflerinin geri çevrilmesi de mümkündü. Nitekim Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa ölünce karısı İsmihan Sultan Özdemiroğlu Osman Paşa'ya evlilik teklif etmiş ancak Paşa bu teklifle ilgilenmemişti. İkinci tercihi ise Budin Valisi Kalaylıkoz Ali Paşa idi. Paşa evliydi ve boşanma emri geldiğinde karısı üzüntüden ölmüş, bu olay Budin'de ayaklanmaya neden olmuştu.

II. Selim'in kızı Şah Sultan'la Sadrazam Zal Mahmud Paşa'nın evliliğiyse mutlu evliliklere bir örnekti. İkisi de aynı zamanda yatağa düşmüş, aynı zamanda ölmüştü.

Abdülhamid'in kızı Şâdiye Sultan kendisiyle evlenmek isteyen Said Halim Paşa'nın oğlunu, babasının hallindeki rolünden dolayı reddetti. Enver Paşa'nın talebini de aynı gerekçe ile kabul etmedi.

Enver buna kızıp Abdülmecid'in torunu Naciye Sultan'a izdivaç talebini iletti. Bu hanım II. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Abdürrahim Efendi ile nişanlıydı. Enver, Sultan V. Mehmet Reşad'a baskı yaparak bu nişanı bozdurdu.

Naciye Sultan da Enver Paşa'nın ölümünden (1922) sonra kardeşi Kamil Bey ile evlendi. Abdülhamid'in bir diğer oğlu Burhaneddin'in karısı Aliye Hanım ile de İttihatçı Cavid Bey evlenecekti.

Yıldız Sarayı Harem'inin tasfiyesi

1876 yılında Abdülaziz'in halli ve intihar süsü verilen katlinden sonra Harem'deki kadınlar güya şehirde bildikleri mahallelere gönderilmiş, ancak çoğunun yeri yurdu olmadığından eşyalarıyla sokakta kalmışlardı. Ama daha kötüsü yoldaydı. 1909'daki 31 Mart Olayı'ndan sonra II. Abdülhamid tahttan indirilince Yıldız Sarayı'ndaki cariyelerin halini Halit Ziya Uşaklıgil şöyle anlatmıştı:

> Abdülhamid'in yakın bulundurmak istediği kadınlar daire-i hususîye bitişik müferrih binaya yerleştirilirken uzak bulundurmak istediği ihtiyarlar, hizmetine artık ihtiyaç kalmayan haznedarlar ve kızlar, hele bir koca buluncaya kadar tekrar firaşına girmeye lâyik addedemeyerek bekletilen biçareler, takım takım bu harap ve köhne binalara takılmıştı. Artık iler tutarı kalmayanlar da ihtiyar saray kadınları için bir nevi darülaceze hükümünde kullanılan Topkapı Sarayı'nın hareminde bir hususî daireye gönderilmek suretiyle defedilirlerdi. Hal'i müteakip bu konakların sekenesini de sandıklarını, çıkınlarını ve o meyanda kendi odalarına ait olduğu için yine kendilerine bırakılan eşyayı

alarak her biri bir tarafa savuşmuş, dağılmıştı. Barınacak yeri olmayanlar da yeni hünkâr tarafından Topkapı Sarayı'na misafir olarak gönderilmiş, bu suretle saray tamamen boş kalmıştı.

Çerkes dağlıları ile Çerkes cariyeleri

Yaşları 15 ile 50 arasında değişen bu talihsiz kadınların Topkapı'da toplanmasını sağlamak için 31 araba gerekmişti. O zamana dek yapılmış en hazin saray törenini, İngiliz gazeteci Francis Mc Cullagh'tan okuyalım:

> Türk padişahlarının haremlerindeki kadınların çoğunluğunu, güzellikleri dolayısıyla Çerkes kızları oluşturduğundan Türk hükümeti bunları ailelerine geri vermek için Çerkes köylerine telgraf çekmişti. Bunun sonucunda çok sayıda Çerkes dağlısı özgün, gözalıcı giysileriyle İstanbul'a geldi. Bir Türk komisyonu huzurunda, hep birlikte Topkapı Sarayı'nın uzun salonuna alındılar. Sultanın odalıkları, kadınları ve cariyelerine, öğünlük yüzlerini açma izni verildi. Bunu izleyen sahne çok dokunaklı oldu. Sarayın geniş avlularından birinde toplanan padişahın bütün eski cariyeleri, kadınları, halayık ve köleleri tarafından karşılandılar. Sarayın zarif giyimli hanımları ile kaba saba ve yine kaba davranışlı köylüler arasındaki zıtlık, çarpıcı ve dramatikti. Her köşede uzun zamandır birbirlerini göremeyenler sarmaş dolaş oluyordu. Çoğu gözyaşlarını tutamıyordu. Ama hepsinden daha yürek parçalayıcı olan, kendilerini almaya kimselerin gelmediği kadınların haliydi. Alınyazıları onları artık yok olan bir kurumun yankılarından özgürlükleri verilmiş olsa bile, kaçıp kurtulamayacakları bir durumda bırakmıştı. Onlar sarayda geçmişin birer anısıymış gibi özgürlüklerinin tuzağına düşmüş kişiler olarak kaldılar. Sanatçılar ise bu seçkin güzellikleri mis kokulu mendiller, güller ve tahta kafeslerin ardından dökülen mısralarla ölümsüzleştirmeye devam ettiler.

Bugün Harem'e dair yapılan konuşmaların somut bilgilerden değil daha çok söylentilerden, dedikodulardan ve geç tarihle-

re dair sınırlı sayıda gözlemden oluştuğunu gösterebilmişimdir umarım. Kanımca, Harem denilen oluşum, köle veya esir ticaretinin mağdurları veya yoksul kızlar için elbette belli bir yaşam güvencesi, belli bir yaşam kalitesi (en azından karnın doyması, güzel giysiler, takılar, temel eğitim) sunuyordu. Harem bir yandan padişahın "yatak odası" iken, bir yandan da devlet işlerinin görüldüğü, iktidarı elinde tutan çeşitli zümrelerin kadınlararası güç dengelerini kullanarak siyasetlerini yürüttükleri bir mekanizmaydı. Yani gerçek ne milliyetçi-İslamcı hezeyanlara kapılanların iddia ettiği gibi sofuca ne de Osmanlı'yı eleştirmeyi onu yerden yere vurma sanan kesimlerin iddia ettiği gibi süfliceydi. Gerçek bu ikisinin arasında bir yerdeydi.

Özet Kaynakça

Açba, Leyla. *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

Ayaşlı, Yahya. "Osmanlı Kadını, Hizmetçiler ve Köleler Hakkında", *Türk Yurdu Dergisi*, sayı 310, 2013, s. 249-252.

Aybet, Gülgün Üçel. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri, sayı 221, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1987.

Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*, Rutgers University Press, 2004.

Peirce, Leslie P. *Harem-i Humayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Reyhanlı, Tülay. *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

DİZİN

I. (Yıldırım) Bayezid, 2, 17, 19-22, 27, 38, 63, 119, 157, 181, 187, 200, 301
I. Ahmed, 23, 95, 97, 123, 129, 140, 156, 228, 339, 398
I. İbrahim, 23, 73, 182, 246
I. Mahmud, 56, 145, 158, 217, 317, 384
I. Murad, 16, 17, 231, 381
I. Selim, 63, 120
II. Abdülhamid, 95, 98, 103, 133, 134, 144, 150, 158-160, 167, 168, 203, 207, 208, 220, 223, 230, 235, 236, 258, 259, 261, 263, 274, 277, 281, 285, 288, 306, 322, 328, 330-332, 334, 342, 348, 350, 353, 354, 363-365, 375, 376, 385, 395, 404, 406
II. Bayezid, 3, 10, 21, 22, 24,26, 63, 99, 114, 120, 157, 215, 299, 347
II. Mahmud, 51, 74, 79, 105, 113, 131, 132, 134, 158, 191, 204, 232, 247-250, 252-256, 258, 260, 304, 329, 330, 341, 345-348, 368, 371, 384, 385
II. Mehmed, 7, 9, 19, 99, 110, 243, 244, 328, 329
II. Meşrutiyet, 135, 168, 175, 229, 236, 278, 286, 288, 371, 375, 377, 386, 388, 395
II. Murad, 2, 18, 33, 119, 186, 243, 312
II. Selim, 23, 47, 49, 61, 86, 121, 127, 156, 157, 245, 394, 401, 406
III. Mehmed, 23, 104, 121, 156, 246, 397, 398
III. Murad, 23, 50, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 92, 95, 102, 103, 121, 156, 165, 182, 246, 335, 394, 403
III. Mustafa, 51, 100, 384
IV. (Avcı) Mehmed, 23, 110
IV. Konstantinos, 79
IV. Mehmed, 51, 61, 73, 96, 110, 156, 338, 340, 403, 405
V. Murad, 158, 159, 206-208, 223, 262, 306
1444 Varna Savaşı, 2, 18
1448 Kosova Savaşı, 18
1853-1856 Kırım Savaşı, 95, 132, 234, 341, 371, 385
1894 İstanbul depremi, 261
1915 Ermeni Kırımı, 205, 270, 295, 323
1917 Bolşevik Devrimi, 371, 389
31 Mart Olayı, 91, 170, 191, 236, 265, 266, 286, 387, 406

A

ab âlemi, 143, 146, 159
Abdülaziz, 52, 105, 132, 158, 206-208, 257, 260, 269, 284, 305, 348, 378, 395, 402, 406
Abdülmecid, 52, 98, 110, 115, 146, 158, 206-208, 252, 256, 257, 260, 281, 304, 318, 323
Ahmedî, 2, 299
Ahmed Cevdet Paşa, 124, 234, 304
Ahmed Hamdi Tanpınar, 147
Ahmet Rasim, 220, 372
Ali Kuşçu, 85, 86
Alman Çeşmesi, 96
Altın Ordu Devleti, 48
Amy Singer, 36, 37, 40, 42
Anadolu (Rum) Selçuklu Devleti, 15, 28, 38, 242
Arakel Kitaphanesi, 220
Arma-i Osmani, 327, 329, 330, 332, 334
Arşak Benliyan, 280
Asır Kütüphanesi, 220, 221
Âşıkpaşazade, 16, 21, 32, 299, 301
Aşura, 376-378
At Meydanı/Atmeydanı, 72, 94, 95
Ata Tarihi, 75, 76, 87
ATASE, 267-269
Avarlar, 7, 63
Ayasofya, 8, 10, 40, 61, 72, 86, 93, 136, 314, 318
Ayastefanos Piyangosu, 374
Ayşegül Yaraman, 291, 298

B

Bâbıâlî, 175, 176, 219-221, 259, 266, 267
Balkan Savaşları, 136, 292, 307, 322, 389
bedel-i askerî, 234, 236
Beşir Fuad, 202, 203, 211
Beyaz Ruslar, 143, 147, 148, 152, 371
Birinci Dünya Savaşı, 79, 109, 137, 146, 151, 196, 205, 237, 239, 266, 267, 270, 271, 279, 281, 286, 292-294, 323, 357, 365, 368, 389
Bizans İmparatorluğu, 15
Bomonti Kardeşler, 160, 162
Busbecq, 64-69

C–Ç

Celal Bayar, 266, 288
Celali ayaklanmaları, 100, 127, 231
Cem Sultan, 20, 24, 25, 299
Cemil Meriç, 125
Cemil Topuzlu, 136
Cenabi Mustafa Efendi, 9
Ceneviz, 3, 7, 311, 312
Cibali Yangını, 111, 157, 340
Claude Cahen, 32
Cumhuriyet, 1, 119, 145, 148, 159, 185, 191, 193, 227, 281, 282, 287, 288, 296, 297, 324, 333, 357, 370, 371
Çandarlı Halil Paşa, 8, 50, 243
Çelebi Mehmed, 3, 17, 18, 144, 217, 303, 346

D

Darphane, 76, 248-253
defter-i hîzan, 122
Deli Birader, 120, 121, 128
Dimitri Kantemiroğlu, 9, 106, 122
Divan-ı Harb, 175, 205, 268, 271, 349
Divan-ı Lügat'it-Türk, 27, 154, 361
dülbend, 66
Düyun-u Umumiye, 342, 371
Düzyan Ailesi, 248, 250, 252

E

Ebusuud Efendi, 36, 300, 338
Edgar Allen Poe, 296
Edhem Eldem, 185, 186, 188, 193, 201, 205, 289, 327, 328, 330, 331
Edmondo de Amicis, 75, 133, 320, 385
ekberiyet kuralı, 21, 23, 208
Elçi Hanı, 63-65, 69
Emeviler, 7, 241
Enver Paşa, 190, 208-210, 236, 237, 266, 268, 279, 287, 288, 371, 406
Ercüment Ekrem Talû, 211, 371
Erdoğan Aydın, 1, 19, 243
Esat Efendi Kütüphanesi, 220
Evliya Çelebi, 3, 12, 23, 61, 88, 98, 101, 102, 111, 114, 122, 123, 128, 140, 141, 144, 145, 154, 155, 169, 218, 228, 300, 303, 338, 347, 394
Evrenos Bey, 32-34, 42

F

Farisiler, 35
Fatih Camii, 10, 93, 106, 365
Fatih Sultan (II.) Mehmed, 2, 19, 20, 38, 39, 56, 86, 94, 97, 100, 104, 120, 299, 365, 382, 394
Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, 106, 236
Fenerli Rumlar, 9
Fetih, 2, 10, 13, 19, 57, 93, 96, 102, 103, 107, 109, 110, 113, 114, 143, 144, 243, 254, 346, 362, 363, 365
Fetret Dönemi, 17, 242, 243

G

gaddareciler, 376
Galata, 58, 65, 87, 88, 106, 108, 109, 120, 133, 150, 151, 233, 311-313, 317, 342, 347, 349, 369, 372, 374
Gayret Kütüphanesi, 221
Gonzaga, 24
goygoycular, 376
Gutenberg, 214, 215
Güllü Agop, 101, 261, 280, 281

H

Hacı Bekir, 368, 369
Hacivat-Karagöz, 143, 280
Haçlı, 7, 18, 55, 68, 79, 312, 315
Halide Edip (Adıvar), 96, 388
Halil Edhem Bey, 76
Halil İnalcık, 19, 29, 31, 47, 48, 158, 301
Halit Ziya Uşaklıgil, 146, 307, 406

Halley Kuyrukluyıldızı, 83, 317, 320
hamr-ü arak vergisi, 341
Haraşolar, 148, 371, 372
Hasan Çolak, 9
Haseki Sultan İmareti, 40, 41, 43, 46, 105
Hıristiyanlık, 45, 55, 153, 308, 379
Hipodrom, 94, 312
hizan-ı dilberan, 122
Hristugenna, 373
Hürrem Sultan, 22, 40, 41, 95, 105, 114, 283, 402
Hüseyin Rahmi Gürpınar, 83, 90, 307, 308

I–İ

Iggeret Shmuel, 215
İbn Batuta, 1, 11, 228, 381
İbn Sina, 109, 154
İbrahim Müteferrika, 200, 216-218, 221, 327
İbrahim Paşa, 94, 132, 144, 217, 245, 283
İnkılap Kitaphanesi, 221
İsa, 10, 17, 24, 111, 153, 300, 361, 373, 380
İslamiyet, 35, 153, 154, 283, 295, 305, 315, 338, 380, 382, 386
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 16, 26, 243, 266
İstanbul Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, 136
İstanbul'da Ölüm, 185, 197, 201, 211, 289
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), 168, 171, 174, 175, 205, 226, 235, 236, 262, 264, 267, 268, 271, 288, 292, 323, 349, 350, 367
İznik, 50

J

jurnal, 125, 128, 255-258, 260-262, 264, 265, 274

K

Kanlı Çınar, 72, 73
Kânun-ı Esâsî, 223, 224, 228, 275
Karbon 14, 80
Kâtip Çelebi, 337
Kedeyi Sékel Tamaş, 62, 63
Kerbela, 362, 371, 375, 377
Kılıç Ali Paşa, 89
Kirkor Faik Efendi, 220
Konstantinopolis, 7, 11, 296, 311
Kösem Sultan, 97, 246, 402
Kraliçe Victoria, 328
Kristof Kolomb, 335
Kudüs, 40, 41, 43, 46, 287, 313, 319
Kuleli Askeri Mektebi, 144, 367
Kuran, 35, 37, 44, 154, 180, 182, 199, 241, 348, 362, 364, 380, 387, 388
Kurukahveci Mehmet Efendi, 342, 343
Kutadgu Bilig, 39, 381
Kuyrukluyıldız Altında İzdivaç, 83

L

Lady Montagu, 311, 316, 395, 401
lale, 61, 62, 66, 67, 69, 100, 120
Lale Devri, 61, 62, 100, 123, 144, 158, 216, 303, 383, 395
Le Corbusier, 71
Levanten, 146, 147, 161, 168, 280, 293, 319, 348, 354, 374
Lord Kinross, 8, 13
Lumiere Kardeşler, 277, 278

M

Macaristan, 63-65, 161, 187, 283, 399
makine kırıcılığı, 165, 168
Mark Twain, 130, 311, 316-320
Matbaa-yı Amire, 219
Meclis-i Mebusan, 265, 270
Mehmet Rauf, 146
Meleki Hanım, 74
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 101, 156
Mesudi, 11
Mevlana, 28, 61, 108, 140
Mısır Çarşısı, 96
Mihrimah Sultan, 22, 85, 114
millet-i müsellaha, 231, 235, 236, 239
Milli Mücadele dönemi, 238, 324, 390
Mimar Sinan, 47, 56, 95, 96, 105, 110, 111, 114
Modernleşme, 158, 161, 185, 186, 190, 196, 200, 201, 234, 274, 307, 371, 380, 384
Moğollar, 10, 35

Molla Zeyrek, 111
Mondros Mütarekesi, 176, 270, 323
Mantegna, 24
Muallim Naci, 220
Müneccim Kralların Tapınması, 24-26
müsadere, 37, 38, 89, 241-279, 251-254

N

Namık Kemal, 132, 133, 158, 223, 228, 264, 281, 304, 305
nargile, 83, 155, 336, 337
Naum Tiyatrosu,280, 374
Necdet Sakaoğlu, 10, 158, 345
Nedim, 123, 164
Nef'i, 129
Neşrî Tarihi, 15, 181, 184
Nevruz/Newroz, 361, 362
Nizam-ı Âlem, 1, 19, 20, 303
Nizam-ı Cedid, 232, 303, 304
Noel, 372, 373, 378
Nuh Tufanı, 139

O

Ohannes Çelebi Düzyan, 249
Orhan Gazi, 16, 119, 364
Orhan Koloğlu, 255, 257, 258, 263
Osman Bey, 15, 16
Osmanlı Arması, 98, 327, 328, 331-334

P

Patrikhane, 9, 99, 102, 106, 196, 215, 236, 313, 363
Patrona Halil İsyanı, 61, 144, 145, 217, 303
peçe, 382, 384-387, 390, 391
Peçevi, 157, 182, 184, 336, 337, 394
Pierre/Piyer Loti, 227, 311, 321-325
Puşkin, 315, 325

R

Ramazan, 45, 83, 155, 362
Refik Halit Karay, 170, 371
Rodos Şövalyeleri, 25, 26
Roma, 10, 11, 27, 29-31, 34, 55, 56, 61, 65, 68, 99, 100, 138, 213, 284, 299, 312, 313, 317, 320, 358, 372, 379
Rûsum-ı Sitte, 341, 342

S–Ş

Sahn-ı Seman, 43
Saatli Maarif Takvimi, 219
Selimiye Camii, 93, 114
Sened-i İttifak, 247, 248
Servet-i Fünûn, 189, 226
Seyahatnâme, 3, 98, 123, 128, 140, 141, 144, 145, 218, 228, 283, 313, 316, 394, 396, 398, 400, 401, 409
Sokollu Mehmed Paşa, 22, 47, 49, 50, 83, 85, 88, 405
Suhulet Kütüphanesi, 221
Sultan Reşad, 208, 209
Sultanahmet Camii, 74, 95
Süleymaniye Külliyesi, 41
Süveyş Kanalı, 49, 50, 53
Şafii, 38, 153, 181
Şecaatnâme, 84
Şehnâme, 84
Şemailnâme, 84, 86, 87
Şer'i hukuk, 20
Şeyhülislam, 84, 89, 157, 158, 216, 259, 260, 278, 279, 300, 304, 338, 340, 388-390
Şii, 375
Şikarî, 381
Şirket-i Hayriye, 145, 351
Şura-yı Devlet, 136, 137, 170, 173, 228

T

Talât Paşa, 266, 287, 288
Tanzimat Fermanı, 182, 233, 253, 283, 284, 329
Tarihi Yarımada, 93, 103, 109
Tayyarzâde Ahmed Atâ Bey, 75, 76
tesettür, 295, 380, 386-388, 390
Teşkilat-ı Mahsusa, 205, 266-268, 270-275
Tevarih-i Âli Osman, 2, 3, 26, 299
Tevfik Fikret, 227
Topkapı Sarayı, 75, 76, 78, 93, 206, 313, 365, 393-395, 406, 407
Tursun Beğ/Bey, 2, 7, 13, 19, 56, 345
Tütün yasağı, 340

U

Ulubatlı Hasan, 7
Uluğ Bey, 85, 86

V

Vak'a-yı Hayriye, 74, 75, 232
Vak'a-yi Vakvakiye, 74
Vakidî, 11
Vankulu, 200, 217, 219
Vefa Bozacısı, 161-163
Venedik, 3, 7, 16, 23, 64, 67, 88, 284, 313, 314, 317, 398
Vilhelm Thomsen, 62
Volga Kanal Projesi, 47, 49, 50, 53

Y

Yahudiler, 35, 36, 96, 107, 109, 113, 168, 194, 249, 263, 280, 308, 312, 348, 377, 379
Yavuz Sultan Selim, 3, 28, 33, 63, 157, 169, 187, 215
Yeni Cami, 37, 96
Yeniçeriler, 49, 73-76, 78, 79, 82, 95, 123, 144, 192, 228, 231, 249-251, 337, 345
Yervant Oskan Efendi, 284, 289
Yılbaşı, 361, 371-373, 378
Yıldız Sarayı, 258, 260, 261, 265, 331, 374, 395, 406

Z

Zecriye Vergisi, 156
Zenânnâme, 124, 128
Ziya Gökalp, 191, 204, 268, 388

© **LİTERATÜR** MART 2017